

**MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KRTK
REGIONÁLIS KUTATÁSOK INTÉZETE**

ÚJRAIPAROSODÁS KÖZÉP-EURÓPÁBAN

Monográfia

Írta:
Lux Gábor

Pécs, 2016

A monográfia megjelenését az NKFIH #104985 sz. támogatási szerződése („Új térformáló erők és fejlődési pályák Kelet-Európában a 21. század elején”) és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

Tartalomjegyzék

1. Bevezető.....	1
2. Az ipar szerepe a posztindusztriális gazdaságban	5
2.1. A posztindusztriális gazdaság területi egyenlőtlenségei	5
2.1.1. <i>Mit jelent a posztindusztriális gazdaság?</i>	5
2.1.2. <i>Globalizáció és területi koncentráció</i>	12
2.1.3. <i>A posztindusztriális gazdaság társadalmi egyenlőtlenségei</i>	16
2.2. Az ipari átalakulás dinamikus folyamata	21
2.2.1. <i>A globális gazdaság ipara és az eltűnő közép problémája</i>	21
2.2.2. <i>Az ipari társadalmak kitüntetett terei: a régi ipari térségek</i>	28
2.2.3. <i>Az ipari átalakulás elméletei</i>	36
2.2.4. <i>Az ipari átalakulás evolúciós értelmezése</i>	46
2.3. Ipari térségek alkalmazkodási lehetőségei	55
2.3.1. <i>Az ipari átalakulás irányai</i>	55
2.3.2. <i>Az átalakulás evolúciós pályái</i>	62
2.3.3. <i>Válságtűrő ipari térségek</i>	77
3. Az iparfejlesztés és az újraiparosítás modern rendszere.....	87
3.1. A koncentrált fejlesztés paradigmája	87
3.1.1. <i>Lokalizáció, specializáció és diverzifikáció</i>	87
3.1.2. <i>A tudáshálózatok szerepe az újraiparosításban</i>	92
3.1.3. <i>A versenyképesség magas és alacsony útja</i>	99
3.2. A koncentrált fejlesztés eszközrendszere és folyamata.....	104
3.2.1. <i>Válságkezelés és újraiparosítás</i>	104
3.2.2. <i>Az iparpolitika nemzeti modelljei</i>	112
3.2.3. <i>Újraiparosítási politikák az új válság után</i>	118
3.2.4. <i>Az újraiparosítás helyi intézményei</i>	131
3.2.5. <i>Iparági körzetek: a koncentrált fejlesztés egységei</i>	134
3.2.6. <i>Ipari parkok: telephely- és fejlesztési csomópont-megközelítés</i>	142
3.2.7. <i>Intelligens specializáció: tudományos evidenciából szakpolitikai innováció</i>	149
4. Ipari átalakulás Közép-Európában	153
4.1. Az államszocialista ipar térbeli öröksége	153
4.1.1. <i>Az erőltetett iparosítás területi jelenségei</i>	153
4.1.2. <i>Kísérletek az egyoldalú iparszerkezet oldására</i>	158
4.1.3. <i>Szerkezeti válság-e az államszocializmus ipari válsága?</i>	166
4.2. Az ipari átalakulás területi folyamatai	175
4.2.1. <i>Ipari válság és dezindusztrializáció</i>	175
4.2.2. <i>A duális ipar szerepe a területi differenciálódásban</i>	182
4.2.3. <i>Délkelet-Európa iparfejlődése: kitérő vagy leszakadás?</i>	193
4.2.4. <i>Az ipar átalakuló telepítési tényezői</i>	198
4.2.5. <i>Az új világgazdasági válság következményei</i>	202
4.3. Átalakuló térszerkezet és területi differenciálódás.....	207
4.3.1. <i>Az új ipari térszerkezet vonásai</i>	207
4.3.2. <i>Ipari és szolgáltatásalapú versenyképesség</i>	213
4.4. A posztszocializmus területi fejlődési pályái	221
4.4.1. <i>Csehország</i>	221
4.4.2. <i>Szlovákia</i>	224
4.4.3. <i>Lengyelország</i>	230
4.4.4. <i>Magyarország</i>	236

4.4.5. Románia	249
4.4.6. Bulgária.....	252
4.4.7. Jugoszlávia utódállamai.....	253
4.4.8. Szlovénia.....	255
4.4.9. Horvátország.....	258
4.4.10. Szerbia.....	260
5. Átalakulási forgatókönyvek Közép-Európában.....	263
5.1. Felső-Szilézia: klasszikus átalakulási út egy nagyvárosi régióban	263
5.1.1. A régió fő adottságai.....	263
5.1.2. Intézményfejlődés a helyi kezdeményezésektől a regionális struktúrákig.....	268
5.1.3. A szerkezetváltás irányai: megújulás és diverzifikáció.....	269
5.1.4. A hagyományos és posztindusztriális gazdaság új egyensúlya	274
5.1.5. Az átalakulás értékelése	280
5.2. Pécs–Baranya: posztindusztriális megújulási kísérletek a periférián.....	282
5.2.1. A térség fő adottságai.....	282
5.2.2. Egy posztindusztriális térség ipara	286
5.2.3. A szolgáltatásalapú fejlődési út határai.....	294
5.2.4. Az átalakulás értékelése	302
6. Az újraiparosítás lehetőségei Közép-Európában	305
6.1 Az újraiparosítás előtt álló kihívások	305
6.1.1. A felzárkózási modell határai.....	305
6.1.2. A területi lépték problémája.....	314
6.1.3. A fejlesztő tervezés intézményi kihívásai.....	320
6.2 Az újraiparosítás tartalma és lehetőségei	323
6.2.1. Külső és belső erőforrásokra alapozott fejlesztési stratégiák.....	323
6.2.2. Az újraiparosítás iparágai: négy példa.....	328
6.2.3. A szervezett gazdaság felé	334
Felhasznált irodalom.....	341
Monográfiák és tanulmányok.....	341
Tervdokumentumok, stratégiák.....	385
Statisztikai évkönyvek, adatbázisok és honlapok	388
Név- és tárgymutató	390

Táblázatok jegyzéke

A világgazdasági korszakváltás hatásai hat OECD tagországban (%).....	35
Az ipari válság okait vizsgáló fő elméletek négy összefoglaló munkából.....	37
Az ipari átalakulás irányai.....	55
Az ingatlanalapú újrahaznosítás: érvek és ellenérvek	59
Sikeres és sikertelen átalakulási típusok	63
A 2. célcsoport támogatásainak megoszlása (%)	111
A 2. célcsoport munkaerő-piaci eredményei (fő).....	111
Az iparfejlődést és technológiai tanulást elősegítő politikák és intézményrendszerek.....	113
Az iparági körzetek értelmezésének átalakulása	140
Az ipari parkok jellemző szolgáltatásai	147
A beruházások és foglalkoztatás területi különbségei az 1950-es évek Magyarországon	155
A termelőeszközöket (A) és fogyasztási cikkeket (B) gyártó iparágak arányainak eltolódása 1938–1960 (%).....	156
A területfejlesztés eszközei az 1960-as évek végén.....	161

Az európai KGST-országok egymással folytatott kereskedelme 1950–1979 (%).....	165
A KGST-országok export-, illetőleg importtöbblete árucsoportok szerint 1978-ban (%).....	165
Az ipari termelés indexei Közép-Európában 1989–1993 (1989=100).....	175
Az ipari foglalkoztatás változása 1990–2004: a foglalkoztatottak száma és aránya (1990=100%).....	176
A külföldi működőtőke-beruházások (FDI) egy lakosra eső állománya (USD).....	183
Közép- és délkelet-európai országok exportjának gazdasági komplexitása (globális rang), és öt legfontosabb exportcikke	186
Az ipartelepítés átalakuló versenyképességi tényezői Közép-Európában	199
A bruttó hozzáadott érték (GVA) ágazati megoszlása, 2012–2013 (%)	214
A szektorális foglalkoztatás és az egy főre eső nominális GDP közötti korrelációs kapcsolat	215
Az ipar egyenlőtlen eloszlása Szlovákiában (2013, %)	226
Ipari parkok Magyarországon (2001, 2012).....	244
Az egy főre jutó GNP alakulása Jugoszlávia tagállamaiban és az autonóm tartományokban 1947–1980 (Jugoszlávia=100)	255
Felső-Szilézia fő adatai (2013).....	267
Felső-Szilézia foglalkoztatási szerkezete 1990–2012 (%).....	270
Felső-Szilézia kőszéntermelése 1947–2013 (millió tonna).....	271
A Felső-sziléziai Világvárosi Unió (Górnośląski Związek Metropolitalny) alapító települései (2007 és 2013).....	277
Baranya megye fő adatai (2013)	283
Pécs város és Baranya megye fő szerkezeti mutatói, 1950–2005	285
A Pécsi Tudományegyetem számokban.....	296
Három kapitalizmus-változat	308
A tudásalapú gazdaság indexei Közép- és Délkelet-Európában (2012).....	325

Ábrák jegyzéke

Az Egyesült Államok és az EU-6 foglalkoztatási szerkezete (% , 1970–2011).....	7
A globális interfész.....	22
A költségvetési korlát puhulása.....	32
Az eltérő növekedési lehetőségeket hordozó gazdasági ágazatok körének átalakulása a térben	39
Idealizált technológiai vagy iparági fejlődési pálya	49
Az iparági vagy technológiai életciklus alkalmazkodási típusai.....	52
A komplex rendszerek evolúciójának standard és módosított adaptív ciklus-modellje.....	53
Az ipari örökség mint turisztikai termék: a Zsolnay Kulturális Negyed Pécsen, és a Dolní Vítkovice vasgyár Ostravában	68
A régi és az új ipar klaszterei a Ruhr-vidéken.....	73
A rugalmas alkalmazkodás: az általános helyreállítási periódus és változatai	81
A térbeli koncentrációk ideáltípusa.....	88
Specializáció és diverzifikáció az innovatív fejlődésben	91
Tudáshálózatok és kognitív távolság.....	93
Az ipari átalakulás koevolúciós kölcsönhatásai	95
Beruházási rés az innovációs rendszerek és a feldolgozóipar között.....	97
A koordináció erőssége és a gazdasági teljesítmény közötti összefüggés	102
A válságkezelésre irányuló közpolitikák evolúciója.....	106

Az ipar aránya az EU-28 Bruttó Hozzáadott Értékében (2000–2014, %)	120
A feldolgozóipar aránya az EU-tagállamok Bruttó Hozzáadott Értékében (2014, %)	123
A feldolgozóipari innovációs központok modellje	126
Az Európai Unió újraiparosítási koncepciója	127
Az intézményrendszer szerepe az újraiparosítás folyamatában	132
Az iparági körzetek térbeli formái	137
Ipari parkok típusai az ügyviteli támogatás és a technológiai szint szerint	145
Az iparpolitika kedvezményezett és korlátozott területei Magyarországon 1961–1980	161
Jelentősebb ipari üzemek telepítése Lengyelországban (1945–1966 és 1966–1982)	161
Koordinációs rendszerek és a költségvetési korlát	167
Közép-Európa régi ipari térségei	180
Az autóipar elhelyezkedése Közép-Európában (2006)	187
A görög működtetőke-export alakulása (1990–2013, millió USD)	189
Az egy főre eső nominális GDP Közép-Európa 25 legfejlettebb régiójában (2004 és 2011, EU-27 %-ban)	191
A feldolgozóipari vállalkozások számának változása (% , 2008–2012)	203
A feldolgozóipari termelés változása (% , 2008–2013)	204
Az ipari foglalkoztatás változása az EU-csatlakozás és a gazdasági válság időszakában (%)	206
Az ipari foglalkoztatás térszerkezete (1990–1991, %)	207
Az ipari foglalkoztatás térszerkezete (2013, %)	209
A gépipar, valamint a könnyű- és élelmiszeripar aránya az ipari foglalkoztatásban (2013, %)	211
A fejlett üzleti szolgáltatások területi koncentrációja (2013, %)	211
Szlovákia ipara 1985-ben	224
Ipari parkok elhelyezkedése Szlovákiában (2012)	229
A zöldmezős beruházások elhelyezkedése és nagyságrendje Lengyelországban 1990–1998	232
Ipari parkok és különleges gazdasági övezetek Lengyelországban	235
A magyar autóbuzsgyártás visszaszorulása 1985–2014 (db)	240
Az ipari foglalkoztatás (%) és termelékenység (millió Ft/alkalmazott) területi különbségei Magyarországon (2004 és 2013)	242
Vállalkozási övezetek és ipari parkok Horvátországban és Szerbiában	259
Az ipari foglalkoztatás területi különbségei Szerbiában, 2014 (%)	261
Felső-Szilézia agglomerációi, főbb települései és területi kapcsolatrendszere	265
A városi és vidéki népesség alakulása Felső-Sziléziában 1946–2005	266
Felső-Szilézia foglalkoztatási szerkezete 1990–2012 (%)	270
Felső-Szilézia kőszéntermelése 1947–2013	271
A foglalkoztatás ágazati és területi szerkezete a felső-sziléziai városeggyüttesben (2010)	276
Pyrzowice regionális repülőtér személy- (fő) és cargoforgalmának (tonna) alakulása	278
A Bólyi Ipari Park	292
A klaszterkezdeményezések és fő projektek rendszere Pécsen	299
Az EKF 2010 program létesítményei	300
A vendégéjszakák alakulása Baranya megyében (1995–2014, ezer)	302
Feszültség a modern területfejlesztési paradigma és a poszt szocialista országok politikai makrostrukturái között	319
A poszt szocialista tér átalakulása	335

Gyakran használt rövidítések jegyzéke

GDP (Gross Domestic Product): bruttó hazai termék

GNP (Gross National Product): bruttó nemzeti termék
GVC (global value chain): globális értéklánc
ICT (info-communication technologies): infokommunikációs technológiák
IMF (International Monetary Fund): nemzetközi Valutaalap
KGST: Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa
KIBS (knowledge-intensive business services): tudásintenzív üzleti szolgáltatások
KKV: kis- és középvállalkozás
KMT: külföldi működőtőke
OECD (Organisation for Economic Cooperation and Development): Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet
S3 (Smart Specialisation Strategy): intelligens specializációs stratégia
TFP (Total Factor Productivity): össztermelékenység, teljes tényezőtermelékenység
TNC (Transnational Corporation): transznacionális vállalat

Tanítómestereim emlékére:

Dr. Buday-Sántha Attila (1941–2014)

Dr. Horváth Gyula (1951–2015)

„Ha bármiféle közpolitikai beavatkozást mellőzve a piaci erőkre hagynánk a dolgok alakulását, akkor az ipari termelés, a kereskedelem, a bankszektor, a biztosítások, a szállítás – vagyis majd’ minden gazdasági tevékenység, amely egy fejlődő gazdaságban az átlagnál magasabb nyereséget hoz – és rajtuk kívül még a tudomány, a művészetek, az irodalom, az oktatás és az általában vett magaskultúra – néhány kiválasztott helyen és régióban összpontosulna, elmaradottságban hagyva az ország fennmaradó részét.” (Gunnar Myrdal 1957, 26)

„Az iparpolitika körül soha nem alakult ki konkrét elméleti korpusz, annak ellenére, hogy a hagyomány alapjait már List és Hamilton idejében lerakták, és a történelem megtanított rá minket, hogy az állam látható keze mindig jelentős szerepet játszott ott, ahol egy nemzetgazdaság elrugaszkodott a földtől.” (Elie Cohen 2007, 214.)

„Ha elveszítjük hitünket a jólét megteremtésének esélyében, az emberi életkörülmények javulásának lehetőségeibe vetett hitünket veszítjük el. Ha már minden lehetséges értéket megtermeltünk, akkor a piaci folyamatok célja mindössze a helyben járás, konfliktus és felhalmozás lehet. A statikus vagy zsugorodó gazdaságok kegyetlenné és rövidlátóvá teszik az embereket.” (Jaron Lanier 2013, 34.)

1. Bevezető

Ez a könyv a területi fejlődés egyik sokat vitatott, s ma ismét központi kérdéséről, az ipar növekedésben és versenyképességben játszott szerepéről szól. A minket körülvevő posztindusztriális (posztfordista) világban a legtöbben evidenciának tekintjük, hogy a foglalkoztatás és értéktermelés nagyobb részét a szolgáltató tevékenységek adják. Ez a fejlődési út általánosan érvényes, de nem kizárólagos: mind a fejlett, mind a feltörekvő országokban szép számmal találunk olyan vállalatokat és térségeket, amelyek az ipari termelésből merítik versenyképességüket. Máshol azt tapasztaljuk, hogy a posztindusztriális térségekre – elsősorban a globális hálózatokba integrálódott nagyvárosokra – szabott növekedési receptek a vártnál sokkal gyengébb eredményeket hoznak a fejlett magterületeken kívül; sem az elmaradottságra, sem az elhúzódó gazdasági válságokra nem nyújtanak kielégítő megoldást. Ma, amikor sok tekintetben a posztindusztriális gazdasági rend első komoly válságát éljük, érdemes elgondolkodni azon, milyen szerepet játszik az ipar és a szolgáltatások egyensúlya a nemzetgazdaságok, vagy éppen egyes térségeik gazdasági és társadalmi fejlődésében. Az uniformizált sikerreceptek áfiúma helyett differenciált látásmódra, a mai sikerek és a hosszú távú alkalmazkodóképesség szempontjainak egyesítésére van szükségünk.

A könyv célja kettős: egyrészt az ipar fenntartható területi versenyképességét alakító hatóerők bemutatása elméleti szintézis; másrészt a közép-európai ipar modern területi fejlődésének elemzése összehasonlító empirikus kutatások alapján. Központi kérdésem az ipari térségek alkalmazkodóképességéhez fűződik. Az elméleti és empirikus vizsgálatok arra keresik a választ, hogy milyen okok magyarázzák egyes ipari térségek sikeres gazdasági és társadalmi alkalmazkodását az őket érő külső kihívásokhoz (globális verseny, posztindusztriális gazdaság, a posztszocialista átmenet és az új gazdasági válság), és melyek vezetnek mások elhúzódó válságához, leszakadásához. A kutatás keretei nem korlátozódnak a legújabb válság elemzésére. Az alkalmazkodóképesség kérdései ugyanis a nyugat-európai és észak-amerikai gazdaságokban az 1970-es és 1980-as években lezajló világgazdasági korszakváltás, a posztszocialista országokban pedig a rendszerváltások során vetődtek fel először, és tanulságaik nemcsak érvényesek maradtak, hanem a következő egy-másfél évtizedben újra előkerülnek majd. A pontos kép megalkotásához meg kell ismernünk azokat a hosszú távú fejlődési tendenciákat és belső hajtóerőket is, amelyek egyes térségeket kiszolgáltattak a külső gazdasági sokkok hatásainak, másokat pedig képessé tettek arra, hogy ezeket a sokkokat nem csak átvészeljék, hanem megerősödve kerüljenek ki belőlük.

Munkám egyben választ kíván adni az ipar gazdasági jelentőségéről és az újraiparosítási törekvésekről zajló, a magyar közvéleményben is ismert viták kérdéseire. Ezekkel a vitákkal, bár a hazai sajtó szűk világszemléletéből ez talán nem látszik, nem vagyunk egyedül. Az elmúlt években újraiparosítási koncepciókat fogalmaztak meg az Egyesült Államokban és az Európai Unióban is, és elképzeléseik, vagy akár vitatott pontjaik minket is hozzásegítenek saját problémáink megoldásához. Ezért a könyv részletesen tárgyalja az ipar helyét és a gazdasági szektorok közötti egyensúly alakulását a posztindusztriális gazdaságban, a feltörekvő gazdaságok által támasztott verseny kihívásait és a rájuk adott lehetséges piaci és közpolitikai válaszokat. Így egyaránt foglalkozom a dezindusztrializáció, újraiparosodás és újraiparosítás kérdéseivel; utóbbi esetben az magas hozzáadott értékű és erős területi beágyazottságú, fenntartható fejlődést és jólétet (vagy legalább tisztességes megélhetést) kínáló fejlesztési stratégiák jelentőségét hangsúlyozva. Meggyőződésem, hogy a versenyképesség nem önmagában való cél, hanem egyben eszköz is a széles körben elérhető jólét alapjainak megteremtésében. De erre a gondolkodásra ösztönöz a globális szinten folyó költségalapú verseny is: a pusztán olcsó munkaerőre alapozott versenystratégiák lehetőségei térségünkben egyre inkább kimerülőben vannak.

A kötet empirikus része az elméleti alapokat is felhasználva a közép- és délkelet-európai posztszocialista országok ipari fejlődésének problémáira összpontosít. Nem vizsgáltam azokat az országokat, amelyek földrajzi, történelmi vagy más definíciók szerint Közép-Európa-hoz sorolhatók, de kívül estek a szocialista rendszeren, és sajátos átalakulási útja miatt a volt Német Demokratikus Köztársaság is kimaradt a könyvből. Hasonló okból nem szerepelnek a balti államok, amelyek sok tekintetben szintén más pályát jártak be, mint a visegrádi országok. Végül, bár a Szovjetunió és utódállamai is érdekes tanulságokkal szolgálnának, kutatási programom nem tette lehetővé vizsgálatukat.

Az összehasonlító elemzés célja részben a szintézis, a külső kényszerek és fejlődési lehetőségek által formált közös sajátosságok beazonosítása; részben pedig a nemzeti és szubnacionális különbségek, az eltérő ipari/intézményi örökségekből és térfolyamatokból eredő differenciálódás feltárása. Ez a rész azt vizsgálja, milyen formában jelentkeztek a korábbiakban tárgyalt átalakulási jelenségek az európai magterületeken kívül, a posztszocializmus körülményei között. Az empirikus rész ezért bemutatja az államszocializmus ipari örökségének válságra gyakorolt, illetve továbbélő tényezőit, és azt, hogyan vezetett a külföldi működő tőkére alapozott növekedési modell a duális gazdaságok (ill. függő piacgazdaságok) kialakulásához. Tárgyalja az ipar átalakuló versenyképességi tényezőit, és a korábbi növekedési tényezők egyre szélesebb körben tapasztalható kimerülését. Térszerkezeti elemzésekkel bemu-

tatja az ipar területi tagoltságát és az ipari/tercier versenyképesség térben is elkülöníthető formáit. A tágan értelmezett intézményi kihívásokra is figyelmet fordítva bemutatja az újraiparosítás lehetőségeit és egy lehetséges, a területi versenyképesség és a társadalmi felzárkózás szempontjait egyesítő értelmezését. A kötetet az országtanulmányok mellett két komplex esettanulmány teszi kerekké, amelyek részletes példákat szolgáltatnak az eltérő intézményfejlődés, ipari átalakulási utak és a különböző területi politikák jelentőségére egy hagyományos utat bejáró, és egy posztindusztriális megújulási stratégiákra koncentráló ipari térségben.

A könyv szemlélete empirikus és szintetizáló. A kutatás alapját a szakirodalom feldolgozásán túlmenően egy olyan ismeretanyag összegyűjtése teremtette meg, amely (remélhetően) elég széles és mély átfogó következtetések levonásához. A vizsgált téma összetettsége több kutatási módszer együttes alkalmazását tette indokolttá. A kutatás legnagyobb kihívását az jelentette, hogy a vizsgált területen egyszerre érvényesült a bőség zavara és a „mozaikosság”, vagyis a rendelkezésre álló megbízható és releváns adatok, források hiánya. Ezért ahol lehet, több kutatási módszer együtteséből indultam ki, és megpróbáltam egy-egy állítást vagy felvetést több irányból is tesztelni. A végleges munkába már az összes feldolgozott anyag szelektált, releváns és értékes része került.

A kötet fő gondolati ívét az elmúlt évtizedekben kialakuló, a heterodox gazdaságelméletekből merítő evolúciós gazdaságföldrajz adja. Ez az elméleti alap az, amely képes megragadni a gazdasági és társadalmi folyamatok történelmi, területi és intézményi befolyásoltságát, másrészt viszont sokrétűségét, eltérő fejlődési pályákat felrajzoló kifutását is egységes, következetes rendszerbe tudja foglalni, miközben a gazdaságot nem hibátlan önszabályozó rendszerként, hanem egyensúlyhiányos, instabil állapotok folyamatosan változó sorozataként értelmezi. A monográfiában a szükséges mértékben nyúlok az ipari átalakulás dinamikus folyamatát vizsgáló más elméleti irányokhoz is – a valóság komplexitása nem fér bele egyetlen gondolkodási sémába – de a legteljesebb átfogó rendszert az evolúciós iskola biztosítja.

Végezetül: a könyv a gazdasági és társadalmi problémák felismerésére és megoldására, és nem fetisizálására törekszik. A válság éveit mindannyian tapasztalhattuk a tanult tehetlenségbe forduló pesszimizmus elterjedését, alkalmanként zajos ünneplését, az egyének és közösségek cselekvőképességét elvitató gazdasági vagy kulturális determinizmust. A válsággal mindannyian egy fokkal ostobábbak, egy fokkal rosszabbak, és egy fokkal furcsábbak lettünk. Ez azonban nem előre elrendeltetett dolog, hanem saját kisszerűségünk következménye is. A válságokból léteznek kiutak, és a változtatás lehetősége bennünk is rejlik. Munkám vezérelve tehát az a gondolat, hogy problémáink megoldhatók (vagy legalábbis enyhíthetők), és a kitartó, következetes építkezés előbb-utóbb meghozza eredményét.

Könyvem elkészítésében nyújtott segítségükért sokaknak kell köszönetet mondanom. Az anyag alapját képező, 2009-ben megvédett doktori értekezésem bírálataért Kóródi Józsefnek, Kiss Évának és Szalavetz Andreának, tanácsaikért és alapos kritikájukért.

Az azóta eltelt években a kézirat sokat bővült, és ebben jelentős szerepük van azoknak a kutatási programoknak, amelyek lehetőséget adtak munkám folytatására. A legfontosabbak ezek közül a #81789 és #75906 témaszámú OTKA-kutatások (Az agglomerációk intézményesítésének sajátos kérdései a közigazgatási struktúrán innen és túl; Az ipari beruházások és közlekedési kapcsolataik térszerkezeti kihatásai), a TÁMOP-4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0010 projekt (A Győri Járműipari Körzet, mint a térségi fejlesztés új iránya és eszköze), és – természetesen – a kutatás jelentős részét, így a kötet végső formába öntését és kiadását is finanszírozó #104985 témaszámú, nagy költségvetésű OTKA-projekt (Új térformáló erők és fejlődési pályák Kelet-Európában a 21. század elején). A kutatás lezárásához a Bolyai János Kutatási ösztöndíj adott segítséget.

Jelen kézirat véglegesítésében sokat köszönhetek Lengyel Imrének, aki értékes segítséget nyújtott az anyag könyvvé formálásában, jelenlegi szerkezetének kialakításában, és fontos irodalmi forrásokkal látott el, amelyek hozzásegítettek a munka befejezéséhez. A kéziratot Barta Györgyi lektorálta, feltárva a kézirat gyenge pontjait és ellentmondásait – de igazságtalan volna, ha csak ezt említeném, hiszen az évek során olyan sok tanácsot és inspirációt kaptam tőle, hogy azt felsorolni nem lehet. A fennmaradó hibák már a szerzőt terhelik.

Köszönettel tartozom kollégáimnak, akik közül külön meg kell említenem Fonyódi Valéria kartográfust, Csapó Ilona technikai szerkesztőt, és a Dunántúli Tudományos Osztály könyvtárosait, Sziráki Zsuzsannát, Miátovics Csillát és Várad Györgyöt.

Végül, de nem utolsósorban köszönettel tartozom a magyar regionális tudomány két nagy alakjának, akik már nincsenek közöttünk: Horváth Gyulának és Buday-Sántha Attilának. Két iskolateremtő személyiség, két nagyszerű tudós, és két kiváló ember. Ezt a könyvet az ő emléküknél ajánlom; abban a reményben, hogy a komplex szemléletű társadalomkutatás ügye nem vész ki a magyar tudomány világából.

Pécs, 2016. május.

A szerző

2. Az ipar szerepe a posztindusztriális gazdaságban

2.1. A posztindusztriális gazdaság területi egyenlőtlenségei

2.1.1. Mit jelent a posztindusztriális gazdaság?

Korunk újságolvasó embere nap mint nap találkozhat a posztindusztriális gazdaság vagy társadalom fogalmával. Világunk értelmezésében éppen olyan jelentőséget kap, mint a globalizáció, az információs társadalom, a posztmodern vagy a tömeges fogyasztás. A posztindusztriális világ a levegőhöz hasonló módon körülvesz minket, befolyásolja mindennapi életünket, és akkor is részei vagyunk, ha valamiért vele szemben határozzuk meg magunkat. Olyannyira „mindenhol jelen lévő”, hogy valójában csak akkor érzékeljük létezését, ha más társadalmi és gazdasági mintákkal hasonlítjuk össze, vagy ha valamilyen ok miatt problémáival, diszfunkcióival találkozunk. Még ebben az esetben sem biztos, hogy felismerjük, hogy gondjaink mai működéséből (vagy belőle is) következnek; legtöbbször nem rendelkezünk olyan biztos fogódzókval, viszonyítási pontokkal, amelyek lehetővé teszik a határok kijelölését. A ma zajló válságban is – amely sok tekintetben a posztindusztriális rend első komoly válsága – gyakran találkozunk egyfajta formátlan dühvel és elégedetlenséggel, amelynek valódi célpontjait a vesztesek sem képesek megnevezni. Pedig a fejlett országokban megélt mindennapos válságjelenségek – a különféle kormányzati intézkedések után is makacsul magas szinten maradó munkanélküliség, a biztonságos és kényelmes megélhetést nyújtó középosztálybeli álláshe-lyek számának szűkülése, vagy éppen a nagyvárosok „megállíthatatlan” növekedése és a periferiák leszakadása – nem csak a gazdasági ciklusok váltakozásából, hanem a posztindusztriális világ új természetű egyenlőtlenségeiből is következnek. A másik oldalon mindennapos jelenséggé váltak a világot behálózó kommunikációs hálózatok, az egyének által elérhető szolgáltatások hihetetlen tárháza, és az életünket megkönnyítő, kényelmessé tevő változások sora.

A posztindusztriális gazdaságot a közbeszédben gyakran vélik többé-kevésbé ipar utáni, az ipar jelentős visszaszorulásával járó fejlődési fázisnak, amelyben egy negatív jelzőkkel leírt, nemkívánatos ipari múltat hasonlítanak össze a szolgáltatásokon nyugvó, kényelmesebb és korszerűbb jelenbeli állapottal vagy jövőképpel – a közép-európai országokban megtoldva az államszocializmus rossz emlékezetével. Ezzel az érveléssel nagyon gyakran összefutunk a napi gazdaságpolitikai véleménycikkekben, döntéshozói nyilatkozatokban (néhány szalagcím: „Nem kell XIX. századi ipar”, „Újraiparosítás? Minek?”, „A termelés mítosza”, „Újraiparosí-

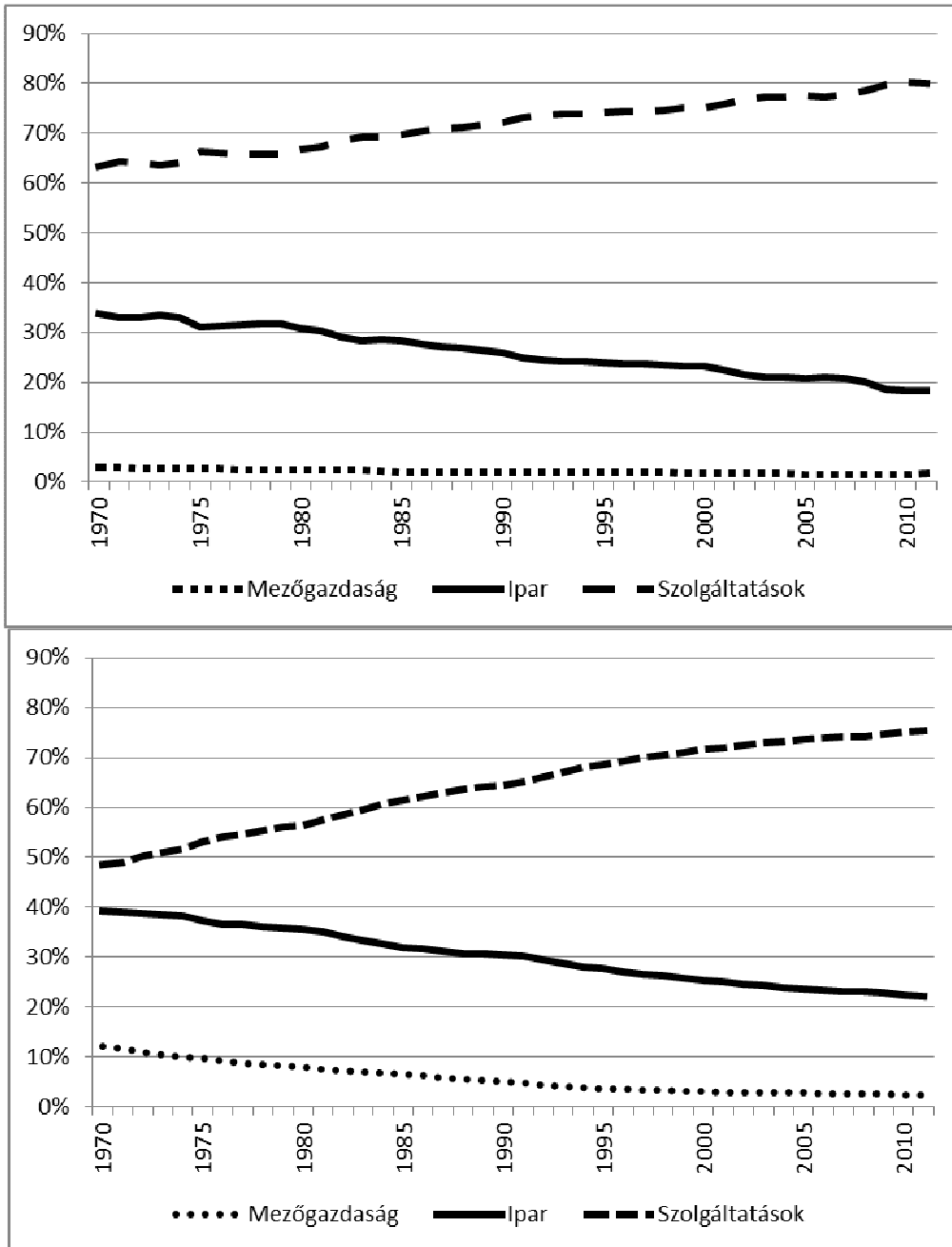
tás: Út a semmibe!”, „Iparszerű álmódosítások”). Természetesen a cikkekben megszólalók sem gondolják, hogy egy teljesen iparmentes gazdaságot kellene létrehozunk (egy átlagos fehér-galléros munkavállaló ekkor *ad absurdum* megkérdézhethetné, hogy honnan jönne az íróasztala, számítógépe, irodai széke, jegyzettömbje, tűzőgépe, fél tucat elektronikus kütyüje vagy éppen a napi közlekedéshez használt személygépkocsija), de általában abból a kimondott-kimondatlan feltételezésből indulnak ki, hogy a fejlett országokban kimerülőben vannak az ipari növekedés lehetőségei, és helyettük (elfogadva az ipar fokozatos delokalizációját, alacsonyabb bérszínvonalú országokba költözését) új, szolgáltatásalapú tevékenységeket kellene inkább meghonosítani. Ez bizonyos szempontból így is van: az elmúlt évtizedekben a fejlett országokban radikálisan csökkent az ipari foglalkoztatás és nőtt a különféle üzleti és fogyasztói szolgáltató tevékenységek részaránya; egész iparágak vándoroltak a Távols-Keletre és a feltörekvő országokba; az ipar visszaszorulása pedig magát a fizikai teret is megváltoztatta az iparnegyedek újrahaznosításától a légtisztaság javulásáig. A fenti álláspontok mögött tehát többnyire nem a tudatlanság áll – de mégis egy alapfogalom félreértéséről, túlhangsúlyozásáról beszélhetünk.

Bár az ipar és a szolgáltatások szerepe közötti nagyarányú eltolódás már akkor sem számított újnak, a posztindusztriális gazdaság és társadalom fogalmának elterjesztése Daniel Bell amerikai szociológushoz köthető. *Bell* átfogó monográfiája (*Bell 1973, The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*, vagyis *A posztindusztriális társadalom eljövetele: Egy társadalmi előrejelzési kísérlet*) nagy igényességgel rajzolta fel az ipari társadalmak válságát követő korszak várható természetrajzát. A könyv, majd az azt követő népszerűsítő cikkek (pl. *Bell 1976*) sikere jelezte, hogy a szerző jól érzékelt korának változásait, és felvetései nem csak szabatos megfogalmazásukkal, hanem az általuk nyújtott logikus világmagyarázattal és a hozzájuk fűződő pozitív várakozásokkal is elnyerték az olvasók, különösen a döntéshozók rokonszenvét. A posztindusztriális társadalom ideája jó értelemben volt a jó időben a jó helyen; ahogy Michael Porter leírásai az országok és régiók versenyelőnyeiről vagy Richard Florida elképzelései a „kreatív osztályról”, a Bell által körülírt fogalom kiválóan alátámasztotta a csúcsmenedzserek és politikusok saját magukról alkotott pozitív véleményét, akik így egy új korszak hírnökeiként láthatták viszont magukat. Elemzése így hamar túllépett a tudományon, és jócskán leegyszerűsítve szlogenné, gazdaságpolitikai programmá vált – és ahogy lenni szokott, ezzel különösen alkalmassá vált a tartalmi kiüresedésre. A „posztindusztriális gazdaság”, „posztindusztriális társadalom” fogalmaival így gyakran találkozunk normatív elképzelések formájában – ha úgy tetszik, ezt ideológiaként

„posztindusztrializmusnak” is nevezhetjük. Az ideológiák pedig nagyon gyakran tűnnek fel egysíkú értelmezések formájában.

2.1. ábra

Az Egyesült Államok és az EU-6¹ foglalkoztatási szerkezete (% , 1970–2011)

Forrás: AMECO adatbázis adatai alapján a szerző szerkesztése.

¹ Belgium, Hollandia, Luxemburg, Franciaország, Olaszország és Nyugat-Németország (1990-től Németország).

A posztindusztriális gazdaság szerkezeti átalakulása két korábbi közgazdasági munkából is következik. Engel teorémája a fogyasztói kiadások, a Clark–Fisher-hipotézis pedig a gazdasági szerkezet átmenetét fogalmazta meg. Engel törvénye szerint a jólét növekedésével a háztartások kereslete a jobb minőségű termékek és a szolgáltatások felé mozdul el. A gazdasági tevékenységek három fő szektorra (mezőgazdaság, ipar és szolgáltatások) osztása Clark és Fisher munkáiban formalizálódott az 1940-es években. Az Egyesült Államok foglalkoztatási szerkezetét vizsgálva kimutatták, hogy a gazdasági fejlődés a termelés és foglalkoztatás átrendeződéséhez vezet; a korábban meghatározó mezőgazdaságból az ipar, majd egy későbbi fázisban az előző ágazatokból a szolgáltatások felé áramlanak a munkavállalók. Az USA ipari foglalkoztatása 1979-ben, 20 millió fő körül tetőzött, innen 1998-ig kettő, majd 1998 és 2012 között további hat millió fővel csökkent, elsősorban a munkahelyek áttelepítésével. Ez a két, erős statisztikai bizonyítékokon nyugvó elmélet a gazdasági átmenet (szerkezetváltás) szakaszosságát, fejlődési fázisokra osztható természetét támasztotta alá, és megalapozta a posztindusztriális (illetve bizonyos, már az 1960-as években felbukkanó elméletek szerint a különállónak vélt negyedik szektor, a kommunikációs tevékenységek és tudásgazdaság által uralt) társadalom képét (2.1. ábra).

Ha önmagában szemléljük, *Bell* munkái (1973, 1976) elég jól leírták az új világ alapvonalait. Bell nem beszél az ipar eltűnéséről, hanem azt prognosztizálja, hogy az ipari–posztindusztriális átmenet során a fejlődést hajtó innovációk forrása egyre inkább a tudás lesz, a tudás letéteményese pedig a humántőke, vagyis a szakképzett munkavállaló. Adam Smith és Karl Marx munkaérték-elméletével szemben az értékteremtés meghatározó kútfője a tudás és annak alkalmazása; a társadalom pedig információs társadalommá alakul, amelyet egyre inkább összekötnek az egész világot átfogó telekommunikációs hálózatok. Az új gazdasági struktúrák Bell szerint nem megszüntetik az ipart, hanem ráépülnek arra, mint egy új réteg – ugyanúgy, ahogy a XX. század technológiái sem szüntették meg a XIX. század iparágait. Ezzel együtt a posztindusztriális gazdaságban és társadalomban a korábbinál jóval kisebb az ipar szerepe. A munkaerő nagy részét a szolgáltatásokat nyújtó munkavállalók alkotják, akik új szükségletek egész skáláját elégítik ki; és – Engel törvényének megfelelően – a háztartások kiadásainak nagy része is az új szolgáltatások megszerzésére irányul.

A posztindusztriális társadalom koncepciója azonban – és ez a könyv egyik újra és újra visszatérő tézise – nem „tiszta” jelenség, hanem, mint a valóság általában, lényegesen komplexebb, ellentmondásosabb és gazdagabb, mint a leegyszerűsítő sémákból következne. Az új világot új egyenlőtlenségek és új problémák tagolják, miközben a korábbi struktúrák egy része zavartalanul tovább él. A posztindusztriális kornak is megvan a sikeres ipara (sőt, a

„posztfordista” világgazdaságban számtalan régióban folyik „neofordista” termelés – lásd Lengyel 2010) és sikeres mezőgazdasága, bár a siker tényezői között szinte biztosan megtaláljuk a szolgáltatások, a telekommunikáció vagy a tudásalapú fejlődés elemeit is. A helyzetet még komplexebbé teszik a területi egyenlőtlenségek. A kontinensek, nemzetgazdaságok vagy szubnacionális terek különbségei; az eltérő térségtípusok (nagyvárosi, városi, vidéki, vagy éppen központi és periférikus) más-más körülményeket biztosítanak a szolgáltatásalapú vagy ipari fejlődés számára. Ezek a természetes egyenlőtlenségek nem *determinálják* a fejlődési mintákat, de befolyásolják őket, és a posztindusztriális gazdaság „főszabályától” merőben eltérő kimeneteket, fejlődési pályákat eredményezhetnek. A mai Magyarországon kevesen vitatnák el Győr vagy Kecskemét országos átlaghoz mérhető sikerességét, pedig mindkét város gazdaságában erős ipari elemek találhatók; hasonlóan, a jelenlegi válság alatt Németország fejlődési modellje bizonyult a leginkább kitartónak, és ebben oroszlánrészre van a képzett munkaerőre és a nagyvállalati–középvállalati kettősön alapuló ipari hálózatoknak is. Sokkal kevesebben mondanák ezt el a bányászat és kohászat egykori fellegvárairól, pedig száz évvel ezelőtt pont ezek számítottak a legfejlettebb, irigylésre méltó és másolásra érdemes modellterületeknek. *Összefoglalva: az uniformizált sikerreceptek helyett térben és időben differenciált látásmódra van szükség, amelynek két fő értékelési kritériuma a mai sikeresség és a hosszú távú alkalmazkodási képesség.*

A modern gazdaságban már a szektorok pontos elválasztása sem egyszerű feladat. Az ipar és a szolgáltatások közötti átrendeződés nem teljes mértékben helyettesítésen, hanem bizonyos értelemben konvergencián, összeolvadáson alapul. Az ipari munka egyre nagyobb mértékben terciarizálódik, szolgáltató elemekkel bővül miközben egyes szolgáltatások átveszik az ipari menedzsment módszereit és szervezettségét – hibrid formák jönnek létre. A változások a munka jellegét és külsőségeit is érintik. Az ipari munka egyre csökkenő része nyugszik fizikai erőfeszítésen, és egyre inkább az automatizált rendszerek kezelésén és szabályozásán, amelyekben az alapléveleket növekvő hányadát gépsorok és robotok végzik, miközben növekvően van a számítógépes támogatású CAD/CAM-megoldások szerepe (pl. CNC esztergályos). Ez a munka akkor is inkább mérnöki feladat, ha éppen kézgalléros alkalmazottak végzik. Az iparvállalatokban egyre kiterjedtebb szolgáltató tevékenységek eresztenek gyökereket. A menedzsment, marketing, design, K+F, logisztika és más támogató funkciók egyre szélesebb stábokat igényelnek, és fokozatosan uralkodó szerepet foglalnak el a termelési folya-

matban.² Különleges jelentősége lesz ennek a több telephelyű, különösen a transznacionális vállalatok szerepének értékelése során: ezek a feladatok, a hozzájuk kapcsolódó foglalkoztatás és értéktermelés kiugró területi egyenlőtlenségeket mutatnak a nagyvárosi térségek és háttérterületeik; illetve a centrumországok és a feltörekvő gazdaságok között. A másik oldalon az üzleti szolgáltatások egyre inkább termék gyanánt viselkednek, vagyis tárolhatók, egyediségüket a standardizáció folyamataival elveszítve tömegesen előállíthatók és fogyaszthatók. A szolgáltatási folyamat értéklánca darabjaira hullott, és a lánc egyes szemei elkülöníthetővé váltak egymástól. Az ipar terciarizációjával és a szolgáltatások termékesedésével „hibrid termékek” alakulnak ki. Az előbbi összefüggés nem általánosan érvényes – a szolgáltató szektor lényegesen heterogénebb, mint a korábban közkeletű leírásokból következne. Máshogy működnek a klasszikus jegyeket felmutató, munkaintenzív személyi szolgáltatások, mint a hatalmas műszaki háttérrel rendelkező, egyre növekvő méretgazdaságossági előnyöket realizáló tudásintenzív üzleti szolgáltatások (ezt a csoportot a KIBS – *Knowledge Intensive Business Services* – betűszóval jelölik) (Miles 1993, Aiginger 2007, Szalavetz 2008).

Az offshoring, az üzleti folyamatok részleges vagy teljes kiszervezése további földrajzi differenciálódást eredményez a globális gazdaságban, és hozzájárul az értéklánc további széttagolódásához (Gál 2010b, Gál–Sass 2009). Nem „lineáris” gyártósorok, hanem elkülönített feladatokra osztott, térben szétszórta elhelyezkedő termelési rendszerek versenyeznek egymással, amelyeket között piaci vagy kvázi-piaci tranzakciók, egyre összetettebb szolgáltatások teremtenek kapcsolatot (Bailey–De Propriis 2014). Az ipar nemzetgazdasági szerepének visszaszorulása mögött részben a szolgáltató tevékenységek kiszervezésének statisztikai hatása áll: az értéklánchoz kapcsolódó szolgáltatásokat gyakran nem iparvállalatokon belül, hanem külső szolgáltatások megvásárlásával, „köztes inputként” veszik igénybe, pedig ezzel a termelési folyamat maga lehet hogy nem is változik (Competing in Global Value Chains 2013; Heymann–Vetter 2013). Ahogy Miles (1993, 669.) összefoglalja: „Lehet, hogy a szolgáltatások és az ipar elválasztása egyenesen nyelvi szinten válik elavulttá. A gazdasági tevékenységek egészen egyszerűen különböző tevékenységek gubancjai, amelyek mindegyike a 'termelő' és 'szolgáltató' típusú munka különböző kombinációival működik, és az anyagi illetve információs komponensek egy bizonyos kombinációjából álló termékeket állít elő. A tevékenységek olyan osztályozására van szükségünk, amely érzékenyebb azok (átalakuló) összetételére.”

---

² Az EU 2013-as iparszerkezeti jelentése szerint a közösség területén az iparban foglalkoztatott munkavállalók 40%-a szolgáltatás jellegű munkát végzett, és ez az érték annál magasabb volt egyes tagállamokban, minél magasabb technológiai szintet képviselt azok ipari kibocsátása (Competing in Global Value Chains 2013).

További kérdések fűződnek ahhoz, hogy a szolgáltatások valóban átveszik-e az ipar szerepét a gazdasági növekedésben. A bizonyítékok nem egyértelműek, és ellenérvek is megfogalmazhatók. A fogyasztói szolgáltatások gyakran kapcsolódnak ipari termékekhez. *Gershuny* (1977) a brit háztartások 1954 és 1974 közötti fogyasztási szokásaiból arra következtet, hogy a kereskedelem nagy része az iparban megtermelt jóságokat értékesíti, másrészt az ipari termékek egy része (a mosógéptől a szórakoztatóelektronikáig) maga is szolgáltatásokat helyettesít. *Jansson* (2009) Svédországban elvégzett elemzésében megismételte *Gershuny* állításait: a szolgáltató szektor növekedése nagy mértékben „statistikai illúzió”, és foglalkoztatási részaránya hiába emelkedett az elmúlt negyven év alatt 40-ről 75%-ra, a háztartások fogyasztásának 50%-át továbbra is termékek tették ki, és így a termékeket és szolgáltatásokat előállító tevékenységek aránya stabilan 60:40 körül maradt. Másodszor, mint az előbbiekből kitűnik, a terciarizáció hajtóerői között bőségesen vannak az ipart támogató, azzal erős szimbiózisban élő szolgáltatástípusok. Ez nem végső (a fogyasztók részéről jelentkező), hanem köztes keresletet jelent; a szolgáltatások fogyasztója és eltetője az ipar. Erre vonatkozó bizonyítékokkal szolgál *Fuentes* (1999) Spanyolország példáján; bemutatva a terciar foglalkoztatás és a magasabb GDP közötti pozitív korrelációs kapcsolatot, de cáfolva a „szakaszos fejlődés” elméletét. Az 1958 és 1990 közötti időszakban, amikor az ország felzárkózott a fejlett nyugat-európai gazdaságokhoz, az ipar csökkenő foglalkoztatás mellett is a növekedés motorja maradt, és mind termelékenységben, mind előre- és visszacsatolásokban (pl. a magas hozzáadott értékű szolgáltatások felhasználásában) vezető szerepet töltött be.

Levinson (2012), valamint *Helper–Krueger–Wial* (2012) összegyűjtött adatai alapján 2010-ben – jelentős dezindustrializáció után – az USA ipara volt felelős az export háromnegyedéért, az ipar költötte el a belföldi K+F-kiadások 68%-át, és 8,9%-os munkaerő-piaci részaránya mellett az ipar foglalkoztatta az összes mérnök 35%-át. Az ipar tehát különleges jelentőséggel bír nem csak a fejlett üzleti szolgáltatások, hanem az innováció tekintetében is. Sőt, a foglalkoztatásban is számottevő tovagyrűző hatást gyakorolt. *Bivens* (2003) összefoglaló számításai szerint a feldolgozóiparban mért 2,9-es foglalkoztatási multiplikátor jócskán meghaladta az üzleti szolgáltatások és a nagykereskedelem(1,6) az egészségügy (1,2) vagy a kiskereskedelem (0,9) teljesítményét. A multiplikátor-hatás természetesen mérhető iparági különbségeket rejt. *Bivens* alacsonyabb értékeket számított a fémfeldolgozásban (1,6), a ruhagyártásban (1,8) és magasabbakat az autóalkatrész-gyártásban (4,6) vagy az irodai gépek gyártásában és a számítástechnikában (9,0). Ezek a multiplikátorok tovább bonthatók a beszállítók, kapcsolódó szolgáltatások, fogyasztási hatások és a közfoglalkoztatás területére. *Moretti és Thulin* (2013) az USA és Svédország helyi munkaerőkörzeteit vizsgálva a jöve-

delmi különbségek, végső soron pedig a technológiai szint hatására vezette vissza az iparági multiplikátorok különbségeit. A high-tech iparágak esetén a multiplikátor-hatás háromszoros volt az alacsony szintű technológiákat (és ennek megfelelően alacsonyabb jövedelmű munkavállalókat) alkalmazó iparágakhoz képest.

2.1.2. Globalizáció és területi koncentráció

A világgazdaságban végbemenő nagy átalakulások térben zajlanak le, mélyreható területi következményekkel járnak, és ez az összefüggés érvényes a posztindusztriális korra is. Megváltoznak egyes, a gazdaság működéséről vélt feltételezések is. Az 1980-as, 1990-es évek fordulóján az éppen sikerkorszakát élő neoliberális paradigma követői és kritikusai a „small is beautiful” jelszava jegyében egyaránt nagy várakozással kísérték a versenyképes kis- és középvállalkozások (KKV-k) felemelkedését, amelyeket sokan a fejlett piacgazdaságokban és a posztszocialista államokban is a rugalmas specializáción alapuló új gazdaság alapköveinek és a lassan alkalmazkodó, válságba jutott nagyvállalatok alternatíváinak (Harrison 1992) vélték. Jelentős várakozások fűződtek a gazdaság területi decentralizációjához, a területi kiegyenlítő-dést és szubszidiaritást képviselő regionális politikák elterjedéséhez (Horváth 1998); sőt, egyenesen a „távolság halálához”, vagyis a kommunikációs hálózatok által lehetővé tett információáramlás egyenlősítő szerepéhez. Ezek a remények nem igazolódtak be. A nagyvállalati „dinoszauruszok” a vártnál jóval sikeresebben alkalmazkodtak a versenyhez; sőt, újra annak megkérdőjelezhetetlen súlyú irányítóivá váltak, a gazdasági térben pedig új koncentrációs folyamatokat elindító léptékváltás zajlott le. Az átalakulásban a szolgáltató szektor és egyes kiemelt iparágak játsszák a főszerepet, számottevő többletelőnyökhöz juttatva a világgazdaság egyes privilegizált területeit.

A gazdasági tér szerkezeti átalakulása, az új térszerveződési formák a nagyvárosi térségek, agglomerációk térszervezésben betöltött szerepének felértékelődését eredményezik. A létrejött teret egyszerre jellemzi az intenzív verseny és a szorosabb együttműködés, és ennek a kettős köteléknek a gazdasági hálózatok váltak a befogadóivá. A verseny kitüntetett csomópontjai a nagyvárosi térségek, ahol az innovatív, magas értéktermelő-képességű gazdasági tevékenységek egyre erősebben koncentrálnak (agglomerálódnak). A területi szinten kialakuló méretgazdaságosság, az elhelyezkedésből és az urbanizációból, városi környezetből eredő előnyök együttes hatása egyaránt ebbe az irányba mutat (Benko 1992, Lengyel–Mozsár 2002). A logika nem új: telephelyelméletében Alfred Marshall a neoklasszikus közgazdaság-

tan szemszögéből állított fel kapcsolatot az ipari- és városfejlődés között, és ezt *a pozitív gazdasági externáliákhoz* kötötte. A hasonló profilú vállalatokat három fő motiváció mozgatja, amikor egymás környezetébe települnek: az iparág számára szükséges speciális képességeket birtokló munkaerő és az iparág számára szükséges inputok piacának elérhetősége, valamint az egyes vállalatok közötti információ- és tudásáramlás (Krugman 1991). Számottevő jelentőségük a szállítási költségek mérséklésének lehetőségéből és a jelentős városi felvevőpiacok elérhetőségéből fakadó együttes előnyök is (Viladecans-Marsal 2002). A közösen élvezett előnyök egyben a vállalatok közötti kapcsolatok sűrűbbé válását eredményezik. Az előnyök kiterjedése azonban nem korlátlan: csak egy adott területi körön belül, a gazdasági koncentrációk környezetében érhetők el; a szállítási és kommunikációs költségek olyan szakadékokat hoznak létre, amelyek a távolság függvényében behatárolják a termelési tényezők megszerzésében élvezett előnyöket (Gordon–McCann 2000). Az agglomerálódás behatárolt terének kialakulásával egyfajta egyensúlyi rendszer alakul ki: a versenyképes gazdaság koncentrált és specializált, városokba települt gócai, és a közöttük húzóódó, kevésbé koncentrált és másféle karakterű tér kettőssége.

Mit jelent és mivel jár a gazdaság globális koncentrációja a városhálózat számára? A városrendszerekre természetesen mindig jellemző volt a funkciómegosztás és a hierarchia, egyes csomópontok kitüntetett nemzeti vagy nemzetközi szerepe – különösen a hosszú távú gazdasági ciklusokat meghatározó bázisinnovációk kezdeti fejlődési szakaszaiban. A XX. század második felében az államhatárok gátszerepének csökkenése és a termelési tényezők áramlása előtti akadályok felszámolása egy új, szupranacionális integrációs szintet alakított ki (Riczi 2007, Hardi 2010), amely a korábban meghatározó nemzeti szinthez hasonlóan saját centrumokkal és perifériákkal rendelkezik. Ennek az újrendeződésnek a tőkebefektetések révén egyszerre jellemzője a konvergencia (a feltörekvő gazdaságok, a BRICS-országok felemelkedése, széles középosztályok megjelenése korábban elmaradott országokban) és a divergencia, a jó helyzetbe került magtérsegek (az EU esetén a Pentagon-térség, vagy Kínában a part menti zóna) prosperálása és a perifériák stagnálása, esetleg relatív vagy abszolút mértékben tapasztalt leszakadása.

A funkcionális globális hierarchia csúcspontján a világvárosok (world city) vagy globális városok (global city) állnak (Taylor–Walker 2001, Derudder–Taylor–Witlox–Catalano 2003, Erdősi 2003, Faragó 2010, Sassen 2006, Gál 2010b, Csomós 2011). Ezek a központok a globális áramlások nagy elosztói és koncentrációs pontjai: egyszerre rendelkeznek kapu (gateway) és központ (hub) szerepkörökkel. A posztfordista gazdaság legértékesebb, legnagyobb profittermelő képességű szegmensei, így a pénzügyi és üzleti szolgáltatások, a nagyváll-

latalati központok, a média, a szoftveripar, a design vagy a K+F – olyan tevékenységek, amelyek kiemelkedő méretgazdasággal rendelkeznek és kontinentális vagy globális piacokat látnak el – rendkívüli módon, globális léptékben mutatnak sűrűsödést. A tudásintenzív ipar esetén *Audretsch* (1998) iparági szinten 0,74-es, kimondottan erős korrelációs kapcsolatot tárt fel a K+F-ráfordítások és kibocsátás (szabadalmak) között. A csúcstechnológiában elért innovatív teljesítmény hatalmas tőkekoncentrációt igényel, és ezért néhány vállalatban, illetve telephelyen összpontosul, még hozzá annál jobban, minél innovatívabb az adott iparág (lásd *Saxenian* 1996 meghatározó tanulmánykötetét két emblemikus növekedési térségről, a Szicílium-völgyről és a Route 128-ról).³ Ez a koncentráció tehát a legtöbb élvonalbeli, magas hozzáadott értékű gazdasági tevékenységet érinti, és ezek csak lassan, hierarchikus terjedési folyamat keretében veszik birtokba előbb a centrumországokat, majd a perifériákat.

Miért ez a példátlan mértékű agglomerálódás? *Sassen* (2006) vélekedése szerint három fő tényező járul hozzá a megacentrumok megerősödéséhez.

- Egyrészt, a kommunikációs technológiákban végbement fejlődés dacára *fennmaradt a társadalmi közelség jelentősége* a vállalatok irányításában. A globálisan szétterült hálózatok összefogásában különleges jelentőségre tett szert a központi irányítás és koordináció. Ehhez rendkívül széles körű szolgáltatási háttér szükséges a könyvviteltől a vállalati előrejelzéseken át a telekommunikációs rendszerek csomópontjaiig, amelyek nagymértékben személyi kapcsolatoktól függenek – a rendelkezésre álló információ-tömeg jelentős, még hozzá legértékesebb része csak személyes kapcsolatokon át érhető el.⁴ Lényegében a Marshall által azonosított gazdasági externáliák – az inputpiacok megosztása és a tudásáramlás – érvényesülnek, csak nem városi hanem globális szinten.
- Másodszor, a globális tevékenységek *hatalmas erőforrástömeget igényelnek*. Rendkívüli skálahatékonyan érvényesül, így a transznacionális nagyvállalatok körében is fúziók mennek végbe; a középszint fokozatosan kiszorul a versenyből, és néhány globális befektetési bank, alapkezelő és specializált szolgáltató osztozik a piacok egyre nagyobb hányadán.

---

³ *Kilar* (2015) kimutatja, hogy 2003-ban a száz vezető informatikai vállalat központjából 28 helyezkedett el az USA nyugati partján, 26 Japánban és Koreában, 17 az USA keleti partján, 10 Északnyugat-Európában, 9 az USA középső területein, és 8 Kína keleti partján. 2011-ben az USA nyugati parti koncentrációja 26 vállalati központot tudhatott magáénak, Japán és Korea 25-öt, Kelet-Kína 13-at, az USA keleti partja 12-t, Északnyugat-Európa 11-et, az USA központi területei pedig 5-öt.

⁴ A kodifikált, leírható és könnyen átadható, valamint tacit, csak személyes kapcsolatokon át terjedő tudás különbségeiről lásd *Lengyel-Rechnitzer* (2004).

- Harmadszor, *bekövetkezett a nagyvállalatok nemzeti jellegének elvesztése*; a döntéshozók rétege, a kreatív munkát végzők, az intézmények és a vállalatok egyaránt egy globálisan átjárható, homogén, ha úgy tetszik *ökumenikus* osztályként szerveződnek újjá (lásd még *Amin 2008* és *Hudson 2010*).

A globális városok kapcsolatrendszere egymás felé orientált, így kivételezett szektoraik bővülése ma nem az alattuk húzódó hierarchiaszinteket juttatja előnyökhöz, hanem a felső szinten generál további koncentrációs folyamatot.

Ebben a globális rendszerben – a világgazdasági válság hatására bekövetkező korlátozott visszamenetelés, az állami szerepvállalás erősödése ellenére – a városok a versenyképesség és a gazdasági tér szervezésének fő csomópontjai maradnak. Míg a globális városok és a kiemelt szerepkörű nagyvárosi agglomerációk fejlődése és prosperálása biztosítottnak látszik, a másik oldalon talán a legfontosabb kérdés, hogy milyen pozíciót foglalhatnak el azok a térségek, amelyek nem kitüntetett részei a globális városrendszernek. A kizáró okok nagyon sokrétűek: közéjük tartozik a gazdasági elmaradottság, a periférikus földrajzi pozíció, a kedvezőtlen gazdaságszerkezet vagy – legjelentősebb tényezőként – az agglomerációs előnyök kiaknázásához szükséges kritikus tömeg hiánya. Az ESPON átfogó és tematikus elemzései (*ESPON Atlas 2006; First ESPON 2013 Synthesis Report 2010; ESPON 2014*) rámutatnak a *funkcionális várostérségek* (*functional urban area, FUA*) hálózatának nyugat-európai dominanciájára, amelyekhez képest Berlin, Bécs, de a poszt-socialista országok fővárosai is jelentős elmaradást mutatnak pl. a transznacionális nagyvállalatok központjainak településében, az élenjáró NBIC (nanotechnológia, biotechnológia, informatika és kognitív tudomány) kutatások elhelyezkedésében és más jelentős paraméterekben. Ha a városhierarchia fővárosok alatti szintjét nézzük, a helyzet még kedvezőtlenebb.

Az agglomerációs előnyök kvantitatív becslésére számos módszertani megközelítés és empirikus kísérlet született: közülük különleges érdeklődésre tarthat számot *Sollé-Ollé* és *Viladecans-Marsal* (2004) vizsgálata Spanyolország, *Voith* (1998) korábbi munkája az USA, és *Koós* (2010) elemzése Magyarország városi térségeiről. Mindhárom tanulmány kimutatta a városméret és az agglomerációs előnyök erőssége közötti összefüggést, és rávilágított a kisebb városi térségek hátrányaira a magas hozzáadott értékű szolgáltatások, valamint a tudásintenzív ipar területén. Mindez mérsékelten borúlátó következtetéseket enged levonni Közép-Európa városközpontjaira: a térség nagyvárosai – amelyeket talán helyesebb „kisebb nagyvárosok” gyanánt emlegetni (*Lux 2013b*) – nem rendelkeznek az agglomerációs externáliák teljes kihasználásához elegendő kritikus tömeggel, és nem vehetik fel a versenyt az európai magtérségekkel. Az agglomerációs externáliák a kisebb nagyvárosokban is érvé-

nyesülnek, de elmaradnak a nagyobbaktól – „papírforma” szerint a fejlettségi különbségek növekedésére lehet számítani a központi régiók és a perifériák között.

2.1.3. A posztindusztriális gazdaság társadalmi egyenlőtlenségei

Az elmúlt évtizedekben a nagyvárosi agglomerációk növekvő szerepe a városok kormányzásában és az állami közpolitikákban is éreztette hatását. A korábban elsősorban közigazgatási fókuszú, a városi infrastruktúra és közfeladatok telepítésére és helyi-térségi ellátására koncentráló városirányítási filozófiát átvette a fejlesztő szerepeket felvállaló, belső erőforrásokat mobilizáló városi kormányzás modellje (Somlyódyné Pfeil 2008, Tosics 2008, Pálné Kovács 2010). Nem merőben új tevékenység jelent meg a városokban, mivel a nemzeti fejlesztéspolitikák korábban is végeztek városközpontú területfejlesztést mind a nyugati piacgazdaságokban (Faragó 2006, Egyed 2009, Molnár–Szirmai 2009), mind – formális helyi autonómia nélkül – államszocialista viszonyok alatt.

A mobil erőforrások és a beruházásokért folyó intenzív telephelyi verseny korában a gazdaságot a várospolitikánál erősebb kényszerítő erőként értelmezik; vagyis feltételezik, hogy a politikai döntéshozatalba ugyan bekerülnek a gazdasági érdekekkel szemben megfogalmazott ajánlások (formálisan plurális döntéshozatal működik), de a végső döntések során nagyon csekély esélyük van a megvalósulásra. Aszimmetrikus viszonyok érvényesülnek a döntéshozatalban, mivel a választott képvisellel szemben olyan globális hálózatok állnak, amelyek stratégiai ismereteikkel, cselekvéshez szükséges kapacitásaikkal, és az elosztásra kerülő források fölötti kontrolljukkal rendkívül erős alkupozícióval rendelkeznek (Peterson in Imbroscio 2003, Pálné Kovács 2010). A piaci szempontok fokozott érvényesítése elmosza a határokat a magán- és közszféra között, és megerősíti az előbbi befolyását az egyén és a közösségek felett (Hudson 2010). A versengő kormányzás (Boland 2000) nem hasonlít az egyenlő küzdelemre.

A politika és gazdasági szféra által létrehozott városi *rezsimek*, a gazdasági kormányzás új keretei a globális folyamatokhoz való alkalmazkodás eszközeivé válnak. Az uralkodó szemlélet a *vállalati központ* (corporate centre) szerepet szánja a korábban iparukból élő városoknak: bőséges ösztönzőkkel törekszik a beruházások megszerzésére, valamint támogatja a városközpontok fizikai megújulását (irodák, kereskedelmi egységek, szállodák, turizmus) annak érdekében, hogy a várost vonzó telephelyként és döntéshozatali központként látó vállala-

latok itt alakítsák ki hídfőállásaikat (Imbroscio 1998, 2003). Ez a főáramú modell új szempontokkal bővült: a tudásalapú gazdaság és a fejlett üzleti szolgáltatások bekapcsolásának szükségessége vagy a városmegújítás és a kreatív osztály szerepének kihangsúlyozása beépült a rezsimpolitikákba (Ache 2000, Florida 2002, Sokol–van Egeraat–Williams 2008, Therkildsen–Hansen–Lorentzen 2009) a posztindusztriális gazdaság tágabb keretei között (Harrison 2007). Vagyis helyi szereplőkkel és helyi erőforrások bevonásával, de a globális gazdaságba illeszkedő, kívülről szemlélve nagyon is hasonló városgazdasági struktúrák kiépítése megy végbe. Az alkalmazkodás eltérő útjai a vállalati központ szemlélet uralma mellett alakulnak ki, és korlátozott mozgásteret kínálnak a gazdaságpolitikai alternatívák számára.

A kreatív osztály a városfejlesztésben

Nem elhanyagolható a divathullámok, az uralkodó politikákkal könnyen összeegyeztethető, azokat támogató ideológiák hatása sem. A csodaszerként hirdetett fejlesztési receptek könnyen elnyerik a döntéshozók rokonszenvét, és tömegesen kerülnek megvalósításra. Ilyen kariert futott be a kreatív osztályt kiszolgáló várospolitikák koncepciója, amelyek vonzerejéről Peck (2005) részletes, itt-ott gúnyos kritikája ad képet:

„A várospolitikák területén, amely az utóbbi időben nemigen dúskált az innovatív és új ötletekben, a kreativitásra épülő stratégiák pillanatok alatt váltak kedvencekké, mivel jól kommunikálható és látszólag könnyen megvalósítható fejlesztési agendát képviseltek. Ami talán még lényegesebb, nagyon jól beilleszthetők a főáramú, a városversenyre, dzsentrifikációra, a középosztály fogyasztására és a helymarketingre épülő 'neoliberális' fejlesztési elképzelésekbe – abban az értelemben szinte egy pissenés nélkül fogadták el őket, hogy a gyakorlatilag banális városi kreativitási stratégiákat túlharsogja Florida túlzásokba eső marketingszövege, amelyben a Kreatív Korszak eljövetele már-már egy feltartóztathatatlan társadalmi forradalom formáját ölti. Az állítások nagyszabásúak és hangosak, és annyi biztos, hogy elevenebbé tették a várospolitikai vitákat.” (740–741.)

„[Florida nézetei] visszatükröződnek A kreatív osztály felemelkedésének politikailag ambivalens érvrendszerében, amelyben összekeveredik a kozmopolita elitizmus és pop univerzalizmus, a hedonizmus és a felelősségtudat, a kulturális radikalizmus és a gazdasági konzervativizmus, az alkalmi és az okozati következtetés, a társadalmi libertarianizmus és az üzleti realizmus. A komolytalan, informális, néha szenteskedő, de mindig üzletbarát stílus sok tekintetben jól ismert; visszatükröződik benne az új gazdaságra jellemző életmódkalauzok, vállalkozói kézikönyvek és népszerű szociológiai írások stílusa.” (741.)

A városi rezsimekben megjelenő gazdasági szereplőket az elemzések gyakran homogén, egységes érdekeket képviselő és egységes viselkedésű csoportokként kezelik, akik a városi

gazdaságokat irányító koalíciókban kivételezett helyzetet foglalnak el. *De Socio* (2007, 2010) viszont kimutatja, hogy az „üzleti közösségeken” belül jelentős nagyságrendbeli és ágazati törésvonalak húzódnak. Az eltérő összetételű csoportok eltérő érdekeket jelenítenek meg a városi kormányzásban, a társadalmi-gazdasági változások pedig folyamatos belső átrendeződést indítanak el. Ahogy a globális gazdaság privilegizált helyzetbe hoz egyes kiemelt ágazatokat (pl. az infokommunikációt, a pénzügyi szolgáltatásokat vagy az élenjáró kutatásokat), úgy mások (mint a hagyományos feldolgozóipar) elveszítik politikai erejüket. Hálózatelemzési eszközökkel kimutatható, hogy az érett vagy hanyatló ágazatok képviselői könnyen kiszorulnak a koalíciós döntéshozatalból, csökken a városi gazdasági hálózatban kialakított kapcsolataik száma, ezzel pedig a fejlesztési döntések céljai is a sikerebb ágazatok érdekei szerint módosulnak.

A városi térségekre alapozott fejlesztéspolitika és a városi rezsimiek kapcsán felmerülő kritikák részben az alapkonceptió ellentmondásaira, részben a fejlesztési politikák megvalósításának hiányosságaira koncentrálnak. *A városi térségek és a versenyképesség mindenáron való előtérbe helyezése egyben a korábbi, területi egyenlőtlenségek mérséklésére törekvő regionális politikával való leszámolás receptjévé válik – a területi fejlődés egyedül üdvözítő kereteként a gazdasági és társadalmi különbségeket elmélyítő neoliberális versenyt jelöli ki.* Valóban, a városi kormányzás *implicit módon* elfogadja a globális és szubnacionális egyenlőtlenségeket; *részben azzal, hogy egy eleve egyenlőtlen terepen versenyeztet egyes városokat; részben pedig azzal, hogy lemond mások felzárkóztatásáról, az erre szolgáló erőforrásokat is a sikeresek javára osztja újra.*⁵ A posztindusztriális városi gazdaságok fejlesztéspolitikai eszközökkel megtámogatott fejlődési pályái kiváló gyarapodási lehetőségeket kínálnak azoknak, akik eleve jó helyzetből indulnak, de a modellbe nem illő térségek (kisebb nagyvárosok, kisvárosok, vidék) és társadalmi csoportok (ipari alkalmazottak, rutin szolgáltató tevékenységet végzők, részmunkaidősök, képzetlenek) számára a meg nem ragadható fejlődési lehetőségek illúzióknak bizonyulnak.⁶

Különösen a korábbi ipari központok szerkezeti átalakulása világít rá a problémára. A valamikor széles foglalkoztatáson alapuló városi gazdaságok a dezindusztrializáció után nem teremtenek kellő mennyiségű új munkahelyet az ipari funkciókat felváltó szolgáltató tevékenységekben, az iparban pedig térségeikhez kapcsolódó, erős gazdasági és társadalmi

---

⁵ A jó jövedelmű csoportok emelkedő jövedelméből származó lecsorgó hatás (a Reagan-kormányzat által híressé tett „trickle-down economy”) abszurditását az USA-ban immár évtizedek egyre súlyosabb jövedelemkoncentrációs mutatói cáfolják.

⁶ A posztindusztriális gazdaságban kialakuló társadalmi szakadékok radikális szélesedésének és pusztító következményeinek rémálomszerű scénárióiról lásd *Hedges* (2009) nagyívű polémikus munkáját.

beágyazottságú vállalatok helyett a globális gazdaság mobil, és ezért könnyen áttelepíthető egységeinek befogadóivá válnak. A fejlesztési erőforrások elosztása nem foglalkoztatás-centrikus, mivel a városi terek fizikai megújítása és az (üzleti és fogyasztói) szolgáltatások növekedésének ösztönzése nem teremt kellő mennyiségben új állásokat a versenypiacon, de olyan intézményi, munkaerő-piaci változásokat sem ösztönöz, amelyek hozzájárulnának a *foglalkoztathatóság* emelkedéséhez.

Az uralkodó modellt képviselő várostársági politikák eredendően túlzott jelentőséget tulajdonítanak a szolgáltató szektornak illetve a globális gazdaság más emblematismerő sikereségeinek. Bár a szolgáltatások a fejlett világban egyöntetűen a legmagasabb foglalkoztatási hányadot képviselik, a gazdasági fejlődésben nem játszanak kizárólagos szerepet, s ez különösen igaz a perifériákra. A visegrádi országokban kimutatható, hogy a gazdasági fejlettség csak a központi régiók (fővárosok és agglomerációik) esetén rendelkezik meghatározó tercier jelleggel; rajtuk kívül az ipar települése erősebb hatást gyakorol a területi különbségek alakulására (lásd e kötet 4.3. részét). *„Az elmúlt két évtized tercierizációs folyamatai ... általában nem erősítették a városi gazdaságok stabilitását ebben a régióban”*, globális és nemzetközi szinten is újratermelődnek a városhálózaton belüli egyenlőtlenségek és függőségi viszonyok (Nagy–Nagy 2010, 160.). *Vagyis a fejlesztés forrásainak tartott fejlett tercier tevékenységek erős agglomerálódása jelenleg nem hoz értékelhető területi kiegyenlítődést*; még a nagyvárosok többsége is csak korlátozottan részesül előnyeiből.

Hasonló jelenségek tapasztalhatók nyugati periférikus gazdaságokban is: Írországra a tudásintenzív üzleti szolgáltatások erős dublini agglomerálódása csak koncentrációs folyamat volt, amit nem követett dekoncentráció, csak kisebb jelentőségű egységek, pl. call centerek települtek ki a fővárosból, és a költségcsökkentés inkább kelet-európai vagy távol-keleti delokalizációval ment végbe (Sokol–van Egeraat–Williams 2008). Mint megállapítják (1143.): *„Kulcsfontosságú felismerésnek kell tartanunk a centralizáció és a decentralizáció irányába ható tényezőket. Tanulmányunkból is megmutatkozik, hogy ezek a folyamatok nincsenek univerzálisan jelen a gazdasági térben. ... Esetünkben a decentralizáció nagyon korlátozott mértéket ölt regionális szinten, miközben a nagyvárosi térségen belül egyszerre mutatható ki térbeli centralizáció és decentralizáció. De mindkét területi léptékben a centralizáció ereje a meghatározó”*. Etherington és Jones (2009) Sheffield példáját elemezve arra hívja fel a figyelmet, hogy a „tudásalapú gazdaság” érdemi felzárkóztatás nélkül egyben a munkanélküliség tartósan magas szintjét konzerválja – az inaktív népesség 65%-a képzetlen, és ezért óhatatlanul alulmarad a foglalkoztatási versenyben, vagy csak kedvezőtlen feltételekkel, alacsony bérszínvonalon és jelentős egzisztenciális bizonytalanságot felvállalva képes elhelyezkedni. A

menekülési út vagy a segélyfüggőség, vagy a társadalmi problémák (szenvedélybetegségek, bűnözés) súlyosbodása.

A koncentráció azonban univerzális probléma, és a foglalkoztatásnál is élesebben jelentkezik az innovatív ágazatok jövedelmi szerkezetében. *Lanier (2013)* arra figyelmeztet, hogy a globális élvonalba tartozó kreatív gazdaság foglalkoztatás- és jövedelemteremtő hatásai messze elmaradnak a várakozásoktól. A mindent egy kattintásnyi közelségbe hozó információs társadalom paradox módon leértékeli az információt és elszegényíti előállítóit, mivel az online tartalmak egyre nagyobb hányada ingyenesen vagy nyomott áron, eredeti szerzőik helyett az adatforgalmat felügyelő keresőóriásokat és kapuoldalakat (Google, Facebook, Amazon stb.) gazdagítva jut el a fogyasztókhoz. Ezek a nagyvállalatok – hasonlóan előfutárukhoz, a kiskereskedelmet forradalmasító Wal-Mart-hoz – a korábbi piaci gátakat (szabályozásokat, érdekképviselőket, biztonsági mechanizmusokat) kiiktatva árleszorító magatartást végeznek, amely rövidtávon olcsóbbá teszi a tartalmakat, de ennek árát a középosztály szűkülésében és a létbiztonság gyengülésében, növekvő bizonytalanságban fizeti meg a társadalom. Az információáramlás koncentrációja jövedelemkoncentrációt eredményez.

A városi kormányzás cselekvési tervei gyakran nem helyi adottságokra adaptáltak, hanem univerzális sikerrecepteket képviselnek. A döntéshozatalban meghatározó szavú érdekcsoportok, bár a részvétel illúzióját kínálják, nem adnak valós döntési alternatívákat, csak egyetlen, „szükségyszerűségként” elővezetett alkalmazkodási utat. A társadalmi részvétel korlátozott marad és csupán néhány kiválasztott partner érdekeit szolgálja, így nem alakul ki erős tervezési legitimitás (*Therkildsen–Hansen–Lorentzen 2009*). Reális veszély, hogy az elemzések a megértés eszközei helyett a reálpolitika apológiáivá válnak, vagy olyan cselekvési tervekhez vezetnek, amelyek befogadására az ideálistól távol eső, esetleg kritikus tömegek, intézmények és kapacitások hiányával küzdő térségek, városok nem képesek. Erre szolgáltatnak ékes példát Közép-Európában mindazok a fejlesztési projektek, amelyek a velük szemben támasztott jelentős várakozások ellenére nem hozták meg a tőlük várt eredményeket: az Európa Kulturális Fővárosa projektek, a növekedési pólusok, a fejlett üzleti szolgáltatásokat előtérbe helyező politikák, vagy akár a klaszterek és ipari parkok. Valójában nincs tértől, történelemtől és az intézményi környezettől független politikai cselekvés, ezek a tényezők nem hagyhatók figyelmen kívül (*Moulaert–Martinelli–González–Swyngedouw 2007*), és a környezet minduntalan a maga képére formálja a fejlesztési elképzeléseket.

Az egyoldalú gondolkodású hálózatok, szűk döntéshozó koalíciók koherenciájuk révén felerősítik a belső információcserét, de konformitásra ösztönöznek. A reálfolyamatok azonban differenciált térben valósulnak meg, és cseppet sem vezetnek univerzálisan sikerre: minél

jobban hasonlít a térség a globális gazdaság jelenlegi sikertérségeire, annál esélyesebben kecsegtetnek sikerrel az alkalmazott politikák. És ha nem hasonlít – hát nem hasonlít. Viszont a túlzottan sikeres adaptáció is kockázatokat rejt. A túlzottan hű mintakövetés az ipari válságtérségek gazdasági monostruktúrájához és intézményi rugalmatlanságához hasonló formációkat alakít ki; ezek, bármennyire versenyképesek ma, a növekedési feltételek megváltozásakor a szerkezeti válság veszélyével játszanak.

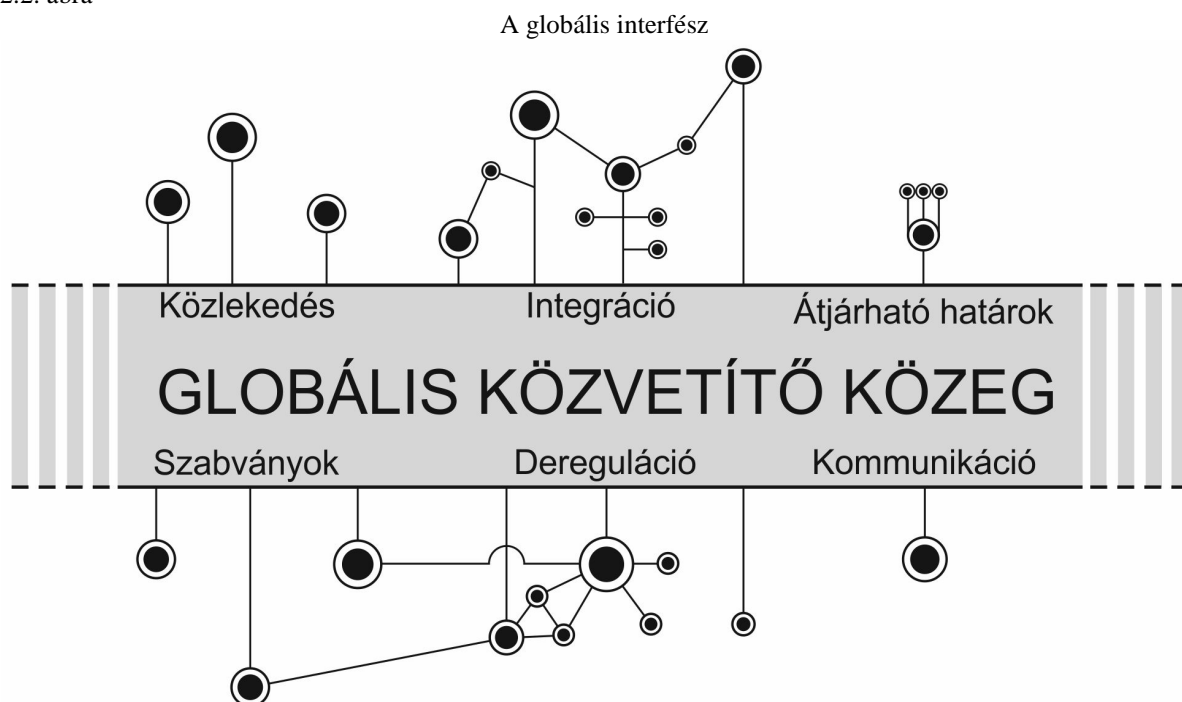
2.2. Az ipari átalakulás dinamikus folyamata

2.2.1. A globális gazdaság ipara és az eltűnő közép problémája

Az ezredforduló évtizedeiben a gazdasági és társadalmi folyamatok egyre inkább olyan terekben zajlanak, amelyekben a közlekedés és az infokommunikációs technológiák fejlődése, a dereguláció, a kontinentális léptékű integrációs formák, a kommunikációt elősegítő szabványok egységesítő ereje, valamint a határok átjárhatóságának növekedése hatására a tőke, a tudás és részben a munkaerő is egyre szabadabban áramlik. A tér formálásában a külföldi működő tőke (KMT) vezető szerepet játszik; sőt, ahogy *Rechnitzer* (2008) figyelmeztet rá, a globalizáció regionális hatásait implicit módon elsősorban a KMT áramlásával azonosítják, még akkor is, ha ez a kép csak a komplex valóság egy szeletét ábrázolja. Az új térszerveződés globális léptékű területi differenciálódást eredményez; a léptékváltással többletelőnyökhöz juttatja a globális hálózatok kiemelt csomópontjait, más területeken – így pl. az ipari tömegtermelésben – viszont homogenizál. A verseny tere rendkívüli mértékben kitágul, mivel a piacra lépés korlátai olyan alacsonyok, hogy azokon a periféria szereplői is sikerrel vehetnek részt, és tetemes költségelőnyeikkel, hatalmas munkaerő-tartalékaikkal kiszoríthatják fejlettebb versenytársaikat. Kialakul egy olyan, rendkívül sűrű és könnyen átjárható kapcsolati hálón alapuló globális közvetítő közeg, amelyen keresztül bármely, a globális gazdasági rendszerbe belépő ország vagy vállalat kapcsolatba léphet a legfontosabb beszállítókkal és felvevőpiacokkal, és ezeket a kapcsolatokat aránylag könnyen, csekély költséggel bárhová kiterjesztheti, akár megsokszorozhatja. Bár a „távolság halálába” vetett, az elmúlt évtizedekben népszerű elképzelések hamisaknak bizonyultak, a globális hálózatok valóban rendkívül közel hozták egymáshoz a korábban elszigetelt regionális gazdaságokat: a globális integráció tere a helyi, regionális és nemzeti terek közé ékelődött (2.2. ábra). A kínáló lehetőségeket a feltörekvő országok „nemzeti bajnok” szerepre kijelölt nagyvállalatain kívül különösen a transznacionális vállalatok tudják hatékonyan kihasználni, szabadon válogatva a glóbusz megannyi lehetsé-

ges befektetési környezete között, és általuk célszerűnek látott módon összeállítva a telephelyek és a különböző tényezőintenzitású, hozzáadott értékű, illetve tudástartalmú tevékenységek keverékét. Melyik vállalat ne szeretne az adóparadicsomokban adózni, a glóbusz olcsó munkaerőt kínáló telephelyein termeltetni, és a nagyvárosi központok leginnovatívabb, no meg legmagasabb életszínvonalat felkínáló központjaiban elhelyezni a K+F és menedzsmentkapacitásokat? Ez a perspektíva csak felülnézetből kínálkozik: aki „nem nő elég magasra”, nem képes élni vele.

2.2. ábra

Forrás: A szerző szerkesztése

Freeman (2008) a globális munkaerő-kínálat „nagy duplázódásáról” ír: az 1990-es évek óta 1,46-ról 2,93 milliárd főre emelkedett a globális piaccgazdaságba integrált munkaerő létszáma, amely ugyanazon időtáv alatt a tőke/munka hányadának 61%-ra csökkenésével járt együtt. Vagyis amellet hogy a termelés is számottevően emelkedett, erős bérverseny zajlott le a fejlett országok; sőt, a posztoszocialista országcsoport munkavállalóinak rovására is. A lefelé irányuló bérnyomás nem csak munkanélküliséget és csökkenő reálbéreket eredményez, hanem jelentősen megterheli a társadalmi biztonsági hálót is (*Helper–Wial*, 2011), végül pedig visszafogja egyes áruk és szolgáltatások fogyasztását. *Hudson* (2010) megjegyzése szerint a neoliberalizmus politikai gazdaságtana egyszerre szabályozó és fegyelmező erő, amely a globális piacok erőfölényét közvetíti a (nemzeti és regionális) gazdaságok felé. A globális integ-

ráció új lehetőségek sokaságát nyitja meg, de ki is szolgált – a globális értékláncokban mindenki magányosan áll a piacok nyomásával szemben. *Milberg és Winkler (2010)* adatai alapján míg az OECD országokban 1980-ig növekedett a megtermelt GDP bérekre fordított része (munkaerőhányad), ezt 1980 és 2000 között stagnálás, majd követően folyamatos leszakadás követte. Az alacsony hozzáadott értékű tömegtermelésben Kína, India, sőt, felzárkózásukkal egyre inkább a még olcsóbb bérszínvonalú országok (pl. Vietnam) diktálják a tempót. A fejlett világ iparában dolgozók korábban erős alkupozíciója – amely a posztindusztriális átmenettel eredendően megrendült – tovább csökkent, miközben Kínában csak 1990 és 2002 között megduplázódott a városi térségekben élő foglalkoztatottak reálbére, amely korábban példátlan életszínvonal-emelkedéssel járt. 1999 és 2005 között megötszörözött a legalább főiskolai szintű képesítést szerzők létszáma. A folyamat egyik fő mozgatója az iparosodás: *Christopherson–Martin–Sunley–Tyler (2014)* összehasonlító adatai szerint Kína részesedése az ipar globális foglalkoztatásából 1970-ben 10%, 1990-ben 24%, 2010-ben pedig már 34% volt, miközben Olaszország, Franciaország, Németország és Nagy-Britannia összsúlya ugyanabban az időszakban 18%-ról 10%-ra, majd 7%-ra esett vissza. Latin-Amerika és Dél-Afrika nem járt jól ezzel a folyamattal: ahogy Freeman, valamint *Cimoli–Dosi–Stiglitz (2015)* fogalmaz, ezek az országok a fejlett országok alacsony költségű versenytársaiból egyszerre Kína és India magas költségű versenytársaivá váltak, amely exportpozícióik megrendüléséhez és máig tartó társadalmi, politikai instabilitáshoz vezetett.

A termelést globális léptékben átformáló folyamat bizonyos értelemben kiegyenlítődéssel jár: de az egyensúlyi pont még közép-európai szemmel is riasztóan alacsonyan van, és még nagyobb fenyegetést jelent a fejlett országok gazdasági, társadalmi egyensúlya számára, ahol a széles körű automatizáció is a munkaerőköltségek csökkentésének lehetőségét kínálja. Azok az iparágak, amelyek nem képviselnek (ma még) nehezen lemásolható csúcstechnológiát, de nem is pusztán költségelőnyökkel próbálnak versenyezni, könnyen találják magukat a költségalapú verseny harapófogójában. A jelenség hozzájárult korábban meghatározó szerepet játszó, de sikertelenül alkalmazkodó ipari térségek leépüléséhez; megjelenik a korábban költségelőnyökkel is felzárkózó dél-európai országok jelenlegi problémáiban; az angolszász szakirodalomban és közbeszédben pedig, bár gyökerei több évtizedesek, az elmúlt években vált különösen feszítő kérdéssé az „*eltűnő közép*” problémája.

Számos tanulmány vizsgálta a közepes képzettségű, elsősorban ipari munkahelyek eltűnésének okait és következményeit. *Goos és Manning (2007)* bebizonyították, hogy az iparági szintű offshoring munkaerő-piaci polarizációt eredményez, szívóhatásának pedig legjobban a nem rutin típusú tevékenységek képesek ellenállni. Ezek a tevékenységek paradox módon

élesen elválnak egymástól; főként az alacsonyan vagy a nagyon magasan képzettek által betöltött munkaerő körében található meg (az offshoringgal járó bérnövekedésből azonban az utóbbiak jóval nagyobb mértékben részesülnek). Ezeket a megállapításokat *Oldenski* (2012) is alátámasztotta, hangsúlyozva, hogy az egyes tevékenységek „offshoreizálhatósága” messzeemenően befolyásolja egy állam komparatív előnyeit.

Acemoglu és *Autor* (2010) az alacsony képzettségű munkavállalók, különösen férfiak körében tapasztalható súlyos reálbér-csökkenésre hívta fel a figyelmet. Ez a változás ellentmond a technológia tényező-kiegészítőként (*factor-augmenting*) feltételezett szerepének, és bizonyos területeken inkább a helyettesítő hatások uralma felé mutat: a drágább hazai munkát olcsóbb külföldi alternatívákkal vagy azt közvetlenül helyettesítő gépesítéssel váltják ki, és mivel ez a változás rendszerszintű, már nem ellensúlyozzák a más iparágakban létrejövő új álláshelyek. Egy teljes képességi csoport válik nélkülözhetővé, méghozzá mind a kék, mind a fehér galléros munkakörökben, mert tudásuk könnyen kodifikálható és helyettesíthető. A Kansas City FED kutatói, *Tüzemen* és *Willis* (2013) számításai szerint a közepesen képzettek munkaerő-piaci aránya 1983 és 2012 között 59%-ról 45%-ra zsugorodott az USA-ban, ez azonban a feldolgozóipari foglalkoztatás megfelelő csökkenésével, 22%-ról 11%-ra csökkenésével járt együtt. A recessziós időszakok legnagyobb vesztese mindig az ipar volt, amelyet nem követett erős helyreállítási periódus. A munkavállalók körében eltérő reakciók tapasztalhatók a változásokra: a nők nagyobb arányban vettek részt továbbképzésben, míg a férfiak között nagyjából azonos volt az alacsony és magas képzettséget igénylő állások felé történő orientáció. Fenyegető jelenség, hogy a fiatal munkavállalók egyre nagyobb hányada csak alacsony képesítést igénylő állásokban volt képes érvényesülni, képtelen volt belépni a munkaerőpiac értékesebb szegmenseibe.

Az iPhone és az offshoring

„Amikor Steven P. Jobs, az Apple vezérigazgatója emelkedett szólásra, Obama egy gyors közbevetést tett: mit lehetne megtenni azért, hogy az iPhone-okat az Egyesült Államokban gyártsák? Nem is olyan régen az Apple még azzal büszkélkedett, hogy Amerikában gyártja a termékeit. Ma ennek már alig van valami nyoma; az elmúlt évben eladott 70 millió iPhone-t, 30 millió iPad-et és 59 millió egyéb Apple-terméket a tengerentúl állították elő.

– Miért nem jöhetne haza ez a munka? – kérdezte Obama.

Egy másik vacsoravendég visszaemlékezése szerint Jobs felelete egyértelmű volt:

– Ezek az állások nem jönnek vissza.

Az elnök kérdése az Apple egy központi meggyőződésére tapintott rá. Nem csak arról van szó, hogy külföldön olcsóbb a munkaerő. Az Apple vezetői meg vannak róla győződve, hogy

a tengerentúli gyárak hihetetlen méretei; a külföldi dolgozók rugalmassága, szorgalma és ipari képességei annyira maguk mögött hagyták amerikai megfelelőiket, hogy a „Made in the U.S.A.” jelzés már nem életképes lehetőség az Apple legtöbb terméke számára.

Az Apple pont a globális termelésben elért képességeivel vált a világ egyik legismertebb, versenytársai által is csodált és minduntalan utánzott vállalatává. Az elmúlt évben minden egyes alkalmazottja után 400 ezer dollár profitot termelt, megelőzve ezzel a Goldman Sachs, az Exxon Mobil vagy a Google eredményét. Obamát, és vele számos közgazdászt és szakpolitikust viszont az nyugtalanítja, hogy az Apple – hasonlóan számos high-tech társához – cseppet sem olyan lelkes az amerikai munkahelyteremtésben, mint a maguk korában élenjáró elődjei. Az Apple 43 ezer embert foglalkoztat az Egyesült Államokban és húszezret külföldön, ami csupán töredéke a General Motors 400 ezer amerikai dolgozójának az ötvenes, vagy a General Electric többszázézes állományának a nyolcvanas években. Jóval többen dolgoznak az Apple alvállalkozóinak – mintegy 700 ezer fő vesz részt az iPad-ek, iPhone-ok és más Apple-termékek tervezési, gyártási és összeszerelési feladataiban. Közülük viszont szinte senki nem dolgozik az Egyesült Államokban – hanem különböző külföldi vállalatoknak Ázsiában, Európában és ott, ahol szinte minden elektronikai vállalat termelteti az áruit.

– Az Apple jó példa arra, miért olyan nehéz középosztálybeli állásokat teremteni az USA-ban – mondta Jared Bernstein, az elmúlt év végéig a Fehér Ház gazdasági tanácsadója – Ha ez a kapitalizmus csúcsa, itt az ideje aggódnunk.”

— Az iGazdaság: Hogyan maradt ki az Egyesült Államok az iPhone-munkából (New York Times, 2012 január 21.; *Duhigg–Bradsher* 2012)

Az ipari offshoring léptéke nem csak az alacsony hozzáadott értékű, alacsony technológiájú iparágakban szembetűnő. 2000 és 2009 között Kína exportteljesítménye megötszöröződött; globális exportrészesedése 3,9%-ról 9,7%-ra nőtt; és a kínai ipar piaci részesedése a teljes ipari termékskálán robbanásszerűen emelkedett. A ruhaexportban 17,4%-ról 32,1%-ra, a bútorexportban 7,5%-ról 25,9%-ra, a hajóépítésben 4,1%-ról 19,6%-ra, a telekommunikációs termékekben 6,5%-ról 27,8%-ra, az irodai eszközök és számítógépek piacán pedig 4,9%-ról 32,6%-ra (*Sirkin–Zinser–Hohner* 2011). A számok akkor is megdöbbentők, ha nyilvánvaló, ez az exportteljesítmény már rövid távon sem fenntartható; a növekvő bér- és szállítási költségek, az eddig kezeletlen környezeti és társadalmi externáliák, a kontrollálatlan növekedés által generált piaci buborékok várhatóan megtörik Kína növekedési pályáját, és újból alkalmazkodásra kényszerítik piaci és politikai döntéshozóit – az ott letelepült ipar tetemes része ugyanis ennek ellenére is helyben marad.

A fenti változások tartósan érvényesülnek az elmúlt évtizedek gazdasági környezetében, mivel egy nagyobb léptékű szerkezeti átalakulás következményei – lényegében a fordista – posztfordista/posztindusztriális átmenet következményeivel állunk szembe. A gazdasági és társadalmi szerkezetváltást az 1970-es években lezajlott világgazdasági korszakváltás alapozta meg, de az átalakulási folyamat a mai napig tart, és hatásai korántsem csak az értéktermelésre és a foglalkoztatásra terjednek ki. A II. világháború utáni modern demokratikus társadalmak erőegyensúlya az erős középosztályokon és a széles körben elérhető szociális vívmányokon alapult. A posztindusztriális társadalom növekvő különbségei sokak számára jelentenek lehetőséget az önmegvalósításra és a korábban elképzelhetetlen szabadságra, de másokra olyan fenyegetést jelentenek, amely már társadalmi és politikai kockázatokkal jár. Az új világgazdasági válság tiltakozó mozgalmi, zavargásai és politikai útkeresése olyan súlyos zavarokra hívják fel a figyelmet, amelyek nem hagyhatók érdemi válasz nélkül. A történelem nem ért véget.

Az offshoring folyamata nem egyenletes és nem univerzális. Korlátozottan, de az ipar (és más tevékenységek) visszatelepítése, a *re-shoring* (*back-shoring*) is előfordul, és ezt a folyamatot egyre erősebb politikai támogatás is ösztönzi. *Helper–Krueger–Wial* (2012) az amerikai ipar példáján több meggyőző érvet hoznak fel a re-shoring mellett:

- az emelkedő energiaköltségek és környezeti szempontok miatt indokolt a transzkontinentális szállítások csökkentése;
- a mobilitás bármilyen növekedése mellett komoly kommunikációs terhekkel jár a távoli központokkal történő kapcsolattartás, a szerteágazó tevékenységek összefogása;
- a távol-keleti országokban is jelentős bérnövekedés zajlott le, amely csökkentette az eleinte számottevő költségelőnyüket, miközben a hazai munkaerőpiacokon stagnáltak vagy csökkentek a reálbérek;
- az „olcsó” országok rendre szemet hunynak a szellemi termékek eltulajdonítása és lemásolása felett, vagy egyenesen pártfogolják azt⁷;
- jelentős rejtett költségek merülnek fel a külföldi bürokrácia, jogrendszerek, társadalmi viszonyok vagy korrupciós hajlandóság eltérései miatt;
- a fizikai távolság eltávolítja a vállalatot vásárlóitól, túl hosszúvá nyúlik az ellátási lánc;

---

⁷ Az Egyesült Államok hasonló tevékenységét most ne firtassuk. A szellemi tulajdon laza kezelése egyébként sem példa nélküli a feltörekvő országok gazdaságpolitikájában – a maguk idejében a mai fejlett országok nagy része is pont úgy állt a kérdéshez, mint mai versenytársaik.

- az ellátási láncból eltávolodó vállalat egyre kevésbé uralja „saját” eljárásait és technológiáját, a K+F és menedzsment is túlságosan elválk a gyártóközpontoktól – miközben azok egymás közelébe telepítése, *kolokációja* fontos innovációs forrás;
- időközben pedig a hazai ipar meglévő bázisai körül visszafejlődik az a specializált beszállító, szolgáltató kör, amely a helyi ipari környezetet versenyképessé teszi.

A legfontosabb indok bevallva-bevallatlanul mégis társadalom- és gazdaságpolitikai: a re-shoring munkahelyeket és többletkeresletet teremt a hazai piacon, amelytől kedvező multiplikátor-hatásain keresztül szélesebb gazdaságélénkítő hatásokat várnak. Ez a szempont nem volt jelentős a liberalizáció és a globális piacok szárnyaló évtizedeiben: de a 2008-as gazdasági válság óta a kormányok a kicsire is kezdenek odafigyelni. A re-shoring azonban a közelmúltig marginális jelenség volt; 2010–2012 között ötezer főt érintett (*Levinson 2012*), annak ellenére, hogy a Boston Consulting Group egy kutatása szerint 2012–2013-ban az amerikai vállalatok 37, illetve 54%-át foglalkoztatta a lehetőség (*Bailey–De Propriis 2014*).

A re-shoring korlátozott lehetőségei mellett a változásokra iparági szinten csak alkalmazkodással lehet sikeresen válaszolni, és ez különösen igaz azokra a kis- és középvállalatokra, amelyek szervezeti adottságaikból adódóan nem képesek, vagy nem kívánják tevékenységeik egy részének kiszervezésével több telephelyűvé alakítani üzleti modelljüket, vagy termelési és bérköltségeik leszorításával állni a sarat. A legnagyobb sikerrel kecsegtető alkalmazkodási út a feljebb lépés (*upgrading*), vagyis a magasabb hozzáadott értékű tevékenységek felé történő elmozdulás; a globálisan szerveződő értékláncokon belül az értékesebb szegmensekre, tevékenységekre történő szakosodás (*Szalavetz 2012*). A feljebb lépés és a benne rejlő innovatív teljesítmény nem teljesen azonos a technológiai innovációval, mivel annak eredményei a tömegtermelésben is jelen vannak; de mind a technológiai, mind az innovációvezérelt növekedésben egyre növekvő súlyú nem technológiai innováció megjelenik benne. Ez az innovációs képesség pedig hagyományos ágazatok, egyszersmind pedig elmaradott térségek számára is elérhető lehet (*Szalavetz 2011, Benneworth 2004, Gál–Ptaček 2011*).

Az iparági alkalmazkodás különböző formái térbeli következményekkel is járnak; voltaképpen olyan térformációkról beszélünk, amelyek elősegítik a vállalatok versenyben való helytállását, vagy valamilyen védelmet biztosítanak számukra a piaci nyomással szemben. Az új versenyfeltételek között a korábban stabil területi pozíciók megrendülnek, a globális központokon kívüli tér „csúszóssá” válik, hiszen szinte bármelyik vállalat áttelepíthető, és bármelyik piac megtámadható. *Markusen (1996)* e megállapítása már két évtizedes, de jelentősége azóta csak növekedett. A sikeres és sikertelen alkalmazkodás nyertesekre és vesztesekre osztja az ipari teret. A sikertérségekben jellemzően a szervezett tér ideájára, valamint a lokalizált

erőforrás-koncentrációra támaszkodó fejlesztés logikáját követik, és klaszterekkel, iparági körzetekkel, gazdasági hálózatokkal veszik fel a versenyt a globális kihívásokkal. Máshol az alkalmazkodási folyamat kudarcával szembesülünk: leépülő vagy eltűnő iparágakkal, elvándorló lakossággal és a pusztulás félreismerhetetlen fizikai jeleivel.⁸ *Mindkét jelenség kiemelt figyelmet érdemel, mert bennük a területi differenciálódás egyik legfontosabb folyamatát érhetjük tetten; a siker és a kudarc közötti különbség tényezői pedig a modern területi versenyképesség új tényezőiről árulkodnak.* A könyvnek ebben a részében először az alkalmazkodási folyamatokkal és térségi alkalmazkodási formákkal foglalkozom; az iparra alapozott területfejlesztés (újraiparosítás) logikájára és eszközeire a 3. részben térek vissza.

2.2.2. Az ipari társadalmak kitüntetett terei: a régi ipari térségek

Európa ipari átalakulásában kitüntetett jelentőségűek azok a terek, ahol az ipar koncentrált és nagyméretű struktúrái létrejöttek és működtek. Ezek a terek az első és a második ipari forradalom, majd a fordizmus időszakában számottevő fejlődésen mentek keresztül, s nem csak térségi, hanem országos és nemzetközi kontextusban is meghatározó hatást gyakoroltak a területi folyamatok alakítására. Nem csupán a szűkebben értelmezett gazdasági szférában váltak jelentőssé, hanem a modern vonalas infrastruktúra-rendszerek (csatornák, vasút- és közúthálózat, csővezetékek és energiaszállító rendszerek) hálózatának és csomópontjainak (kikötők, vasúti csomópontok) kijelölésével⁹, a városfejlődésre gyakorolt jelentős ösztönző hatásukkal, a társadalom képének átformálásával és a politikai rend (mind a XIX. századi liberalizmus, mind az 1929-es gazdasági válságot követő keynesizmus) megalapozásával is. A nagyipar e hagyományos tereit nevezzük *régi ipari térségeknek*.

Ezeket a területeket a nemzetközi szakirodalom leggyakrabban vagy az Old Industrial Region (elterjedt az OIR rövidítés), vagy az Old Industrial Area (OIA) kifejezéssel jelöli; az első forma jelenik meg pl. *Cooke* (1995a) és *Boschma–Lambooy* (1999b) írásaiban (illetve németül, „alte Regionen” megnevezéssel *Prisching* 1985-nél), míg a másodikkal találkozunk *Steiner* (1985) és *Hudson* (1994) szintén meghatározó tanulmányaiban. Magyarországon *Horváth* (1998) a „régiparvidékek” szókapcsolatot és a térséget egyaránt használja, de más formákkal is találkozunk – hagyományos ipari térségek, előregedett iparvidékek; sőt, *Bartke* már

---

⁸ Sőt, az ipar romjai kedvelt látványosságokká válnak; ha máshol nem, az Interneten: se szeri, se száma a Detroitról, posztsovjet városokról, gyárépületekről vagy más ipari relikviákról készült fényképsorozatoknak.

⁹ De fordítva, térségeket elsorvasztó, kiüritő hatásukkal is. Az ipar szükségleteit kiszolgáló vasútépítések tartósan átformálták az általuk érintett területeket, és ebben a folyamatban mind kontinentálisan, mind országosan az először megépített fővonalak és a hozzájuk kötődő ipari koncentrációk váltak gazdasági és demográfiai nyertesekké, míg a ritkább hálózatot alkotó, később létrehozott mellékvonalak mentén ugyanez a folyamat alacsonyabb, a vasúthiányos térségekben pedig egyenesen negatív egyenleget eredményezett (*Erdősi* 2004).

1971-ben jellemzi Magyarország „egyoldalú ipari szerkezettel rendelkező területeit”, s felhívja a figyelmet a gazdasági szerkezetükből fakadó depressziós kockázatra. Saját tanulmányaimban a „régii ipari térségek” kifejezés alkalmazását tartottam megfelelőnek. Ezt indokolja, hogy míg a „region” angolul egy tetszőleges területi egység szinonimája lehet, nálunk inkább a területi középszint megnevezéseként terjedt el – a „térség” általánosabb, és jobban kifejezi a vizsgált ipari területek sokszínűségét. Egyaránt találhatók közöttük régiók (pl. a Ruhr-vidék, Észak-Magyarország vagy Felső- és Morva-Szilézia), ennél kisebb kiterjedésű ipari körzetek, iparvidékek (pl. Pécs–Baranya), valamint különálló városok vagy városi agglomerációk (pl. Dunaújváros vagy Łódz).

A régi ipari térségek definíciója

A régi ipari térségek meghatározására számos szabatos definíció született: itt ezek közül csak három relevánsabbat emelek ki. Már Alfred Marshall foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy az egyoldalú fejlődésű ipari térségek növekedésének forrásai kimerülhetnek: *„Egy olyan iparági körzet, amely nagymértékben függ egyetlen iparától, hajlamos az 'extrém depresszióra', amely bekövetkezhet, ha termékei iránt elapad a kereslet, vagy ha megszakad az általa felhasznált nyersanyagokkal történő ellátása.”* (Alfred Marshall 1890, 273. in Potter–Watts 2011, 417.) A legegyszerűbb talán Steiner etimológiája (Steiner 1985, 387.): *„[A régi ipari térség] jelleg definíció szerint két jellemzőre vezethető vissza: „régii”, úgymint az elmúlt évszázadra visszanyúló gazdasági bázisú és talán évszázados prosperitást élvező, de most hanyatló; és „ipari”, úgymint az ágazatok egy korlátozott számával, így pl. bányászattal, acéltermeléssel, nehézgép-, papír- és textilgyártással leírható.”*

Bővebb, az ipari társadalmak és az átalakulás jelenségeit szélesebb kontextusba helyező leírást ad Hudson (1994, 196.): *„Az elmúlt három évtized, de különösen az utóbbi tíz vagy tizenöt év a nyugat-európai ipari kapitalizmus eredeti szülőhelyei fokozatos leépülésének és dezindusztrializációjának időszaka volt. Ezt megelőzően ezek a helyek hosszú ideig a kapitalista termelés nem csupán nemzeti, hanem globális jelentőségű központjai voltak, s olyan iparágak sora kapcsolódott hozzájuk, mint a szénbányászat, vegyipar vagy a kohászat és fémfeldolgozás. Ezek a régi ipari térségek bérből élő munkaerőt foglalkoztattak nagyméretű bányá- és iparvállalatok által birtokolt nagyüzemekben; ehhez kapcsolódóan jellemző volt az otthonon kívül végzett bérezett férfimunka és az otthonon belül végzett bérezetlen női házimunka elkülönülése [kivéve a textilipari térségekben].”* Majd (210.): *„Ezek a térségek a világ eredeti műhelyei és kapui. A kapitalista termelés és kereskedelem jelentős központjaiként sajátos társadalmi osztálytagozódással, intézményi és kulturális hagyományokkal, és iparágak meghatározott keverékéhez kötődő szokásokkal rendelkeztek. És most? Korábbi kohéziójuk*

összeomlóban van vagy már össze is omlott. Egyre jobban jellemző rájuk a belső fragmentáció és a kizökkenés – a kapitalista társadalmi viszonyok határain belül korábban aránylag koherensen működő helyi és térségi gazdaságok széttöredeznek, s társadalmaikat talán visszafordíthatatlan szétszakadással fenyegető nagyfokú nyomás éri.”

Lényegében ezek a jellemzők köszönnek vissza más forrásokból is: kitermelésre, alapvető ipari inputok előállítására és tömegtermékek gyártására szakosodott, hosszabb ideig is sikeres gazdasági miliók, amelyek a világgazdaság átalakulásával – kívülről érkezett sokkok hatására – válságba jutottak, majd valamilyen módon átalakultak. Prosperáló évtizedekben a régi ipari térségek a gazdaság mintaterületei voltak, sikerük éppen úgy önmagukat igazolta, mint napjaink vezető innovációs csomópontjai és startup-központjai. A növekedésüket befolyásoló tényezők vizsgálata megjelent a közgazdaságtan és más társadalomtudományok elméletében; többen kísérletet tettek e tényezők általánosítására, az ipari növekedés működési mechanizmusainak feltárására (lásd pl. Alfred Marshall megállapításait az iparági körzetekről, Alfred Weber és mások kutatásait az iparvállalatok telephelyválasztásáról és területi koncentrációjáról stb.). Egyes térségek önmagukban nemzeti vagy akár világméretű gazdasági szerepet töltöttek be: így pl. az 1920-as években Északkelet-Anglia adta a világ széntermelésének 25%-át, az 1950-es évek végén a Ruhr-vidéken koncentrált a nyugatnémet GDP kb. 13%-a, 1952-ben Limburgban a belga szénbányászat fele; a lengyel Felső-Szilézia pedig 1956-ban az ország népességének 14%-át, ipari foglalkoztatásának 32%-át mondhatta magáénak.

A tartós növekedést nem csak nyersanyagok és termelési tényezők nagy koncentrációi alapozták meg, hanem a kialakult társadalmi-gazdasági rend, a kiszolgáló infrastruktúrahálózatok és más elemek is: erős területi specializáció valósult meg, amely hosszú ideig szavatolta a térségek anyagi biztonságát. Az 1950-es és 1960-as években Európa centrumtérségeiben és perifériáin is kialakult az ipari térségek „fordista kompromisszuma”, amelyet *Lipietz* (1992, 312.) egy növekedési-felhalmozási és egy irányítási rendszer kettősével jellemez. A növekedési-felhalmozási rendszer elemei:

- *„a szakértelem polarizációjával [azaz erős munkamegosztással], magas termelékenység-növekedéssel és (volumenben, bár nem értékben értendő) emelkedő tőke-termelés aránnyal járó tömegtermelés;*
- *a hozzáadott érték megosztása oly módon, hogy az alkalmazottak reálbére együtt nőtt a termelékenységgel;*
- *aránylag stabil profitráta, a munkaerő-állomány teljes foglalkoztatását biztosító termelőkapacitások.”*

A tömeges termelés ellentette a tömeges fogyasztás volt. Henry Ford vezetői elveivel kezdődően a vállalatok törekedtek arra, hogy alkalmazottaikat valamilyen módon fogyasztóikká emeljék; ez a társadalmi stabilitás záloga is volt, különösen az 1929-es gazdasági válság, majd a II. világháború után. Az irányítási rendszer általánosított alapjai (u.o.):

- „*egyre magasabb minimálbért előíró szociális törvényhozás és kollektív tárgyalás, amely szükségessé tette, hogy a munkaadók a nemzeti termelékenység javulásával együtt éves szinten emeljék a reálbéreket;*
- *fejlett jóléti állam, amely szinte a társadalom egésze részére biztosítja a fogyasztás lehetőségét akár az ideiglenes vagy tartós munkaképtelenség olyan eseteiben is, mint a betegség, munkanélküliség, időskor stb.;*
- *a gazdaság szükségleteit (és nem az aranykészleteket) figyelembevevő, jegybankok által szabályozott és magánbankok által biztosított hitelpénz-kínálat.*”

Lipietz tanulmánya a nemzetgazdaság illetve a vállalat szintjén értelmezi a fordista ipari modellt. A fordizmus természetesen ugyanígy térbeli jelenség is volt, mind az ipari térségeken belül, mind a centralizált, állami irányítású fejlesztéspolitika területi megjelenési formáiban. A régi ipari térségekben a vállalatok integrációi és együttműködései erősen összefonódott hálózatokat hoztak létre, amelyeket a politikai, gazdasági és civil szféra fokozott összemosódása jellemezett; szoros többirányú függőségi viszonyok alakultak ki horizontálisan (vállalatok és szektorok, gazdasági és nem-gazdasági érdekképviseltek között) és vertikálisan (vállalatok és alkalmazottak, állam és állampolgárok viszonylatában); a társadalmi kapcsolatokat a nagyfokú paternalizmus és a tradicionális baloldali vagy kereszténydemokrata pártok uralma jellemezte. Hudson (1994) értelmezésében ez „sűrű intézményi hálózatot” jelent, vagyis olyan felállásokat, ahol az egyes szereplők (személyek, vállalatok, intézmények) egyszerre több szférában is jelen lehetnek és egymást többszörösen átfedő struktúrákat hoznak létre. A sűrű intézményi hálózatok egyik legfontosabb jellemzője a nagyon hatékony önreprodukciós képesség.

A puha költségvetési korlát

A puha költségvetési korlát Kornai Jánoshoz fűződő (bár nem előzmények nélküli – lásd pl. Krueger 1974 tanulmányát a járadékvadász magatartásról) fogalma jól megérthető és pontos magyarázatot kínál arra, hogyan szűrődnek át a gazdaságosságon kívüli szempontok a gazdasági döntésekbe, és ezek a döntések hogyan befolyásolják a vállalatok magatartását. Kornai több műve közül itt egy 1986-ban született, kompakt definíciót idézek (Kornai 1986, 1–2.).

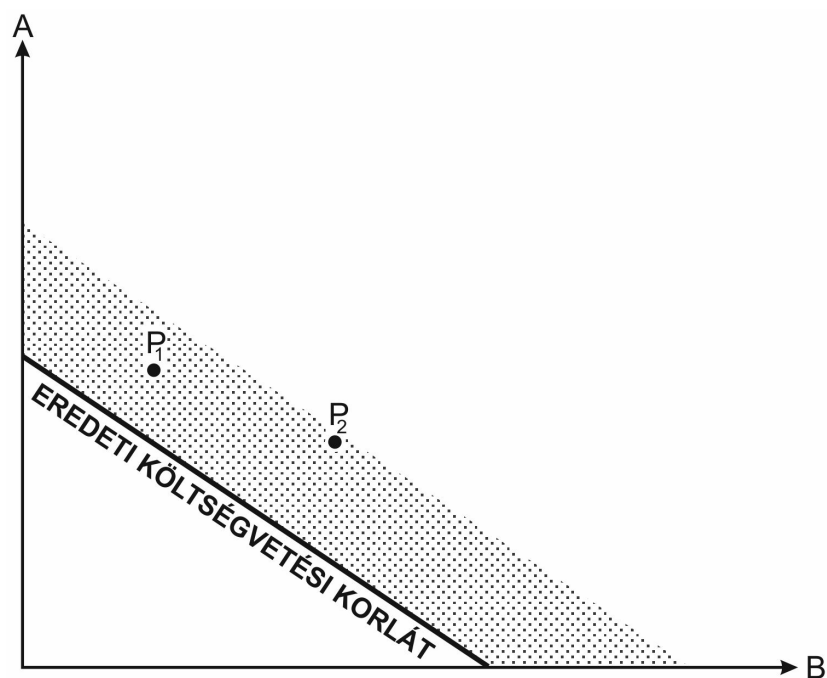
„A »*költségvetési korlát*« fogalmát nyilvánvalóan a háztartásokra vonatkozó mikroelméletből vettem át. Az a feltételezés, hogy a döntéshozónak van költségvetési korlátja, ekvi-

valens azzal, hogy a Say-elv érvényes. Clower [1965] joggal mutat rá arra, hogy a költségvetési korlát nem könyvelési egyenlőség és nem is technikai összefüggés, hanem a racionális tervezés posztulátuma. Két fontos tulajdonságát kell kiemelni. Először is azt, hogy a költségvetési korlát a döntéshozó magatartási sajátosságaira vonatkozik: arra a megszokásra, hogy kiadásait a termékeinek eladásából, illetve a vagyonából származó jövedelemből fedezi. Ezért kiadásait pénzügyi forrásaihoz igazítja. Másodszor azt, hogy a költségvetési korlát *ex ante* változókat korlátoz, elsősorban a keresletet; a döntéshozó jövőbeni, a kiadás felmerülésekor rendelkezésére álló pénzügyi forrásaira vonatkozó várakozásain alapul.

A költségvetési korlát »felpuhulása« akkor jelenik meg, amikor a kiadások és a jövedelmek közötti szigorú összefüggés fellazul, mert a bevételek feletti túlköltést valamely más intézmény, tipikus esetben az állam fedezi. A »puhulás« további feltétele az, hogy a döntéshozó nagy valószínűséggel számítson az ilyen külső pénzügyi segítségre és ez a valószínűség szilárdan beépüljön a magatartásába. A közölt [2.3] ábra egyszerűsített formában mutatja be ezt az esetet.

2.3. ábra

A költségvetési korlát puhulása

Forrás: Kornai 1986, 2.

Az ábrán a szokásos, két termékre (A és B) vonatkozó diagramot és az eredeti költségvetési korlátot látjuk. A gazdasági egység túlköltekezett: a P_1 kiadás meghaladja az eredeti költségvetési korlátot. A többletet azonban valamilyen külső pénzügyi támogatásból fedezi. Előfordulhat, hogy a következő időszakban, változatlan belső pénzügyi források mellett a P_2 ki-

adás még magasabb lesz, ám a többletet ismét fedezik. A költségvetési korlát, amelyet általában szigorúan meghatározott vonalként képzelünk el, »tágíthatóvá« válik. (Ezt jeleníti meg az ábrán a pöttyözött sáv.) Ugyanezt másként is kifejezhetjük, ha valószínűségelméleti fogalmakat használunk: a külső segítség véletlen változó. A döntéshozónak szubjektív elképzelése van e véletlen változó valószínűségi eloszlásáról. Minél nagyobb a szubjektív valószínűsége annak, hogy a többletkiadásokat külső segítséggel fedezik, annál puhább a költségvetési korlát.»

Bár a fordista nagyvállalatok Nyugat-Európában névlegesen piacgazdasági viszonyok között működtek, a stratégiai iparágak az 1960-as évek végéig kivételezett helyzetet élveztek és csak tompított piaci kihívásokkal kellett szembenézniük. A nehézipar-fejlesztés, a „vas és acél országa” nem csak az erőltetett növekedést véghezvivő szocialista gazdaságokban volt kívánatos cél, hanem Nyugat-Európában is megjelent a gazdaságpolitikai döntésekben (Olaszország és a Mezzogiorno esetéről lásd *Dunford–Greco* 2007 és *Greco–DiFabbio* 2014). Így a nagyvállalatok egy része vagy a piacon kívül, vagy *puha költségvetési korlátok* között, mintegy „üvegbúra alatt” működött – például az Európai Gazdasági Közösség versenyjogi szabályai nem voltak érvényesek a szén- és acélágazatot felügyelő Montánunió által szabályozott stratégiai fontosságú területekre. Az utóbbi jelenség jóval szélesebb körben és tovább fennmaradt; nem stratégiai, hanem a jóléti államok által megkövetelt szociális és politikai okokból. *Kornai* (1997) a puha költségvetési korlát általánosított, nem szocializmus-specifikus eseteként említi a „hanyagolt iparágak” működésébe történő állami beavatkozást (illetve a nagyvállalatok eltorzult belső viszonyainak szintén releváns példáját). Értelmezése szerint a puha költségvetési korlát ezekben az esetekben is elvezet az általa leírt kedvezőtlen gazdasági hatásokhoz: a piaci ösztönzés gyengüléséhez és a kontraszelekcióhoz, az ár- és költségérzékenység tompulásához, koordinációs zavarokhoz és ártalmas monetáris-fiskális hatásokhoz, valamint a kereslet elszaladásához (vagyis túlkereslethez). Talán a legfontosabb probléma a dinamikus alkalmazkodási képesség romlása: *Kornai* (1986, 6.) megfogalmazásával „[a] puha költségvetési korlát megvédi a régi termékeket és nem hatékony vállalatokat az alkotó rombolástól és ezzel akadályozza az innovációt és a fejlődést”. A fent ismertetett jelenségek sok tekintetben összehasonlíthatóvá teszik a nyugati és az államszocialista államok iparfejlődését, fenntartva, hogy az utóbbiaknál a politikai rendszer gazdasági torzító hatása a nem-piaci racionalitás szélesebben értelmezhető és súlyosabb eseteihez vezetett (lásd 4.1. rész).

Mivel a fordista termelés a gazdaság „alapszövege” volt, az államok tekintélyes anyagi eszközöket fordítottak a minta mind szélesebb elterjesztésére; a keynesiánus gazdaságpolitika centralizált és paternalista eszközeivel a tömeges iparosítást használta fel a periférikus vagy

depressziós területek problémáinak kezelésére. *Horváth* (1998) hat pontban foglalja össze a fejlesztéspolitika területi jelenségeit:

- uniformizált fejlesztési mintákat alkalmazó, külső erőforrásokat bevonó mennyiségi szemléletű növekedési modell;
- a termelési tényezők mobilitását ösztönző, a minőségi és strukturális tényezőket figyelmen kívül hagyó politikai eszközrendszer;
- a fejlesztendő területek belső erőforrásai és sajátosságai iránti érzéketlenség;
- egyoldalú, a centrumtérsegek előnyére megvalósuló területi munkamegosztás, szűk és válságérzékeny struktúrákat létrehozó gazdasági specializáció;
- kívülről irányított, a vállalati funkciók térbeli elkülönülésével és a központok javára történő minőségi szelekciójával leírható vállalatstruktúra;
- az állami dekoncentrált intézmények irányító szerepe.

Ki kell emelni, hogy az iparosítás eltérő tartalmú volt a központokban és a perifériákon. Ami a központi térségekben a jólét alapja volt, az a perifériákon csak a szociális felzárkózás, de nem a gazdasági versenyképesség ígérését biztosíthatta. Az iparosítás létrehozhatott tömeges munkahelyeket, de jellemzően nem teremtett (még a monofunkcionális, egyoldalúan fejlett régi ipari térségekhez hasonló módon sem) teljes területi gazdasági komplexumokat – a beavatkozás egyoldalúan termelésorientált volt az ipar fenntartását elősegítő más funkciók; a termékfejlesztés, irányítás stb. figyelmen kívül hagyásával. Az új ipari üzemek gyakran nem ágyazódtak be környezetükbe („sivatagi katedrálisokként” működtek), nem járultak hozzá a gazdaság területi megszervezéséhez, és fokozottan válságérzékenynek bizonyultak.

Az ipari társadalmakat az 1960-as, 1970-es évektől egyre erősödő kihívások érték, amelyek a korábbi gazdasági modellek, politikai kompromisszumok felbomlásához vezettek. A világgazdasági korszakváltás és a modern posztindusztriális gazdaság kialakulása *új feltételrendszert* teremtett a világgazdaság, s ezen belül Európa térségei számára. A változások az első, 1973-as olajárrobbanás után váltak látványossá, de valójában az energiaárak egy év alatt történő megnégyszereződése csak felszínre hozta a már az előző évtizedben, részben az 1950-es évektől érzékelhető problémákat. Így például Limburg szénbányászatában 1965 és 1975 között 44 ezer fő veszítette el az állását a bányászatban és további 33 ezer a kapcsolódó iparágakban; a Ruhr-vidéken 1977 és 1986 között 23,2%-kal csökkent a kohászati foglalkoztatás, összességében több százezren kerültek utcára; Nagy-Britanniában a Brit Birodalom felbomlása már az 1950-es években térségi válságjelenségeket eredményezett. A korszakváltás több, együttesen érvényesülő komponensre osztható:

- Az 1970-es évek elején több világgazdasági ciklus fordulóponthoz jutott. 1945 és 1973 között a IV. Kondratyev-ciklus és a IV. évszázados trend együttes emelkedése kiszámítható és stabil fejlődési feltételeket biztosított a döntéshozók számára; amikor az együttes növekedés együttes leszálló ágba fordult, nőtt az instabilitás, a konjunktúrában megszokott biztonságot felváltotta a piaci szelekció erősödése.
- Drasztikusan emelkedtek az anyag- és energiaárak, s ez megfosztotta a gazdaságokat attól a növekedési többlettől, amit korábban az inputok olcsósága biztosított (*Buday-Sántha 2002, Gazdag 2005*).
- Míg az inputpiacokon az árak emelkedése, addig a tömegtermékekén a globalizációs folyamatok elmélyülése, távol-keleti és harmadik világbeli termelők versenybe lépése, az árak leszorítása ment végbe. Mint *Storper (1992)* kiemeli, az új gazdasági feltételrendszerben némi erőfeszítéssel szinte bármely ország be képes lépni a technológiailag stabil termékek piacára; a standardizált technológiák diffúziója radikálisan felgyorsult, és ennek köszönhetően, mint azt az új kereskedelmi elmélet megfogalmazza, ezek az ipari piacok nagyon könnyen támadhatókká váltak.
- A pusztán gazdasági folyamatokat társadalmi és innovációs változások is fölerősítették – a szolgáltató szektor vált a legfontosabb foglalkoztatóvá, és az értéktermelésben is egyre növekvő hányadot követelt magának. Az ipari tömegcikkre iránti kereslet csökkent, s a dinamikus növekedés forrásává új iparágak váltak. A nemzetközi iparban a merevebb fordista kapcsolatok helyét egyre jobban átvette a rugalmas specializáció.
- Egyre kevesebb lehetőség nyílt a piaci versenyt kizáró vagy tompító gazdaságpolitikák alkalmazására, a költségvetési korlátok felpuhítására; ennek mind költségvetési, mind politikai forrásai megcsappantak.

A világgazdaságban tapasztalható növekvő bizonytalanság lassabb növekedéssel társult, amelynek forrása a termelékenység növekedésének visszaesése volt. *Milberg és Winkler (2010)* adatai szerint míg 1950 és 1973 között még a legfejlettebb országokat tömörítő OECD tagországai is 3% fölötti éves átlagos TFP (Total Factor Productivity, össztermelékenység vagy teljes tényezőtermelékenység)-növekedést értek el, 1985 és 2007 között ez 1,5%-ra, felére esett vissza. Az OECD hat kiválasztott tagállamában mért összetett évi átlagos GDP-növekedési ráta is jelentősen mérséklődött, miközben tömegessé vált a keynesi konszenzus korszakában sikeresen kordában tartott munkanélküliség (2.1. táblázat).

2.1. táblázat

A világgazdasági korszakváltás hatásai hat OECD tagországban (%)

	Dánia	Francia- ország	Német- ország	Japán	Nagy- Britannia	USA
GDP (éves átlagos növekedési ütem)						
1950–1973	3,8	5,0	6,0	9,3	2,9	3,9
1980–2007	2,1	2,0	2,2	2,3	2,5	3,0
GDP/foglalkoztatott (éves átlagos növekedési ütem)						
1950–1973	2,9	4,7	4,7	7,5	2,4	2,3
1980–2007	1,7	1,5	0,8	1,8	2,1	1,6
Átlagos munkanélküliségi ráta (munkaerő %-ban)						
1956–1973	1,1	1,9	1,3	1,5	1,8	5,0
1980–2006	7,2	10,1	7,6	3,3	7,9	6,2

Forrás: Milberg–Winkler 287.

2.2.3. Az ipari átalakulás elméletei

Az 1970-es években az ipari társadalmak többszörös sokkon estek át, amelyek különösen erősen jelentkeztek a nagyipar által uralt területeken. Míg egyes ipari térségek sikeresen alkalmazkodtak az új körülményekhez, a régi ipari térségek közül sokan a korszakváltás vesztesei közé kerültek. Különlegességük nem az, hogy szembesülniük kellett az átalakulás új feltételrendszerével, hiszen a gazdasági átalakulás a globális gazdasági tér egészét, így a többi ipari térséget is érintette; hanem az, hogy nem tudtak hozzá sikeresen alkalmazkodni. A korábban zökkenőmentesen működő, stabil gazdasági és társadalmi modellek, intézményrendszerek, térformációk képtelenek voltak az új gazdasági rend befogadására. A régi ipari térségek válsága tehát alkalmazkodási kudarc: arra a kérdésre kell keresnünk a választ, hogy mi különbözteti meg a sikertelen térségeket azoktól, ahol az alkalmazkodás sikeresen végbement, vagy, mint az új gazdasági növekedési zónák esetén, egyenesen új fejlődési pályák formálódásához vezetett. Itt először az *alkalmazkodási kudarc mechanizmusát* elemzem, majd ezt követően a *sikeres és sikertelen alkalmazkodás okait elemző különböző elméletek* fejlődését mutatom be – külön fejezetben tárgyalva az ipari alkalmazkodás evolúciós értelmezését.

Hogyan következett be az alkalmazkodási kudarc, és hogyan lehet belőle kilábalni? Prisching (1985) régi ipari térségek és ágazatok válságát és alkalmazkodását vizsgáló tanulmányában felvázolja a válságok *működési mechanizmusát*, és amellet érvel, hogy a hosszú, sikersorozatszerű fejlődést átélő térségek esetén maga a siker eredményezi az alkalmazkodóképesség hanyatlását. Ilyen helyzetben a megváltozott körülmények találkoznak a korábbi sikeres fejlődési pálya fenntartásában érdekelt korlátozott racionalitásával; a változó körülmények és a változatlan fejlődési pálya egymástól való „elválása” egyre jelentősebb fejlődési deficit felhalmozódásához, majd pedig válságjelenségek megjelenéséhez vezet. A folyamat addig folytatódik, amíg a térségben vagy ágazatban paradigmaváltás nem megy végbe; ekkor

az új információkat feldolgozó és a cselekvési mintáikba beépítő szereplők kritikus tömegre tesznek szert és áttörést hajtanak végre, s ezzel bekövetkezik az új körülményekhez történő alkalmazkodás, elindul az új növekedés. Jól látható, hogy ezek a szakaszok a gazdasági ciklusokra emlékeztető pályát írnak le és hozzájuk hasonlóan tagolhatók. Prisching leírása természetesen általánosítás: valójában, mint a 2.3.3. részből látni fogjuk, az adaptáció több eltérő módon is bekövetkezhet; nem létezik olyan objektív cél, amely felé egy ágazatnak vagy térségnek „el kell indulnia”, következésképpen nincs univerzális válságkezelő recept sem. Az alkalmazkodási utak tipizálhatók, de nem általánosíthatók, és a kilábalást szolgáló innovációnak is több megjelenési formája képzelhető el. Ugyanakkor Prisching modelljének erőssége, hogy felismeri és jól értelmezi a térségek fejlődésében jelentkező tehetetlenségi erőt, az örökölt és intézményesült tényezők erős befolyását a jövőbeli eseményekre; ez a koncepció, amely az evolúciós gazdaságföldrajzi iskola gondolatvilágához köthető (Nelson 1995), a régi ipari térségek válságának okait vizsgáló több elméletben, így a kumulatív oksági modellekben, a szklerózis-analógiában és a hálózati-agglomerációs modellekben (ezen belül a bezárulás jelenségében) is feltűnik.

2.2. táblázat

Az ipari válság okait vizsgáló fő elméletek négy összefoglaló munkából

Prisching (1985)	Steiner (1985)	Steiner (2003)	Boschma–Lambooy (1999b)
cikluselméletek	szerkezeti modell	szerkezeti modell	túlspecializáció
rendszerelméletek	exportbázis-modell	szklerózis-analógia	hálózati-agglomerációs modellek
(kritikus tömeg elmélet)*	termékéletciklus-hipotézis kumulatív oksági modell	ciklikus-evolúciós modell	

* Saját elnevezés a válságok működési mechanizmusának általános modelljére; lásd fent
Forrás: A szerző szerkesztése

Az ipari átalakulás hatásmechanizmusait vizsgáló elméletek az 1970-es éveket követően, s különösen az 1980-as évektől kerültek a regionális tudomány képviselőinek érdeklődési körébe. Megfigyelhető, hogy a magyarázatok fókuszosa a világgazdasági és szélesebb társadalmi-gazdasági háttér elemzéséről fokozatosan a térségi belső (endogén) tényezők vizsgálata felé fordult; míg az 1980-as években erősebben jelen vannak az általános közgazdaságtanból kölcsönzött, gyakran klasszikus szerzőkhöz visszanyúló modellek (pl. a cikluselmélet és a rendszerelméletek), addig az 1990-es évekre a területi elemzések új virágzásával egyre inkább a „saját fejlesztésű” koncepciók vették át a vezető szerepet (ezek négy összefoglaló munkában való megjelenését lásd a 2.2. táblázatban). A koncepcionális-elméleti fejlődés az évtized kö-

zepéig-végéig nagyrészt lezajlott; azóta úgy tűnik, nem a jelentős új fejlemények, hanem a meglévő gondolati keretek kitöltése és szélesebb körű alkalmazása folyik. Ebbe a körbe sorolható a regionális rugalmasság és az intelligens specializáció koncepciója – olyan, a 2008-as válság után divatba jött elméletek, amelyek korábbi koncepciók „újrahasznosításával” (kis rosszindulattal élve: „átcímkezésével”) értek el széles ismertséget és szakpolitikai sikereket.

Az elméletek első csoportját összefoglalóan *klasszikus válságelméleteknek* nevezhetjük. Közös vonásuk, hogy nem a posztindusztriális átmenet idején, hanem korábbi gazdasági válságok megmagyarázására dolgozták ki őket, és később aktualitásuk miatt kerültek ismét előtérbe; elsősorban a neoklasszikus közgazdaságtant és annak merev egyensúlyi szemléletét bíráló heterodox gazdasági irányzatok illetve a marxizmus követői körében jelentek meg. A *cikluselméletek* a gazdasági válságok magyarázatára szolgáló klasszikus modellek; közös jellemzőjük, hogy a gazdasági fejlődésben növekedési (expanziós) és visszaesési (kontrakciós) szakaszokat különítenek el, és a statikus piaci egyensúlyi állapot helyett egy dinamikus, kilengésekkel rendelkező egyensúlyról beszélnek. A rövidtávú ciklusok (3–5 éves Kitchin-féle készletezési ciklus, 7–11 éves Juglar-féle beruházási ciklus és a 15–25 éves, infrastrukturális beruházásokhoz kötődő Kuznets-ciklus) az üzleti szféra többéves mozgásához kötődnek, míg a hosszú távú, 45–60 éves Kondratyev-ciklusok (hosszúhullámok) és a Braudel által azonosított évszázados (szekuláris) trendek a nagyobb jelentőségű világgazdasági átrendeződésekhez.

Az ipari átalakulás szempontjából a rövid üzleti ciklusokon túlmutató Kondratyev-ciklusok bírnak különleges jelentőséggel. *Kondratyev* (1980) az ipari és mezőgazdasági alapinputok (pl. kőszén, vasérc, fő gabonafélék) termelésében mutatott ki ciklikus ingadozást, és megállapította, hogy emelkedő fázisukat megelőzően gyakori a jelentős találmányok megjelenése, a gazdaság termelési viszonyainak megváltozása. Schumpeter a gondolatot továbbfejlesztve a hosszúhullámokat a gazdasági fejlődést nagyban befolyásoló innovációk szakaszos megjelenéséhez kötötte: így pl. az 1896-ban kezdődött, 1929-ben tetőző és 1945 körül lezáruló III. Kondratyev-ciklust az elektromosság és a vegyipar kibontakozása határozta meg. A világgazdasági korszakváltás „határvonala” hozzávetőlegesen egybeesik az 1946 és kb. 1990–1995 közötti, tömegtermelésre és tömeges automobilizációra épülő IV. Kondratyev-ciklus leszállóágba fordulásával, amely egyszerre következett be az évszázados trend és egy Juglar-ciklus megtörésével. A cikluselméletek szerint tehát az ipari átalakulás oka az adott ciklust meghatározó *bázisinnovációk* növekedési és innovációs lehetőségeinek kimerülése (amit a depressziós fázisban új bázisinnovációk megjelenése követ). Bár világgazdasági szinten a cikluselméletek jól értelmezhetők, már nemzeti szintre is nehezen adaptálhatók, és nem adnak elégséges támpontot az ipari átalakulás térbeli értelmezéséhez. Pár lépésben könnyen el lehet

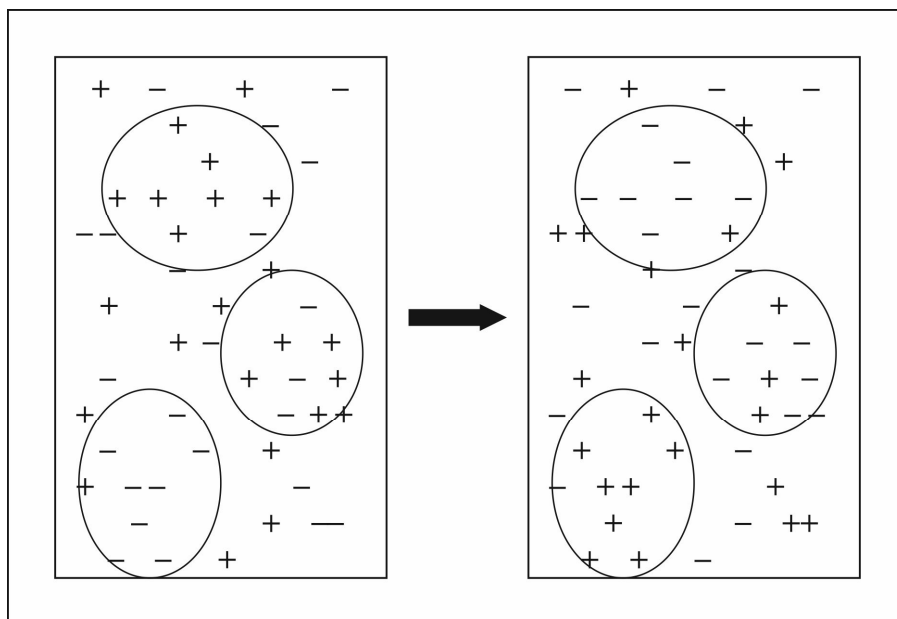
tőlük jutni a szerkezeti elméletekhez, de nem válaszolják meg azt a kérdést, hogy miért mutat térbeli egyenlőtlenségeket az új bázisinnovációk elterjedése, miért jutnak válságba egyes ipari térségek és miért nem (vagy miért nem annyira) mások, végül pedig nem azonosítják azokat a problémákat, amelyek kezelésével a válság kezelhető vagy megelőzhető volna.

Itt nem fordítok jelentős figyelmet a többnyire ortodox marxista gyökerű *rendszerelméletek* hagyományos formáira, amelyek a gazdasági rendszerek eltérő sajátosságaival, elsősorban a kapitalista rendszer specifikus zavaaraival kötötték össze a válságot (említi pl. *Prisching* 1985); már az 1970-es (sőt, az 1930-as!) években bebizonyosodott, hogy a rendszerhatárok nem állítják meg a problémákat; sőt, azok még súlyosabban jelentkeznek az államszocialista gazdaságokban. Természetesen a gazdasági rendszerek különböző társadalmi-gazdasági komponensei és koordinációs mechanizmusai (v.ö. *Kornai* 1980, 1993a) befolyásolták az átalakulási folyamat körülményeit, lefutását és következményeit, de az államszocializmus válságmentes természetére vonatkozó elképzelések illúzióknak bizonyultak.

A gazdasági rendszerek szerepe azonban nem elhanyagolható; sőt, az elmúlt évtizedben újra az érdeklődés középpontjába került. A piacgazdaságok eltérő megjelenési formái meglehetősen eltérő eredményeket produkáltak; a kapitalizmus-változatok elmélete (*varieties of capitalism*) pedig ezeket az eltéréseket vizsgálja. Míg az 1980-as, 1990-es éveket a neoliberalizmus paradigmája uralta, ma egyre több kétely fűződik hozzá; a másik oldalon az észak-európai jóléti államok, vagy éppen a kelet-ázsiai államkapitalista „fejlesztő államok” sikerei is megjelentek a gazdaságpolitika látóterében. Ezekről a dilemmákról az 5.1. részben bővebben is szót ejtek.

2.4. ábra

Az eltérő növekedési lehetőségeket hordozó gazdasági ágazatok körének átalakulása a térben

Forrás: Tóth 1998 alapján a szerző szerkesztése

A már területi szemléletű válságelméletek első generációjának képviselője a *szerkezeti modell*. E nézet szerint a problémák gyökere egy specifikus gazdasági struktúra, amely részben az „öreg” (alacsony növekedési lehetőségeket hordozó, elavult) ágazatok térségi túlsúlyából, részben ezek szerveződési formáiból adódik. A nagyméretű vertikális és horizontális vállalati integrációk, monostruktúrák koncentrációja hat kedvezőtlenül a területi fejlődésre. A szerkezeti modell szemléletét legegyszerűbben Tóth (1998) vizuális analógiájának átalakításával szemléltethetjük (2.4. ábra). Tóth szerint az eltérő növekedési lehetőségeket hordozó gazdasági ágazatok térbeli elrendeződése gerjeszti a területi különbségeket, egyenlőtlenségeket. Az átlag feletti növekedést mutató ágazatokat +, az átlag alattiakat – jelöli; a + vagy – ágazatok koncentrációi alapján kirajzolódnak a prosperáló, dinamikusán növekvő illetve a depressziós, lemaradó térségek. Tágabban értelmezve a „pluszok” azok a gazdasági, társadalmi vagy természeti tényezők, amelyekből az adott gazdasági-társadalmi modellben a fejlődés származik, míg a „mínuszok” azok, amelyek ehhez a fejlődéshez nem járulnak hozzá érdemben vagy egyenesen hátráltatják azt.

A szerkezeti modell értelmében a posztindusztriális átmenet során a korábban növekedésösztönző tényezőkként funkcionáló adottságok egy része elvesztette dinamizmusát és hátránnyá alakult, míg a korábbi hátrányok körének egy része előnnyé emelkedett. Azok a térségek, amelyek egyoldalúan támaszkodtak bizonyos tényezőkre, könnyen elvesztették vezető szerepüket, míg ott, ahol a tényezők sokoldalúbb keveréke volt megtalálható, nagyobb esélye volt annak, hogy korábban „látens” adottságok kiemelésével megőrizték vagy fokozták ver-

senyképességüket. A régi ipari térségek válsága ebből a szemszögből nézve egyoldalú gazdasági szerkezetük negatív következményének tűnhet; a korábbi sikereket megalapozó tényezők szerepe leértékelődött, és nem pótolták őket újak. A változásokat a modell exogén, a világ-gazdaság által adott tényezőként kezeli, míg számos kérdésre (pl. mi okozza az egyes tényezők területi koncentrációját; ezek determinisztikus, sztochasztikus vagy kimondottan befolyásolható módon jönnek-e létre; hogyan azonosítható egy tényező előnyös vagy előnytelen jellege stb.) nem ad kielégítő választ, és nem tér ki az endogén tényezők jelentőségére.

Steiner (1985) a modell tárgyalása során arra is felhívja a figyelmet arra, hogy maga a „szerkezet” fogalma nem egyértelműen meghatározott (egy széles körben elfogadott statisztikai definíció „a gazdasági mennyiségek és szub-aggregátumok összetételeként” értelmezi – ami rettenetesen hangzik); hasonlóan tisztázatlan az optimális vagy legalábbis jó szerkezet mibenléte, amelynek meghatározása pedig „*annál égetőbb kérdés, minél jobban regionalizáljuk a kontextusát – a csökkenő területi léptékkel szükségszerűen nő a specializáció mértéke és ezzel együtt a strukturális egyensúlytalanság veszélye*” (389.). Másrészt viszont a szerkezeti modell továbbfejlesztése, az endogén térségi tényezők hatását is beépítő túlspecializációs modell már megfelelő magyarázattal szolgál a válság kialakulására, és feltárja a belső megújulást gátló gazdasági és társadalmi mechanizmusokat. Megállapításait és jelentőségét később ismertetem.

Az *exportbázis-modellek* (*Steiner* 1985, *Storper* 1992) a gazdasági szerkezet helyett a külső kereslet alakulására helyezik a hangsúlyt. A nagy iparvidékek fejlődését és magas növekedési rátáit az ipari inputok, félkésztermékek és tömegfogyasztási cikkek iránti éhség generálta. A világgazdasági korszakváltással ez a pozíció két okból is megrendült: a kereslet visszaesése először térségi deficithez, később a termelőtevékenység összezsugorodásához vezetett; másrészt az újonnan iparosított, modernebb technológiával vagy olcsóbb munkaerőköltségekkel dolgozó térségek a megmaradt piacokról is kiszorították a régieket. Itt visszatérhetünk *Storper* (1992) nemzetközi kereskedelemről és specializációról szóló megállapításaira: a régi ipari térségek jellemző termékei érett ágazatokból származnak, technológiailag stabilak, s ezért a költségelőnyvel versenyző új piaci szereplők könnyen megtámadhatják a piacaikat. *Storper* a kiutat a termék alapú technológiai tanulásban, vagyis a meglévő termelési hagyományokra (tudásra) építkező, a térségi hálózatok erejét kihasználó fejlesztésekben látja; ebben a tekintetben nézeti hálózati-agglomerációs tényezőket is tartalmaznak és az innovatív szerkezetváltáshoz kapcsolódó, illetve diverzifikációs válságkezelési megoldásokhoz köthetők. Lehetőség nyílik az újrspecializációra (destandardizációra): az alaptermékek továbbfejlesztésé-

vel technológiai dominanciára és akár globális abszolút előnyök kialakítására van esély, vagyis olyan új részpiacok teremthetők, amelyek ismét védhetővé válnak.

Bár Steiner külön említi, véleményem szerint az előbbi modell speciális esetének tekinthető a *termékélelciklusok evolúciójára koncentráló válsághipotézis*. A régi ipari térségek termékei jellemzően érett fázisban vannak: standardizáltak, termelésük magas tőke- és alacsony munkaintenzitású, árrugalmasságuk magas. A piaci versenyben való helytállást vagy új termékek kifejlesztése, vagy az árak hatékony leszorítása garantálná; azonban az elsöre a régi ipari térségek periférikus helyzetük, a másodikra a termelési tényezők kedvezőtlen összetétele és ára miatt nem képesek. Így a térség csapdahelyzetbe kerül: minél tovább marad a termékélelciklus utolsó fázisában, annál nehezebben lábál ki belőle, és annál kiszolgáltatottabb a külső versenytársakkal szemben. Ez a nézet különösen plasztikus magyarázatot nyújt a nagy történelmi iparvidékek elhúzódó válságára, ahol a gyárbezárások és az elbocsátások egymást követő hullámai kilátástalannak tűnő gazdasági és társadalmi helyzetet teremtettek.

Az exportbáziselmélet eredményeit is felhasználva alakultak ki a regionális hanyatlást öngerjesztő folyamatokkal magyarázó *kumulatív oksági modellek*. A területi különbségeket először Myrdal (1957) magyarázta hasonló, pozitív visszacsatoláson alapuló folyamatokkal. A kumulatív okság jelenségét hagyományosan a növekedési folyamatokkal kötik össze, de a válságok okainak megmagyarázására is alkalmas. A nyílt gazdaságú régi ipari térségek a kereslet csökkenését nem voltak képesek tőke-transzferekkel helyettesíteni, s a felhalmozott deficitet termelésvisszafogással korrigálták. A fizetési mérleg ilyenén helyrebillentése azonban kedvezőtlenül hatott a termelékenységre, amit az eleve jobb pozícióban lévő versenytársak képesek is voltak kihasználni – a következmény a gyenge piaci szereplők piacvesztése volt. A kumulatív okság nem „széles” modell, megállapításai nem törekednek teljes körű magyarázatra; ugyanakkor mechanizmusként több más elméletben feltűnik, és nagyfokú rokonságot mutat a hálózati-agglomerációs modell és az evolúciós gazdaságföldrajzi értelmezések központi fogalmával, az útfüggőséggel.

Steiner (1985) a gazdasági szféra fejlődésének szemszögéből vizsgálja a területi válságot. Mint jelzi, a jelenségek megértéséhez az általa elkülönített négy magyarázat szintézisére van szükség. A régi ipari térségek nem a kereslet visszaesése miatt „öregedtek meg”, hanem öregségük (vagyis a regionális élelciklus „végén” elfoglalt helyük) miatt váltak érzékennyé a kereslet visszaesésére és az erősödő piaci versenyre. Az alkalmazkodási gyengeség fő oka az „iparszerkezet”, amin Steiner a munkaerő-mobilitás és a vállalkozói, innovációs aktivitás előtt emelkedő gátakat érti. Ez a megállapítás már átvezet a régi ipari térségeket vizsgáló újabb elméletek körébe, amelyek a világszerte hatások vizsgálatáról a belső megújulási képességet

befolyásoló tényezők elemzésére helyezik át a hangsúlyt. Maga Steiner is e szempontok szerint módosította nézőpontját: újabb összefoglaló tanulmányában (Steiner 2003) az exportbázis- és kumulatív oksági modellek helyét az orvosi analógiát felhasználó *intézményi szklerózis* fogalma veszi át. A szklerózisos térségekben a csoportérdekek és a régi döntési minták konzerválása miatt sérül a racionalitás, s csökken a belső megújulóképeség. A szerkezeti gyengeségek és a szklerózis pedig együttesen vezetnek el oda, hogy a térség termékstruktúrája az életsiklus utolsó fázisába szorul, ahonnan egy erős külső sokk már könnyedén kibillenti. A szklerózismagyarázat mind a túlspecializációs, mind a hálózati-agglomerációs modellekben megjelenik, különös tekintettel Grabher munkáira. A harmadik, ciklikus-evolúciós modell szintén ezekbe a magyarázatokba torkollik, ezért itt külön nem tárgyalom.

Boschma és Lambooy (1999b) a modern válságelméleteket tárgyaló, szintetizáló tanulmányában két, számos pontban összefüggő elméletcsoportot azonosít. Ezek egyike a túlspecializáció és a monostruktúrák káros következményeivel foglalkozik, míg a másik az intézményi és evolúciós közgazdaságtan új eredményeire támaszkodva a hálózati-agglomerációs tényezőkre koncentrálna.

Mit jelent az ipari válság tekintetében a *túlspecializáció*? A specializáció a gazdaság természetes területi jelensége (még hozzá minél kisebb aggregációs szintet nézünk, annál természetesebb); az irodalomban általában pozitív kontextusban jelenik meg, sőt, gyakran specializációjuk teszi sikeressé a világgazdaság sokat emlegetett sikertérségeit, pl. a Szilíciumvölgyet és Észak-Olaszország iparági körzeteit. A területi koncentráció specializációra ösztönöz; sőt, bizonyos kritikus tömeg alatt egyenesen megköveteli egy város vagy térség erős szakosodását. A specializáció tehát az ipari térségek hosszú és stabil növekedésének biztosítója, egészen addig, amíg gazdasági erejük valamilyen okból meg nem rendül – ahogy az a régi ipari térségek jelentős részében bekövetkezett. Ebből következik, hogy a specializáció káros jelenséggé is válhat; ekkor rövid távon ugyan növekedési többletet eredményez, de, mint Krugman (1993, idézi *Boschma–Lambooy* 1999b) rámutat, kiszolgáltatja a térséget a szemszögükből véletlenszerűnek tekinthető külső sokkoknak, megrázkódtatásoknak. Krugman pesszimista a folyamat kifutásával kapcsolatban: magas tényezómobilitás mellett (pl. a nagyon könnyen áttelepülő munkaerővel és tőkével rendelkező Egyesült Államokban) a kilábalás jelentősen elhúzódhat, mert az értékes munkaerő és a tőke egyaránt elhagyja, később pedig elkerüli a válságtérségeket. Ezzel szemben ott, ahol ez a mobilitás alacsonyabb (mint Európában), magas munkanélküliséggel és más koncentrált gazdasági és szociális problémákkal kell számolni, amelyek csak évtizedes gazdaságpolitikai segítséggel számolhatók fel. Krugman nézeteit többek részéről éles kritika érte: elemzése és megoldási javaslatai egyaránt

keynesiánus gyökerűek, és a keynesiánus fejlesztéspolitikához hasonlóan nem tulajdonítanak kellő fontosságot a területi fejlődésben (és különösen a válságkezelésben) jelentős szerepet betöltő endogén, különösen a piacon kívüli tényezőknek, így a normáknak, értékeknek és intézményeknek, és különösen a válságok felszámolásában megkerülhetetlen tanulásnak és innovációnak.

A túlspecializációs magyarázat több korábbi modellt szintetizál. Meghatározó mechanizmusként számol a kumulatív oksági folyamatokkal, valamint támaszkodik a termékélelciklus-hipotézis eredményeire. Az innovációk megjelenése nem csak időben, hanem térben is egyenlőtlen, és egyes térségek specializációja nem kedvez az innovációk létrejöttének illetve alkalmazásának. *Steiner* (1985) megállapítása szerint az innovációk megjelenésének a sokféleség, *diverzitás* pozitív externáliáit kínáló agglomerációk kedveznek; ezzel szemben az alkalmazkodási kudarcot átélő térségekben a *hasonlósági* externáliák dominálnak, vagyis egymáshoz hasonló profilú nagyvállalatok koncentrációja eleinte pozitív, később egyre inkább negatív extern hatásokat gerjeszt. A túlspecializáció egyben megakadályozza a gazdasági alternatívák kiemelkedését: a helyi erőforráspiacokat uraló, kockázatkerülő nagyvállalati csoportok mellett egészen addig lehetetlenné válik az alternatívák kiemelkedése, amíg azok el nem veszítik fölényüket és le nem épülnek. Hatásuk közvetetten is érvényesül, mivel a nagyvállalatok uralta térségekben gyenge a versenyszellem és a vállalkozói készség; a kialakult gazdasági kultúra inkább hátráltatja, mint elősegíti az új versenyzők, illetve új gondolatok piacra lépését.

Grabher és Stark (1997) a túlspecializáció okait vizsgálva az általános sikerreceptek túl merev követésének veszélyeire hívták fel a figyelmet: azáltal, hogy egy térség gazdasága túlságosan rááll egy jól működő növekedési modell követésére, feláldozza azokat a potenciális előnyöket, amelyeket új lehetőségek felkutatásával (kereső magatartással) szerezhetett volna. A túlspecializációs magatartás tehát magas és egyre emelkedő alternatív költséggel (*opportunity cost*) jár, a „túl gyors” és „túl sikeres” tanulás gyengíti a térségi tanulóképességet. *Grabher* több más tanulmányában (*Grabher* 1993, 1997) foglalkozik az „adaptation at the cost of adaptability”, vagyis az alkalmazkodókészség kárára történő alkalmazkodás dilemmájával. Hasonló következtetéseket fogalmaz meg *Audretsch et al.* (2000), rámutatva hogy az elmúlt évtizedekben tendenciaszerűen megfigyelhető a globális gazdasági struktúra sokszínűbbé válása és a kisebb, innovatívabb és rugalmasabb vállalatok előretörése. Ez a folyamat azonban nemzeti és szubnacionális szinten is egyenlőtlen, s a nagyvállalatok túlsúlyával rendelkező térségek a világgazdaság feltételeihez való gyengébb alkalmazkodásukkal növekedési

többlettől esnek el, vagyis az alkalmazkodás halogatásának, elmulasztásának árát opportunity costként fizetik meg.

Az ipari válság *hálózati-agglomerációs modelljei* az intézményi szféra gyengeségeire és a térségi tanulás torzulására összpontosítanak. A hálózatok jelentőségét *Storper* (1992) abban határozza meg, hogy ezek adják a gazdasági szerkezet gazdaságon túli háttérét, jelentős közvetett hatást gyakorolva a területi fejlődésre, s különösen a kollektív tanulási folyamatokra. A modellcsoporthoz két, az evolúciós közgazdaságtanban megjelenő fogalom, az útfüggőség és a bezárulás társul. Térgazdasági értelemben az útfüggő fejlődés a hagyományok általi erős meghatározottságot jelent, és a *bezárulás* (lock-in) jelensége húzódik meg mögötte. *Storper* (1992) értelmezésében a bezárulás oka, hogy bizonyos technológiák esetén a méretgazdaságosság előnyei oly mértékben beépülnek a termelési rendszerbe, hogy egy ponton túl a technológiák megváltoztathatatlaná vagy a változások iránt erősen érzéketlenné válnak; a helyzetet – hasonlóan a túlspecializációhoz – először a magasabb haszon megszerzésére irányuló térségi-intézményi közös érdek, majd a veszteségektől való közös félelem teszi tartóssá. A bezárulást a szakirodalom többnyire ennél szélesebben, háromosztatú folyamatként tárgyalja; bár a megnevezések eltérnek, tartalmuk azonos (*Grabher* 1993, *Boschma–Lambooy* 1999b):

- A funkcionális (*Boschma–Lambooy*nál intézményi) bezárulást a hierarchikus, önállósra törekvő vállalati hálózatok kialakulása okozza. A cégstruktúra olyan szorosan integrálódik, hogy a köztük létrejött kapcsolatok szinte megbonthatatlanok, sem alkalmazkodásra, sem versenyre nincs érdemi lehetőség. A hagyományos iparágak sűrű intézményi hálózatai kiterjednek a K+F-re, de a menedzsment személyes kapcsolatain keresztül is érvényesülnek.
- A kognitív (*Boschma–Lambooy*nál technológiai) bezárulás a térségi tudás, know-how megjelenéséhez kötődik. A régi ipari térségekben a történelmi fejlődés során jelentős mennyiségű tudás halmozódott fel; a létrejött műszaki kultúra adott készségi típusokat befogadott, míg másokat kivetett magából. Tudásbázisa gyakran magas szintű, de nem képes letérni fejlődési pályájáról, tanulási képességei meggyengültek. A válságra született alkalmazkodási kísérletek nem „stratégiai”, hanem „parametrikus” racionalitást követtek, azaz a vállalatok nem új, helyettesítő technológiák meghonosításában gondolkodtak, hanem meglévő eljárásaikat próbálták tökéletesíteni.¹⁰
- A politikai bezárulás előidézői a változásokban ellenérdekelt területi szereplők (vállalatvezetők, politikusok, szakszervezetek) érdekkoalíciói, amelyek hatékonyan képesek

---

¹⁰ Fontos azonban leszögezni: a meglévő tudásbázisra történő építkezés, a folyamatinnováció, sőt, a hagyományos iparágak megújulása fontos eleme több térség sikeres átalakulásának.

megvédeni az érdekeiket és egészen addig fenntartani a régi döntési gyakorlatot, amíg a rendszer össze nem omlik és az ellenállásuk meg nem szűnik. A politikai bezárulás lényegében azonos a korábban említett intézményi szklerózissal.

A bezárulás a térségi hálózatok és agglomerációs hatások megerősödésének mellékhatása, amely az iparágak és technológiák fejlődésének természetes jelensége, de a múlt továbbélésével és egy rossz irányú „kollektív tanulással” párosulva reprodukálja a felhalmozódott problémákat és hátráltatja a hatékony válságkezelést. *Grabher* (1993) az ipari válság és átalakulás tanulságait általánosítva arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a hálózati problémákra szintén hálózati megoldásokat kell találni: olyan térségi, vállalati hálózatok kialakulására kell törekedni, amelyek nem hordozzák a túlspecializáció és a bezárulás veszélyét. Erre véleménye szerint a redundáns hálózatok a legalkalmasabbak; vagyis azok, ahol nem tökéletes gazdasági optimalizáció uralkodik, hanem a belső struktúra lazább, több alternatíva felé nyitott. Ebben a folyamatban a véletlen is szerepet kaphat. *Grabher* és *Stark* (1997) közös tanulmányukban a labradori vadászok jósszertartásának példáján keresztül szemléltetik, hogy a döntésekbe beépített véletlen komponens miként akadályozza meg a jó vadászterületek túlzott kimerítését, illetve miként eredményezi új, vadban gazdag területek felkutatását. Az analógia könnyűszerrel értelmezhető a térségi tanulás folyamatára. Térségi szinten a redundancia lehetőségét a *laza kapcsolódás* (loose coupling) adja meg; több partneren alapuló, kevesebb kölcsönös függést eredményező, de a tudás megosztására és hálózati externáliák megtermelésére képes hálózatok létrehozására van szükség. Ez, ha végiggondoljuk, nagyon bátor kijelentés: mind a mainstream közgazdaságtan, mind a regionális tudomány szép számmal tartalmaz a minél magasabb specializációt szorgalmazó esettanulmányokat, irányuljanak ezek a hagyományos iparra vagy éppen a csúcstechnológia (gyakran illuzórikus) tereire.

2.2.4. Az ipari átalakulás evolúciós értelmezése

Az ipar területi fejlődését egyszerre jellemzi a hosszan tartó folyamatosság és a mélyreható átalakulás. A vállalatok és piacok dinamikus alkalmazkodása mögött évtizedes vagy évszázados fejlődési minták húzódnak; egy térség gazdaságában és társadalmában nagyon hosszú ideig nyomot hagyhat egy kiemelkedő iparág vagy értékes tudáskészlet hatása. Ezzel együtt az ipar állandó változásban van, és a fordulópontok, kívülről érkező gazdasági vagy politikai sokkok az örökkévalónak tűnő állapotokat is megrendíthetik. Vagyis az ipari átalakulás pontosabb megértéséhez olyan koncepcionális keretekre van szükségünk, amelyek képesek ke-

zolni az időbeliséget, a nagy rendszerek belső tehetetlenségét, de azokat a hajtóerőket is, amelyek belső megújulásukhoz vagy radikális átalakulásukhoz vezetnek. Véleményem szerint a heterodox közgazdaságtan több korábbi képviselőjének (Thorsten Veblen, Alois Schumpeter) hatását viselő, az 1970-es években kialakuló, majd *Nelson és Winter* (1982) által formalizált evolúciós gazdaságtan két évtizeddel későbbi térbeli értelmezése, az evolúciós gazdaságföldrajz szolgáltatja azt a nézetrendszert, amely a legalkalmasabb az ipari átalakulás alapvető folyamatainak elemzéséhez. Különösen igaz ez Közép-Európára, ahol – *Lengyel és Bajmócy* (2013, 6.) szavait idézve – „[az] intézmények és a szereplői viselkedésminták változásának megértése, a hosszú távon állandó viselkedésminták felismerése vagy a centralizált döntéshozatalból eredő korlátozott racionalitás mind lényeges elemei a posztoszocialista átmenet megértésének.”

Az evolúciós gazdaságföldrajz alapfeltételezései a gazdasági fejlődés történeti értelmezésében gyökereznek, és központi fogalomként veszik át az *útfüggőség* koncepcióját, amelyet *David* (2007) a dinamikus történeti szemléletű társadalomtudományok alapkoncepciójának nevez. Az útfüggő fejlődés az adott helyen és adott pillanatban meghozott döntések múltbeli események által való befolyásoltságát jelenti – nem determinisztikus összefüggést és nem függetlenséget, hanem egyfajta ráhatást, „tehetetlenségi erőt”, amely a *földrajzi possibilizmus* ideáját képviseli (determinisztikus jelenségként való értelmezésének kritikájára lásd *Crouch–Farrell* 2004). Az útfüggőség leginkább azt jelenti, hogy egy adott szituációban sokkal könnyebb továbbhaladni egy bevált úton, mint letérni róla vagy gyökeresen irányt változtatni; és ez a nagy, komplex rendszerekre különösen vonatkozik.

Az útfüggőség – és következésképpen az evolúciós irányzat – elveti a történelemtől elválasztható gazdasági folyamatok képzetét és a neoklasszikus közgazdaságtanra jellemző egyensúlyi szemléletet (*Boschma–Martin* 2010); eltér továbbá a hagyományos leíró gazdaságföldrajz statikus világképétől is. A gazdaság területi fejlődését nem egy vagy több normálállapottal, hanem a folyamatos egyensúlyhiány és a piaci kudarcokkal is járó alkalmazkodás instabilitásával jellemzi, amely visszavezethető a pozitív visszacsatoláson alapuló kumulatív oksági modellek eredményeire (*Myrdal* 1957), vagy az osztrák iskola (így különösen Hayek) által leírt kereső magatartásra. A gazdasági tér átalakulási folyamatai ezért döntési alternatívákat, mellékágakat és zsákutcákat is rejtő fejlődési pályákat rajzolnak ki, amelyek egymással párhuzamosan írhatók le egyes térségekre vagy a bennük lokalizált iparágakra és technológiákra (2.5. ábra). Az evolúciós irányzat nem egyes vállalatok vagy döntéshozók, hanem piaci és nem piaci szereplők kollektív döntéseit követi; míg egy vállalat számára az optimális fejlődési út könnyen a csökkenő lokalizáció, majd tevékenységeinek kiszervezése lehet, az evolú-

ciós pályák a térségi alkalmazkodás folyamatait követik (*MacKinnon et al. 2009*). Boschma és Martin a gazdaság átalakulásának *belülről fakadó* folyamatait és mechanizmusait hangsúlyozzák; vagyis azt, hogy az átalakulás dinamikus, megfordíthatatlan, és az innovációs folyamatok által kitermelt újdonságok mozgatják.

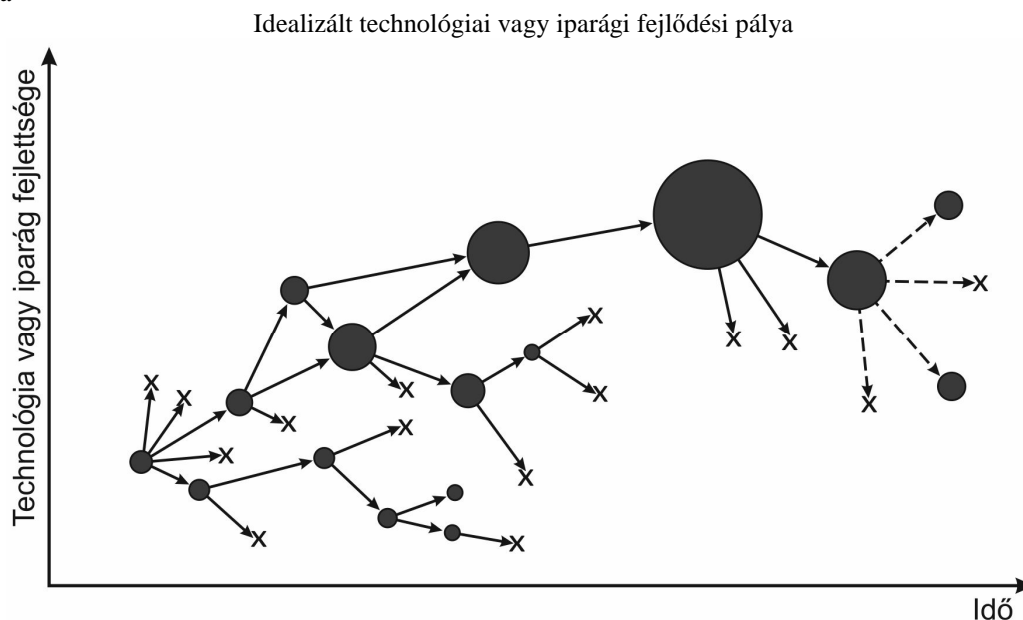
Az evolúciós szemlélet figyelemmel kíséri a gazdaság és az intézményi, társadalmi vagy technológiai környezet interdependenciáit (modern fejlődése maga is a gazdaságföldrajz „intézményi fordulatát” követi – *MacKinnon et al. 2009*). *Koevolúcióról*, egymás által kölcsönösen befolyásolt fejlődésről beszélhetünk, amelyben az útfüggő, történelmet hordozó rendszerek mélyen kihatnak egymás működésére (*Martin–Sunley 2010*). Ezek a hatások lehetnek kedvezőek (pl. előnyös üzleti környezet, képzett munkavállalók, széles körben elérhető innovációk) vagy bizonyos esetekben kedvezőtlenek is (pl. ha az egyik szféra fejletlenségéből eredően szűk keresztmetszetet képez, vagy a környezeti tényezők valamilyen okból kifolyóan a fejlődés gátjaivá válnak). Vagyis a környezet minősége alapvetően meghatározza a térben lokalizált gazdasági szereplők kilátásait és lehetőségeit; olyan magatartásra ösztönözve őket, amely alaposan eltérhet a formalizált matematikai szakcikkek titokzatos csodavilágában (v.ö. *Dusek 2013*) élő *Homo Oeconomicus* preferenciáitól. A jó vagy rossz intézmények egész térségek, nemzetgazdaságok sorsát befolyásolhatják – még ha nem is képeznek áthághatatlan akadályokat.

Az evolúciós gazdaságföldrajz fenti vonásaiból az is következik, hogy nem tökéletes versenyként, hanem szuboptimális állapotok sokaságaként értelmezi a gazdaság térbeli folyamatait. A vállalati, intézményi döntéseket eredendően nem csak a jól felfogott önérdék, hanem szélesebb motivációk mozgatják (*MacKinnon et al. 2009*). A döntéshozók korlátozott racionalitása nem csak rövid távon érvényesül, hanem a korrekciós mechanizmusok gyakran hosszabb távon sem működnek teljes erővel. Nem jön létre egyensúlyi helyzet, és bár a régiók kiválasztódási keretek (*Boschma–Martin 2010*), a piaci szelekció nem tökéletes: képletesen szólva, a legtöbb esetben nem a minket üldöző tigrisnél kell gyorsabban futni, hanem csak a leglassabb mellettünk futónál. Ugyanígy a szakpolitikai döntések is útfüggő folyamatokból erednek, a döntéshozók implicit vagy explicit értékválasztását tükrözik (*Elekes 2014*). A gazdasági és gazdaságon kívüli szereplők azonban, ha nem is teljesen racionálisak, képesek a kollektív tanulásra, saját maguk és körülményeik megváltoztatására. Ez ismét a dinamikus alkalmazkodás felé mutat: a rövidtávon rutinok, intézményi korlátok és az áldott vagy elátkozott térbeli elválasztottság fogságában élőknek látszó egyedek vagy csoportok hosszú távon új képességeket, szervezeteket és körülményeket alkotnak maguk számára, sorsuk cselekvőképessé alakítóiként tűnnek fel.

Bizonyos esetekben (lásd *Crouch és Farrel* 2004 elméleti elemzését) a fejlődést hordozó szereplők meg is törhetik a „számukra kijelölt” pályát, és radikálisan új dolgokba foghatnak; különösen ha a megváltozott körülmények megkönnyítik ezt. Az átalakulás hajtóereje az újdonság, az újdonság előállítója pedig a játékszabályokat megváltoztató tudás. Ahogy *Belussi és Sedita* (2009) írja az iparági körzetek kapcsán, az intézmények a fejlődés szemszögéből rövid távon exogén (adott), hosszú távon endogén (alakítható) adottságok; *Elekes* (2013, 20.) pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy „*a gazdasági szereplők egy olyan környezethez alkalmazkodnak, amelyet a mindennapi tevékenységeik során – legalábbis részben – maguk hoznak létre*”, a tér termelőivé válnak. A térben, és a teret alakító szereplőkben rejltő fejlődési potenciál a döntési szituációk sora által nem egy, hanem több lehetséges fejlődési utat és kimenetelt takar – a döntés képességével tehát hatalom, és ami talán még fontosabb, felelősség is jár.

2.5. ábra

Jelmagyarázat: x – megszűnő vagy jelentéktelenné váló pályák.

Forrás: A szerző szerkesztése

A technológiák és iparágak átalakulása többszörös, egymásból következő döntési helyzetekből rajzolódik ki (2.5. ábra). A Paul A. David és W. Brian Arthur nézeteiből származtatott, Krugman klaszterelméleteire is reflektáló hagyományos evolúciós értelmezés (*Menzel–Fornahl* 2009 és *Martin–Sunley* 2010) szerint térbeli megjelenésük a „történelmi balesetek” következménye. Az iparágak fejlődésének kezdeti szakaszában (*útteremtés, new path creation*) a tér még jobbra differenciálatlan; nem alakultak ki benne az adott iparágat segítő, „iránymutató” koncentrált specializációk és háttértényezők. Ebben a térben viszont nagyon magas a változatosság és nagyon intenzív a kereső magatartás; lehetséges iparágak csíráinak sora bontakozhat ki, hogy többségük elhaljon vagy jelentéktelenné váljon, miközben a folya-

matos kiválasztódás hatására néhányuk megerősödik, és önmagában a teret strukturáló elemé válik. *Storper* (1995) az iparágak térbeli kifejlődését a „letelepülési ablak” (*window of locational opportunity*) koncepcióval magyarázza (további vitájára lásd *Boschma és Lambooy* 1999a; intézményi kérdéseire *Boschma és Frenken* 2009), amely szerint létrejöttük kiszámíthatatlan fejlemény, és az „ablak” nyitva maradásának idejéig kínálkozó lehetőség megragadásán alapul, vagyis a korábbi térségi fejlődési pályáktól független jelenség.

A „történelmi balesetek” véletlen hatása az, amely által egy-két iparág kritikus tömege tesz szert, megszilárdítja a térség gazdaságát; részben saját sikereik, részben a többiek utánzó magatartása révén. A kritikus tömegek kialakulását egyre inkább útfüggő, a bezárulás jelenségeit is mutató fejlődési pálya követi. Csökkenő változatosság és a vállalatok számának zsugorodása mellett a kumulatív oksági folyamatok válnak uralkodóvá; a véletlenszerű kereső magatartás helyett a félig irányított evolúció hangsúlyos. A munkaerő terén az általános képességekről a specializációra és a munkamegosztásra kerül a hangsúly. Az iparágban működő vállalatok számának növekedése maga is hozzájárul a specializált munkaerő-kínálat kialakulásához (a képzett alkalmazottak a kezdeti bizonytalanságok után egyre több helyen számíthatnak munkahelyre, és létrejönnek a képzés specializált helyi-térségi csatornáit); a személyek vállalatok közötti áramlása pedig élénk információcserét gerjeszt (*Dahl–Ostergaard–Dalum* 2010, *Martin–Sunley* 2010). Ez a jelenség a fejlődés természetes velejárója; a növekedő és érett szakaszban járó iparágak és technológiák ilyen körülmények között mutatják a legmagasabb teljesítményt, tartósan képesek növekvő hozadék elérésére.

A fejlődési pályák felbomlása (*path destruction*) – amelynek pontos mechanizmusaira az evolúciós iskola a közelmúltig nem nyújtott megnyugtató magyarázatot – elsősorban a külső sokkok hatására következik be, amelyek szétzilálják az ipar belső szerkezetét, vagy „feloldják” a pályákat stabilizáló bezárulási és útfüggőséghez kapcsolódó mechanizmusokat. Ebben a bizonytalan környezetben ismét megnő a változatosság; új kombinációk, vagyis új iparágak és technológiák születnek meg. Egy ilyen sokk azonban lehet kedvező esemény is, amely kilendíti a térséget holtpontról vagy stagnálásából; esetleg korábban nehezen elképzelhető fejlődési pályákat nyit meg (a pozitív külső sokkok és a térségi boom jelenségéről lásd *Lux* 2012). *Martin és Sunley* a klasszikus („David-féle”) útfüggő fejlődés modellje mellett tárgyalja a „*Setterfield-féle*” formát is, amelyben az endogén innovációs tevékenység okozta sokkok mozdítják el egy iparág fejlődését a pillanatnyi egyensúlyi helyzetet eredményező holtpontról.

A fenti kép természetesen árnyalásra szorul. A társadalmi-gazdasági tér sehol sem üres papírlap, hanem mindenhol egymásra rétegződő történelmi események, korábbi gazdasági

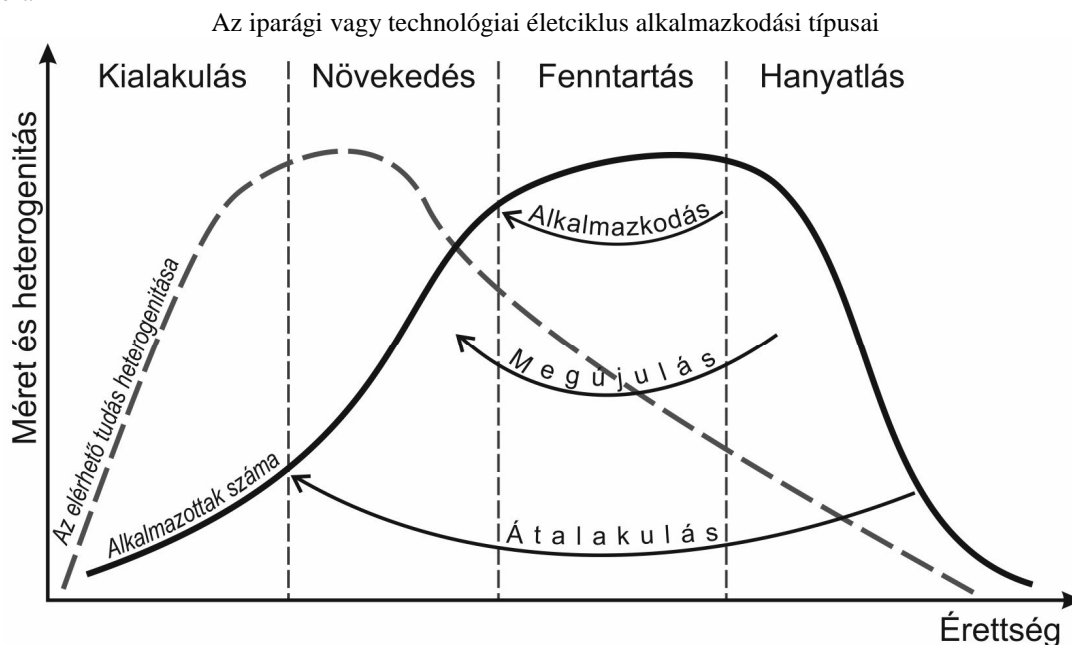
sikertörténetek és kudarcok, várankozások és hiedelmek színes, kusza rongyszőnyege. *Martin és Sunley* (2010) felhívja rá a figyelmet: a fejlődési pályák „át is örökíthetik” tudáskészletüket, rutinjaikat, a hozzájuk fűződő versenyelőnyöket; *Dahl–Ostergaard–Dalum* (2010) pedig a vállalkozók társadalmi hálózatokhoz való kötöttségét hangsúlyozza. Egy-egy sikeres, erőforrásokban és tudásban gazdag csomópont sokkal könnyebben válik az ipar növekedési góccává. Szerencsés történelmi véletlenek mindenhol vannak, de a véletlenek kihasználásának képessége nem mindenkinek adatott meg – s különösen igaz ez a perifériákon. Egy új iparág megjelenése mögött jelentős egyéni és kollektív tudás, több kedvező körülmény, rejtetten továbbélő történelmi minta állhat, létrejöttük pedig gyakran stratégiai beavatkozás, vagyis tudatos iparosítás eredménye (ha a piacvezérelt iparfejlődés evolúciós folyamat, akkor az iparosítást bizvást nevezhetjük intelligens tervezésnek). Ezek a tényezők a térhez kötődnek, lokalizáltak (bővebben lásd 3.1.1. rész), és szervesen kapcsolódnak a tökebőség vagy szűkösség, magtérsegi vagy periférikus helyzet dilemmáihoz. A nyugati tanulmányok szerzői olyan alapfeltevésekkel és olyan sikerkritériumokkal élnek, amelyek gyakran elérhetetlenek a (nyugati vagy posztiszocialista) perifériák számára. Baranya megye, egy magyar ipari periféria (*kevés számú és igen csekély méretű*) ipari sikertörténetét tekintve például láthatjuk, hogy Villány borászata, Bóly élelmiszeripara és kisvállalkozói kultúrája, vagy a megye szétszórta működő gépipara is továbbélő termelési hagyományokon, esetleg azok újrahasznosításán, újraértelmezésén alapul – vagyis útfüggő jelenség. Ezek a sikerek nem mérhetők egy holland vagy brit régió jól működő iparágaihoz, de ugyanúgy helyi fejlődési folyamatok termékei, és ugyanúgy képesek a túlélésre és folyamatos tanulásra. A sikeres térbeli góccok meglepően kitartóak; hajlamosak önmaguk fenntartására, jó esetben a külső sokkok utáni újraszervezésére is.

Miért éppen ők, és hogyan képesek rá? Miért vallanak kudarcot mások? És van-e mód arra, hogy egy térség mérsékelje a válságok hatásait? A régi ipari térségeket elemző válságeleméletek jól rávilágítanak a kudarc mechanizmusaira. Esetükben a specializáció, a bezárulás és az útfüggőség olyan formákat ölt, amelyek nem segítik, hanem hosszú távon hátráltatják fejlődésüket és érzékenyebbé teszik őket a külső sokkokkal szemben. A sikeresen megújuló térségek esetében valami másként, jobban működik. Az evolúciós gazdaságföldrajzi írások fontos nem-egyensúlyi tényezőkre hívják fel a figyelmet (*Grabher és Stark 1997, Belussi–Sedita 2009, Martin–Sunley 2010*).

- A fejlődési ciklusok nem tisztán piaci folyamatok, hanem a nagyobb kormányzati döntések és a helyi társadalom reakciói is befolyásolják alakulásukat.

- A felhalmozott tudás és tőke készletei javítják az iparágak és ipari térségek alkalmazkodási képességét, elősegíthetik feljebb lépésüket; a laza kapcsolódás és a redundancia pedig oldhatja az ipari hálózatok diszfunkcióit, elősegítheti a térségi tanulást.
- A piacok evolúciója differenciálódást, részpiacok kialakulását eredményezheti, amelyek új fejlődési lehetőségeket kínálnak, és megakadályozzák néhány jól beágyazott nagyvállalat oligopol uralmát.
- Több párhuzamos út követése, a gazdaságszerkezet diverzifikációja révén egy térség összesített fejlődése inkább egy „kisimított hullám” formáját veszi fel, jobban képes alkalmazkodni a külső hatásokhoz.

2.6. ábra

Forrás: Menzel–Fornahl 2009, 218.

Az alkalmazkodás más-más mértéket és formát ölthet az életciklus eltérő fázisaiban, mint azt Menzel és Fornahl (2009, 2.6. ábra) eredetileg a klaszterfejlődésre felállított, de az evolúciós pályákra is jól általánosítható sémája illusztrálja. Az életciklus megszokott formájában az iparági (technológiai) tudás a kialakulás és növekedés fázisaiban éri el a csúcspontját, majd folyamatosan csökken, és vele együtt fokozatosan a növekedés, majd a fenntartás tartalmak is kimerülnek. Az iparágak azonban akár külső hatásokat követve, akár belső átalakulási folyamatok segítségével újra növelhetik tudáskészleteik sokszínűségét, visszatérve az életciklus egy új növekedési szakaszába. Ez lehet fokozatos, óvatos alkalmazkodás (a változó külső feltételek lépésről lépésre történő követésével), mélyreható megújulás (új technológiák integrációjával) vagy gyökeres, mindent felforgató szerkezetátalakulás (teljesen új fejlődési terüle-

tekre történő átállással). A sikeres ipari térségek folyamatos alkalmazkodással reagálnak a világ változásaira (ezért működésüket gyakran ciklikus hullámzás jellemzi), míg a régi ipari térségeknek komolyabb átalakulást kell átélniük, hogy ismét tartós növekedést érjenek el. Menzel és Fornahl a vállalatok tanulási folyamatát állítja az evolúciós alkalmazkodás középpontjába, amely a meglévő és új tudáselemekből, erőforrásokból új kombinációkat állít össze. A tanulás két formát ölthet:

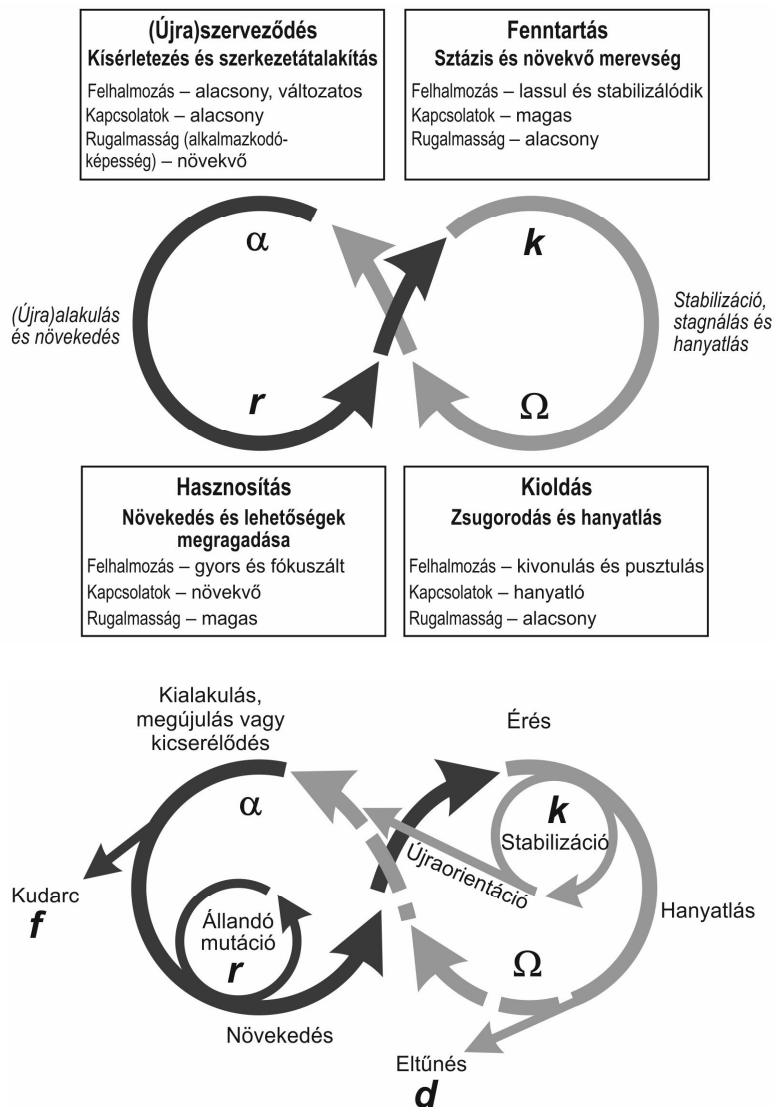
- belső tanulást, a környezetükre jellemző tudás elsajátítását, amellyel a szereplők növelik technológiai közelségüket a klaszter vagy iparági körzet többi (többnyire legsikeresebb) vállalatához, és a csoportosulás közös modelljéhez (ezzel viszont csökken a helyi ipar heterogenitása);
- külső tanulást, a csoportosuláson kívüli tudás megszerzésével, amellyel növelik tudás-készletük heterogenitását, és nagyobb technológiai távolságokat áthidalva radikálisabb innovációkra képesek.

A tanulás formáiból (amely összefügg a térségi specializáció és diverzifikáció 3.1.1. részben leírt dilemmájával) több következtetés vonható le. Egyrészt az evolúciós ciklus korai fázisában erős belső tanulásra van szükség, hiszen a kialakuló klasztereket, iparági körzeteket fenyegető veszélyek között előkelő helyet foglal el a szétfejlődés és az eltűnő kritikus tömeg problémája, amikor a térségi vállalatok nem képesek egy összefüggő, fókuszponttal rendelkező iparági sűrűsödés fenntartására. Másrészt az evolúciós pálya mentén haladva egyre fontosabbá válik a külső tanulás, a sokszínűség fenntartását biztosító (és a „vérfertőző” kapcsolatokat elkerülő) új tudás megszerzése.

A többutas (multiple-path) fejlődési modellek bizonyos értelemben az alap evolúciós ciklus elméleti és gyakorlati korrekcióját is képviselik. Az elméletit azért, mert figyelembe veszik a gazdasági tér heterogenitását, változatosságát; és a gyakorlatit azért, mert a gazdasági ingadozásokat kisimító anticiklikus politikák evolúciós megfelelőjét kínálják föl. Az iparágak és technológiák életciklus-szerű értelmezése gyakran leegyszerűsítő, hiszen egy iparág helyi életciklusa nem mindig esik egybe globális (akár országos) életciklusukkal; a ciklusok maguk több lehetséges formát vehetnek föl; a fejlődési folyamat hosszabban megrekedhet valamelyik fázisnál; egy-egy ipari térség pedig általában egyszerre több, egymással lazább vagy erősebb kapcsolatban álló iparági pályát integrál (*Belussi–Sedita 2009, Menzel–Fornahl 2009, Dahl–Ostergaard–Dalum 2010*).

2.7. ábra

A komplex rendszerek evolúciójának standard és módosított adaptív ciklus-modellje

Forrás: Martin–Sunley 2011, 1307, 1312. alapján a szerző szerkesztése.

Az iparágak, technológiák, klaszterek, iparági körzetek és más komplex rendszerek evolúciójának értelmezésére Martin és Sunley (2011) egy több lehetséges kimenetelű, a beágyazott alrendszerek interakcióin alapuló *adaptív ciklus* modelljét vázolta fel (2.7. ábra). Az adaptív ciklus standard formájában négy fázisból áll: (újra-)szerveződés, hasznosítás, fenntartás és kioldás. Ezek az állapotok hosszabb vagy rövidebb ideig is elhúzódhatnak; általában a hasznosítási és fenntartási fázisok hosszabbak, a kioldási és (újra-)szerveződési fázisok rövidebbek és kiszámíthatatlanabbak. Mindegyik fázist más-más felhalmozási magatartás, belső kapcsolatrendszer és rugalmasság (alkalmazkodóképesség) jellemez. A kapcsolatok és a rugalmasság között általában trade-off kapcsolat érvényesül: a kapcsolatok sűrűsége csökkenti a rendszer általános alkalmazkodó képességét. Az adaptív ciklus nem feltételezi, hogy az egymást követő ciklusok azonos tartalmúak legyenek: mind a megújulás, mind a kicserélődés lehetséges kimenetel. A többpályás, módosított ciklusmodell további fejlődési alternatívákat

integrál a ciklusba. Az állandó mutáció fázisában a rendszer folyamatos evolúció révén újabb és újabb termékeket és termékvariánsokat fejleszt ki, ami megakadályozza egy érett, erős hálózatokon alapuló szerkezet kialakulását. A stabilizáció lehetőséget ad egy ciklusnak, hogy (gyakran az eredetnél kisebb méretben) megmaradjon a fenntartás fázisában, pl. kiemelkedően jó minőségű vagy specializált termékek értékesítésével. Az újraorientáció ebből az érett állapotból mutat kiutat a megújulás felé, elkerülve a hanyatlás és a kioldás folyamatait (például a termékszerkezet radikális átalakításával). Végül a módosított modell két végpontot is azonosít: az érett rendszer fokozatos eltűnését, valamint a szerveződési vagy korai növekedési fázisukban található rendszerek kudarcát.

2.3. Ipari térségek alkalmazkodási lehetőségei

2.3.1. Az ipari átalakulás irányai

Az ipari térségek átalakulását tárgyaló szakirodalom több eltérő megközelítést alkalmaz az alkalmazkodás lényegének és kimeneteleinek megragadására. Ezek a megközelítések szemléletükben is eltérőek lehetnek, pl. kötődhetnek az átalakulás vállalatcentrikus, ágazati és területi, vagy gazdaságorientált, társadalmi stb. értelmezéséhez. A mérvadó források közös vonása, hogy a leegyszerűsítő és gyakran „egyedül üdvözítőnek” kikiáltott sikerrecepteket elvetve implicit vagy explicit módon az átalakulás több lehetséges formájának létezése mellett törnek lándzsát. Itt három szerző különböző szemléletű felosztását ismertetem: Hudson térgazdasági, Cooke vállalati és Horváth területi-vállalati típusait (2.3. táblázat). Az utóbbi két tipológiában közös preskriptív mivoltuk; Hudson inkább leíró, bár leírásából mind vállalati, mind közpolitikai következtetések levonhatók. A következő fejezetben egy saját, empirikus kutatásaimon is alapuló, evolúciós szemléletű tipológiára teszek javaslatot, amely a térségi alkalmazkodás sikertelen és sikeres forgatókönyveinek kontrasztjára irányítja a figyelmet.

2.3. táblázat

Az ipari átalakulás irányai

Hudson (1994)	Cooke (1995a)	Horváth (1990/1998)
termelésorientált KKV-alapú nagyvállalat- és részleg- ipar-alapú	vertikális diverzifikáció (belső)	jelenlegi termelőbázis hatékonyságának fokozá- sára irányuló stratégia
fogyasztásorientált örökségalapú ingatlanalapú jóléti	horizontális diverzifiká- ció (belső) teremtő pusztulás (külső)	termelési kapacitások csökkentését célzó straté- gia termelőüzemek áttelepí-

Forrás: A szerző szerkesztése.

Hudson (1994) a régi ipari térségek átalakulásában három esetet, az első kettőn belül további két-két alesetet különböztet meg. Az átalakulási utakat a gazdasági tér felhasználása alapján kategorizálja, és felhívja a figyelmet arra, hogy az ipari átalakulás egyben a helyi és térségi intézmények rendszerét, azok tartalmát is átrendezi, és eltérő formái más-más társadalmi csoportokat, gazdasági szereplőket, sőt, társadalomképeket preferálnak (ez a dilemma természetesen a térhasználat más formáira is jellemző). A *termelésorientált*–produkcionista megoldások a gazdaság szerkezeti átalakulásához kötődnek; ezen belül a *kis- és középvállalkozásokra alapozott átalakulás* a régi ipari térségek egyik jelentős, a túlspecializációs és hálózati-agglomerációs válságelméletek által is érintett problémáját próbálják feloldani. A kisebb méretű, rugalmasabb vállalatok nem csupán a térségi erőforrások jobb felhasználására lehetnek képesek, hanem a gazdasági kultúrát is átalakíthatják; végső soron a legfontosabb eredmény az intézményi szférában végbemenő tanulási folyamat és innováció. Az új vállalatok kialakulhatnak a korábbi gazdaság bázisán, de érkezhetnek kívülről is. A folyamat nem kockázatmentes, mert az eredmény könnyen az ipartelepítési támogatások lefölözésére érkező „migráns vállalkozók” betelepülése, az alacsony hozzáadottérték-tartalmú tevékenységek túlsúlya és a gyenge hatékonyságú kényszervállalkozói magatartásformák elterjedése lehet – ezt a problémakört saját tipológiámban az önfenntartásra irányuló gazdaság formája érinti. A *nagyvállalat- és részlegipar-alapú* átalakulás az innováció más formájával számol: ebben az értelmezésben az átalakulás alapjai a multinacionális nagyvállalatok új iparágakban létrehozott részegységei, amelyek átalakítják, változatosabbá teszik (diverzifikálják) a korábbi iparszerkezetet, és új formában használják fel a térség erőforrásait. Ez a fejlődési út szintén nem problémamentes: a betelepülő gazdasági szereplők könnyen lefölözhetik a kedvező munkaerő-kínálatot és alacsonyan tarthatják a béreket. Ekkor a külső (többnyire külföldi) működőtőke-bevonásán nyugvó újraiparosítás nem képes újra elérni a korábbi foglalkoztatási szintet; könnyen jelentkezhetnek továbbá a kívülről vezérelt növekedés problémái, amelyek a keynesiánus területfejlesztési politikához hasonló zavarokhoz vezethetnek. Ez természetesen nem előre eldöntött kérdés: az 1980-as évek óta a transznacionális vállalatok részéről növekvő hajlandóság mutatkozik az értékesebb ipari funkciók delokalizálására, és az endogén adottságaikat (pl. munkaerő-kínálat, intézmények, felsőoktatás és szakképzés – összesítve a gazdasági környezet) jól hasznosító ipari térségek élni is tudtak a tőkevonzás lehetőségeivel. Ebben az

esetben a kívülről vezérelt növekedés együtt járhat a térség *belső* megerősödésével, a nagy- és kisvállalatok illetve a helyi szereplők együttműködése új hálózatokat és gazdasági kombinációkat termelhet ki magából.

Hudson második, *fogyasztásorientált* átalakulási típusa az ipari terek új típusú, iparon kívüli felhasználásához kapcsolódik; a termelés terei a fogyasztás tereivé válnak. Az újrahasznosításnak két fő típusa jelent meg az ipari válságkezelés során. Az első az *ipari örökségben és a kultúrában* rejlő lehetőségek kihasználása: az ipari múlt szelektív, turisztikai megőrzése divatos válságkezelési eszközzé vált Nyugat-, majd később Közép-Európában, és az önkormányzatok, gazdaságfejlesztő ügynökségek sora kísérelte meg a régi ipar új terméké formálását. Ezekben a reményekben nagyon sokan csalatkoztak: árulkodó, hogy Hudson „*a kétségbeesés politikájának*” *apostrofálja a formát*, az ipari hagyományok iránti kereslet ugyanis a gyakorlatban jócskán elmaradt a várakozásoktól, és az új hasznosítás még a sikeres esetekben sem volt képes új gazdasági bázist teremteni a depressziós térségekben és mobilizálni a helyben élő társadalmat. Saját, Közép-Európában szerzett tapasztalataim alapján a kép itt még negatívabb: érdemi megtérülési számítások, a fizetőképes kereslet felmérése nélkül, pusztán a felhasználható források megszerzésére koncentrálnak épültek és épülnek sorra a soha ki nem használt „kulturális negyedek”, vagy olyan „látványosságok”, amelyek nagyon csekély valódi vonzerővel rendelkeznek.

Gyakran előfordul a válságba jutott térségek fejlesztési elképzeléseiben a kreatív osztály szerepének túlhangsúlyozása: a globális városok sikerreceptjeinek egyszerű lemásolása ritkán illeszkedik a kisebb centrumok, és különösen az imázsproblémákkal is küzdő régi ipari térségek lehetőségeihez. A kultúra piacképes terméké formálása nem csupán önmagában nehéz feladat, hanem a modern gazdaságban rendkívül erős piaci versennyel kell szembenéznük azoknak, akik ebbe vágnák a fejszéjüket. A tradicionális kulturális központok (Milánó, Párizs és társai) hagyományokban gazdag és igen erős csoportja mellett ugyanis az 1990-es évektől európai városok tömege próbálkozott jól-rosszul a kultúraalapú regenerációval, kínálatukkal messze meghaladva bármiféle nemzetközi kereslet szintjét. A problémát fokozza, hogy az Európai Unió támogatási politikái szintén a teljesen hasonló mintára létrehozott kulturális komplexumok végeláthatatlan szaporodását ösztönzik, és ebben a mezőnyben még valóban innovatív stratégiákkal is nehéz valódi sikereket elérni.

A kreatív osztály Skóciában

A kreatív osztály gazdaságélénkítő hatásába vetett túlzó várakozások megghiúsulására szemléletes példát nyújt Skócia esete. Richard Florida rendkívül divatos elképzelései nyomán a skót fejlesztéspolitika a kreatív munkaerő elvándorlásának megállításában és (vissza-)csábításában

látott esélyt új, a posztindusztriális gazdaságban gyökerező versenyelőnyök kialakítására. A logika arra a valóban feszítő problémára támaszkodott, hogy az ipari válságtérsegek jelentős demográfiai veszteségeket szenvednek, amelyekkel legértékesebb erőforrásuk, a képzett humántőke vándorol a vonzóbb centrumtérsegekbe (jelesül Londonba).

A vonzó, a fiatal korosztály számára ideális életminőséget kínáló városi környezet kialakítására törekvő fejlesztéspolitika (Fresh Talent Initiative és számos városregenerációs intézkedés) tehát Skócia gazdaságában valóban meghatározó problémákból, de téves feltevésekből indult ki. Míg a döntéshozók Florida nyomán azt feltételezték, hogy a vonzó környezet csábítja magához a kreatív osztályt és a kreatív gazdaság munkahelyeit, valójában a munkaerő mobilitásában a gazdasági lehetőségek és a megszerezhető állások vonzása volt a meghatározó motivációs tényező. Az életminőség tényezői másodlagos preferenciaként formáltak a munkavállalók letelepülési hajlandóságát – ha már megvolt a kedvező álláslehetőség, annak közelségében kerestek maguknak vonzó lakóhelyet. Vagyis a tehetségcsábító programok ott jártak sikerrel, ahol Skócia eredendően sűrű, vonzó gazdasági hálózatokkal és jó álláskínálattal rendelkezett (a médiában és a pénzügyi szolgáltatásokban), míg máshol nem váltottak ki erős hatást. A skót egyetemek vonzereje (és különösen tandíjmentessége) azonban valóban pozitív módon járult hozzá a gazdaság fejlődéséhez, és a külföldi diákok helyben tartását megcélzó programok valódi sikereket tudtak felmutatni (*Houston–Findlay–Harrison–Mason* 2008).

Hasonló problémákat vet fel az *ingatlanalapú* újrahasznosítás, ahol az ipari tér lakónegyedekké, bevásárlóközpontokká, irodákká és más ingatlanokká válik. Az ingatlanalapú újrahasznosítás ellentmondásait egész szakirodalom tárgyalja (így pl. *Jones* 1998, *Greenhalgh–Shaw* 2003, *Miles* 2005 és *Miles–Paddison* 2005): én kiemelem *Loftman és Nevin* (1995) tanulmányát a nagyméretű újrahasznosítási projektekről, amelyben az előnyök mellett a hatékonysági és etikai problémákra is felhívják a figyelmet (2.4. táblázat – nem meglepő módon a két évtizedes kritika semmit sem veszített aktualitásából). Esettanulmányok sora bizonyítja, hogy az újrahasznosítási projektek előnyeit az eleve jobb helyzetű csoportok élvezik, miközben a leszakadók kiszorulnak az élvezetükből – sőt, miközben kreativitásukat kisajátítják és trendi terméké formálják, ők maguk fizikailag kiszorulnak a megújított, „újraéledő” városi terekből (*Nagy–Nagy* 2010, *Nagy* 2012, *Czirfusz* 2013). Az ingatlanalapú újrahasznosítás a válságkezelés folyamatában a fizikai regeneráció valamint a környezet és imázs problémáira képes értékes megoldást találni (3.2.1. fejezet), illetve egy szolgáltatásalapú átalakulási út egyik alapját képezheti (2.3.3. fejezet), de önmagában nem ad teljes értékű gazdasági alterna-

tívát. Kedvezőtlen kiszorító hatásait a dzsentrifikációhoz hasonló, a termelés (volt) tereiben végbemenő városfejlődési folyamatként értelmezhetjük.

2.4. táblázat

Az ingatlanalapú újrahaznosítás: érvek és ellenérvek

A környezet esztétikus átalakítása	↔	Pontszerű vagy töredezett beavatkozás
A lokálpatriotizmus felvirágzása („civic pride”)	↔	Magánszektor uralma, hátrányos helyzetűek kiszorulása
Hatékony helymarketing-eszköz	↔	Bizonytalan, erősen divatorientált piac
Új területhasználati lehetőségek	↔	Kihasználatlan és sikertelen presztízisprojektek sokasága, utánzás
Gazdasági diverzifikáció, új munka-lehetőségek és szolgáltatások	↔	Tetemes, a közsféra által viselt költségek, kedvezőbb alternatívák
A szétterülő hatások a hátrányos helyzetű csoportokat is elérik	↔	Jóléti kiadások terhére valósulnak meg, a kedvező hatások nem igazoltak és egyenlőtlenül jelentkeznek
Kiváló eszköz a városi társadalom mobilizálására és a különböző érdekek közös vízióba foglalására	↔	Korlátozott vagy „rövidre zárt” társadalmi viták, részérdekek érvényesülése, átláthatóság hiánya

Forrás: Loftman és Nevin (1995) alapján a szerző szerkesztése

Utolsóként Hudson említést tesz a *jóléti* átalakulási formáról is: ott, ahol elmarad az új termelési tevékenységek megjelenése és nem lehetséges az ipari terek fogyasztásorientált újrahaznosítása sem, az állami szociálpolitikának kell magára vállalnia a társadalom eltartását. Ez természetesen alkalmazkodási kudarc, amely jó esetben „csak” egy „fölsleges” népréteg költséges eltartásához vezet, gyakrabban viszont klientúrák kiépüléséhez, további marginalizációhoz és súlyos társadalmi problémák (bűnözés, alkoholizmus és más népbetegségek stb.) elterjedéséhez is. A depresszió ilyen helyzetben tartóssá válhat, és olyan problémagócokat eredményezhet, mint az olasz Mezzogiorno, Nagy-Britannia több régi bányavidéke (pl. Északkelet-Angliában és Walesben), Észak-Magyarország jelentős része, vagy a román Zsil-völgy.

Cooke (1995a, 1995b) más oldalról, a vállalati alkalmazkodás oldaláról közelíti meg az átalakulás folyamatát. Ennek köszönhető, hogy megoldási javaslatai térségi metszetben nem mindig tűnnek racionálisnak vagy elégségesnek, bár a tanulmány figyelmet fordít a globális és lokális terekbe is beágyazott (glokalizált) innovációs hálózatok szerepére. Cooke szerint a vállalati alkalmazkodás eszköze a belülről kezdeményezett diverzifikáció, amely vertikális és horizontális formában valósítható meg.

- A *vertikális diverzifikáció* célja első esetben az azonos iparágba sorolható új, specializált termékek felé való elmozdulás (pl. egy acélgyártó vállalat belépése a fémötvözetek piacára), amelyek magasabb hozzáadottérték-tartalommal rendelkeznek és jobban védhetők a világpiaci versennyel szemben (tehát destandardizáció és feljebb lépés megy végbe). A második eset a vállalat megjelenése az alaptermékek tovább feldolgozásában (downstreaming). Erre példa számos nehézipari vállalat esete, amelyek általában feldolgozóipari, főként gépipari profil kiépítésével léptek be új iparágakba (az acéliparra lásd pl. *Morris–Plake 1995* és különösen *Grabher 1993*), de olyan esetekben is megfigyelhető, mint pl. a brit textilgyártók megjelenése az ipari textíliák piacain (*Bryson–Ronayne 2014*). Ezek a manőverek részben a nagyvállalatok meglévő alapképességeire és tőkéjére támaszkodnak, részben akvizíció által megszerzett új tudást vonnak be a termelésbe; átképezve újra mobilizálhatják meglévő munkaerő-állományukat.
- A diverzifikáció második esete a *horizontális diverzifikáció*, amikor a vállalat a profiljától merőben eltérő iparágakban vagy éppen szolgáltató tevékenységekben jelenik meg, például ingatlankezelőként vagy pénzügyi befektetőként kezd el működni. Az új iparágak között a horizontális diverzifikáció sikeres célterületévé vált a környezetipar is: megjelent a Ruhr-vidék átalakulásában (*Grabher 1993, Cooke 1995a, Kilper–Wood 1995, Rehfeld 1995*), az Európa egyik legsúlyosabban szennyezett területéből a megújuló energiák kifejlesztésének és ipari gyártásának egyik központjává váló, s különösen a napenergia hasznosítására specializálódó Szász-Anhalt tartományban (*Páger 2012*), de pl. a Pécs–Baranyai ipari térség eddigi és jövőbeni átalakulási törekvéseiben is.
- Ahol a belső vállalati diverzifikáció nem jár sikerrel, a kívülről érkező, schumpeteri értelemben vett *teremtő pusztulás* gondoskodik az ipar sorsáról. A korábbi iparvállalatok, ipari hálózatok széthullásával lehetőség nyílik a felszabaduló erőforrások (tudás, munka és tőke) hatékonyabb kihasználására, csökkennek a bérszínvonallal szembeni várakozások és a befektetésvonzó politikák új szereplőket (a tapasztalatok szerint általában autó- és gépipart) csábíthatnak a térségbe. Ez a következmény lényegében átvezet Hudson termelésorientált átalakulási típusához, annak összes lehetőségével és potenciális buktatójával, különösen kedvezőtlen esetben viszont teljes iparvesztésre vagy önfenntartásra irányuló gazdaság létrejöttére kerülhet sor.

Észak-Rajna-Vesztfália tartományban az 1980-as évek végén becslések szerint közel 600 vállalat profiljában jelentek meg a környezetipari technológiák, és csak a Ruhr területén 551 környezetipari kisvállalkozás működött. A környezetipar foglalkoztatását közel 100 ezer alkalmazottra, a szén- és acélipar akkori munkaerő-állományának harmadára becsülték. A környezeti technológiák alkalmazása a régi iparvállalatokban először kényszerként jelentkezett, de egy idő után a megszerzett tudás már önálló, versenyképes termékként is értékesíthető volt, s új alapképességként jelent meg a vállalati profilban (Grabher 1993, Rehfeld 1995). Ez az átalakulás nagyon széles átképzési programokat tett szükségessé. Ahogy Bosch (1995) jelzi, a vállalati döntéshozatal időhorizontja gyakran túl szűk volt a programok átfutási idejéhez, forrásaik pedig csekélyek azok költségéhez képest, ezért megvalósításukhoz a foglalkoztatáspolitikai aktív, kínálatoldali beavatkozására volt szükség. Észak-Rajna-Vesztfáliában pl. a tartományi kereskedelmi és iparkamara kezdeményezte a land és a vállalatok közös fellépését, s 1989-ben megalapították az átképzést kínáló szervezeteket összefogó Siegen Átképzési Szövetséget.

Horváth (1998, korábbi megjelenése Faragó–Horváth–Hrubi 1990) átalakulási típusai részben térségi, részben vállalati szemléletet képviselnek. A szerző hangsúlyozza, hogy a stratégiai alternatívák között a tőke és munkaerő különbségei mellett a regionális politikák minősége is differenciáló tényező, illetve hogy az alternatívák mindegyike alapvető szakítást jelent a korábbi gazdaságpolitika irányjaival.

- *A jelenlegi termelőbázis hatékonyságának fokozására irányuló stratégia* a vállalatok hatékonyságnöveléséből (szervezeti változásokból, technológiai korszerűsítésből és létszámleépítésből) ered, s hatásai területi metszetben is megjelennek.
- *A termelési kapacitások számottevő csökkentését célzó stratégia* akkor alkalmazható, ha a területi termékkínálat korszerűsítése nem kivitelezhető; az ipari átalakulás ekkor drasztikus térségi válsággal jár, de a teremtő pusztulás révén új ipar letelepülésére nyílik lehetőség.
- *A termelőüzemek áttelepítésén nyugvó stratégia* a több telephelyes vállalatok racionalizációs lépése, térségi konzekvenciái azonban rövidtávon mindenképpen negatívak, és nem biztos, hogy hosszabb távon kilábalás követi őket.
- A legjobb perspektívát az *új piacok és termékek kombinációjára építő stratégia* kínálja, ebben az esetben ugyanis a térségi termékszerkezet megújítása lehetővé teszi a versenyképesség minőségi komponenseinek megerősítését, és megnyitja az utat az innovációorientált területfejlesztési politika előtt.

A négy alkalmazkodási típus Hudsontól eltérően és Cooke-hoz hasonlóan nem tekinthető komplett rendszernek; a fogyasztásorientált átalakulás egyáltalán nem, a jóléti pedig csak implicit módon illetve későbbi esettanulmányokban jelenik meg. A stratégiai alternatívák között tisztán megjelenik az innovatív szerkezetváltás és a diverzifikáció típusa (Horváth az első és negyedik stratégia kombinációját tartja célszerűnek), de hiányzik a dezindusztrializáció átfogó értékelése, és bár a tipológia felismeri az alkalmazkodási kudarc lehetőségét és veszélyeit, nem törekszik alaposabb bemutatásukra.

2.3.2. Az átalakulás evolúciós pályái

Az ipar területi átalakulásának vizsgálatából látszik, hogy az eltérő fejlődési utak mentén megy végbe, és eltérő következményekhez vezet. Az alábbiakban leírt tipológia az evolúciós gazdaságföldrajz eszközeivel a gazdaság térségi átalakulásának alapvető hajtóerőjéhez kapcsolódik, és különbséget tesz az adaptáció sikeres és sikertelen kimenetelei között. Kidolgozását azért is indokoltnak tartom, mert a szakirodalomban máshol megjelenő felosztások vagy nem teljes körűek (vagyis nem szolgálnak magyarázattal az átalakulás bizonyos eseteire), nem választják el egymástól kellő mértékben az átalakulás eltérő formáit, vagy korlátozott, jellemzően vállalati perspektívából szemlélnék egy komplex területi jelenséget. Hudson térhaszná-lathoz kötődő típusaiban erősebben megjelennek a fenti szempontok; hozzá képest ez a felosztás az alkalmazkodás értékelésének egyértelműbb lehetőségét adja, és specifikusan arra koncentrál, hogy milyen szerepet kap az ipar az átalakulás utáni gazdaságban. Ebben az értelemben beszélhetünk a *régi ipar megújulására épülő* átalakulásról, az iparon kívüli növekedési forrásokat kereső *dezindusztrializációs* típusról és *új iparágak megjelenésére* alapozott szerkezetváltásról, ezeken belül pedig sikeres és sikertelen átalakulási típusokról (2.5. táblázat).¹¹ A megújulási típusokat empirikus kutatásaim, egyes ipari térségek megújulásának közvetlen, illetve primer vagy szekunder forrásokra támaszkodó vizsgálata alapján azonosítottam és különítettem el; a kutatás eredményeit mind Nyugat-, mind Közép-Európára érvényesnek tartom.

Az egyes típusok nem diszkrét, hanem egymást kiegészítő fejlődési utakat képviselnek; általában nem tisztán, hanem valamilyen kombinációban jelentkeznek, de területi aggregációs

---

¹¹ Az általam azonosított három alaptípushoz hasonló, de csak említésszerűen ismertetett felosztást közölte *Szczepański és Cybula* (1998). A szerzők az ipari átalakulás három ideáltípusát a régi ipar likvidációjában és új iparágak letelepítésében, a tradicionális iparágak modernizációjában és egy vegyes, az előző két utat és a terciarizációt elegyítő stratégiában azonosítják.

szinttől illetve a vizsgált régi ipari térség méretétől valamint jellegétől is függően egyes típusok erősebb vagy akár uralkodó szerepet tölthetnek be az átalakulási folyamatban. Több átalakulási típus kapcsán megfigyelhető, hogy az eltérő jövőalternatívák differenciáltan, akár egyes térségek másként fejlődő alterein belül is jelentkeznek, s a területi fejlődés eltérő pályáihoz, az átalakulás sokrétű forgatókönyveihez vezetnek. Az átalakulási típusok eredendően pozitív kategóriák, de sikeres végkimeneteleik stratégiai alternatívákként is értelmezhetők. Nyilvánvaló, hogy az egyes típusok vagy azok keverékeinek alkalmazása mellett a termelési hagyományok, természeti és humán erőforrások, urbanizációs szint, földrajzi pozíció stb. ismeretében születhet döntés, de stratégiaként értelmezve az átalakulási típusok jövőképek is; márpedig a jövőalkotás szubjektív tevékenység, s egyes fogalmi kategóriákhoz más-más, kedvező vagy kedvezőtlen értéktartalmat egyaránt kapcsolhat.

2.5. táblázat

Sikeres és sikertelen átalakulási típusok

Átalakulási típus	a.	Sikeres alkalmazkodás	b.	Sikertelen alkalmazkodás
I. A hagyományos ipar megújulása	+	Innovatív szerkezetváltás	–	Periférikus reintegráció
II. Dezindusztrializáció	+	Szolgáltatásalapú gazdaság	–	Iparvesztés
III. Új iparágak megjelenése	+	Diverzifikáció	–	Önfenntartásra irányuló gazdaság

Forrás: A szerző szerkesztése

Az átalakulási típusok közül az első, az *innovatív szerkezetváltás* (I./a) a hagyományos ipar megújulásához kötődik, és az innováció két, egyaránt Schumpeter által bevezetett mechanizmusának működésén keresztül valósul meg. Az első mechanizmus a teremtő pusztulás, az üzleti ciklusok természetes jelensége, melynek során az elöregedő vállalatok „elhalnak” és átadják a teret riválisaiknak. Ez az átfogó változás területi dimenzióban is értelmezhető, és az alacsony hatékonyságú régi iparvállalatok eltűnésével jár, de nem okvetlenül eredményezi az ipari hagyományok eltűnését: azokat az új (térségen belüli erők által újjáalakított vagy külső működőtőke-beruházások által létrehozott) vállalatok talán eltérő formában, de értékes erőforrássá formálhatják. Másrészt a vállalatok egy másik köre akár a hagyományos iparágakban is új versenyelőnyöket alakíthat ki az adaptív szerkezetváltás mechanizmusa útján, amely az innováció egy másik formáját, a korábbi termékek, technológiák és know-how új tudással való kombinációját képviseli. A termékinnováció (ezen belül különösen a destandardizáció) mellett lehetséges más ágazatok innovációinak megvásárlása és beépítése a gyártási eljárásba, vagyis folyamatinnovációra kerül sor. A vállalat ekkor nem előállítója, hanem alkalmazója az

innovatív megoldásoknak, és a kapcsolódó iparágakban keresletvezérelt fejlődést kezdeményez (Szalavetz 2003). Az innovatív szerkezetváltás térségi szinten jelentős rövidtávú társadalmi költségekkel és magas frikciós-strukturális munkanélküliséggel jár, ez azonban nem a válság jele, hanem a szerkezeti átalakulás mellékhatása; közép- és hosszú távon az ipari és szolgáltató szektorban létrehozott új munkahelyek felszívják a korábbi állásukat elvesztőket. Nem önmagában a munkanélküliség veszélyes, hanem annak tartóssá válása – ekkor ugyanis a képességek elvesztésére, a munkára való alkalmasság radikális romlására kerül sor. Az átmeneti időszakban nő az állami szociálpolitika jelentősége; átképzésekre és reorientációra lehet szükség. A típus vitathatatlan előnye, hogy megőrzi a területi tudásbázis értékes elemeit és nem bánik pazarlóan az emberi erőforrásokkal. A sikeres innovatív szerkezetváltás főnix-iparágak kialakulásához is hozzájárulhat.

A főnix-iparágak szerepe az újraiparosodásban

A főnix-iparágak (Christopherson 2009a, 2009b, Amison–Bailey 2014) a régi ipari térségek hanyatló tevékenységeiből kiemelkedő, és azok hagyományaiból táplálkozó új, versenyképes iparágak. Az újjászületés, újraalakulás folyamatait a térség hosszú idő alatt kiforrott intézményei, technológiai képességei és piaci ismeretei segítik elő – Christopherson megfogalmazásában a főnix-iparágak olyan „kezdeti előnnyel” rendelkeznek, amely megkönnyíti számukra a korai növekedési fázisok átvészelését. Ugyanakkor új minőséget is képviselnek a térségi gazdaságban: a korábbi nagyvállalatok helyett jellemzően kis- és középvállalkozások hasonló tevékenységekre összpontosító hálózatairól, csoportjairól van szó, amelyek sokkal jobban alkalmazkodnak a külső kihívásokhoz, és nem a könnyen kiszervezhető, alacsony versenyképességű rutintevékenységekre összpontosítanak. A főnix-iparágak jellemzően nem fogyasztói javakat, hanem más iparágak által felhasznált termékeket, (gyakran prototípusokat vagy termelési technológiákat) állítanak elő, egyfajta összekötő szerepet játszanak, és ebben a tekintetben a 3.2.3. fejezetben ismertetett kulcsfontosságú alapterméktechnológiákkal mutatnak hasonlóságot. Általában intenzív folyamat- és termékinnovációt végeznek, vagyis ritkán aktívak az alap kutatásokban, de erős kapcsolatokat építenek ki a tudásbázis és az ipari termelés között, integrálva a helyi egyetemeket, kutatóintézeteket.

A folyamatosságot képviselő főnix-iparágak kezdeti előnyüknek köszönhetően sokkal könnyebb utat mutatnak a térségi megújulás felé, mint az újonnan letelepített, jelentős törést képviselő alternatíváik. Munkaerő-piaci súlyuk nem mérhető a korábbi nagyiparhoz, de a gazdaság versenyképes helyi szereplőiként a foglalkoztatás és a helyi adóbevételek stabil támaszát jelentik. Jelentőségük abban is megragadható, hogy mivel részben megőrzik a korábbi ipari tudás és intézményrendszer hasznos elemeit, kevésbé bánnak „pazarlóan” a térségi erő-

forrásokkal, mint más átalakulási utak, és ezért a tőkeszegény, periférikus ipari térségekben is nagyobb esélyük van a sikerre, mint a radikális szerkezetátalakulás jövőképeinek.

Esetek sora igazolja, hogy az innováció nem csak az új, hanem a régi iparágak által is megvalósulhat, és nem korlátozódik a világgazdaság „ikonikus”, idealizált növekedési tereire (Benneworth–Charles 2005; Hansen–Winther 2014). Az ipari hagyományok ugyanis értékes növekedési lehetőségek hordozói is, és megfelelő intézményi változásokkal, a régi gazdasági struktúrák fellazításával kinyerhetők, majd új növekedési pályákba integrálhatók. A közszféra beavatkozásával ez ment végbe a Ruhr-vidéken (Grabher 1993, Bosch 1995, Morris–Plake 1995), ahol munkaerő-piaci, technológiapolitikai, képzési és területfejlesztési eszközök segítségével a régi iparvállalatok és a bázisukon létrejött új piaci szereplők a régió megújulásának egyik irányává emelték a fémipart; az állások modernizációja jelentősen olcsóbbnak bizonyult, mint a munkanélküliség magas gazdasági és társadalmi költségeinek elviselése. A gazdaságnak nem a régi ipar lett a meghatározó alapja, de egy része sikeresen beépült az újrafarmálódó termelési klaszterekbe (lásd 2.8. ábra). A régi ipari klaszterek hosszabb időtávú újraszerveződése következett be Északkelet-Angliában is (Sadler 2004): az 1960-as években 30 ezer embernek munkát adó acélgyártás 2001-ben már csak háromezer főt foglalkoztatott, de a tágabban vett fémiparban (acélgyártás, alapvető fémtermékek előállítás, hajók és olajfúrótornyok építése, ipari berendezések gyártása) 40 ezer, ezen belül az acélgyártás vertikumában 17 ezer alkalmazott dolgozott, gyakran a korábbi iparból kialakult új vállalatokban vagy a régi cégek túlélő részeiben. A foglalkoztatásban már nem az ipar volt meghatározó, de hagyományainak jelentős részét sikerült átörökítenie. Nem specifikus termékek, hanem a rajtuk túlnyúló, gyártási folyamatok támogatását elősegítő és könnyen konvertálható gépipari tudáselemek váltak a versenyképesség alapjává és a klaszteresedés hajtóerejévé. A hagyományos iparágak részleges megújulása jelentős szerepet töltött be a lengyel Felső-Szilézia ipari átalakulásában is: ezt az esetet az 5.1. részben bővebben tárgyalom.

A régi ipar megújításával ellentétben a *periférikus reintegráció* (II./a) áll. Ekkor a rossz hatékonyságú monostruktúra egészének vagy jelentős részének továbbéléséről beszélhetünk; nem kerül sor a térségi gyengeségek felszámolására, és nem jelennek meg az innováció fenti formái – a belső innovációs képesség gyengesége, a tőkehiány, vagy más okok következményeként. A tartóssá váló depresszió állapotában megmaradó ipari térségek is képesek újraintegrálódni a világgazdasági rendszerbe; egyre elavultabb termékkínálatuk és intézményi problémáik miatt azonban ezt csak a globális periféria szereplőiként tehetik meg. A verseny alapjává a termelési költségek leszorítása válik: a munkabéreket tartósan alacsonyan tartják, s nem költenek innovációra, korszerűsítésre. A termelési volumen lehet kifejezetten magas úgy is,

hogy a hozzáadott érték igen csekély marad. Ez következik be akkor, ha az elavult termékek már csak áraikkal tudnak versenyezni a piacon, vagy ha a vállalatok az értéklánc kevésbé értékes tevékenységeire (pl. az összeszerelésre) kénytelenek szakosodni.¹² A vállalatok a recessziókra elbocsátásokkal reagálnak, a jó években pedig visszaveszik az elbocsátottakat, vagy hosszabb ideig állnak csődeljárás, állami kezelés alatt – *Bryson és Ronayne (2014)* ezeket „bizonytalan cégeknek” (*precarious firms*) nevezik. Hosszú távon így sem garantált az alacsony szinten kialakult egyensúly fennmaradása; a kezeletlen szerkezeti problémák ismét felszínre törhetnek, és a legvalószínűbb végkimenetel a piacról történő fokozatos kiszorulás, amely egészen az iparvesztésig vezethet. A periférikus reintegráció eredményei tehát a legjobb esetben is felemásak. A társadalmi költségek közepesek vagy magasak, a munkanélküliség magas szinten stabilizálódik. Bár a humán potenciál nem tűnik el, mint az iparvesztés forгатókönyvében, előfordulhat színvonalának további hanyatlása. A legjobb képességűek elvándorlása nemcsak gyengíti a térség vonzerejét a potenciális befektetők szemében, hanem később meg is nehezíti a későbbi válságkezelési törekvéseket.

Feltehető a kérdés, hogy a régi ipar periférikus továbbélése különálló átalakulási típus-e, vagy csak a válság folytatódása. Az alkalmazkodási forma abban az értelemben valóban elüt az átalakulás többi útjától, hogy megválaszolatlanul hagyja az ipari válság által feltett feszítő kérdéseket; sem térségi megújulás, sem teljes körű összeomlás nem következik be, hanem valamilyen köztes állapot alakul ki. Mégis indokolt a kategória különálló elismerése: egy elhúzódó válságfolyamat adott térségekben a *normalitás* részévé és a térség belső működésének meghatározó elemévé válhat, ami beépül a helyi szereplők várakozásaiba és magatartásába. Hosszabb távon természetesen elképzelhető, bár nem garantált az elmozdulás valamilyen irányba. A periférikus reintegráció különösen jól megfigyelhető ott, ahol a fordista nagyüzemek bezárása után a külföldi működőtőke-importtól várták az új gazdasági fellendülést (pl. Dél-Olaszországban vagy Skóciában). Az 1980-as években betelepült, az olcsó munkaerő és a busás kedvezmények, támogatások vonzerejét kihasználó részegységek egy évtizeddel később sorra zárták be kapuikat és települtek át a még olcsóbb telephelyekre (Kelet-Európába, de különösen a Távols-Keletre). Az átalakulási út legjobb példáit azonban a posztoszocialista országokban, különösen a volt Szovjetunióban lehet megtalálni, ahol az ipari átalakulás kérdése a régi és új perifériák általános problémáival együttesen jelentkezik. A tartós tőkehiány (a külföldi működőtőke-beáramlás elmaradása és a belső források elégtelensége) hosszú távon is

---

¹² Ez a probléma különösen jól tettenérhető a textil- és elektronikai iparban. A Clean Clothes Campaign statisztikái szerint például egy átlagos póló árának mindössze 4%-át teszi ki a gyártó bevétele, és 0,6%-át a dolgozók bére (*Tailored Wages* 2014).

konzerválhatja a területi elmaradottságot és a versenyképesség alacsony útját követő versenystratégiák továbbélését.

Zaporizzsja alkalmazkodási kudarca

van Zon (1998) a délkelet-ukrajnai Zaporizzsja példáján mutatta be, hogy a Szovjetunió területi munkamegosztásába erősen beépült, prosperáló, de a világpiactól elzárt acél- és gépjárműgyártó régió 1990 után hogyan vált a globális gazdaság marginális, csak alacsony hozzáadott értékű termékekkel versenyképes szereplőjévé. Az acélipar leépülése az értékesebb helyett az alacsonyabb feldolgozottsági fokú termékek felé orientálta a térség gazdaságát, amelynek így a kapcsolódó iparágak (a korábban a Zaporozsec gépkocsit is előállító járműipar) meggyengülésével is szembe kellett néznie. Mindez az intézményi szféra folyamatos gyengeségével párosult; a klánszerűen működő zárt gazdasági és politikai érdekcsoportok teljesen alkalmatlannak bizonyultak a kollektív tanulásra (v.ö. Grabher és Storper írásaival valamint a Ruhr-vidék esetével) és az ipar modernizációjára, működésüket magas korrupció és alacsony bizalom, továbbá folyamatos tőke kivonás jellemezte. Zaporizzsja esete példa arra, hogy az útfüggőség és a bezárulás kedvezőtlen jelenségei a gazdasági struktúrák részleges összeomlását követően is fennmaradhatnak és hosszabb távon befolyásolhatják a területi fejlődést – ha nem is ilyen kedvezőtlen mértékben.

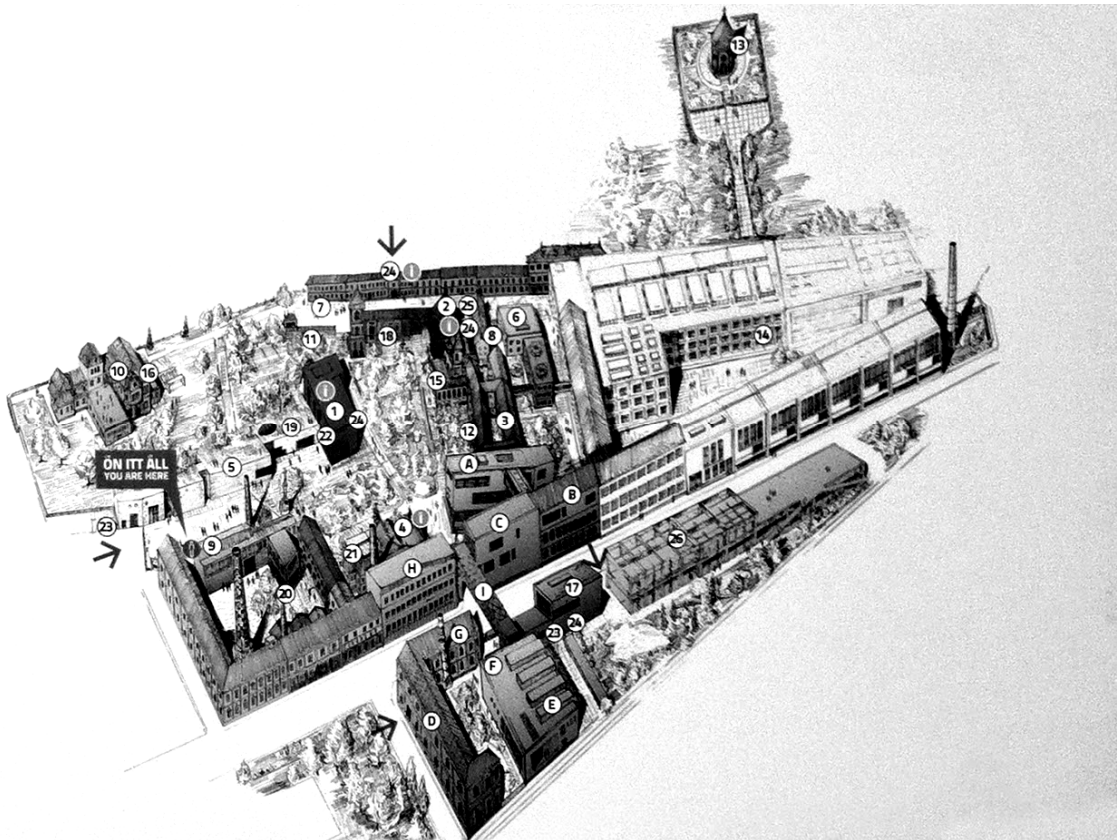
Mint a posztindusztriális társadalmakban mindenhol, az ipari térségekben szintén megfigyelhető a dezindusztrializációs tendenciák lezajlása; gyakran a munkaintenzívről tőkeintenzív termelési eljárásokra való áttérés során, tehát akkor is, ha az ipar egyébként nem kerül válságba. Gyakori jelenség, hogy *a dezindusztrializáció/tercierizáció nem csupán az átalakulási folyamat egyik jelensége, hanem annak meghatározó irányává válik*. A hanyatló, környezetszennyező „régipar” és a modern, tiszta és sikeres posztindusztriális gazdaság közötti kontraszt alapeleme a régi ipari térségekről szóló mentális sémáknak; valójában azonban a jelenség az ideáltipikus bemutatásnál összetettebb tárgyalást kíván.

A dezindusztrializáció pozitív kimenetele modern *szolgáltatásalapú gazdaság* (II./a) kiépülése. Ez az átalakulási forma arra a logikára épít, hogy a térben látenszen megtalálható, bár az ipari korszakban nem feltétlenül hasznosított vagy felismert jelentőségű növekedési tényezők szerepe újraértékelhető és szolgáltatásalapú növekedés alapjává alakítható; a növekedés forrásai pedig lehetnek teljesen iparon kívüliek, de kiemelkedhetnek a régi ipar átalakulási folyamatából is. A felhagyott területek és üres létesítmények részben vagy egészben új funkciókkal tölthetők fel, barnamezős beruházásokkal szolgáltató terekké alakíthatók. Ez a megoldás rendkívül kedvező a nagyvárosok korábbi peremén települt, s később az urbanizáció során körbefogott ipari szigetek esetén: csökkenő környezeti terhelésen kívül városrehabilitációs,

területgazdálkodási és esztétikai előnyök is származnak belőle. A tapasztalatok szerint a barnamezős beruházások akkor versenyképesek a zöldmezős telepítéssel szemben, ha a közsféra átvállalja a fennálló környezeti kockázatot és költségeit (a terület megtisztítása, esetleg bontás és alapvető területrendezés); a vállalkozásösztönző eszközök között az ipari parkokra és inkubátorházakra jellemző infrastruktúrafejlesztésre is sor kerülhet.

2.8.ábra

Az ipari örökség mint turisztikai termék: a Zsolnay Kulturális Negyed Pécsen, és a Dolní Vítkovice vasgyár Ostravában

Forrás: Idegenforgalmi prospektus; a szerző felvétele.

Lehetőség nyílik az ipari örökség építészeti, tárgyi és technikai kultúrájának részleges megőrzésére is: ez viszonylag új jelenség, *Graham–Ashworth–Tunbridge* (2000) az 1970-es évek fordulójára teszi megjelenését. A korábbi gazdasági jelentőségüket már elvesztett terek új termékké vagy termékek csomagjaivá alakíthatók át. Ekkor az örökségvédelemnek meg kell őriznie az ipari létesítmények bizonyos szintű autentikusságát, miközben azt a modern igények elvárásainak megfelelően át is kell alakítania. Komoly kihívást jelent a rendelkezésre álló kínálat hatalmas tömege: monumentális gyáracsarnokok, kémények, aknatornyok, kiszolgáló létesítmények és az iparvállalatok szervezetén belül működő intézmények esnek a megőrzők látókörébe, felvetve annak kérdését, hogy a megőrzés és új funkciókkal történő felruházás az egyedi (kiemelt értékű) vagy a csoportos (*ensemble*) megközelítést alkalmazza-e. Mindez természetesen fizetőképes kereslet és helyi identitás kérdése is: az ipari örökség akkor marad fenn, ha azt a helyi kormányzat és közösség magáénak érzi.

A szolgáltatásalapú gazdaság kiépítése mellőzheti is a régi ipart, és teljesen új növekedési forrásokat találhat. Ilyen források lehetnek például a városi központi szerepkörök, a fejlett üzleti szolgáltatások, oktatási–kulturális–tudományos intézmények, vagy akár a természeti

környezet egyes addig kihasználatlan elemei – maga a fizikai regeneráció is kifejleszthet növekedésgeneráló tényezőket (*Kilper–Wood* 1995). A felsőoktatás jelentős szerepet játszhat a folyamatban, vagy az átalakulás élére is állhat. Leeds, a hanyatló textilipari centrum megújulásában kitüntetett szerepet kapott a város nemzetközi jelentőségű egyetemi központtá fejlesztése. A stratégia radikálisan szakított az ipari örökséggel és versenyképességet a tömeges, a világpiacot kiszolgáló felsőoktatásra alapozta. Az egyetem 50 ezer hallgatója fogyasztásával a városi szolgáltatásokat is képes eltartani (*Baka–Gazdag* 2002). Az egyetemi bázis pozitív szerepet játszott a holland Twente régióban, ahol 1962-ben kifejezetten a hanyatló textilipar alternatívájaként hoztak létre egyetemet, és a szénbányászat válságával küzdő Newcastle esetében, ahol az egyetem spin-off cégei ötezer új munkahelyet teremtettek és beépültek a térség innovációs rendszerébe (*Benneworth–Charles* 2005). Mint a kötet egyik hosszabb esettanulmányában szerepel, Pécs átalakulásában is pozitív szerepet játszik az egyetemi hallgatók gazdasági szerepének kiaknázása – bár a szélesebb térség felemelkedéséhez nem elegendő.

Az ipari örökség kérdése akkor is felvetődik a dezindusztrializációs átalakulási típusban, ha az új növekedés iparon kívüli tényezőkön alapul. Az átalakulási folyamatnak rövidtávon számos vesztese van, különösen az alacsonyan képzett vagy specializált képességekkel rendelkező foglalkoztatottak (pl. bányászok) körében; a szociális költségek a károsan érintett rétegekben nagyon magasak lehetnek. Esetükben előnyügdíj- és átképzési konstrukciókat kell alkalmazni, amely jelentős terheket ró a szociálpolitikára. A szolgáltatásalapú megújulás korlátait mutatja, hogy a monofunkcionális iparvidékek számára nem, vagy csak nagy nehézségek árán járható út: főként ott járhat sikerrel, ahol a térségi növekedési tényezők köre már eredendően (legalábbis potenciálisan) változatos, tehát elsősorban nagyvárosokban. Ez az összefüggés úgy tűnik, különösen erősen érvényesül Közép-Európában, ahol az urbanizáció szintje elmarad Nyugat-Európáétól és a szocialista iparfejlesztés erősebb monofunkcionalitást eredményezett.

A terciarizáció gazdasági és társadalmi kudarc következményeként is bekövetkezhet; teljes *iparvesztés* (II./b) mehet végbe. Ekkor az ipar anélkül tűnik el a térségből, hogy erős terciar alternatívák fejlődnének ki. A következmény mély, hosszantartó depresszió, nagyon magas társadalmi költségekkel és az emberi erőforrások színvonalának leromlásával. Az iparvesztésen átesett térségekben az újraparosítás lehetőségei is szűkösek, mert a szakképzett munkavállalók elvándorlásával és a többiek hosszú munkanélküliségével már hiányzik az alap, amire ipart lehetne építeni – még akkor is, ha a lehetséges befektetők felkutatása már nem jelentene problémát. Általánosan elfogadott tény, hogy a társadalom legjobban képzett, legerősebb vállalkozó képességű, fiatal rétegei a leghajlamosabbak az elvándorlásra: távozá-

suk kritikus erőforrásoktól fosztja meg a térséget, súlyosabb esetekben pedig a demográfiai egyensúlyt, a keresők és az eltartottak arányát is felborítja.

A tudás elvesztésével összefüggő „elszegényedési” folyamatok több brit válságtérségben erős akadályokat emeltek az ipari megújulás folyamata elé; a meglévő képességek leépülése mellett a Nyugat-Midlandsben 1978 és 1985 között a műszaki képzésben résztvevő ipari tanulók száma is 69%-kal esett vissza (jelentős gazdasági versenyképességet biztosító alternatíva nélkül), a kutatásra és fejlesztésre specializálódott szervezetek száma pedig 1968 és 1983 között 82-ről 27-re csökkent (*Marshall* 1997). Pennsylvániában a meghatározó négy iparág (bányászat, kohászat, textil- és ruhaipar) 1980-as évek elején bekövetkezett összeomlása után erős terciarizáció ment végbe és a munkaerő fő felszívóivá az oktatás és egészségügy váltak; az új gazdaság növekedési üteme azonban jelentősen elmaradt a várakozásoktól és nem volt képes pótolni a régi iparban bekövetkezett veszteségeket. A dezindusztrializáció egy erősen meggyengült, jelentős vezértermékekkel nem rendelkező államot hagyott maga után, és a helyi gazdaságfejlesztésnek széleskörű újraiparosítási és technológiapolitikákba kellett fognia (*Deitrick–Beauregard* 1995). A válságkezelés csak akkor lehet sikeres az iparvesztésen átment térségekben, ha azt jelentős társadalmi–munkaerő-piaci újraintegrációs programok előzik meg, legalább a fiatal generációk megmentése érdekében. A területfejlesztés valószínűleg akkor jár el helyesen, ha az érintett területet fejletlen térségként kezeli és az ekkor szokásos eszközökre koncentrál.

Az iparvesztés forгатókönyve jelentős figyelmeztetés arra nézve, hogy a szolgáltatások magas térségi részaránya önmagában nem azonos a gazdasági versenyképességgel: erős kontraszt mutatkozik a valóban innovatív, a exportképes (*tradeable*) szolgáltatások és a csak térségen belül releváns gazdasági jelentőségű, helyi keresletet kielégítő (*non-tradeable*) szolgáltatások között. A két kör közötti különbség általában, bár nem minden esetben az üzleti és fogyasztói szolgáltatások csoportjait takarja. Jelentős kivétel a helyben fogyasztott, de külső fogyasztókat vonzó turizmus: ennek lehetőségei léteznek, de a régi ipari térségek szempontjából gyakran korlátozottak. Világszerte érvényesülő tendencia az értékes, innovatív szolgáltatások erős területi koncentrálódása; úgy tűnik, a szolgáltató szektor erős versenyképességi tényezővé alakítása elsősorban nagyvárosi térségek előtt nyílt lehetőség. Ez a folyamat csep-pet sem azonos az alacsony hozzáadott értékű tevékenységeket végző, gyakran egyéni túlélési mechanizmusként (v.ö. III./b átalakulási típus) létrehozott szolgáltatások elterjedésével, *volta-képpen a terciarizáció két markánsan eltérő tartalmáról beszélhetünk: modernizációs folya-*

matról, de a gazdasági periferizáció jeléről is.¹³ A terciarizáció jelentős és természetes komponense a régi ipari térségek átalakulásának, de előnyei általában inkább a foglalkoztatás stabilizálásában jelentkezők; új versenyelőnyök kialakítására csak megfelelő kritikus tömeg mellett alkalmas. Azokban az esetekben, ahol nem állnak rendelkezésre a megfelelő növekedési tényezők, a térségi problémák felszámolására az újraiparosítás és a humántőke reintegrációjára irányuló kezdeményezések tűnnek megfelelőnek.

Az ipari átalakulás harmadik fő iránya az új iparágak megjelenéséhez kapcsolódik, pozitív kimenetele a térségi gazdaság *diverzifikációja* (III./a), a korábbi ipar szerepét átvenni képes ipari alternatíva megjelenése. Ez az átalakulási irány a válságkezelés „klasszikus”, stratégiaként leggyakrabban javasolt formája, amelynek jó leírását nyújtják Hudson termelésorientált és Cooke diverzifikációs típusai. A diverzifikációnak mind iparági, mind szervezeti összetevői azonosíthatók: az első a magasabb növekedési potenciállal rendelkező, innovatívabb és versenyképesebb iparágak megjelenését jelenti, a második pedig az alkalmazkodóképesebb és a korábbiaknál jellemzően kisebb vállalatok növekvő részarányát, a „szervezett sokféleséget” (v.ö. *Grabher–Stark* 1997). A folyamat mindkét esetben hozzájárulhat a túlspecializációs és hálózati-agglomerációs válságtényezők oldódásához és a térségi erőforrások hatékonyabb kihasználásához.

Lényegében a sikeres diverzifikáció köztes – és talán a legkönnyebben járható – utat jelent a teremtő pusztulás és a hagyományos ipari profil megőrzése között: ha rendben lezajlik, a társadalmi költségek mérsékeltek maradnak (bár a hátrányos helyzetű csoportok megsegítésére a szociálpolitikának kell megoldást találnia) és a térségi tudásbázis jelentős része az átalakult gazdasági szerkezetben is hasznos marad. A diverzifikáció nem minden esetben, de általában jelentős külső erőforrások bevonásával valósul meg; térségen kívüli, gyakran külföldi működőtőke-beruházásokkal, tudástranszferrel és új szervezeti megoldások meghonosításával jár; egyszerre következik be iparági és szervezeti megújulás. A kívülről vezérelt gazdasági fejlődés bizonyos mértékű kockázatokat is magával von, de a legtöbb esetben a folyamat eredője legalább középtávon pozitív.

A diverzifikáció nem igényli, de nem is zárja ki a régi ipar részleges fennmaradását; ha létrejön egy sokrétűbb, rugalmasabb iparszerkezet, abban a hagyományos iparágak és iparvállalatok is helyet kaphatnak. *Rehfeld* (1995) erre szolgáltat jó illusztrációt a Ruhr-vidék két ipari klaszterének leírásával, a régi szén- és acélipar szorosabban integrált, hierarchikusabb rendszerével és a lazább, kisebb vállalkozások kevésbé szoros együttműködésén alapuló új

---

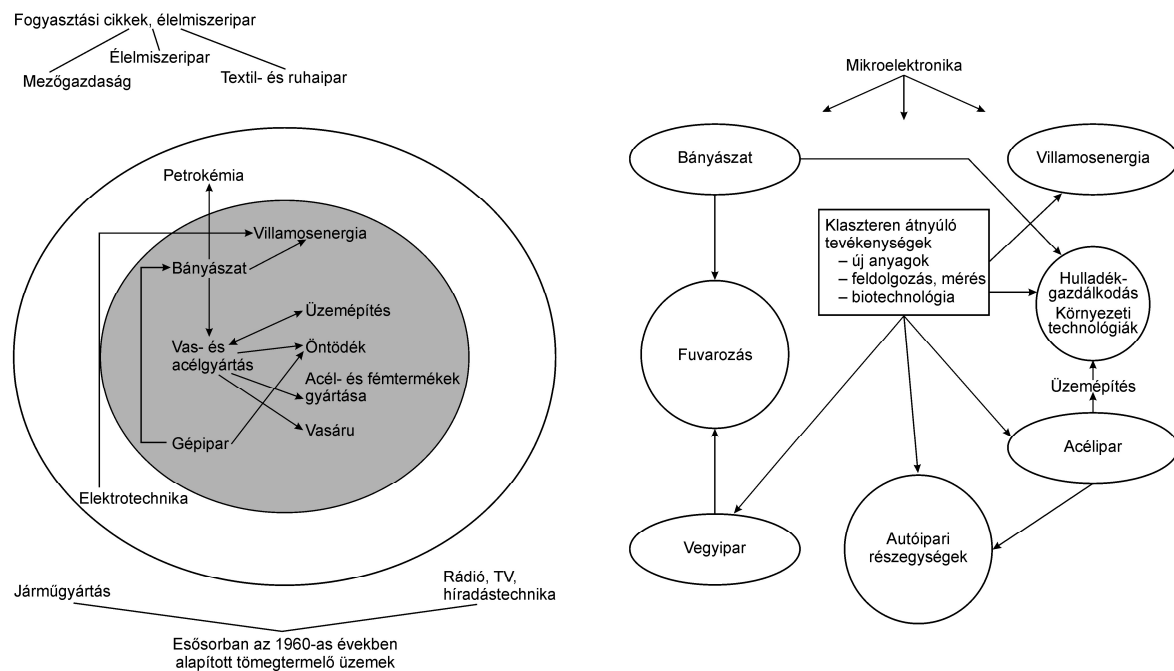
¹³ Csak a szocializmus bukása utáni átalakulásra értelmezhető a terciarizáció harmadik, a túliparosodott gazdasági szerkezet természetes korrekciójaként megjelenő hatása (4.2.1. rész).

ipar klasztereivel (2.8. ábra). A Ruhr-vidék komplex átalakulását tovább árnyalja a régi iparvállalatok diverzifikációban betöltött szerepe. 1970-től kezdődően az öt legnagyobb acélgyártó mindegyike jelentős lépéseket tett termékszerkezetének átalakítása érdekében, részben a továbbfeldolgozás felé való elmozdulással, részben új iparágakba – elsősorban környezetiparba, gépiparba és elektronikába – történő belépéssel (Grabher 1993, Hospers 2004).

2.8. ábra

A régi és az új ipar klaszterei a Ruhr-vidéken

Jelmagyarázat: A szürkével jelölt rész a klaszter magtevékenységeit, a fehérrel jelölt kapcsolódó tevékenységeit, a körön kívüli rész a klaszteren kívüli hagyományos iparágakat jelöli

Forrás: Rehfeld 1995, 92–93.

A diverzifikáció nem jelent automatikus megoldást a válságra. A korábbi iparszerkezet lazulása mellett olyan alternatívák is kialakulhatnak, amelyek nem vezetnek a térségi versenyképesség számottevő növekedéséhez. A periferizálódott, *önfenntartásra irányuló gazdaság* (III./b) típusában megtörténik az iparszerkezet átalakulása, de nem alakulnak ki új vezértermékek és nem telepednek le valóban sikeres új iparágak; az ipar csak a térség gazdasági és szociális hálózatának fenntartására elég, a külső versenyben nem jelenik meg erős szereplőként. A nagyvállalati szektorban az alacsony hozzáadott értékű termelés válik meghatározóvá: ezek a tevékenységek nem ágyazódnak be erősen a térségi gazdaságba és könnyen delokalizálhatók még olcsóbb telephelyekre. Mindez a régi ipar periférikus reintegrációjának példájára emlékeztet, bár önmagában képviselhet bizonyos mértékű modernizációt, és kedve-

zőbb eredmény az iparvesztés forгатókönyvénel, ugyanis megmarad egy később hasznosítható tudásbázis és munkakultúra.

Az öfenntartásra irányuló gazdaságban a szervezeti diverzifikáció, a kis- és közép vállalkozások számának gyarapodása is bekövetkezik, de más tartalommal, mint a kedvező esetben. A vállalkozási tevékenység itt elsősorban túlélési mechanizmusként működik, vagyis a gazdasági szereplők nem azért vállalkoznak, mert anyagi fejlődést remélnek tőle, hanem azért, mert nincs más kedvező alternatívájuk. Az egyéni vagy kollektív öfenntartás költségei fölemésztik a megtermelt profitot, ezért gyenge marad a tőkeképződés, a növekedés lehetetlen vagy erősen korlátozott. Ezekben a szituációkban a klasszikus értelemben vett „entrepreneurship” magatartásformája és kultúrája nem alakul ki. A kimenetel társadalmi költségei magasak, bár nem okvetlenül a munkanélküliségen keresztül, hanem pl. magas halandóságban vagy önpusztító magatartásformákban jelennek meg.

Derwentside átalakulása

A sikertelen diverzifikációról plasztikus képet ad *Hudson* (1994) északkelet-angliai Derwentside-ról szóló, de más esetekre is illő leírása. A térségben a szénbányászat és vaskohászat elhúzódo válsága után 1980-ban a Thatcher-kormány a Consett Iron Company bezárása mellett döntött, de üzemével együtt a helyi gazdaságot is a földdel tette egyenlővé. A radikális szerkezetváltás politikája súlyos depressziót eredményezett; a betelepülő iparvállalatok többsége a telepítési támogatások lefölozésére és az olcsón tartott munkaerő előnyeinek kihasználására rendelkezett be, a helyi vállalkozói kultúra legsikeresebb kezdeményezése pedig a külszíni szénfejtés újraindítása volt. Ebben a közegben „*nagyon kevés bizonyíték található arra, hogy az 1980-as években Derwentside-ba telepített új intézményi megoldások bármiféle, a felületes és kozmetikai beavatkozásnál jelentősebb eredményekkel jártak volna egy kulturális átalakulást hozó új vállalkozói kultúra és vállalkozói szféra kialakításában. A helyi lakosok között nem találunk sok példát új vállalatok alapítására; a kevés kivételt jellemzően inkább a munkanélküliségtől való félelem motiválta, mint a vállalkozói kultúra értékeinek befogadása.*” (u.o., 201.).

Figyelemre méltó, milyen szempontok mentén különülnek el egymástól a fent felvázolt átalakulási utak. Úgy tűnik, négy kiemelkedő tényezőt kell megemlítenünk:

- a különböző iparágak erősen különböző konverziós képességgel rendelkeznek;
- egy adott iparág vagy iparági körzet életciklusa befolyásolja a rendelkezésre álló nyitott evolúciós pályák, így alkalmazkodási lehetőségek számát és formáit;
- az eltérő léptékű terek más-más módon alkalmazkodnak, más lehetőségek állnak a centrumtérségek és a perifériák előtt;

- végül kritikus szerep jut a térségi tudásnak és az intézményeknek.

Könnyen megfigyelhető, hogy egyes iparágak könnyebben alkalmazkodnak a posztindusztriális gazdaság magasabb rugalmasságot és állandó alkalmazkodást követelő versenyfeltételeihez, mint mások. A kiemelkedő konverziós képességet felmutató iparágak a főnix-iparág szerepét is betölthetik az adott ipari térség gazdaságában. A szénbányászat tereiben különösen élesen vetődik fel az iparvesztés és az önfenntartásra irányuló gazdaság kialakulásának veszélye, és ebben szerepet játszik a bányászok speciális, más területen nehezen felhasználható szakképzettsége éppúgy, mint a bányavidékek térbeli széttagoltsága, gyakran erős városi centrumokat nélkülöző területi szerkezete. Kisebb mértékben hasonlóan értékelhetjük a kohászati centrumok lehetőségeit, ahol a nagy állóeszköz-állományú nagyüzemek rendszerének megbontása és a munkaerő átképzése komoly kihívásokat vet fel. Ezzel szemben a tömeggyártás tereiben könnyebben végbemegy a diverzifikáció vagy a meglévő iparágak továbbfejlesztése, ez pedig a másfajta tudásstruktúrához, intézményrendszerhez és talán térségi kultúrához köthető, mint a klasszikus nehézipari térségekben. *Napjainkban a gépipar jelenti azt az iparágat, amely viszonylag gyorsan képes alkalmazkodni a gazdasági sokkokhoz, vonzó a külföldi működő tőke számára is, és olyan tudáskészletet képvisel, amely nagyon eltérő célokra is adaptálható – egyfajta „univerzális iparág”.* A textilipar ebben a tekintetben talán köztes pozíciót foglal el: üzemszerkezete és tudásbázisa nem jelent speciális kihívást, de fokozott globális árversenyben kénytelen működni, felszabaduló munkaerejére gyakran kevésbé adódik beruházói kereslet, mint a gépipari és műszergyártási munkaerőbázisokra; továbbá az iparág gyakran elmaradott, a külső tőkeberuházások által elkerült térségekben működik. Úgy tűnik, a sikeres textilipari konverzió általában az eredeti iparág lebomlásával és az elektronikai ipar letelepedésével megy végbe – majd innen látunk további lehetőségeket a feljebb lépésre és szerkezetátalakításra (pl. ICT-tevékenységek megjelenésére).

Másodszor, az ipari válság elméletei és az alkalmazkodás evolúciós pályáiról leírtak inkább érett vagy hanyatló fázisukban található térségeket feltételeznek. Az alkalmazkodási kényszert jelentő külső sokkok azonban életciklusuk más fejlődési stádiumában is elérhetik egy iparág vagy ipari térség szereplőit; sőt, ritkábban, de belső indíttatásból is megindulhat a szerkezetváltás. A gazdasági szereplők egyéni vagy kollektív *kereső magatartása*, amely az evolúciós pályák első szakaszaiban a legerősebb, könnyen mutathat új fejlődési irányok felé, és ez elvezethet egy térség mélyebb átalakulásához. Az iparfejlődés természetes jelentőségeként értékelhető bezárulást (és a döntési alternatívák számának ezzel járó szűkülését) megelőzően a szerkezetváltás előtt kevesebb akadály áll, és több új, az alkalmazkodást segítő innová-

ció áll rendelkezésre, mint amikor meggyökerezett, stabil, de merevebb vállalati hálózatok és intézmények uralják a térség iparát.

Harmadszor, a rendelkezésre álló lehetőségek számát befolyásolja az érintett térségek léptéke és térbeli pozíciója is. A posztindusztriális gazdaság versenyfeltételei egyértelműen az erősen urbanizált, nagyvárosi térségeket juttatják előnyökhöz; és a megfelelő kritikus tömeg gyakran előfeltétele a párhuzamos fejlődési pályák, s vele a sokszínű gazdaság kialakulásának is. A centrumtérségek és a velük szoros összeköttetésben álló, jól megközelíthető, hozzájuk hasonló adottságokat biztosító terek lényegesen jobb esélyekkel indulnak a tőkebevonásért folytatott versenyben; sőt, *gyakorlatilag* a nemzeti és közösségi fejlesztési forrásokért folytatott vetélkedésben is. A kiemelkedő növekedési képességű, csúcstechnológiát képviselő iparágak fejlesztése nehezebb, lényegesen több akadályba ütközik a globális hálózatok sűrűsödési pontjain kívüli, ritkább térszerkezetű vagy lemaradó térségekben.

Negyedszer, *a térségi tudás (és a tudást hordozó emberek, a térség humántőkéje) és az intézmények minősége gyakorlatilag mindenhol feltűnik a siker vagy a kudarc tényezői között; és ezek az elemek talán még fontosabbak, mint a tiszta ágazati háttér (bár az egyik a másikkal természetesen összefügg)*. Mindez a hálózati-agglomerációs és a túlspecializációs válságmagyarázatok igazolása felé mutat, vagyis arra, hogy ezek a modellek közelebb hoznak mind a Nyugat-Európában, mind a posztszocialista államokban végbemenő ipari átalakulás pontosabb megértéséhez.

Feltűnő elem, hogy a radikális szerkezetváltási elképzelések sokkal óvatosabb megítélés alá kell essenek, mint amivel azokat pártolók alkalmazni szeretnék; a „teremtő pusztulás” nem minden esetben bizonyult teremtőnek, a régi ipar egyes elemei pedig a várakozásoknál hatékonyabban tudtak alkalmazkodni a gazdaság új feltételrendszeréhez. Ez az (utólagos) tanulság sok tekintetben beárnyékolja Közép-Európa ipari átalakulását is, amely a neoliberais paradigma és a rendszerváltás eufóriája alatt lényegesen nagyobb gazdasági és (már ebből fakadóan) társadalmi áldozatokkal, gyakran hosszabb távú leszakadással járt, mint az indokolt lett volna. Az inkrementálisabb válságkezelési stratégiák mellett nem a régi iparszerkezet tartósításának szándéka, hanem az értékes tudás megőrzésének szempontjai szólnak; a gyors, de e tudás pusztulásával járó *alkalmazkodás* a hosszabb távú *alkalmazkodási képesség* kárára történhet. A perifériára sodródott térségek újrafelépítése – legyen szó újraparosításról vagy szolgáltatásalapú gazdaságok kialakításáról – sokkal nehezebb feladat, mint egy létező és működő tudáskészlet menedzselése (átalakítása és továbbfejlesztése). *Általános – az ipari átalakulás szempontjain túlnyúló, de a területi versenyképesség szélesebb felfogásával összefüggő*

– következtetésként úgy vélem, hogy nincs veszélyesebb azoknál a gazdaságátalakító nézeteknél, amelyek a helyi, térségi társadalom számottevő részét fölöslegesnek tekintik.

2.3.3. Válságtűrő ipari térségek

Mint minden portékát, a tudományt is jól el kell tudni adni: kiválóan igazolják ezt a *regionális rugalmasság* és az *intelligens specializáció* elméletei. A 2008-as új gazdasági válság óta mindkét koncepció üstökösszerű pályafutást írt le, és mind a szakirodalomban, mind a szakpolitikákban és politikai retorikában zajos sikert arattak, annak ellenére, hogy egyikük sem valódi tudományos újonság, hanem korábbi elméletek újracsomagolása, az intelligens specializáció esetében szakpolitikai receptté fejlesztése. Bár mindkét elmélettel szemben komoly, az újonságon is túlmenő kételyek támaszthatók – amelyeket a továbbiakban ismertetek – mégis találni bennük értékes elemeket. Legjobb úgy értékelni őket, mint egy gondolkodási folyamat új állomását, amely hozzásegít az ipari átalakulási folyamatok még pontosabb megértéséhez, és új kérdéseket kínál a jövőbeli kutatások számára.

A rugalmasságelméletek gyökerei: Jánossy Ferenc és a helyreállítási periódus

Számos példát találunk rá, hogy egymástól függetlenül működő gondolkodók hasonló eredményekre jutnak. Ez a helyzet a regionális rugalmassággal is, amelynek koncepcióját a magyar Jánossy Ferenc már fél évszázaddal mai pályafutása előtt megfogalmazta *A gazdasági fejlődés trendvonalai és a helyreállítási periódusok* című 1966-os, máig érvényes tanulságokkal szolgáló könyvében.¹⁴ Jánossy a nagy gazdasági visszaesések, vagyis a háborúk és gazdasági válságok (mai fogalomhasználattal külső sokkok) utáni konjunktúrák megtörését helyezte vizsgálata középpontjába. Megállapította, hogy az újjáépítések időszakának gyors és tartósnak látszó fejlődése nem fenntartható növekedési pálya, hanem csak addig tart, amíg a termelés vagy a foglalkoztatás szintje el nem éri a külső sokkhatások előtti fejlődés meghosszabbított trendvonalát. Ezt a kormányok és a társadalmak rendre a fejlődés megtorpanásának látják, holott csak a kilábalás tartalékai merültek ki – és ott tartanak, ahol a nagy sokkhatás előtt is.

A helyreállítási periódus legfontosabb újonsága nem a fejlődési trendek alapos elméleti és empirikus vizsgálata, hanem a mögöttük húzódó hatóerők feltárása. Jánossy meglátása, mely szerint a trendek meredeksége, a gazdasági fejlődés hosszú távú üteme a munkaerő fejlettségétől függ, igazolást nyert a tudás mennyiségi és minőségi tényezőit előtérbe helyező

¹⁴ A könyv kiadása évében, 1966-ban németül (Das Ende der Wirtschaftswunder: Erscheinung und Wesen der wirtschaftlichen Entwicklung), 1971-ben angolul (The End of the Economic Miracle: Appearance and Reality in Economic Development), 1972-ben franciául (La fin des miracles Économiques. Apparances et réalité du développement Économique) jelent meg. Itt a második, bővített magyar kiadást használom.

modern fejlődélméletekben, és a mélyebb szerkezeti vizsgálatok szükségességére irányítja a figyelmet. A háborúk, katasztrófák és válságok lerombolják a fizikai infrastruktúrát, de a humántőke képes átvészelni a megrázkódtatásokat, és újrateremteni a képességei által elérhető gazdasági és civilizációs körülményeket (Jánossy 1973, 149.): „... ez a stabil tényező maga az emberiség; nem az egyes ember, aki százezrével esik áldozatául a háborúnak, hanem az emberi társadalom, a maga teljességében, minden tapasztalatával, tudásával, ismeretével együtt. A népek – a valóban súlyos, szinte felmérhetetlen áldozatok ellenére – mind a mai napig nemcsak túléltek az összes elmúlt háborúkat (még az olyan pusztító világégést is, mint a második világháború), hanem csaknem hiánytalanul megőrizték a múltból átmentett, legfontosabb örökségüket, felhalmozott tudásukat és ismereteiket; sőt ezeket – bizonyos területeken – még gazdagították is.”

A gazdaság akkor nyújt megfelelő teljesítményt, ha képes kiaknázni a munkaerő lehetőségeit, de akár rövidebb ideig, akár tartósan olyan helyzet is előfordulhat, amelyben lehetőségei alatt teljesít: ilyen helyzet az alulfoglalkoztatás, az elavult eszközállomány, vagy más kretfeltételek (mai szemmel: intézményi adottságok). A trendvonal meredekségét nem szabja meg a beruházások szintje (a növekedés a trend megtörése után a tovább erőltetett nagyberuházások ellenére sem volt fenntartható Európában), sem a kutatás-fejlesztés eredményei (hiába érhetők el a legújabb tudományos eredmények, ha a társadalom nem képes hasznosítani őket). Bár a hosszú távú fejlődési trendek így determinisztikusnak tűnhetnek, mégis van lehetőség javításukra, méghozzá a munkaerő képzettségének folyamatos, több generáción átívelő fejlesztése révén. Ez a megállapítás nem könnyíti meg a gyors eredményekre vágyakozók dolgát, de reményt kínál a fokozatos, lassú építkezés hívei számára.

Jánossy munkája kifejezetten kellemetlen olvasmány volt az államszocializmus voluntarista növekedési álmokba feledkezett, a beruházások elsőbbségét hirdető döntéshozói számára, és megjelenése után számos kemény kritika érte. Nem utolsósorban azért is, mert a helyreállítási periódus párhuzamot húzott a nyugati piacgazdaságok és a szocializmus között, és ugyan burkoltan, de cáfolta, hogy az utóbbiak képesek lennének az előbbieket „utolérésére és leghagyására”.

A *regionális rugalmasság*¹⁵ koncepciója mai formájában nem a regionális tudomány önálló terméke: a műszaki tudományokban és az ökológiában terjedt el a természeti vagy em-

---

¹⁵ Tóth Balázs (2012) helyesen jelzi, hogy a rugalmasság három eltérő angol fogalommal (*elasticity*, *flexibility* és *resilience*) állítható párba, de vele ellentétben az utóbbit nem ellenálló-, hanem inkább alkalmazkodási képességnek fordítanám. A resilience-irodalom ugyanis korai bukducsolása után átlépett a pusztán ellenállásra utaló értelmezéseken, és elkezdte átvenni az evolúciós szemlélet hosszú távú fejlődést vizsgáló koncepcióit. Hasonló

ber által okozott katasztrófák hatásvizsgálataiban, és innen jutott el a társadalomtudományokba. A váratlanul jelentkező külső sokkok felborítják a nagy, komplex rendszerek mindennapos működését, és kiigazításra vagy alkalmazkodásra kényszerítik őket. Egy rendszer akkor tekinthető rugalmasnak, ha gyorsan és hatékonyan képes kezelni a külső sokkok hatásait, és vagy visszaállni a szokásos kerékvágásba, vagy alkalmazkodni a válság utáni világ új külső feltételeihez, vagyis megőrizni önmaga stabilitását. A tartalékképzés, párhuzamos (redundáns) rendszerek kiépítése, a gyors reagálás és a helyi irányítás megőrzésének képessége csak néhány a gyakran alkalmazott válaszadási stratégiák között.

Mindez számtalan altényező és a közöttük feszülő kapcsolatrendszer működési hatékonyságán múlik. A rugalmasság-konceptió vitathatatlan előnye, hogy nem alkotóelemekben, hanem összefüggő rendszerekben gondolkodik, és a rendszerelmélet eredményeit is felhasználva ezek együttes ellenálló- vagy alkalmazkodási képességét vizsgálja. A műszaki rendszerek (pl. légi irányítás, közlekedés) vagy ökoszisztémák analógiája átültethető a gazdasági, területi rendszerek (pl. egy ipari térség) fogalomrendszerére. A nagy rendszereket átformáló külső változások között megkülönböztethetők a gyors lefolyású rendszersokkok (például természeti katasztrófák, jelentős terroristamerényletek, hirtelen gyárbezárások vagy összeomló exportpiacok), és a lassú lefolyású átalakulások, amelyek évek, akár évtizedek lefolyása alatt mennek végbe (ide sorolható a klímaváltozás, az urbanizáció vagy az ipari átalakulás folyamata).

A rugalmasság legegyszerűbb értelmezésében a neoklasszikus közgazdaságtan egyensúlyi szemléletét képviseli, feltételezi egy vagy több egyensúlyi helyzet létezését, és ezek visszaállítását. A válságkezelő politikák, amelyek a történelem során mindig hajlamosak voltak alulbecsülni a változások és a teendők mértékét, többnyire ebben a sémában – a trendek folytatódásában, vagyis útfüggőségben – gondolkodnak. A jelentősebb sokkok azonban olyan események, amelyek huzamosabban fennálló nem-egyensúlyi állapotokat eredményeznek, és nem csak a stresszhelyzetet átélő rendszerek *külső körülményeit*, hanem azok *belső működését* is átalakítják. Az önkorrekciót feltételező egyensúlyi elméletek itt nem adnak megfelelő támpontokat (Pike–Dawley–Tomaney 2010), így a gazdasági rendszerek önkorrekciós képességén túllépő sokkhatások vizsgálatában jól jön az evolúciós gazdaságföldrajz nem-egyensúlyi szemlélete és folyamatos alkalmazkodást hangsúlyozó, több lehetséges (az optimumtól eltérő) fejlődési pályát feltételező fogalomrendszere. Az útfüggőség, bezárulás vagy a koevolúció fogalmai könnyen integrálhatók a rugalmasság koncepcióiba.

---

fogalmi probléma az angolban az „adjustment” versus „adaptation”, vagyis a kiigazítás és az alkalmazkodás kérdése (Hassink 2010).

Martin (2012) a hiszterézis anyagtudományokból vett, a főáramú közgazdaságtanban is ismert fogalmát használja a több stabil egyensúlyi állapotból tartósan kilépő rendszerekre. A sokkot átélő rendszer nagyjából úgy viselkedik, mint egy kifeszített rugó: bizonyos terhelés alatt visszaugrik eredeti formájába, de e fölött megnyúlik, vagyis tartósan átalakul a belső szerkezete. Egy ipari térség esetén ezt úgy képzelhetjük el, hogy a kisebb gazdasági problémákból előbb-utóbb kilábal és folytatja működését, de egy nagyobb átalakulás hatására a ki-billent egyensúly már nem áll helyre, mert a vállalati és intézményrendszer, valamint a helyi társadalom szerkezetátalakulással reagál körülményei megváltozására. A korábbi vállalatok egy része csődbe megy, mások radikálisan újragondolják tevékenységeiket, esetleg új viselkedési mintákat, technológiákat és intézményeket ragadnak meg a kilábalás érdekében. Az alkalmazkodási képesség nem egy konstans érték, hanem a tanulási folyamat eredményeként maga is változhat. A rugalmasság evolúciós értelmezése tehát három szempontot egyesít (Hudson 2010, 2.): „azoknak a változásoknak a mennyiségét, amelyet egy rendszer képes átveszteni szerkezete és funkciói megőrzése mellett; önmaga újraszervezésének mértékét; valamint a tanulásra és alkalmazkodásra való képességének kialakítását és fenntartását.”

A különböző pályaváltozatokat a 2.10. ábra szemlélteti.¹⁶ Az első eset a Jánossy által leírt helyreállítási periódus standard formája, amely a trend folytatódásával és az egyensúlyi állapot visszaállításával számol. Érdekesebb a négy alternatíva vizsgálata, mivel inkább ezek állnak közelebb az ipari térségek szerkezetátalakulási problémáihoz. Lényeges különbség, hogy Jánossy korának zárt nemzetgazdaságaival számolt, mai viszonyok között – különösen szubnacionális szinten – ellenben sokkal nagyobb mind a munkaerő, mind a **működő tőke mobilitása**, miközben a térségi tanulás még mindig lassú, több évtizedes folyamat. A recessziós sokkok így könnyebben járhatnak negatív, ritkábban pozitív hiszterézissel, a stabilizáció utáni állapot pedig mind új pályakövetéssel, mind végleges pályamódosítással végződhet. Ha egy recessziós sokk olyan mélyen lerombolja egy térség gazdasági bázisát, hogy nincs reális kilátás a belátható időn belüli fellendülésre, visszafordíthatatlan kiürülési (despecializációs) folyamatok indulhatnak el, károsítva pont a kilábaláshoz létfontosságú ipari környezetet. De a pozitív hiszterézis lehetősége is fennáll: a sokkok által kikényszerített alkalmazkodás tanulásra készíthet, felrázhatja egy térség gazdasági életét, vagy új, eddig kiaknázatlan növekedési források bevonására ösztönözhet. A koevolúció révén a térségi vállalkozások, intézmények és társadalom között tovaterjedhetnek a kedvező vagy kedvezőtlen folyamatok. *Martin (2012)*

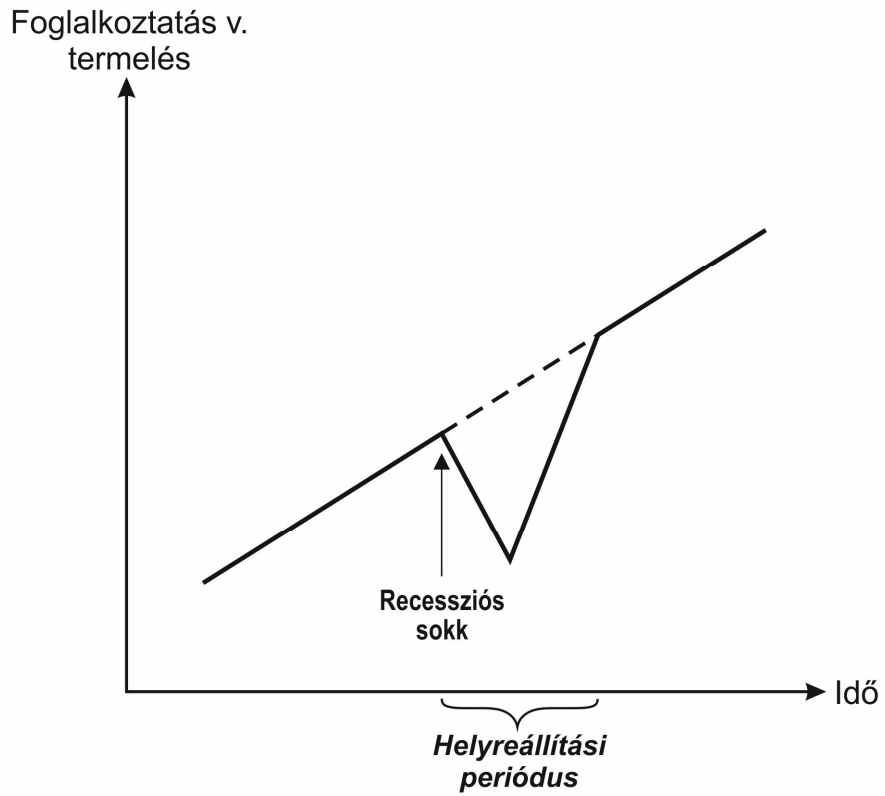
¹⁶ A rugalmasság-koncepció a negatív hatású recessziós sokkok vizsgálatából indul ki, és itt ezt a lehetőséget követem. A térségi boom kialakulását előidéző pozitív külső sokkok – például jelentős építőipari projektek, nagyberuházások vagy megaesemények – hatásait bővebben elemeztem egy különálló tanulmányban (*Lux 2012*).

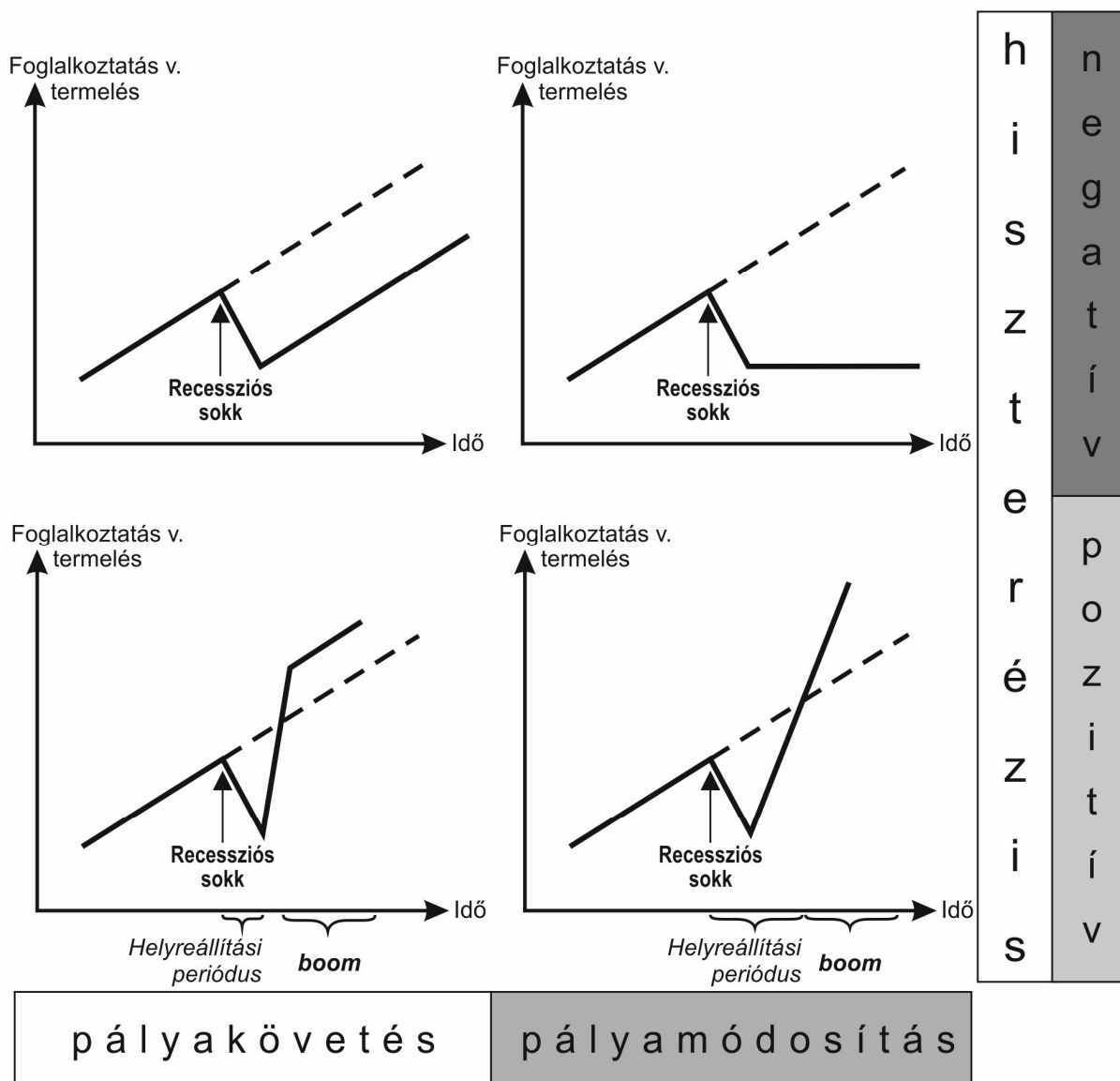

ezt nevezi *adaptív rugalmasságnak*, Boschma (2015) pedig a rugalmasság pályateremtő szerepének alaposabb vizsgálatát javasolja.

2.10. ábra

A rugalmas alkalmazkodás: az általános helyreállítási periódus és változatai

Forrás: Martin (2012) alapján a szerző szerkesztése

Ahol számottevő szerkezeti átalakulás játszódik le, semmi sem garantálja, hogy a helyreállítást követő trend azonos lesz a korábbival: a múlt nem hozható vissza. Azzal, hogy a termelési tényezők mobilabbá váltak, a szerkezetátalakítás azonban viszonylagosan továbbra is költség- és időigényes maradt, az *időpreferencia* kockázata merül fel. Hajlandóak-e a vállalatok és a jövőt képviselő képzett munkavállalók felvállalni, hogy évekig megelégedjenek egy kilábaló térség által kínált szerényebb megélhetéssel vagy alacsonyabb profittal? Akiknek megadatott a választás lehetősége, súlyos döntés elé néznek – és, mint Közép-Európában, s különösen országaink perifériáin látjuk, a személyes racionalitás és a közösségi érdek között gyakran éles ellentét feszül. A megszorítási politikák hirdetői rendre a jobb jövő ígérétevel próbálják eladni portékájukat, de annyi keserves csalódás után miért hinnének nekik? A negatív hiszterézis melletti pályamódosítás gyakori, szomorú jelenség a régi ipari térségekben.

Pike–Dawley–Tomaney (2010) jelzi, hogy Nagy-Britannia szénbányász térségeinek húsz év kellett, hogy ismét elérjék korábbi foglalkoztatási szintjüket, de ez a foglalkoztatás minőségi visszaeséssel járt: a szolgáltató szektorban alacsonyabb jövedelmek mellett, gyakran „rugalmas” vagy ideiglenes munkaviszonyban foglalkoztatják a sokkal rosszabb alkupozíciójú, de helyzetükbe már nagyjából belenyugodott munkavállalókat.

A regionális rugalmasság elméleteiből több következtetés vonható le az erősödő versennyel és külső sokkokkal szembesülő ipari térségek számára. Jelentős szerepet játszik az alkalmazkodási képesség megerősítésében az iparági és szervezeti változatosság, amely az új helyzetekben elosztja a sokkok terheit a térségi szereplők között, majd új válaszokat, vagy válaszok új kombinációit tudja adni. Ugyanakkor a legkisebb ellenállás útját jellemzően a korábbi specializációkkal összhangban lévő, azokat újrahasznosító fejlődési pályák biztosítják. *Boschma* (2015) a kapcsolódó és nem kapcsolódó változatosság (related variety, unrelated variety) különbségein keresztül ragadja meg az ellentétet: a kapcsolódó változatosság, vagyis az egymáshoz közelálló iparágak, tudáselemek könnyebben alkotnak életképes új kombinációkat, ellenben kisebb esélyt adnak a radikális innovációra; a nem kapcsolódó változatosság innovatív eredményei ritkábbak, törekenyebbek, de gyakran hozzájuk fűződnek a nagy technológiai áttörések, amelyek a következő generációban már új tudáskombinációk sokasága előtt nyitják meg az utat. Vagyis a változatosság két formája az inkrementális és radikális innováció között húzódó választóvonal egyik lehetséges alkotóeleme.

A regionális rugalmasság tapasztalatai, különösen a 2008-as válság fényében, azt mutatják, hogy a metropolisz-térségek, nagyvárosok az átlagnál nagyobb rugalmasságot mutatnak, amelyben változatos ágazati szerkezetük, kiemelkedő humántőke-ellátottságuk, de a gazdasági térben és a politikában betöltött igen előnyös pozíciójuk is szerepet játszik. Ezzel szemben *Davies* (2011) vizsgálatai alátámasztották azt a vélekedést, hogy a magas ipari foglalkoztatású térségek érzékenyek a kereslet visszaesésére – szerteágazó kapcsolataik, különösen a nagy beszállító rendszerek nagyon „hatékonyan” továbbítják a recesszió piaci jelzéseit, és a velük járó túlcsoorduló hatásokat. Természetesen nem mindegy, hogy milyen iparról van szó: *Helper–Krueger–Wial* (2012) Egyesült Államokra vonatkozó adatai szerint a magas bérszínvonalú, magas hozzáadott értékű termékeket előállító iparágak általában ellenállóbbnak bizonyultak mind az általános dezindusztrializációval, mind a válság sokkhatásaival szemben, mint alacsony bérszínvonalú társaik. A szabály alól a legnagyobb kivételt az aránylag alacsony hozzáadott értékű, de nagy tömegű, drágán szállítható termékeket előállító iparágak (pl. élelmiszeripar, építőanyag-ipar) jelentették, hiszen ezeket eredendően nehéz lett volna külföldre telepíteni. Ugyanakkor az ipar, legalábbis Közép-Európában, meglehetősen sikeresen

fel is kelt a korai visszaesésből (lásd 4.2.5. rész), visszaállt pályájára. Ebben korlátozottan, de szerepet játszottak az iparba (különösen autógyártásba) pumpált európai mentőcsomagok, amelyek ugyan piactorzító hatással jártak, de megelőzték a hiszterézis, esetleg egy kiterjedtebb iparvesztési forgatókönyv bekövetkezését, fenntartották jelentős ipari térségek rugalmasságát. Hasonló hatások tulajdoníthatók a más csatornákon megvalósuló válságkezelési intézkedéseknek is.

A régi ipari térségeket és a részlegipari egységeket befogadó perifériákat különösen érzékenyek érinthetik a külső sokkhatások. Az első esetben a túlspecializáció és a bezárulás (illetve más válságelméletek) problémái, a másokban a tőkehiány és a helyi stratégiaalkotási kapacitások hiánya jelenthetnek gondot, miközben mindkettejükben gyakori a gyenge tanulási képesség. Az állami foglalkoztatástól és transferektől függő, gyakran állami fejlesztési vagy válságkezelési stratégiák által „irányított” térségekben a pénzcsapok elzárása, a gazdasági válságok alatt rutinszerűen alkalmazott megszorítási politikák forrásokat vonhatnak ki, növelhetik a munkanélküliséget és ezáltal elmélyíthetik a recessziót, vagy keresztülhúzhatják a kezdetben gyenge lábakon álló kilábalási folyamatokat (*Martin 2012*). *Pike–Dawley–Tomaney* (2010) figyelmeztet arra, hogy a külső függőség akkor is párosulhat gyenge rugalmassággal, ha a térségben működő vállalatok egyébként high-tech iparágakat képviselnek – mivel a róluk szóló döntések a térségen kívül, távoli vállalati központokban születnek, és a modern ipar helyi tartalma valójában igen csekély.

A regionális rugalmasság koncepciója előnyei mellett jelentős ellentmondásokat is hordoz, amelyeknek akkor is figyelmet kell szentelnünk, ha egyébként használható keretnek tartjuk. Ezek a kritikák rendre felbukkannak a regionális tudomány témával foglalkozó, korábban is idézett műveiben (*Hassink 2010, Pike–Dawley–Tomaney 2010, Davies 2011, Martin 2012*). A regionális rugalmasság korai problémái között megemlíthető az egyensúlyi szemlélet problémája, amely mind a műszaki, mind az ökológiai forrásmunkákban meghatározó volt, azonban nem ad magyarázatot a sokkokon átmenő térségek pontos átalakulási folyamataira, valamint ellentétben áll az evolúciós iskola egyensúlyt elvető, adaptációra összpontosító fundamentumaival. Maga a rugalmasság fogalma sem pontosan tisztázott, és a különbségek különösen éleseké válnak, amikor több tudományos diszciplína próbál megosztani a fogalmon. Nem volt tisztázott az állami politikák, az intézmények és a kultúra szerepe sem a különböző térségek igen eltérő rugalmasságban, amelyet szintén külső fogalmak – például az intézményi szklerózis-koncepció, a kognitív vagy a politikai bezárulás – felhasználásával sikerült integrálni a magyarázatokba. A rugalmasság-koncepció teljes körű elméletként való kezelése így azért sem indokolt, mert újdonságtartalma viszonylag csekély: az evolúciós gazdaságföldrajz-

ból átvett fogalmak és magyarázatok jól kiegészítik, de magyarázóerejét a kölcsönzött anyag adja. Ez vagy a rugalmasság remix-jellegét, vagy, Hassink szerint, fölöslegességét bizonyítja – mint megjegyzi (55.), „*általában a humánföldrajz és specifikusan a gazdaságföldrajz tele van a szomszédos társadalom- és gazdaságtudományokból átcsempészett, lelkes de felületes elméletalkotó próbálkozásokkal. ... A rugalmasság mint keretrendszer túl gyors befogadásával csak a múlt gyakori hibáit ismételnénk. Mi több, már most rendelkezünk a megfelelő, az evolúciós és intézményi gondolkodásból származó koncepciókkal, amelyek alkalmasak a területi gazdasági alkalmazkodóképesség különbségeinek magyarázatára, és ezeket jelenleg is többen finomítják.*” Talán érdekesebb a rugalmasságot az evolúciós magyarázatok egyik fókuszpontjaként, vagy talán kifejezési formájaként, mint önálló elméletként kezelni – és ez méltó megoldást kínál a legtöbb koncepcionális problémára.

3. Az iparfejlesztés és az újraiparosítás modern rendszere

3.1. A koncentrált fejlesztés paradigmája

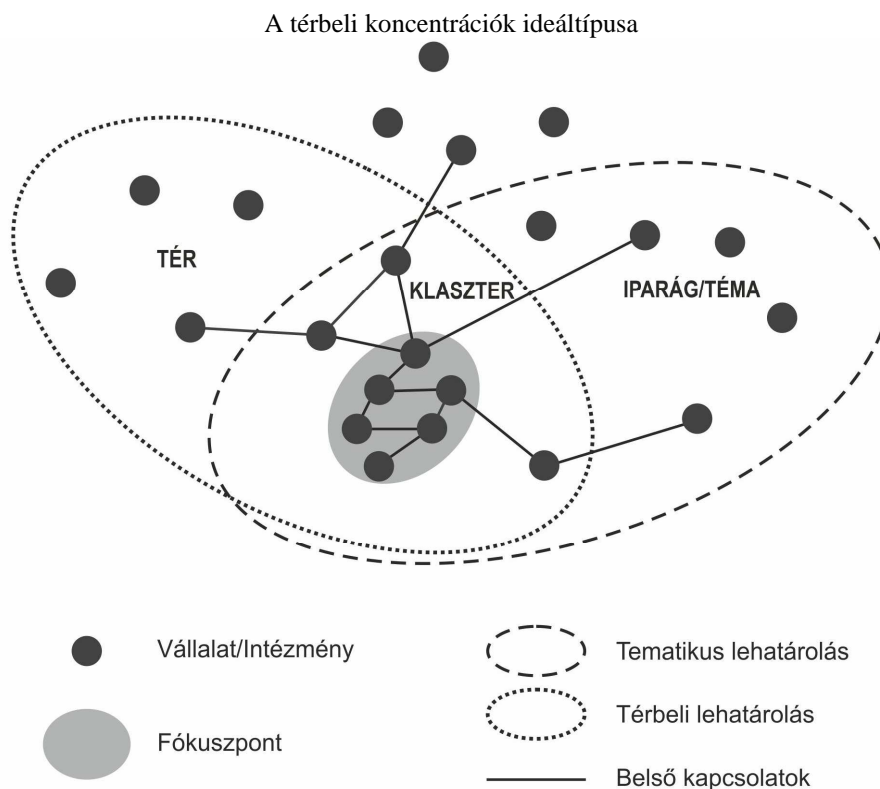
3.1.1. Lokalizáció, specializáció és diverzifikáció

Miként lehet beilleszteni az ideális területi pozíciókon kívül eső térségek szempontjait egy, a globális gazdaság hálózataiban helytállni képes, a társadalmi kohézióra is tekintettel lévő fejlesztési rendszerbe? A modern főáramú fejlesztéspolitikák a szelektív beavatkozás és az erőforrás-koncentráció alapjain nyugszanak, a tér egyes kijelölt pontjain, lehatárolt egységein keresztül igyekeznek felszámolni az elmaradottságot vagy megfordítani a kedvezőtlen területi folyamatokat. Az iparfejlesztés modern elvei szintén a koncentrált fejlesztés paradigmáját követik. A gyakorlatban ez a paradigma elfogadja a területi egyenlőtlenségek fennállását és a neoliberalizmus játékszabályait, beavatkozásával pedig elsőként a területi versenyképesség javulását kívánja elérni, majd ezt követően a túlsorduló hatások révén a szélesebben vett jólét emelkedését is. A koncentrált fejlesztés a szűkös erőforrások felhasználása során ott avatkozik be, ahol egy egységnyi fejlesztési forrás a legnagyobb várható eredménnyel jár. Nyilvánvaló, hogy ez a szemlélet az eleve versenyképesebb vállalkozásokat, térségeket preferálja. Megfelelő támogatási kritériumok híján perverz újraelosztás is kialakulhat, amelynek során a szegényebb térségektől elvont forrásokkal támogatják a sikereesebbek továbbfejlesztését. A példákat nem sorolom, megtalálásukhoz elég körülnézni modern világunkban.

Az iparfejlesztés a mai értelmezésében elsősorban helyi fejlesztés; egy város, városi térség, iparági körzet vagy régió szisztematikus fejlesztése. A helyi viszonyokra érzéketlen fejlesztési gyakorlat korábbi kudarcai bebizonyították, hogy az ipar térbeli kontextustól független fejlesztése rossz hatékonyságú, fenntarthatatlan gazdasági struktúrákat eredményez. A probléma más-más köntösben, de egyaránt felmerült az államszocializmus iparosítási kampányaiban és a nyugat-európai piacgazdaságok letelepedési kedvezményekkel operáló, tőkevonást ösztönző próbálkozásai során. A környezetüktől elkülönülten működő, alacsony versenyképességű, általában erős külső függésben élő vállalatok, vállalati részlegek kiugróan érzékenyek bizonyultak a külső megrázkódtatásokkal, tőke kivonással szemben. A globális-lokális paradoxon; a globális versenyben élő modern gazdasági tevékenységek, versenyelőnyök erős *lokalizációja*, térhez kötöttsége (Lengyel 2010) meghatározóvá teszi a helyi környezet jelentőségét. A posztfordista ipar versenyképességében a méretgazdaságosság mellett egyre inkább a térhez kötődő agglomerációs előnyök és különböző externáliák biztosítják a termelők versenyelőnyeit (Bailey–De Propriis 2014). A fejlesztés gyakorlatilag lokalizált erő-

forrás-koncentrációt jelent; egyre kevésbé konkrét ipartelepítést, és egyre inkább az ipartelepítést vagy a helyi ipar endogén fejlődését ösztönző keretfeltételek, a gazdasági és társadalmi környezet fejlesztését. A kiemelkedően sikeres gazdasági terek jobbára olyan koncentrációk, amelyek erős belső kapcsolatrendszerrel, valamint tematikus és térben kijelölt határokkal rendelkeznek; a globális gazdaság szövetébe ágyazódva, de megkülönböztetve magukat környezetüktől. A térbeli sűrűsödés a közvetlen interakciók szükségességéből fakadó jelenség; a kapcsolatrendszer, valamint határvonalak pedig jobbára valamilyen kiemelkedő fókuszpontot, területet is kijelölnek. A koncentrációk szervezőereje lehet technológiai közelség, közös értéklánc, vagy akár más, pl. munkaszervezési hasonlóság (Menzel–Fornahl 2009 klaszterekre leírt jellemzésének általánosítása, 3.1. ábra).

3.1. ábra

Forrás: Menzel–Fornahl 2009, 214.

A lokalizált erőforrás-koncentráció egy alapvető dilemmát vet fel a sűrű metropolitánus centrumtérsegeken kívüli központok számára. Az Európai Unió, OECD és más nemzetközi szervezetek által kidolgozott univerzális fejlesztési receptek – bár rendre kihangsúlyozzák a helyi szint fontosságát – maguk is gyakran idealizált sikertérségekről készültek; sőt, a valóságos esetek furcsaságaitól, ellentmondásaitól vagy hibáitól megtisztított absztrakt koncepciók. Eredeti formájukban általában azt nézik, mitől működik jól egy sikeres térség (vagy iparági kör-

zet, ipari park, egyetemi tudástranszfer-intézmény stb.), a recept átplántálásakor azonban sem a küldő, sem a befogadó oldalon nem fordítanak megfelelő figyelmet a helyi kontextusra – csalódást okozó következményekkel. A sikerreceptek többnyire a centrumtérsegek szép, okos és persze gazdag szereplőinek készültek. Ezeket a kérdéseket veti fel a gazdaságfejlesztés modelljeinek túlságosan idealizált kezelése, különösen akkor, amikor fejlesztéspolitikai cselekvés formájában valósul meg. *Lovering* (1999) négy típusiból említ az új területi politikák kapcsán, és kritikája az iparfejlesztés modelljeivel szemben is joggal alkalmazható:

- a területi folyamatok szelektív olvasata, amely a széles empiriából csak specifikus pozitív motívumokat válogat össze – gyakran egymástól rendkívül távol eső mintaterületek darabkáiból épít „ideális esettanulmányokat” (pl. a Szilícium-völgy technológiai vagy Bilbao kulturális adottságai);
- elemzési keret helyett kész és megváltoztathatatlan receptként (normatív cselekvési tervként) értelmezi a regionális tudományban született eredményeket;
- nincs tekintettel arra, hogy milyen kontextusban (intézményi és társadalmi környezetben) alkalmazza a javasolt intézkedéseket;
- figyelmen kívül hagyja egyes gazdasági szektorok (szolgáltatások, ipar) vagy jelentős peremfeltételek (innováció, humán erőforrások) szerepét a térgazdaságokban.

A jelenség jellegzetes példája, amikor a közpolitika formálói, vagy köztisztviseltek örvendő kutatók is elfelejtkeznek arról, milyen szerepet játszottak a bőkezűen adagolt állami iparfejlesztési kampányok vagy támogatások egyes mintatérsegek, mint például a Szilícium-völgy vagy a bajor autóipari komplexum megalapozásában. A politikai receptek is számolnak a közösségi beruházásokkal – de mennyiségük meghatározásakor többnyire léptéket tévesztenek. Ezeket a sikertérsegeket ugyanis nem az államtalanító, megszorítás-centrikus neoliberalizmus, hanem a keynesi gondoskodó (és gyakran pazarló) állam logikája teremtette meg. Az állami tulajdonú vagy államközeli ipar *valójában* ma is kulcstényező a csúcstechnológiai fejlesztésekben. A repülőgépgyártás és űrkutatás vertikumai, az automatizáció és robottechnika, de az ICT-tevékenységek pl. nagyon sokat köszönhetnek a katonai megrendeléseknek – és a fejlett országokban nagyon erős összefonódásban működnek a hadiipari komplexummal. Másik oldalon az állami egyetemek, kormányügynökségek, kutatóintézetek is kiaknázható tudással rendelkező ipartelepítési tényezők, gyakran állami alapítású iparági körzetek központi szereplői.

Bőséges forrástranszferek hiányában az ideálistól elütő térségek számára a belső erőforrásokra alapozott, az emberi erőforrások, társadalmi tőke fejlesztésére irányuló cselekvés kecséget kedvező eredményekkel – amelynek központi fogalma a helyi kontextusba helyezett,

helyi szükségleteket kielégítő innováció. Ez az innováció a modern gazdasági rendben új formát ölt. *Ache* (2000) rámutat az átalakulás irányára: a belső erőforrásokat mobilizáló innováció felbomlik, szisztematikussá válik, vagyis nem egyes személyek vagy vállalatok, hanem a környezet elemei uralják az innovációs folyamatot. Az *innovációs rendszer* egy területi kontextusban testesül meg; az innovatív impulzusok összefogása és mobilizálása pedig új, kedvező fejlődési (evolúciós) pályákat tesz elérhetővé a térségi gazdaság számára. A környezetet négy alapelem alkotja:

- a rendszer szereplői;
- fizikai, nem-fizikai és intézményi adottságai;
- az együttműködést vezérlő interakciós logika;
- és egy szereplőkre jellemző tanulási logika.

A fejlesztéspolitikai cselekvés mind a négy alapelemen keresztül elősegítheti a rendszer fejlődését.

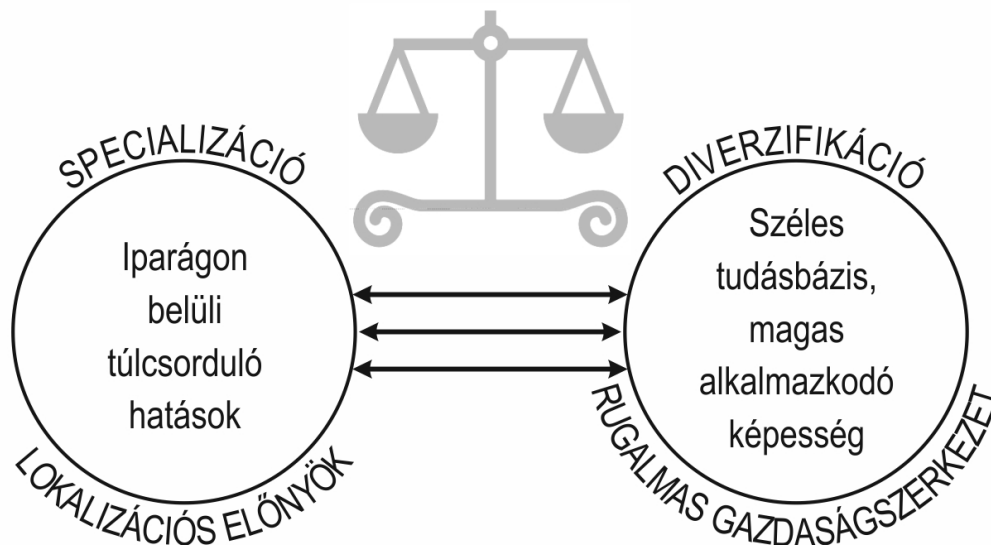
A globális folyamatokhoz való, innovációkra alapozó alkalmazkodás *két alapvető fejlődési pálya, a térségi specializáció és a térségi diverzifikáció mentén mehet végbe*. Glaeser, Scheinkman és Shleifer nyomán *Audretsch* (1998) a *térségi specializáció* előnyeit az iparágon belüli túlcsonduló hatásokban (spilloverekben) látja. Ha egy térségben erős iparági koncentráció található, az azonos területen működő vállalatok között könnyűvé válik az információcseré és az új tudás előállítása, mivel tevékenységeik egymáshoz hasonlóak, kommunikációs és tranzakciós költségeik alacsonyak, és mindez a túlcsonduló hatások létrejöttének nagyobb valószínűségéhez vezet. Az evolúciós iskola kifejezésével élve (*Elekes* 2014) *kapcsolódó változatosság* jellemzi az ipar szerveződését. Vagyis erős agglomerációs externáliák (*lokalizációs előnyök*) jönnek létre. *Gordon–McKann* (2000) megállapításait idézve, a specializáció csökkentheti a versenyképességhez szükséges agglomerációs kritikus tömegek abszolút nagyságrendjét. A kisebb városok, térségek számára tehát elengedhetetlen valamilyen szintű iparági specializáció, mivel méretükből adódóan nem képesek a metropolisztérségekhez hasonló iparági sokféleséget felvonultatni.

Az összefüggés másik oldalán a *térségi diverzifikáció* is figyelemre méltó előnyöket kínál. *Jacobs* és *Griliches* eredményeit összefoglalva *Audretsch* (1998) itt az iparágak közötti túlcsonduló hatások (*urbanizációs előnyök*) előnyeit emeli ki; az eltérő tudástípusok új kombinációi szintén innovatív eredményeket generálhatnak – evolúciós értelmezésben (*Elekes* 2014) nem kapcsolódó változatosság alakul ki. A városi térségek ideális laboratóriumai az iparágak közötti információcserének, mivel a tudás forrásainak széles skálájával rendelkeznek, és a komplementer tudáselemek cserefolyamatok révén a gazdaságban hasznosítható

innováció előállítóivá válnak. A közép-európai kisebb nagyvárosokban a számottevő urbanizációs előnyök létrejöttére csekély lehetőség nyílik.¹⁷ Ugyanakkor a diverzifikáció által létrehozott innovatív térségi gazdaság egy másik kulcsfontosságú erénnyel is rendelkezik, ez pedig a külső kihívásokhoz való rugalmas alkalmazkodás képessége. A diverzifikált gazdaságú térségekben csekélyebb a szerkezeti válság kialakulásának valószínűsége, és nagyobb esély nyílik a pozitív térfolyamatok hozadékainak kiaknázására; erősebb az új evolúciós pályákat feltáró kereső magatartás.

3.2. ábra

Specializáció és diverzifikáció az innovatív fejlődésben

Forrás: A szerző szerkesztése.

A specializáció és a diverzifikáció kapcsán nem tiszta alternatívákról, hanem fejlődési, fejlesztéspolitikai hangsúlyokról, az innováció két megjelenési formájáról van szó; a nagyvárosi térségekben általában mindkét út elemei megfigyelhetők, és egy egyensúlyi helyzet kialakítása értelmezhető optimális megoldásként (3.2. ábra). A több párhuzamos fejlődési pálya egyidejű bejárására nem képes kisebb nagyvárosi központok, ipari térségek számára jóval erősebb lehet a választási kényszer, és felvetődhet az *időpreferencia* problémája: rövid távon az erős specializáció hozadéka akkor is nagy vonzerőt képviselhet, ha ez nem járul hozzá a térség hosszú távú alkalmazkodási képességének megerősítéséhez, megjelenik a szerkezeti válság kockázata. Egy „visszautasíthatatlan lehetőség”, nagyberuházási projekt bezárulás révén évtizedekre előre rögzítheti az ipar lokális fejlődési pályáját, pedig cseppet sem mindegy,

¹⁷ Lengyel–Szanyi (2011) ezt Magyarországon empirikus elemzéssel is kimutatta. Az urbanizációs előnyök erős metropolitánus kötődését Brouwer–Budil–Nadvornikova–Kleinknecht (1999) és van der Panne (2004) a holland, Paci és Usai (1999) pedig az olasz példán bizonyította be. van der Panne elemzése viszont nem látta területi differenciáló hatásukat a policentrikus, erősen urbanizált holland városszerkezetben.

hogy egy újra és újra kitelepítési kockázatokkal szembesülni kénytelen, alacsony hozzáadott értéket termelő, hanyatló iparágról vagy egy dinamikus, a fokozatos feljebb lépés ígérését hordozó, esetleg jó konverziós potenciállal rendelkező húzóágazatról van szó. Az adott időpillanatban rettenetesen nehéz, ha nem lehetetlen nemet mondani. A mérleg többnyire a specializáció ígérete felé billen.

3.1.2. A tudáshálózatok szerepe az újraiparosításban

A neoklasszikus közgazdaságtan korlátlan, egymástól függetlenül működő vállalatok versenyről és az árjelzések egyedüli közvetítő szerepéről alkotott feltételezéseivel szemben a modern térértelmezések a vállalatok közötti kölcsönös függőségi viszonyokból, a szervezeti határok rugalmasságából, a verseny és együttműködés együttéléséből és a fokozatosan felépített bizalom közvetítő erejének hangsúlyozásából indulnak ki. *A tökéletes verseny atomisztikus képzetét felváltja a szervezett, kölcsönös függési viszonyok által uralt tér ideája.* Ez a térértelmezés nagyban összefügg a társadalmi tőke, a beágyazottság és a bizalom társadalomtudományokban bevetté vált fogalmaival. Az 1990-es években kialakult fejlesztési paradigma leszámolt a térgazdaságtan statikus értelmezésével is, és egyre inkább a dinamikus alkalmazkodás folyamatai kötötték le a figyelmét.

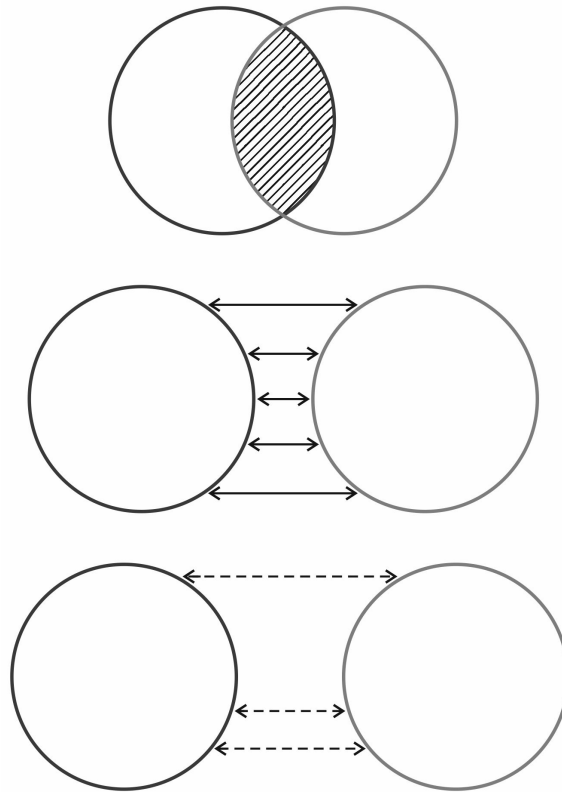
A dinamikus alkalmazkodás menedzselése

Dimou (1994) az iparági körzetek működését értelmezte egy dinamikus szerkezetváltási folyamat keretein belül, megragadva átalakulásuk iparági és területi meghatározottságát; leírása szemléletes, összetett képet nyújt a térbe ágyazott gazdasági rendszerek működéséről (28.): „Az iparági körzet szervezeti állapotként jelenik meg, amely egy globális szinten meghatározott iparági dinamika és egy területi szinten meghatározott társadalmi dinamika összejátszásából alakul ki. Addig, amíg a körzet két összetevője azonos pálya mentén fejlődik – vagyis amíg a terület hatékony szabályozója az iparági folyamatoknak – a körzetstruktúra fennmarad. Amikor ez a párhuzamos evolúció már nem él, a felbomlás és újraszerveződés felgyorsított folyamatain keresztül elő kell segítenünk az adott termelési tér átalakulását. ... Az ipari és területi dinamikák egymásnak ellentmondó alakulása [a körzeteket szétfeszítő] centrifugális erők kialakulását eredményezheti. Ekkor az a kérdés, hogy az adott tér elemei milyen mértékben teszik lehetővé, hogy a menedzsment és szabályozás eszközeivel egy nagyobb gazdasági vagy társadalmi válság bekövetkezése nélkül több specializációt hordozóvá alakítsuk az egy specializációval rendelkező iparszerkezetet.” Dimou megközelítése dinamikus; nem az iparági

körzetek szervezeti formáinak mesterséges lemásolására, hanem a szerkezetátalakulási folyamatok menedzselésére és a körzetek adaptációs képességeire helyezi a hangsúlyt: arra a képességre, hogy az ipari térségek válságokon át ugyan, de sikeresen megőrizték és átörökítsék képességeiket, tudásbázisukat.

Asheim (1996) értelmezésében, mely integrálja az iparági körzetek és az innovációs rendszerek irodalmának eredményeit, a posztfordizmus körülményei között az iparági körzeteknek endogén innovációs képességeik fejlesztésével tanuló régiókká kell válniuk (*Páger* 2013b). A folyamatos innováció, a tudásáramlás a klasszikus, Marshalliánus iparági körzetben is megjelent, méghozzá elsősorban inkrementális innováció (*learning-by-doing* és *learning-by-using*) formájában – a körzet vállalatai által közösen használt externáliaként, túlcorduló hatásként (*spillover*). A modern posztfordista, tudásalapú gazdaság elvárásai az endogén innovációs képesség fejlesztését tekintik célszerűnek, méghozzá olyan formában, amely nem vezet az uralkodó technológiák merev önfenntartásához, az iparszerkezet bezárulásához – amely a szerkezeti válság kialakulásának egyik útja.

Vagyis a versenyelőnyök megőrzése nem egy adott technológiai és szervezeti tudáskészletet, hanem folyamatos kollektív tanulást és területileg beágyazott innovációt igényel; ehhez pedig a régió intézményeinek is alkalmazkodniuk kell erős, horizontális hálózati kapcsolatok kiépítésével (*Asheim* 1996). A kapcsolati hálók megfelelő intézményi sűrűséget képeznek a hatékony információcseréhez és a helyi túlcorduló hatások létrehozásához; csökkentik az innovációs rendszerben jelentkező tranzakciós költségeket (*Caniëls–Romijn* 2006). A termelési rendszerekben nem az uniformitás, hanem az interakciók komplex hálózata, és a bennük megjelenő magas bizonytalanság, változatosság és pluralizmus kedvez a tudáshálózatok kialakulásának és hatékony működésének. Ezekben a hálózatokban a magas bizalmi szinten és társadalmi tőkén alapuló munkamegosztás, a verseny és az együttműködés keveréke érzékelhető (*Belussi–Sedita* 2009). A tudás hatékony hasznosítása feltételezi a minőségi humán erőforrásokat: a képzettséget, az életminőséget, a jó életkörülményeket, a tudás és ismeretközlés hálózatait, valamint a helyi, regionális innovációs milióket (*Rechnitzer* 2008), amelyekben a kutatóegyetemek és kutatóintézetek foglalják el az innovációs hálózatok központi helyeit (*Gál* 2005a). A *Grabher* (1993, 1997) által leírt redundáns hálózatok kialakítása megkerüli a túlspecializáció és a bezárulás veszélyeit: erre jó a lazább belső szerkezet (lásd 2.2.3. rész).

Forrás: A szerző szerkesztése.

A tudáshálózatok sikerének egyik titka a megfelelő belső kognitív távolság. *Boschma* (2015, 740.) leírása alapján „[a hálózat aktív résztvevői] közötti közelség elősegíti a tudáshálózati kapcsolódások képződését, mivel csökkenti a költségeket és kockázatokat, de a túl magas közelség bezárulást eredményezhet, és rossz hatással van a nagy áttörésekre. Ezt a hatékonyság és a rugalmasság közötti trade-off hatást úgy haladhatnánk meg, hogy megállapítanánk egy, a résztvevők közötti optimális távolságot. ... A kognitív közelség optimális szintje abból következik, hogy szükség van a kellő távolságra (az új ötletek érdekében), de az elégséges közelségre is (hogy lehetőség nyíljon a hatékony kommunikációra).” Vulgárisan úgy is megfogalmazhatjuk, hogy ha a tudáshálózatok iparági és egyéb szereplői túl közel állnak egymáshoz, akkor könnyen kommunikálnak, de tudásuk átfedései miatt nem szolgálnak egymásnak érdekes mondanivalóval; ha pedig túl távol, akkor hiányzik az a közös nyelv, amin megszólíthatnák egymást (3.3. ábra).

Cooke (1995a 14.) a szerkezetátalakuláson átmenő ipari térségek kapcsán a sikeres innovációs hálózatok öt kritériumát említi:

- kezdeti hajlandóság az információcserére;
- a többi résztvevő megbízhatóságába vetett bizalom;
- a jó gyakorlatok tanulás általi átadhatóságába vetett hit;
- hajlandóság a kulcsfontosságú kölcsönös kapcsolatok preferálására;

- a hálózat áramlásainak alakításába való bevonás, aktív részvétel.

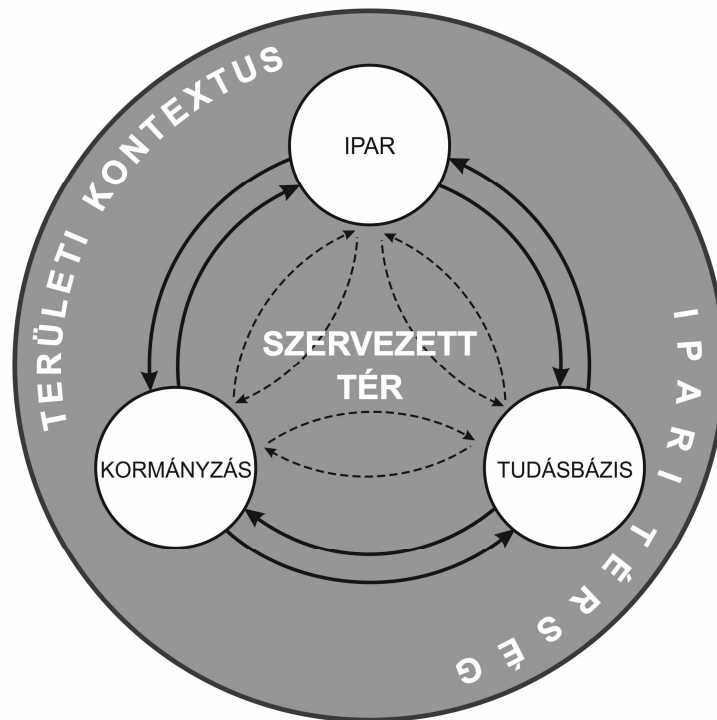
Szintén figyelemreméltó következtetéseket fogalmaznak meg az innovatív hálózatokról az OECD tanuló régiók kapcsán megfogalmazott közpolitikai ajánlásai (OECD in *Hassink* 2010, 51–52.):

- „a képzett egyének kínálatának és keresletének gondos menedzselése;
- a szervezeti tanulás keretrendszerének kialakítása, nem csak a high-tech ágazatokban, hanem minden olyan szektorban, amely képes a magas szintű innovációs kapacitások kiépítésére;
- a gazdasági fejlődést potenciálisan akadályozó (bezárulást eredményező) erőforrások beazonosítása;
- a kívülről jövő változásokra adott pozitív válasz, különösen akkor, ha ez tanult minták elfeledését igényli;
- az ágazati és közigazgatási (regionális, nemzeti és szupranacionális) felelősség határait átszelő koordinációs mechanizmusok lefektetése;
- a tanulást és innovációt szempontjából kedvező társadalmi tőke és tacit tudás megfelelő formáit előmozdító stratégiák kifejlesztése;
- az egyéni tanulásban, innovációban és munkaerő-piaci változásokban való részvétel kapcsolatainak folyamatos értékelése;
- az iparágak és hálózatok redundanciájának és változatosságának elősegítése;
- széles társadalmi rétegek stratégiaalkotásban és végrehajtásban való részvételének biztosítása.

Mindkét hálózat-koncepció hangsúlyozza a kölcsönös tanulást, a résztvevők bevonását és a jó gyakorlatok jelentőségét, bár Cooke szemléletmódja közelebb áll a modern társadalomtudományok szervezett társadalomképeéhez, míg az OECD a szervezet által képviselt neoliberais szemléletben képzei el az ideális innovatív hálózatokat.

3.4. ábra

Az ipari átalakulás koevolúciós kölcsönhatásai

Forrás: A szerző szerkesztése.

A *szervezett tér* kölcsönös függőségi viszonyai számottevő mértékben hozzájárulnak az újraiparosítás sikeréhez vagy kudarcához. Az adott térségre jellemző ipar versenyképessége, a térségi intézményrendszer hatékonysága és a tudásbázis fejlettsége állandó kölcsönhatásban áll, befolyásolva egymás hatékonyságát (3.4. ábra). Kapcsolatrendszerüket a koevolúció folyamatai hatják át; egy ipari térség területi keretein belül az általánosnál erősebb kapcsolatok alakulnak ki. A fejlett ipar megjelenése ösztönzi a tudástőke felhalmozását, a munkavállalók képességeinek javulását és a hatékony kormányzási modellek elterjedését; a fejlett tudásbázis nagyon jelentős ipartelepítési tényező és jó hatással van a kormányzás hatékonyságára; a kormányzás pedig mindkét szféra javulásához hozzájárulhat szabályozó és lehetőségteremtő szerepköreivel. Ezek a kölcsönhatások végeredményben öngerjesztő (kumulatív oksági) folyamatokat indítanak el, és a kedvező változások kritikus tömege már alkalmas a fenntartható növekedési pályák kialakulásához. Az összefüggésrendszer végső soron visszavezethető a triple, illetve quadruple helix innovációs modell szemléletére, annak térbeli leképezésének tekinthetjük. Ebben a formájában *Elekes* (2013) koevolúció-értelmezésének komplex rendszerekre leírt formájához áll közel, amelyben a nem-lineáris változások és visszacsatolási mechanizmusok által az egyes alrendszerek változásai a rendszerszintű tulajdonságok megváltozását eredményezik. *Rechnitzer* (2016) Győr-monográfiájában a város, az Audi Hungária Motor Kft. és a Széchenyi István Egyetem példáján, a konkrét kölcsönhatások feltérképezésével

mutatja be ezt az összefüggésrendszert (245.), majd általánosítva egy negyedik szférával, a közösséggel egészíti ki a modellt (247.).

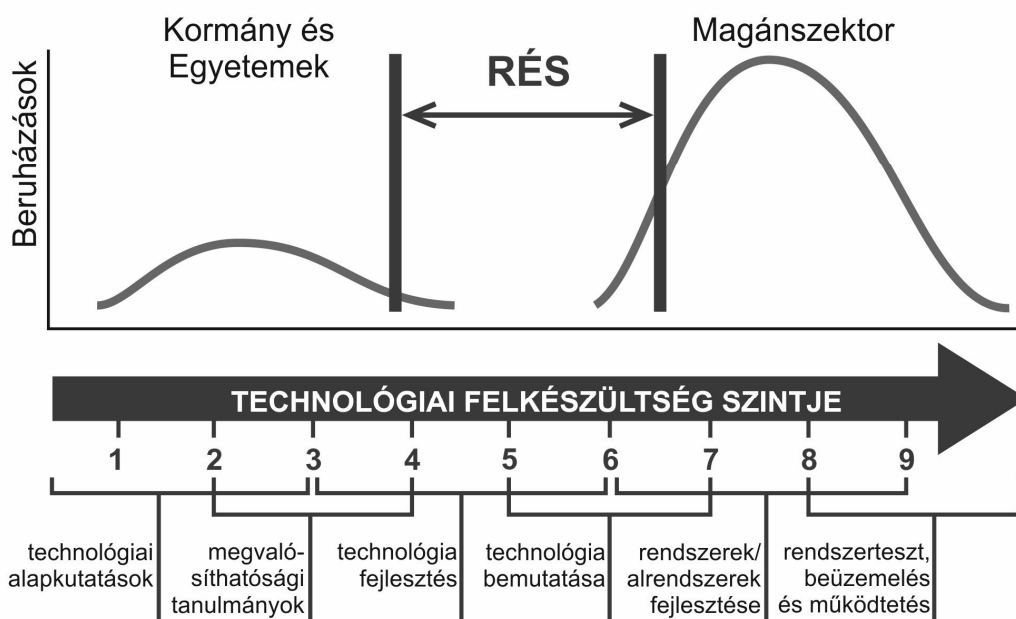
A koevolúciós folyamat végterméke a *szervezett tér*, amelynek belső szerveződése a térségi hálózatok valamelyik ikonikus formáját (regionális klaszter, iparági körzet, regionális innovációs rendszer), vagy valamilyen hibridjét hozhatják létre. A kedvező változás bármelyik sarokponton keresztül megtörténhet: egy meghatározó iparvállalat betelepülésével vagy fejlett ipari kultúra kialakulásával; jó kormányzással; esetleg az egyéni és kollektív (társadalmi, szervezeti) tanulással. A rosszul vagy felemásan működő szférák hatása viszont lehet visszahúzó, negatív is: a leszakadó ipar, képzetlenség és szociális válság, a gazdaság- és társadalomfejlődést rosszul menedzselő kormányzás esetén nem növekedés, hanem egy mindent visszahúzó ördögi kör lesz az eredmény. A régi ipari térségek esetében a három szféra diszfunkciói, kimerülő hatóerői vezetnek a térségi alkalmazkodási képesség megrendüléséhez, amely a válságjelenségek elmélyülésével és külső sokkok hatására már a leszakadás folyamataihoz vezetett. Egyfajta szervezett tér ez is – csak éppen szervezőerejét egy negatív fejlődési spirál határozza meg.

Az innovációs kapcsolatok és a tudáshálózatok kialakulását hátráltathatja vagy egyenesen megakadályozza az a probléma is, ha hiányzik vagy túl gyenge valamelyik összekötő elem. Az alacsony fejlettségű térségek gyakran képtelenek a hozzájuk mérten fejlett technológiák befogadására; a hozzájuk telepített csúcstechnológiai üzemek, laboratóriumok alacsonyabb hatékonysággal működnek, mint a centrumtérségekben, vagy elszigeteltek maradnak, nem alakítanak ki széles és mély lokális–regionális kapcsolatokat. Leggyakrabban azonban az alap kutatások és a kutatási eredmények ipari hasznosítása között alakul ki rés (3.5. ábra). A korai fázisban lévő, fejlett technológiák hasznosítása még a jó tőkeellátottságú nagyvállalatok számára is állandó kihívás, a perifériák tudásközpontjai és magáncégei, különösen a KKV-k pedig csak külső segítséggel képesek áthidalni a „halál völgyének” is nevezett hézagot. Így a mégoly jelentős kutatási eredmények nem válnak piaci termékekké, vagy ha mégis, eredményeiket nem helyben, hanem a centrumtérségekben hasznosítják és élvezik. Nem véletlen, hogy az innovációtranszfer intézményi támogatása az Egyesült Államok és az Európai Unió iparfejlesztési politikáiban is megjelent és kulcsfontosságú szerepre tett szert (3.2.3. rész).

3.5. ábra

Beruházási rés az innovációs rendszerek és a feldolgozóipar között

FELDOLGOZÓIPARI INNOVÁCIÓS RÉS

Forrás: Report to the President on Capturing Domestic Competitive Advantage in Advanced Manufacturing 2012, 23.

Ahogy *Benneworth* (2004) és *Benneworth–Charles* (2005) bemutatja, az innováció nem azonos a csúcstechnológiával, hanem mindazokat a változtatásokat magában foglalja, amelyek hozzájárulnak gazdasági szereplők, társadalmi csoportok, illetve térségek, városok hatékonyabb működéséhez. A gazdasági, intézményi és közpolitikai innováció nem korlátlan növekedési forrás, de nyitott lehetőség a globalizáció főáramlatában periférikus pozíciójú régiók számára is, és mind új, mind tradicionális ágazatokban alkalmazható. *Hansen és Winther* (2014) hangsúlyozza, hogy gyakran pont a low-tech iparágak gyártási folyamatai igénylik a legmagasabban képzett, magas szintű szakismeretekkel rendelkező munkaerőt, és a legmodernebb folyamatinnovációs megoldásokat – míg egyes high-tech iparágak, mint az elektronika, nagy mértékben támaszkodnak az alacsony bérezésű betanított munkára. A low-tech iparágak számára az erős innovációs aktivitás előremenekülési lehetőség a költségalapú versenyt folytató versenytársakkal szemben; az új technológiák alkalmazóiból pedig gyakran válnak azok továbbfejlesztőivé, új szabadalmak bejegyzőivé.

Bár az egyetemeken és kutatóintézetekben létrejövő innováció hatékony hasznosulása előtt egész Európában számottevő intézményi gátak állnak, akadozik a gazdag kulturális hagyományok technológiai kultúrává formálása („európai paradoxon”, lásd *Kocsis–Szabó* 2000), és ez kiváltképpen érvényes Közép- és Kelet-Európára (*Barta–Kukely–Lengyel–Ságvári* 2007, *Horváth* 2009, *Erdős–Varga* 2010, 2013), a helyzet nem reménytelen. Az in-

novációs folyamatban a gazdasági szelekció helyett piachelyettesítő logikájú inkubációt célszerű alkalmazni (Bajmócy 2006), így a műszaki, természet- és társadalomtudományi területeken született eredmények a csúcstechnológia területén kívül is értékes, a térségi gazdaság versenyképességét javító innovációs forrást jelenthetnek. Mint Hrubí (2009, 66.) jelzi, csak „*a szisztematikusság, a kitartó és hathatós fejlesztés*” vezethet eredményre, de „*ez a stratégiai építkezés permanensen eredményezhet rendezett vállalati növekedési pályákat, befektetési lehetőségeket, regionális és vállalati növekedési know how-kat kínálhat telephely, gyártókapacitás vagy olcsó munkaerő helyett.*” Az innováció formája egyaránt lehet exportképes vagy helyben fogyasztott termék, a termelékenység és értéktermelés növekedésével járó folyamatinnováció, vagy a gazdasági és társadalmi hálózatok, esetleg közfeladatok hatékonyságát javító társadalmi, politikai innováció.

3.1.3. A versenyképesség magas és alacsony útja

Az ipari versenyképesség és a javítására törekvő vállalati vagy közösségi stratégiák országos és térségi szinten is különböznek egymástól. Nem azonos módon versenyeznek a fejlett, feltörekvő és fejletlen országok, mint ahogy a különböző fogyasztói rétegeket megszólító vállalatok sem. A „versenyképesség” mást jelent a fejlett világ valamelyik magtárságában, a posztszocialista világban, esetleg egy alacsony jövedelmű társadalomban. Hatalmas különbségek mutatkoznak a termelés erőforrás-felhasználásában: az ipar a *tényezőintenzitási létra* (Guerrieri 1998, Soós Károly 2002) eltérő fokain kapcsolódik be a globális munkamegosztásba. Guerrieri öt ipartípust különböztet meg:

- nyersanyagok kiaknázására épülő természeti erőforrás-intenzív ipart;
- tömegtermékeket előállító, erős árversenyben résztvevő és folyamatinnovációt megvalósító tradicionális/kínálat-túlsúlyos (Soós Károlynál munkaintenzív) ipart;
- oligopolisztikus nagyvállalati, méretgazdaságos és nagy tőkeigényű termelésen alapuló skálaintenzív ipart;
- jelentős innovációt és termékdifferenciációt megvalósító, speciális termékeket és beruházási javakat előállító szakosodott ellátó ipart;
- valamint magas K+F tartalmú, innovatív termékeket előállító tudományalapú, vagy tudásintenzív ipart.

Az eltérő tőke-, munka-, erőforrás- és tudásigényű tevékenységek elosztása egy vállalaton belül is differenciált telephely-választási stratégiák alkalmazását követeli. A termelés elemekre bomlása és az egyes termelési, s egyre inkább szolgáltatási igények más-más telephelyekről

történő ellátása az ipar globális értéklánc-alapú szerveződéséhez vezet (Milberg–Winkler 2010; Szalavetz 2013); ezt a helyzetet pedig még tovább bonyolítja az infokommunikációs technológiák fejlődésével járó offshoring (Gál 2010b, Gál–Sass 2009). A nemzetköziesedést választó vállalatok tevékenységük optimalizálása során tudatosan kihasználják a versenyképesség térben eltérő típusait, míg erre nem képes, vagy a lehetőséggel nem élő társaik a helyben adott lehetőségekhez alkalmazkodnak.

A versenyképesség formáiban található eltérések egyik legismertebb értelmezési kerete a *versenyképesség alacsony és magas útja*. Az elméletet elsősorban a nemzetgazdaságok eltérő versenystratégiáinak összehasonlítására használják, de könnyen értelmezhető finomabb területi léptékekre is. A „magas út” koncepciója, amely mai formájában Milberg és Houston (1999) befolyásos tanulmányában jelent meg, azért született, hogy megmagyarázza, miként képesek versenyképesek maradni az erős szociális hálót működtető, az angolszász országok gyakorlatától és a nemzetközi szervezetek (IMF, Világbank) ajánlásaitól eltérő fejlett nemzetgazdaságok az erősödő globális árverseny körülményei között. A szerzők szerint a termelékenység növelésére, folyamatos innovációra, erős szakszervezetiségre, magas termékminőségre, magasán tartott bérekre és széleskörű szociálpolitikai programokra építő gazdaságpolitika életképes alternatívát kínál a bérek leszorítására, az állam által nyújtott szolgáltatások visszanyesésére és a deregulációra alapozott versenyképességgel szemben. A legfontosabb versenyelőny ebben a kontextusban nem az ár, hanem a minőség, amelynek a forrása a technológia, szélesebben értelmezve a tudás (ez a gondolat lényegében visszavezet Schumpeter innovációelméletéig). A fejlett országok képesek egy olyan *technológiai rés* fenntartására, amely garantálja vezető szerepüket (Milberg–Houston 1999, 25.): *„A technológiai rés egy bizonyos, valamint a vezető szektor (vagy állam) technológiai vagy innovációs szintje közötti különbség. A rés visszatükröződik a termelékenység, gépesítés eltérő színvonalában és az innovációban, amely mérhető a bemeneti (pl. K+F-kiadások, alkalmazott mérnökök száma) vagy kimeneti oldalon (pl. termelékenység, szabadalmak, műszaki szakfolyóiratokban megjelent tanulmányok). A technológiai rések a gyakorlatban tartósaknak bizonyulnak, elsősorban a méretgazdaságosságnak és a tanulási hatásoknak köszönhetően. Több tanulmány bizonyítja, hogy a termelékenység egy országon belüli szektorális különbségei alacsonyabbak, mint egy bizonyos szektor termelékenységének országok közötti különbségei.”* Vagyis a termelékenységet elsősorban nem az árak, hanem a technológiai különbségek befolyásolják.

A modell egyik legfontosabb következtetése, hogy a szociális kiadásokat költségtényező helyett értékes befektetések gyanánt kezeli, amelynek eredményei összecsengenek az ipari térségek alkalmazkodását vizsgáló modern elméletek végkövetkeztetéseivel: a jobban képzett,

egészségesebb, rugalmasabban alkalmazkodó társadalom magas innovációs teljesítményre (és hatékony agyszívásra) képes. Ez a szemlélet az egyébként az alacsony út felé hajló angol-szász országokban a magasan képzett, piacképes tudású munkavállalók által megszerzett kiemelkedően magas jövedelmeken keresztül érvényesül, gyenge közösségi szociális hálóval és szakszervezeti mozgalommal; Európa magas utat követő (elsősorban német ajkú és skandináv) országaiban viszont erős társadalmi háló és folyamatos érdekegyeztetés működik, amely széles rétegek felzárkózását biztosítja. Így a „magas út” modellországában, Németországban az ipari versenyképesség kulcsa a kiváló tényezőellátottság, az alkalmazottak tudásának duális szakképzésen és élethosszig tartó tanuláson nyugvó folyamatos frissítése, és a közös érdeket hangsúlyozó társadalmi dialógus. *A társadalmi biztonság és a jólét ebben a modellben nem pazarlás, hanem éppen a takarékoság megnyilvánulása.* Bár az eltűnő közép problémája (lásd 2.2.1. rész) mindkét csoportban jelentkezik, ezek az országok *általában* megőrizték technológiai fölényüket a feltörekvő országokkal szemben. Az „általában” mégis takar egyfajta bizonytalanságot:

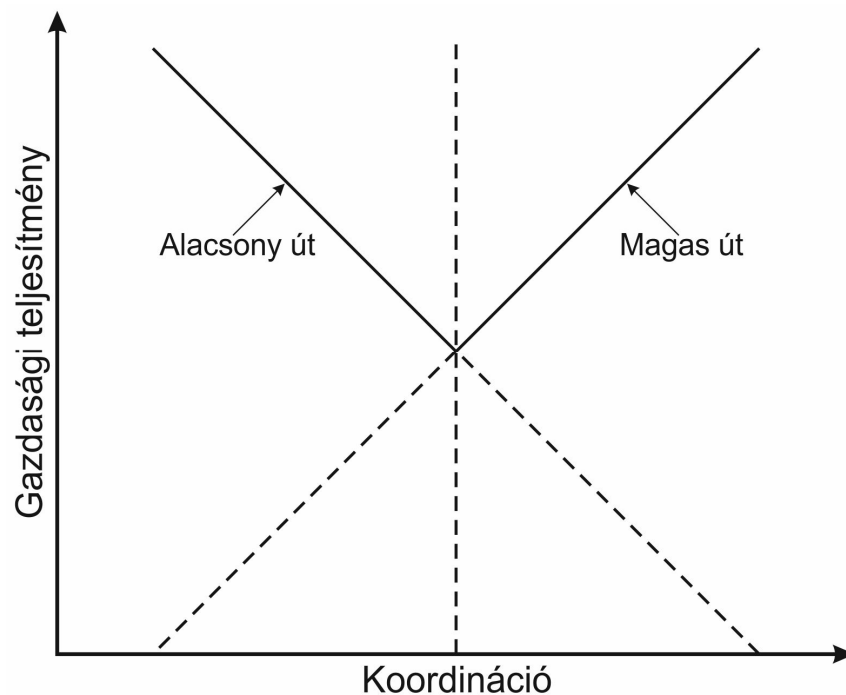
- Ahogy Szalavetz (2013) is jelzi, a tőke- és technológiatranszfer gyors felzárkózást tesz lehetővé a feltörekvő országokban is, feltéve ha képesek a működőtőke-áramlások befogadására. Az így létrejött termelési központok gyakran a maguk módján élenjáró technológiákat alkalmaznak és bármilyen piacon versenyképes termelést folytatnak.
- Másodsor, a technológiai kiválóság szigetei más úton, például állami fejlesztési programok hatására is létrejöhetnek a periféria országaiban. Mint Bangalore high-tech ágazatainak példája is mutatja, a különbségek áthidalhatók. A szerves fejlődés valódi kérdése a „sivatagi katedrálisok” dilemmája: az, hogy mennyire képes egy ilyen fejlett központ integrálni sokkal fejletlenebb környezetét, és ez közép- vagy hosszú távon mennyire fenntartható növekedési modell.
- Harmadrészt, az egyenlet másik oldalán a fejlett országok, illetve egyes területeik is elveszíthetik értékes képességeiket, alkalmazkodókészségüket és humántőkéjüket, visszasüllyedve egy olyan periférikus állapotba, amelyben csak olcsó munkaerőjüket és az alapvető infrastrukturális feltételeket képesek nyújtani az ipari telephelyek közötti versenyben.

Az olcsó munkaerőt, de csúcstechnológiát alkalmazó, kiválóan szervezett transznacionális nagyvállalatok pontosan azokra a vállalatokra, társadalmi rétegekre veszélyesek, amelyek maguk is az „alacsony út” előnyeit nyújtják, csak sokkal magasabb bérköltségekkel. A munkabérek tudatos leszorítása, a munkaerő-piaci rugalmasság növelése és a szociális kiadások visszavágása népszerű defenzív válságkezelési politikák, legyen szó az IMF és a Világ-

bank által kínált fejlesztéspolitikai receptekről, az Egyesült Államok egy részén intézményesült fejlesztési gyakorlattal (erre lásd *Sirkin–Zinser–Hohner* 2011, valamint *Rutherford* és *Holmes* 2014), vagy éppen a magyar közgazdászok és gazdaságpolitikusok körében is széles körben osztott nézetekkel, de ha alaposan megnézzük az alacsony bérekre építkező sikertörténeteket, a magas társadalmi és használdozati költségek mellett gyakran kifejezetten sérülékeny, alacsony helyi beágyazottságú, csekély hozzáadott értéket előállító, bármikor könnyűszerrel továbbálló üzemeket látunk. Rutherford és Holmes a magas termelékenységű, innovatív vállalatoknál is valószínűnek látja az alacsony út kockázatait, ha a „potyautasokként” viselkedő vállalatok olyan túlsorduló hatásként, bőséges közjósággént kezelik a szaktudást, amelyhez ingyen jutnak hozzá, de amelynek az újratermeléséhez nem kell hozzájárulniuk.

3.6. ábra

A koordináció erőssége és a gazdasági teljesítmény közötti összefüggés

Forrás: Milberg–Houston 2005, 144.

A „magas” és „alacsony” út szempontjai ellentétben állnak egymással. Az egyik modell magas, a másik alacsony gazdasági szabályozást, bérköltségeket és szociális kiadásokat feltételez, és ami az egyikben versenyelőny, az a másikban versenyhátrány. Ez ahhoz az összefüggéshez vezet, amelyet *Milberg* és *Houston* (2005) egy V-alakzat segítségével írt le (3.6. ábra), és kilenc magas, valamint nyolc alacsony utat képviselő ország példáján modellszámításokkal igazolt: az optimális gazdasági teljesítményt nem egy középútas megoldás, hanem az egyik vagy másik út előnyeinek mind teljesebb kiaknázása biztosítja. A közép ebben az esetben nem

két véglet között egyensúlyoz, hanem vagy alkalmazkodik valamelyik irányhoz, vagy felmorzsolódik és eltűnik. Az biztos, hogy a versenyképesség nyomott bérszínvonalra építő „alacsony útján” rendkívül erős globális verseny folyik, a folyamatosan alacsonyan tartott bérszínvonal viszont nem ösztönzi sem a termelékenység növekedését, sem a feljebb lépés különböző formáit, és súlyos társadalmi áldozatokhoz vezet.

A magas bérekre és erős munkaerő-piaci intézményekre alapozott „magas út” életképességét alátámasztó tanulmányok között konkrét igazolást ad *Kilicaslan és Taymaz* (2008). A szerzők négy munkaerő-piaci szabályozó eszköz (alkalmazási feltételek és bérek, munkaszervezés és szociálpolitika, szociális és gazdasági jogok, egyéb szabályozás) erőssége alapján vizsgálták 44 ország 1960 és 1999 közötti termelékenységét. Az eredmények azt igazolták, hogy a bérkülönbségek mérséklődése a magas és alacsony jövedelmű országokban is növelte a termelékenységet, a szerzők feltételezése szerint az innovációs és piaci szelekciós hatásokon keresztül. Az alkalmazási feltételek és bérek szabályozása, valamint a munkaszervezés és szociálpolitika szintén pozitív korrelációt mutatott a termelékenységgel a legtöbb felhasznált modellben, míg a maradék két változó hatása nem volt jelentős. Jelentős eredmény, hogy a munka termelékenysége különösen magas volt a szakosodott ellátó és tudásintenzív iparban – vagyis magas tényezőintenzitás esetén. Ez összességében arra utal, hogy a gyakran hangoztatott ellenérvekkel szemben a munkaerő-piaci szabályozás nem jár együtt a termelékenység csökkenésével; továbbá a humántőke felhalmozását, képességfejlesztést és innovációt ösztönző munkaerő-piaci eszközök alkalmazása kedvező hatásokat gyakorol a versenyképességre.

Az „alacsony” és a „magas” út az ipari versenyképesség kétszintű értelmezését kínálja, de ez nem az egyetlen érvényes csoportosítási lehetőség. A tényezőintenzitási létra ötfokú skálát alkalmaz, az értékláncokra alapozott elemzések pedig elvileg még nagyobb finomságú. A legjelentősebb alternatívának azonban a területi kutatásokban különösen jól használható, eredetileg Porter által megfogalmazott *kompetitív fejlődés elméletét* tartom, amely három fő versenyző régiótípust (neofordista, tudásalkalmazó és tudásteremtő régiók) ír le (*Lengyel* 2010):

- A *neofordista* („tényezővezérelt”) régiók válnak a tömeggyártás központjaivá; alacsony hozzáadottérték-tartalmú rutintevékenységeket telepítenek ide, illetve itt jelennek meg az érett, kifutó technológiákat alkalmazó iparágak. Versenyképességük alapjait a kínált termelési tényezők (munkaerő) olcsósága és a kedvező szállítási feltételek jelentik. Az innováció, K+F szintje alacsony, a vállalatközi együttműködés hiányzik vagy gyenge.

- *A tudásalkalmazó* („beruházásvezérelt”) régiók képessé válnak a modern technológiák és termelési eljárások befogadására és alkalmazására. Gazdaságuk fő versenyelőnye a magas szaktudású, alkalmazkodóképes munkaerő, a vállalatok közötti erősödő hálózati együttműködés (beszállítói, alvállalkozói relációk), a folyamatos termék- és folyamatinnováció (elsősorban nem újdonságokat teremtő, hanem azokat felhasználó újítás).
- *A tudásteremtő* („innovációvezérelt”), elsősorban fő- és nagyvárosi régiók gazdasága elsősorban a magas hozzáadott értékű szolgáltatásokra épül, itt koncentrálódnak az élenjáró iparágak, itt jelennek meg a modern technológiák, gyártási eljárások stb. A K+F, szakképzés és üzleti szolgáltatások erős integrációját valósítják meg.

Az elmélet egyértelmű előnye, hogy a régiótípusok könnyen értelmezhetők az iparági és térségi feljebb lépési folyamatok tükrében, és könnyen állíthatók testre szabott, más-más beavatkozási területeket előtérbe helyező fejlesztési receptek fókuszába. A valós gazdasági tér természetesen egymás mellett élő, sokrétű és eltérő fejlettségi szintet képviselő tevékenységek mozaikja, ezért a régiótípusok egyfajta átlagot képviselnek; tendenciaszerűen azonban nem csak a típusokba sorolás végezhető el, hanem a feljebb lépési folyamat tipikus jelenségei is megfigyelhetők.

3.2. A koncentrált fejlesztés eszközrendszere és folyamata

3.2.1. Válságkezelés és újrapiarosítás

Az ipari válság következményeinek enyhítésére, kezelésére majd a térségi megújulásra az 1970-es évektől számos kísérlet történt. Az átalakulás irányát egy időben befolyásolta a közpolitika beavatkozása az ágazati illetve területi folyamatokba valamint a gazdasági folyamatok spontán alakulása. Egyszerre beszélhetünk tehát aktív, irányított *szerkezetátalakításról* és passzív *szerkezetátalakásról*. Ez a munka nem tesz kísérletet a két befolyásoló erő tökéletes elválasztására, és ezt nem is tartom lehetségesnek: az 2.3.1. részben leírt evolúciós pályák pl. egyaránt lehetnek egy önfejlődési folyamat végpontjai és a közpolitika stratégiai prioritásai. Látni kell továbbá, hogy a folyamatok értékelésében nem érvényesíthető egyöntetű racionalitás; ami racionális vállalati szemszögből (mint például a termelőüzemek áttelepítése más térségekbe, a versenyképesség alacsony útjának követése), az káros térségi és szociális következményekkel járhat vagy fordítva. Beszélhetünk továbbá eltérő időprioritásokról, különféle csoportérdekekről és mindenekelőtt *jövőképekről*: az ipari átalakulás kedvező esetben nem csupán a múltbéli örökség kezeléséről, hanem a jövő lehetséges formáiról is szól. Az átalaku-

lás folyamata kiindulópontjában, lefutásában és kimeneteleiben is jelentős különbségeket mutat akár nemzeti szinten, akár egyes térségek között; az esetek nagy részében azonban megtalálhatók olyan közös vonások, amelyek alapján általánosítható és szakaszokra bontható. Ebben az alfejezetben két, szemléletében eltérő (elméleti vs. policy-orientált) de következtetéseiben hasonló forrás, Boschma és Lambooy tanulmányát valamint az európai uniós 2. támogatási célcsoport hatásait értékelő stratégiai dokumentum gondolatmenetét továbbfejlesztve egy tipizált válságkezelési utat mutatok be, amely a válság felszámolásától az új ipari versenyképesség eléréséig vezető pályát rajzol fel.

Boschma és Lambooy (1999b) a válságkezelés négy állomását határolja el:

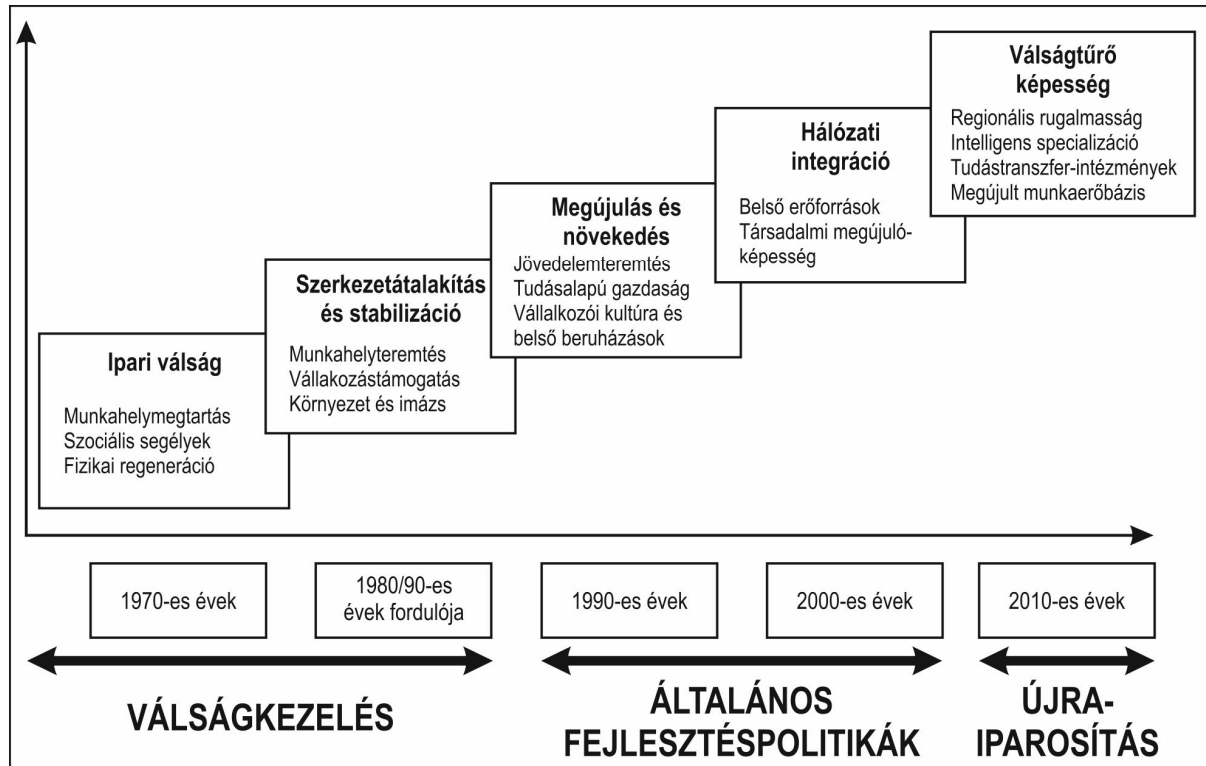
- Szükség van a *fizikai környezet helyreállítására*. Az elhagyott épületállomány, infrastruktúra és a jelentős környezeti károk felszámolása előfeltétele a további lépéseknek, köztük a vonzó telephelyek megteremtésének is.
- A második állomás fókuszja a *munkanélküliség kezelése és a befektetésvonzás*. Az átalakulás korai fázisaiban ez nehéz folyamat, nem csupán a tőke idegenkedése, hanem a helyi önkormányzatok és szakszervezetek piacellenes hozzáállása, félelmei miatt is.
- Ezt követi az *intézményépítés*, a térség intézményeinek megújítása. Szükség van az együttműködésre és új PPP (Public-Private Partnership) típusú együttműködések létrehozására, a válságkezelésben érintettek széles körének bevonására az átalakulási folyamatba.
- A korábbi lépések nyomán lehetőség nyílik *új versenyelőnyök azonosítására és kialakítására, térségspecifikus intézkedések végrehajtására*. Ez a lépés egy tanulási folyamat lépcsőfoka, s nem csupán gazdasági, hanem kulturális megújulást is eredményezhet a térségben, amely végül egy új identitás kialakulásával jár.

Az *Ex post evaluation of 1994–99 Objective 2 programmes* (2003) dokumentum, amely az EU strukturális politikájának szemszögéből vizsgálta az ipari átalakulást, szintén arra a következtetésre jutott, hogy Nyugat-Európában a válságkezelésre irányuló közpolitikák három évtizedes fejlődése több fázison ment keresztül (3.7. ábra). Az 1970-es években a jóléti államok ágazati eszközökkel kísérelték meg megelőzni a problémák további elmélyülését. A hangsúly a munkahelymegtartási támogatásokon, a vállalatoknak juttatott forrásokon volt, míg az állásukat elvesztők sorsát a szociálpolitika vette kezébe. Ma már látható, hogy ezek az intézkedések nem jártak egyértelmű sikerrel. Megakadályozták a szociális katasztrófát, de nem tudták megfordítani a válságfolyamatokat; többen vádolták őket azzal, hogy erőforrásait rossz hatékonyságú struktúrák konzerválására pazarolták és elvesztegették az időt. Az első fázis legmaradandóbb eredményének az iparvidékek fizikai regenerációját tekinthetjük; az

erősödő környezettudatos gondolkodásnak köszönhetően a legsúlyosabb szennyezéseket és környezeti ártalmakat sikerült felszámolni – a szennyező ipar megszűnése pedig önmagában is kedvező hatással volt a természeti és lakóközvetre, a térségek vonzerejére és önképre.

3.7. ábra

A válságkezelésre irányuló közpolitikák evolúciója

Forrás: Ex post evaluation of 1994–99 Objective 2 programmes 2003, 57. felhasználásával a szerző szerkesztése.

A válságkezelés második fázisában a cél a szerkezetátalakítás és a gazdaság stabilizációja. A foglalkoztatáspolitikai új ipari és szolgáltató munkalehetőségek létesítésével teszt kísérletet a munkanélküliség felszámolására. A térségből történő elvándorlás adott esetben csökkentheti a szociálpolitikára nehezedő nyomást, bár egy veszélyes csapdát is rejt magában: elsősorban a legaktívabb, legjobban képzett rétegekre jellemző, s ha nem tartják kézben, a területi tudásbázis elszegényedéséhez vezethet (a súlyos következményeket egyaránt látjuk Nyugat-Európa és a poszt-socialista országok egykori ipari térségeiben). A nagyvállalatok stabilizációja helyett fokozódó hangsúly esik az új vállalkozásokra; részben a KKV-szférára, részben térségen kívülről érkező működőtőke-beruházásokra. A környezeti károk visszaszorításával tovább lehet lépni a környezetfejlesztés és egy új területi imázs kialakítása irányába. A régi ipari térségekről alkotott mentális képben általában kormos, nyomasztó épületek, súlyos

és ismeretlen mértékű szennyezések és egy válságba jutott, lecsúszó társadalom jelennek meg. A regionális- és területi marketing feladata árnyalni ezt a képet; rámutatni a táj- és városrehabilitációban elért sikerekre, a befektetői és lakókönyezet új vonzerőire.

Új és régi ipari imázs: Ostrava esete

Az észak-morva Ostrava 1989 utáni átalakulásában az iparvárosi imázs többszörös színeváltozása egy válságtérség útkeresését is jelentette. Amikor a rendszerváltás utáni reményekkel teli években a város társadalma elutasította otthona másfél évszázados ipari örökségét, valójában megkülönböztető jellegzetességét veszítette el. Az egykor „Csehszlovákia acélszíveként” emlegetett térség egy kudarcba fulladt modernizációs kísérlet országos szimbóluma lett, amelyet előszeretettel állítottak szembe a rendszerváltás utáni Csehország megújuló városaival és fővárosával. Az országos sajtóban Ostravához makacsul a légszennyezés, rossz életminőség és társadalmi leszakadás képeit társítják; még akkor is, ha ezeknek negyedszázaddal később már nagyon csekély alapja van. A beszámolóiban a negatív töltetű hírek uralkodnak (Sucháček–Herot 2014). A meghamisított kép problémája minduntalan felbukkant a 2015-ös tanulmányutam során készített, szakértőkkel és szakpolitikusokkal készített mélyinterjúban: a „féloldalas” „szerencsétlen és opportunistá”, „túlhangsúlyozott” médiareprezentációt az interjúalanyok nem csak a kedvezőtlen imázzsal, hanem centrum-periféria-ellentétekkel és egyenlőtlen hatalmi viszonyokkal is magyarázták. A korai városmarketing-próbálkozások nem jártak egyértelmű sikerrel: az „Ostrava!!!” márkajelet egy prágai iroda tervezte meg; a három felkiáltójellel ellátott kék feliratért a városi önkormányzat jelentős összeget fizetett, de nem sikerült mögé megfelelő tartalmat helyezni.

Mint Sucháček és Herot (2014) beszámol róla, az utóbbi években egy új, „2.0-ás” ipari imázs kialakulásának is tanúi lehetünk. Ennek része a korábbi múlttal való megbékélés, a felhagyott ipari területek egy részének lebontása és beépítése, mások új funkciókkal való felruházása (pl. a Dolní Vítkovice vasgyárból kialakított kulturális negyed, amely Csehország második leglátogatottabb turistalátványosságává vált). A váltás azonban elképzelhetetlen a technológiai megújulás, az új egészségipari és ICT-tevékenységek, valamint egyetemi fejlesztések nélkül. Az új ipari imázs a tisztább csúcstechnológiai iparágak, az innováció és egy fejlett, modern nagyváros képeihez kötődik, még ha nem is szakadt el teljesen a szénbányászati–kohászati–gépipari központ múltjától sem. Ostrava kulturális termékei (zene, fesztiválturizmus) önmagukban nem voltak elég sikeresek, hogy 2015-ben a város elnyerje az Európa Kulturális Fővárosa címet, de a kezdeményezés elemei tovább élnek a város fejlesztési stratégiáiban.

A harmadik fázis már a fontosabb korrekciókon túl helyezkedik el, amikor a válságkezelésről az ipari környezet továbbfejlesztésére helyeződik a hangsúly. A regionális politika ösztönzi a jövedelemtermelési lehetőségek bővítését és a tudásalapú gazdaság elterjedését; a környezetfejlesztésben a térségi vállalkozások működési feltételeit és szervezettségét javító intézkedésekre, elsősorban kívülről érkező beruházások mellett a helyben képződött tőke visszaforgatására, belső beruházásokra törekednek. Itt már vitatható, hogy egyáltalán válságkezelésről van-e még szó, vagy inkább arról, hogy a régi ipari térség fő problémáinak megoldásával visszatért az általános fejlesztéspolitika főáramába. Ezt az álláspontot támasztja alá, hogy ebben és a rákövetkező időszakban az általános, szektorsemleges fejlesztéspolitikai eszközök játszottak vezető szerepet; nem jelentek meg markáns iparpolitikai elképzelések.

Ma már két újabb szakasz felvázolására is szükség van. Az 1990-es évek végétől kezdődő, az új gazdasági válság kialakulásáig tartó szakaszban a térségi hálózatosodást támogató stratégiák játszanak főszerepet; előtérbe kerülnek az iparági körzetek, klaszterek, regionális innovációs rendszerek és az ipar-egyetem kapcsolatok. A szakaszban a növekedés főleg a térségi belső erőforrások mobilizálásán keresztül valósul meg; a társadalmi-gazdasági környezet központi versenyképességi tényezője a társadalmi megújulóképesség. A megújulás fő iránya az erőforrások hálózati integrációja, a szervezett gazdaság létrehozása és az új specializációk megszilárdítása.

Az átalakulás ötödik szakaszában, amely az új gazdasági válság alatt különös jelentőséget nyert, a válságtűrő képesség javítására van szükség. Az újraparosodó vagy újraparosított térségek a sikeres válságkezelés után is egyre halmozódó kihívásokkal kénytelenek szembeállni. A külső sokkokkal szembeni ellenállás, és különösen a térségi fejlődési utakat rendre megtörő közepes jövedelmi csapda elkerülése a térségi diverzifikációt, a versenyben való helytállás pedig az intelligens specializáció valamilyen formáját teszi indokolttá. Az újraparosítási politikák új generációjában Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban egyaránt vezető szerepet kapnak a kis- és középvállalkozások esélyeit javító tudástranszferintézmények, valamint, bár jelentős késedelemmel, de a fejlesztéspolitika is felismerte a speciális ismeretekkel rendelkező, szakképzett munkaerő versenyképességben játszott szerepét. Ennek megfelelően a közpolitikai beavatkozás nagyobb hangsúlyt fordít a szakképzés megújítására vagy újjáélesztésére; a tovább- és átképzési konstrukciókra.

Az átalakulási folyamat fenti leírása természetesen ideáltipikus. Először, *nem szükséges, hogy egy ipari térség bejárja a teljes átalakulási lépcsőt*. A fenntartható ipari versenyképesség kérdései mély szerkezeti válság kialakulása nélkül is arra készíthetik egy térség gazdasági szereplőit, intézményeit és közpolitikáját, hogy új alternatívák felé forduljanak

vagy megelőzzék a súlyosabb problémák felhalmozódását. A feljebb lépés igénye szintén a magasabb versenyképességi formák felé mutat. Másodsor, *a területi fejlődés nem minden esetben követ egyenes pályát*; megjelenhetnek benne mellékutak, hosszas szünetek, súlyos esetben térségi kudarcok: a válságból való kilábalás akár meg is rekedhet egy adott szinten, és ismétlődő sokkokkal folytatódhat a hagyományos ipar leépülési folyamata – ez a csapdahelyzet figyelhető meg például Dél-Olaszország gyenge területi integrációt mutató ipari központjaiban, a posztszovjet államok nehéziparában, vagy akár a nyugat-európai bányavidékeken.

Az ipari átalakulás kérdésében nem beszélhetünk sem a regionális tudomány, sem más társadalomtudományok egyöntetű álláspontjáról. Különösen éles vita dúlt a radikális és fokozatosabb válságkezelési utak között, amelyek mögött eltérő gazdaság-, társadalom- és politikai filozófiák is húzódnak. Az időtényezőre pl. különös hangsúllyal hívta fel a figyelmet *Audretsch et al.* (2000): a szerzők ökonometriai elemzésük eredményei alapján amellet érveltek, hogy a késleltetett szerkezetváltás növekedési veszteséget eredményez, mivel az iparszerkezet meghatározó szerepet játszik a szűkös erőforrások kihasználásának (allokációjának) hatékonyságában. Ennek értelmében válságot kezelni magas költségekkel, nem kezelni viszont még magasabb opportunity costtal jár.

Különösen óvatosságra int, és a monográfia közép-európai empirikus kutatásokon alapuló részének eredményeit szem előtt tartva magam is osztom azt a vélekedést, hogy a gyorsan véghezvitt és radikális szerkezetváltás jelentős kockázatokat és rejtett költségeket rejthet, amelyek részben társadalmi és területi metszetben jelentkeznek, *részben viszont, a térségi endogén és humán tényezők elpusztulásán vagy károsodásán keresztül akár a hosszú távú gazdasági alkalmazkodás sikerét is veszélyeztethetik*. Nem magától értetődő, hogy egy megszüntetésre ítélt iparág helyettesítésére hamarosan új alternatívák fognak kialakulni; bár a felszabaduló munkaerő és más erőforrások felkelthetik a tőkebefektetők érdeklődését vagy új helyi kis- és középvállalkozásoknak adhatnak teret, az új fejlődési pálya eredményei jócskán elmaradhatnak a várakozásoktól. A perifériák általános tőkeszegénységét Közép-Európában tovább súlyosbítja a külföldi működő tőkétől való függőség; a befektetők által elkerült, a szintén külföldi szereplők által uralt bankrendszerrel kedvező fejlesztési hitelekben nem részesülő térségekben az új iparszerkezet kialakulásához szükséges alapvető pénzügyi feltételek is hiányozhatnak. Vagyis: még ha új stabil állapotot ér is el a térség, ez könnyen lehet, hogy jóval a válság előtti szint alatt fog elhelyezkedni. Ezt a jelenséget a szakirodalom *alacsony szintű egyensúlyi csapda* (low-level equilibrium trap) néven emlegeti.

A balsikerű és féloldalas válságkezelő programok tárgyalásával akár külön kötetet lehetne megtölteni. Talán a legnagyobb európai példa, a brit szénbányászat felszámolása meg-

szabadította az országot egy valóban kilátástalan sorsú válságágazattól, de szociális költségeit mindmáig fizetni kell; a fejlődés újraindult és új iparágak, szolgáltató tevékenységek telepedtek meg, ám ebből széles társadalmi csoportok illetve kiterjedt területek vajmi keveset profitáltak. Martin 1989-es tanulmányában (magyarul *Martin* 1997) felhívta rá a figyelmet, hogy az új növekedési pálya több évtizedes kiegyenlítődés után a területi különbségek újbóli markáns emelkedésével jár, és az új ipari fejlődés nyertesei nem a depressziós perifériák, hanem az ország nagy konurbációi és az eleve prosperáló Nyugat-Közép-Anglia illetve az északnyugat lesznek. Huszonöt évvel és számtalan költséges fejlesztési programmal később a volt bányavidékek sokkal szebb képet mutatnak, de a területi különbségek nem enyhültek: Nagy-London és pár jelentősebb város győzött, míg máshol a kiürülési folyamatok bizonyultak erősebbeknek.

Másrészt olyan példákat is említhetünk, ahol az ipari regenerációban a régi és az új iparágak egyaránt szerepet játszottak (így a „legemblematikusabb” ipari válságtérség, a Ruhr-vidék esetén), vagy egyenesen a régi ipari konszernek váltak a megújulás motorjaivá; igaz, nem feltétlenül eredeti tevékenységi körükben (a német Mannesmann például szinte teljesen felhagyott az acélgyártással, de erős pozíciókat épített ki a gép- és elektronikai iparban valamint a telekommunikációban, amely 2001-es felvásárlása és a Vodafone csoportba olvadása idejére a társaság fő profiljává vált). Egyes becslések szerint (*Hospers* 2004) az ezredforduló után a valamikori szén- és acélkonszernek nyereségének kétharmadát az új iparban kialakított profilok adták.

Az EGK és az Európai Unió közösségi politikái: az első lépések

Az ipari válság felszámolására irányuló közpolitikák először az állami beavatkozás keretein belül jelentek meg; a közösségi politikák kifejlődése ezen a területen későbbre tehető. Az 1980-as években a struktúrapolitika állami kompetencia volt; bár már 1973-ban kezdeményezések születtek a közös fellépésre, a nemzeti szuverenitás iránti igény erősebbnek bizonyult, és az 1975-ben megalapított Európai Regionális Fejlesztési Alap szerkezetátalakításra elkülönített forrásai az 1979-es és 1984-es, kisebb léptékű reformokat követően is alacsonyak maradtak, az intervenció projektszemléletű volt. Az európai regionális politika a Strukturális Alapok 1988-as reformja után, a 2. kedvezményezettégi célcsoport (Objective 2) által nyert nagyobb szerepet az ipari válságkezelésben; fölemelték a rendelkezésére álló forrásokat, majd a későbbi reformokkal fokozatosan szélesítették a támogatható területek körét (*Horváth* 1998, *Bachtler–Taylor* 1999).

A közösségi politika fejlődésében jellemző elem, hogy megjelenésekor már nem a leg súlyosabb válsággal, hanem inkább az utókezelés feladataival kellett szembenéznie, ezért a 2.

célcsoport intézkedései kevesebb és kiterjedésükben is kisebb problémaövezetre koncentrálhattak. 1989–1992 között évi 1,2 milliárd, 1993–1999 között évi 2,85 milliárd, 2000–2006 között pedig évi 3,2 milliárd Eurót fordítottak a 2. célcsoport közösségi finanszírozására, így annak részesedése a Strukturális Alapok kiadásain belül 9,6%-ról 11%-ra, majd 11,5%-ra emelkedett, miközben az első két periódus között a koncentráció elvének érvényesítésével az érintett népesség 73-ról 60 millióra csökkent. A kiadások a fizikai regeneráció csökkenő és a produktív környezet emelkedő prioritizálását tükrözik, az emberi erőforrások fejlesztésére azonos arányú forrásokat áldoztak (3.1. táblázat). Az Európai Unió harmadik kohéziós jelentése kimutatásai alapján az összes kiadások 10%-a irányult az infokommunikációs és K+F-szektorba (*Új partnerség a kohézió érdekében* 2004). Az 1994–1999-es programozási periódusban a 2. célcsoport intézkedései 2,7-szer annyi embert érintettek, mint korábban; a ráfordítások emelkedését és az inflációt figyelembe véve a beavatkozás hatékonysága hozzávetőlegesen azonos volt az 1989–1992 közöttivel (3.2. táblázat). A beavatkozás ekkor az érintett népesség körét tekintve koncentráltabban, térben viszont a korábbinál több régió bevonásával valósult meg.

3.1. táblázat

A 2. célcsoport támogatásainak megoszlása (%)

Programozási periódus	Fizikai regeneráció	Emberi erőforrás fejlesztés	Produktív környezet	Technikai segítségnyújtás
1989–1993	36%	21%	41%	2%
1994–1999	29%	20%	49%	2%

Forrás: Ex post evaluation of 1994–99 Objective 2 programmes 2003, 78. alapján a szerző szerkesztése

3.2. táblázat

A 2. célcsoport munkaerő-piaci eredményei (fő)

Eredmény	1989–1993	1994–1999
Munkahelyteremtés	576 000	700 000
Munkahelymegőrzés		529 000
Munkahelyátcsoportosítás	270 000	1 112 000
ÖSSZESEN	846 000	2 241 000

Forrás: Ex post evaluation of 1994–99 Objective 2 programmes 2003 adatai alapján a szerző szerkesztése

A struktúrapolitika és egyes projektek tanulmányozása arra enged következtetni – és ezt egy Bachtler és Taylor által idézett DG XVI-os értékelés is alátámasztja – hogy a programok céljait és eszközeit nagyon magas homogenitás jellemezte az Európai Unió egész területén; a beavatkozás érzéketlen maradt a nemzeti és helyi sajátosságok iránt, bár kisebb elmozdulás látható az általános célok felől az endogén növekedési potenciál jobb felismerése és a külön-

böző társadalmi csoportok eltérő igényeinek figyelembevétele irányába. A 2000–2006-os periódus projektjeinek leírása alapján azonban az uniformizáló szemlélet továbbra is szembetűnő volt, és a 2007–2013-as időszakban is az maradt.

3.2.2. Az iparpolitika nemzeti modelljei

Az 1990-es, 2000-es években a fejlett országokban fokozatosan csökkent az iparpolitika jelentősége és társadalmi, politikai presztízse. A korabeli konszenzus meghaladottnak és alacsony hatékonyságúnak ítélte a vertikális szemléletű, egyes iparágak támogatására koncentrált ipari beavatkozást; ez a fordulat pedig nem csak a korábbi évtizedekben alkalmazott politikák kifulladásának, hanem már magának az ipar csökkenő súlyának is köszönhető volt. A közvélekedés elfogadta és általában pozitív jelenségként értékelte a gazdaság nagymérvű dezindusztrializációját (*Christopherson–Martin–Sunley–Tyler* 2014). A posztfordista átmenet legfontosabb problémáit megoldottnak vélték, a szerkezetátalakítási politikák pedig térben koncentrált, az átmenetet megsínylő térségekre irányuló eszközökként működtek. A döntéshozók, elemzők és társadalmak figyelme a fogyasztói és üzleti szolgáltatások előretörése, az információtechnológiai és telekommunikációs forradalom, valamint a nagyvárosok egyre fokozódó térszervező szerepe felé fordult.

Az iparpolitika a főáramú fejlesztéspolitika egyik ága lett, mégpedig általánosított formában, a gazdasági versenyképesség növelésére törekvő *horizontális eszközök* (pl. klaszterfejlesztés, innovációs politikák) egyik lehetséges alkalmazási területeként. Az uniós források felhasználását szabályozó országos tervdokumentumokban az új világgazdasági válságig gyakran alig, vagy egyáltalán nem találkozunk az „ipar” kifejezéssel. Ez a különös vakság nem csak az ipari válság lecsengésének, hanem a posztindusztrializmus ideológiájának is köszönhető: a vélekedés, hogy az ipari termelés zsugorodása természetszerű, a jövőt pedig mindenekelőtt a modern szolgáltatások, valamint a „tudásalapú társadalom” bizonytalan körvonalú, a tiszta K+F-tevékenységekre, teljes körű automatizációra vagy ígéretes jövőbeli technológiákra (3d-nyomtatás, „Internet of things” stb.) alapozott víziói képviselik, különösen nagy népszerűségnek örvendett. A közép-európai országokban ezt fokozta még az államszocializmus és a központi tervezés örökségének elutasítása, egy nagy gazdaságpolitikai fordulat iránti vágyakozás (lásd 4.1.3. fejezet). Ezzel együtt az iparpolitikák nem tűntek el a fejlett országok gazdaságpolitikai gyakorlatából; sőt, sokkal szisztematikusabban alkalmazták őket, mint a posztszocialista országokban. Az eltérő történelmi hagyományok, intézményrendszerek az

iparpolitika eltérő formáinak kialakulását eredményezték, amelyek így az angolszász országok kevésbé aktív iparpolitikájától a beavatkozáspártibb kontinentális formáig terjednek. *Cimoli–Dosi–Stiglitz* (2015) az ipar működését befolyásoló politikai eszközök és intézmények széles spektrumát azonosítják, amelyeket a modern államok többsége természetesen alkalmaz anélkül, hogy formálisan iparpolitikáknak nevezné őket (3.3. táblázat). Ezek az eszközök és intézmények gyakran úgy befolyásolják a hazai vagy külföldi piaci szereplők versenyképességét, hogy közben nem sértik meg a versenysemlegességet elváró nemzetközi egyezményeket, EU- vagy WTO-szabályokat sem. Egy fejezetben nem lehetséges felsorolni az iparpolitika számtalan nemzeti változatát, és ez ennek a munkának nem is célja. A továbbiakban három markáns megközelítésről adok rövid áttekintést:

- az angolszász országok szabályozáson alapuló *informális iparpolitikájáról*;
- az erős állami beavatkozáson és a csúcstechnológiai iparágak támogatásán alapuló francia *dirigista modellről*;
- a magas tudástartalmú, készség- és hálózatfejlesztésen alapuló *skandináv modellről*;
- és a távol-keleti fejlesztő államról.

3.3. táblázat

Az iparfejlődést és technológiai tanulást elősegítő politikák és intézményrendszerek

A közpolitikai beavatkozás tere	Politikai eszközök	Intézmények
1. Tudományos és technológiai innováció	Tudománypolitikák, felsőoktatás, „élenjáró” technológiai projektek	Kutatóegyetemek, állami kutatóintézetek, klinikák, úrkutatási és katonai ügynökségek stb.
2. Társadalmi tanulás és technológiai képességek	Szélesen értelmezett oktatási és képzési politikák	Alapfokú oktatás, szakképzés és más képzési formák
3. Célzott ipartámogató intézkedések	Állami vállalatok alapítása és privatizációja, „nemzeti bajnokok”, KMT-vonzás, vállalati kormányzás stb.	Állami holdingok, kereskedelmi bankok és kockázati tőke-alapok, közművek
4. Gazdasági szereplők technológiai képességei (ismeretek, tanulás, szervezeti formák)	Mint az előző két esetben, plusz K+F-politikák, eszközbeszerzési támogatások	
5. Profitorientált gazdasági szereplők ösztönzői	Árszabályozás, külkereskedelmi kvóták és tarifák, szellemi tulajdon-szabályok stb.	Szabályozó és támogató ügynökségek, kereskedelempolitikai szervezetek, szellemi tulajdon-menedzsment
6. Kiválasztási mechanizmusok (a fentiekkel átfedésben)	Trösztellenes és versenyjogi politikák és jogszabályok, piacra lépési és csődjog, finanszírozás, vállalati jog	Versenyhivatalok, csődjogi szervezetek stb.
7. Információellátás és kapcsolatteremtés (pl. vevők, beszállítók, bankok, részvényesek, menedzserek, alkalmazottak számára)	Munkaerő-piaci szabályozás, termék- és pénzpiacok, vállalati és vállalkozói információcsere	

Iparpolitika voltaképpen ott is van, ahol nincs – így foglalhatnánk össze az *Egyesült Államok* iparpolitikájával kapcsolatos véleményeket. A közelmúltig sem a szövetségi állam, sem az egyes államok többsége nem fogalmazott meg átfogó, célzott iparstratégiát; sőt, a verseny- és szektorsemlegesség szellemében érvelve ennek lehetőségét is elutasította. Az amerikai politikai berendezkedés bonyolult és számos szintre és szereplőre oszló rendszere, a fékek és ellensúlyok ellentétei nagymértékben meg is nehezítik a stratégiai beavatkozás megvalósítását, és lelassítják a tervezés folyamatát. Ennek ellenére az USA különböző gazdaságpolitikai mégis előnyökben részesítik bizonyos iparágak fejlődését, miközben elfogadják vagy elősegítik mások eltűnését és/vagy delokalizálását. A „*de facto* iparpolitika” tehát a keretfeltételek kijelölésén, és a kivételt jelentő, de nemzetgazdasági szinten jelentős szektorspecifikus beavatkozások rendszerén alapul. *Ketels* (2007) átfogó tanulmánya egy „közpolitikai keverékben” ragadja meg az amerikai iparpolitika lényegét.

- Az USA tudományos és technológiai vezető szerepe komoly előnyöket nyújt a csúcstechnológiai iparágak számára, amelyek bőségesen profitálnak a szövetségi K+F-költségvetés harmadát felhasználó alapkutatási programok túlcorduló hatásaiból. Az alapkutatások fő finanszírozói közé tartozik a Védelmi és az Energiaügyi Minisztérium (DoD, DoE), az Egészségügyi Intézet (NIH), a NASA és a Nemzeti Tudományos Alapítvány (NSF), így a hozzájuk közel álló iparágak maguk is a szövetségi kormány politikai céljait képviselik, miközben a stabil kormánymegrendelések megvédik őket a piaci hullámveréstől.
- A rossz helyzetű vállalkozások és térségek támogatására elkülönített eszközök elsősorban a KKV-szektor számára nyújtanak segítséget változatos kritériumok (méret, egyes társadalmi csoportok, elhelyezkedés) alapján, elsősorban hitelek, hitelgaranciák, exporttámogatás és technikai segítségnyújtás formájában. Ezt a fajta, redisztribúción alapuló politikát két kormányügynökség, a Small Business Administration (SBA), az Economic Development Administration (EDA), valamint a Földművelésügyi és a Lakás- és Városügyi Minisztérium (DoA, HUD) végzi. Az EDA felelős az ipari szerkezetváltáson átmenő területekért, a DoA pedig a vidékfejlesztésért.
- A szövetségi kereskedelmi politikák átfogó célja a külpiacok megnyitása és a hazai termékek piacra jutásának elősegítése, de korlátozott piacvédelmi (pl. dömpingellenes, vagy a stratégiai szektorok külföldi tulajdonlását megakadályozó) eszközöket is alkalmaz. Az elmúlt évtizedekben a szellemi tulajdon védelme vált USA kereskedelmi

politikájának egyik legfontosabb elemévé, elsősorban a feltörekvő és harmadik világbeli országokkal folytatott bilaterális tárgyalásokon, illetve az átfogó szabadkereskedelmi egyezményekben (NAFTA, TTIP, TPPA). Itt az Egyesült Államok számos alkalommal lépett fel legfontosabb iparágai védelmében.

A fenti politikai prioritások határozottan és következetesen érvényesülnek az állam tevékenységében, hatásuk pedig a kedvező üzleti környezet és a fejlett területi klaszterek adottságaival összeadódva a magas tudástartalmú iparágak fejlődésének kínál kiváló táptalajt.

Az angolszász modell tisztább formája figyelhető meg *Nagy-Britanniában*, ahol a korábbi, erősebb állami szerepvállalással és az állami tulajdon magas hányadával járó keynesiánus iparpolitikákat a Thatcher-kormány alatt a *laissez-faire* megközelítés és a horizontális versenyképességi politikák váltották fel. Az egymást váltó konzervatív és munkáspárti kormányok egyaránt a KMT-alapú beruházásösztönző politikákat, a KKV-k klaszteralapú fejlődését és az innovációt támogatták. Ez nemzeti szinten az iparpolitika jelentős visszahúzódtását, a szolgáltatásalapú fejlődési modellek preferálását eredményezte, miközben a szerkezeti átalakuláson áteső ipari térségekben a csúcstechnológiai komplexumokra támaszkodó újraiparosítási gondolat is elterjedtnek számított (*Horváth 1998*). Az iparfejlesztésben 1997-től fokozatosan a regionális fejlesztési ügynökségek jutottak vezető szerephez. A gyakorlatban a brit iparpolitika egy általánosan befektetőbarát szemlélet mellett sem ebben nem volt olyan sikeres, mint az ipari parkokra támaszkodó Írország; sem a KKV- és klaszterfejlesztésben annyira, mint a kontinens egyes államai. A fejlesztéspolitika csak eseti válaszokat adott az ipar kihívásaira, különösen az autóipar nagy részének összeomlására; a központi kormányzat finanszírozása pedig gyakorlatilag rövid pórázra kötötte a regionális fejlesztési ügynökségeket, amelyek a helyi fejlesztési érdekek artikulálói helyett a központi akarat végrehajtóiként működtek. A külföldi működő tőke beáramlása nem csökkentette a helyi munkanélküliséget; sőt, az alacsony képzettségű esetében inkább kizorító hatások érvényesültek (*Bailey–Driffield 2007*), az átképzési programok pedig a vártnál kisebb eredményeket hoztak.

Franciaország iparpolitikája az erős, etatista fejlesztéspolitikák jellemző példája, amelyet *Cohen (2007)* a XVII–XVIII. századi francia iparosítási modell modern megfelelőjeként a „csúcstechnológiai colbertizmus” néven emleget. Az állam a közérdekre hivatkozva és a jövő technológiáira összpontosítva avatkozik be a magángazdaságba; filozófiája pedig öt sarokponton nyugszik:

- offenzív piacvédelem (erőforrás-koncentráció, támogatások, közbeszerzések és a külső verseny kiküszöbölése) a nemzeti szuverenitás és a technológiai autonómia jelszavával, de a külpiaci siker ígéretével;

- radikálisan sikerorientált innovációpolitika, amely egyaránt képes a jövőbeli lehetőségek megragadására és a sikertelen kísérletekkel (pl. az önálló francia számítástechnikai modellel) való felhagyásra;
- hibrid, állami–piaci együttműködésen alapuló vezetési logika, a két szféra összefonódása;
- „tőke nélküli kapitalizmus”, ahol először az államé a vezető szerep, de a fokozatosan tőkeerőssé váló vállalatok fokozatosan nagyobb és nagyobb autonómiát nyernek;
- a „nagy projekteket” irányító, személyi és intézményi összefonódások által összetartott egységes nemzeti elit.

A colbertista modell újrafogalmazása hozzájárult, hogy a kiválasztott magánvállalatok a közszféra következetes és bőkezű támogatásával először tőkeerős nemzeti bajnokokká, majd globális léptékben működő transznacionális vállalatokká fejlődjenek. Sikereik új legitimitást biztosítottak számukra, hogy az állami intervenció visszaszorulása után már piaci szereplőkként lépjenek fel, de bizonyos szempontból még mindig a kormány és a gazdasági elit közötti érdekközösségben, a nemzeti célok érdekében. Ez a rugalmasság látszik a versenyképességi célok területi lebontására törekedő póluspolitikák evolúciójában is. Mint *Egyed* (2009, 2014) bemutatja, a versenyképességi pólusok (*pôles de compétitivité*) több évtizedes története több fejlesztéspolitikai generációt jelent, ahol a pólusok mindig a koncentrált dekoncentráció modelljét képviselik, csúcstechnológián alapuló fejlesztéseket valósítanak meg, de kiterjedésükben és tartalmukban minduntalan alkalmazkodnak a kor kihívásaihoz és lehetőségeihez. Az 1963 és 1980 között a vidéki régiókban teremtett 520 ezer állás, valamint 7250 vállalkozásnak juttatott decentralizációs prémium elősegítette a vidéki nagyvárosok metropolizációját, és iparosította a perifériákat, vagyis a póluspolitikák első három évtizede sikeresnek tekinthető. Az elmúlt évtizedek azonban ismét az egyenlőtlenségek növekedését hozták magukkal: a regionális különbségek 25%-kal emelkedtek – „[a] nyereségességet befolyásoló központi fejlesztések és beruházási döntések is a koncentráció irányába terelik a cégeket, az egyre élesedő globális verseny kontextusában a városségiók és a nagyvárosok lesznek a folyamatok nyertesei.” (*Egyed* 2014, 163.) Nem könnyű eldönteni, hogy ezekben a változásokban mekkora szerepük van az általános globális változásoknak, mekkora a jóléti állam által megfogalmazott területi kiegyenlítő célok feladásának, és mekkora a metropolisztárségek, illetve a nemzeti szintű versenyképesség felé forduló, és a pólusokat is ezekre a célokra áthangoló közpolitikáknak.

A skandináv országok (*Norvégia, Svédország, Dánia és Finnország*) iparstratégiái a tudásalapú gazdaság erős támogatásán és a hálózatfejlesztésen alapulnak. Ezt a „jövőorientált

iparpolitikát” (Aiginger 2007) a magas K+F- és oktatási kiadások, az élethosszig tartó tanulás támogatása, és az infokommunikációs technológiák magas részaránya jellemzi. A közszféra stratégiai beavatkozása a keretfeltételek kialakítására összpontosított, miközben viszonylag távol tartotta magát a közvetlen piaci beavatkozástól vagy kiválasztott iparágak támogatásától. A skandináv modell előnyeit és hátrányait jól mutatja a finn eset (Ylä-Anttila–PalMBERG 2007): az 1990-es években a posztoszocialista országokhoz hasonlóan transzformációs recessziót átélő finn ipar magára találását elsősorban az egy évtized alatt uralkodó szerepet kivívó ICT-szektornak, az egészségiparnak, és pár bevett márkanévnek (Nokia, Linux) köszönhetette. Az állam a válságba jutott iparágak helyett a gyorsan növekvő területekre összpontosított, és nagyon hamar, 1993-ban elindította a klaszterek és innovációs rendszerek megteremtésére törekedő politikáit. A K+F-kiadások jelentős megemlése volt a legfontosabb iparpolitikai intézkedés, de a sikerben szerepet játszott a területi klaszterek révén elért decentralizáció is. A finn eset azonban nem csak a gyors felfutásra, hanem a túlspecializáció kockázataira is jó példa. Az olcsó távol-keleti versenytársak megjelenése, majd a finn gazdaságban központi szerepet betöltő Nokia összeomlása ismét szerkezeti válságba sodorta az országot. A Nokia esete a monostruktúrák kockázataira is jó példa: az elektronika 1995-ben a finn feldolgozóipar bruttó hozzáadott értékének 12%-át, 2007-ben 26%-át, de 2013-ban, a Nokia összeomlása után már csak 8,5%-át állította elő. Az új iparágakat felszínre hozó bio- és nanotechnológia hozzájárul a válság utáni kilábaláshoz, és új termékeket, vállalatokat hoz felszínre, de a kis méretű, nyílt nemzetgazdaságok problémái a jövőben újra megjelenhetnek.

A kelet-ázsiai fejlesztő államok fejlődését az erős korai szerepvállalás fémjelzte, amelynek végcélja a globális gazdaságba való beilleszkedés volt, de ehhez kerülővel, erős állami intervenciók időszak után jutottak el. Gereffi (1995) a kelet-ázsiai „gazdasági csoda” gazdaságpolitikai hátterét feltáró elemzéséből kitűnik a főáramú és különutas megközelítések elegye. A térség államaiban a Világbank elemzéseiben gyakran emlegetett piacbarát piaci fundamentumokat (befektetőbarát makrogazdasági feltételek, magas humántőke-befektetések, stabil pénzügyi rendszer, korlátozott ártorzító hatások, a külföldi technológiák adaptálására és kereskedelemre való fogadókészség) kedvező társadalmi adottságok (hatékony közoktatás, viszonylag alacsony társadalmi egyenlőtlenségek) és aktív állami iparfejlesztési politikák egészítették ki. A külföldi működőtőke-befektetések mellett erős hazai tulajdonú vállalatok kialakítására törekedtek, miközben húzódoztak a nemzetközi szervezetek által minduntalan javasolt – *de facto* a reálbér-csökkenésre alapozó – megszorítási politikák alkalmazásától. A kormányzati–vállalati együttműködés alapvetően piacpárti, de az ipari feljebb lépésre törekvő gazdaságpolitikát eredményezett.

Gereffi eredményeit *Hutschenreiter* és *Zhang* (2007), valamint *Rugraff* (2008) is megerősíti, egyben azt is kihangsúlyozva, hogy a kelet-ázsiai országok más vonásokban is eltérő magatartást mutattak az Írországból „kikísérletezett”, majd Közép-Európában átvett KMT-barát befektetési politikákhoz képest. Tajvanban és Koreában nagyon erős támogatásokban részesítették a korai fejlődésű stádiumú iparágakat, és központi tervezéssel mélyen beavatkoztak a vállalatok életébe – akár azt is megszabva, hogy egyes vállalatok milyen új iparágakba lépjenek be. Kínában aktívan támogatták egyes élenjáró iparágak megtelepedését, másokat viszont korlátoztak vagy egyszerűen megtiltottak; a fejlődés alapja nem a KMT közép-európai jellemző vezérszerepe, hanem a hazai és külföldi tőke közötti egyensúly volt. Kína 2001-es WTO-csatlakozása előtt gyakran csak akkor engedélyezték a KMT-alapú beruházásokat, ha az bizonyos szintű technológiatranszferrel is járt. Az UNCTAD és az OECD adatai szerint 2005-ben már 750 külföldi tulajdonú, főként a transznacionális vállalatok kötelékében működő K+F-egység működött Kína területén. Az ezredfordulótól növekvő támogatásban részesültek a hazai K+F-kapacitások, és a politikai elit tudatosan törekedett az egyre szaporodó kiválósági szigetek kialakítására, nyolc élvonalbeli technológia kiemelt támogatásával.

A kínai modell egy vonásában radikálisan különbözik a japán, koreai és más kelet-ázsiai felzárkózási pályáktól: nem alkalmazta az utóbbiakra jellemző, a hazai tulajdonú ipart védő ideiglenes piacvédelmet, hanem az 1980-as évektől gyors ütemben nyitott a világgazdaság felé. A protekcionizmus elemei erősebbek voltak a többi távol-keleti ország gazdaságpolitikájában, ahol a kereskedelmi akadályok lebontását csak a „nemzeti bajnok” vállalatok megerősödése után engedélyezték.

3.2.3. Újraiparosítási politikák az új válság után

Az újraiparosítási politikák az új világgazdasági válsággal jelentek meg és váltak ismét hangsúlyossá a közgondolkodásban. Elsősorban mégsem a 2008–2009-es évek ipari visszaesése, hanem a válság tovaterjedése és tartós hatásai bizonyultak jelentősnek. Ezekben a hatásokban ugyanis a korábbi évtizedek felhalmozódott problémái tükröződtek vissza; egyszerre a figyelem középpontjába kerültek a posztindusztriális gazdaságok árnyoldalai, és az ipar globális átrendeződésének társadalmi-gazdasági költségei is. Az újraiparosítási koncepciók helyzetfeltáró fejezetei megegyeznek abban, hogy elismerik a posztfordista gazdaság alapfeltételeit, de túlzottnak értékelik a fejlett országokban végbemenő dezindusztrializáció mértékét, és elismerik az erősebb állami beavatkozás létjogosultságát. Nem tartják elkerülhetetlennek az ipari

foglalkoztatás további visszaszorulását, hanem azt vagy a mai, vagy annál kicsit magasabb szinten stabilizálhatónak és hosszú távon is fenntarthatónak értékelik. A stratégiaalkotók érvei egyszerre állnak piaci és társadalompolitikai alapokon; vagyis azt állítják, hogy a célzott, a versenyképesség magas útjára koncentráló iparfejlesztés képes megfelelni a külső verseny kihívásainak, miközben foglalkoztatási lehetőségeket kínál a szakképzett munkavállalók számára. Mind Európában, mind a tengerentúlon hangsúlyos szerepet kapnak az iparhoz kapcsolódó innovációs és szolgáltató tevékenységek, amelyek esetében a koncepciók a közelség és a területi multiplikátor-hatások szerepét emelik ki.

A legfontosabb összekötő kapocs azonban a legfejlettebb gazdaságok globális ipari vezető szerepének elvesztésétől való félelem. Amerikában az Elnök Tudományos és Technológiai Tanácsának az ipar újjáélesztését támogató jelentése szerint „[az] USA ipari termelése aránylag egyenletes ütemben növekedett a XX. század során. A feldolgozóipar foglalkoztatása az 1960-as és 1990-es évek között nagyjából 17–18 millió főt tett ki. Az elmúlt évtizedben azonban ez a helyzet megváltozott. A termelés szinte teljesen stagnált. Az Egyesült Államok elveszítette feldolgozóipari munkaerő-állományának harmadát, az új kapacitások megteremtésére irányuló beruházások pedig megakadtak. A termelékenység növekedése önmagában már nem magyarázza az ipari foglalkoztatás csökkenését; a teljes szektor versenyképességének hanyatlásáról kell beszélnünk.” (*Report to the President on Capturing Domestic Competitive Advantage in Advanced Manufacturing* 2012, 7.) Az Európai Unió Bizottsága Vállalatpolitikai és Ipari Főigazgatóságának versenyképességi jelentése hasonló alapokról indul: „A feldolgozóipar EU GDP-n belüli csökkenő részaránya nem új jelenség; a magyarázatok részben hosszú távú szerkezeti változásokhoz köthetők. (...) Újdonság viszont, hogy az elmúlt évtizedben Európában felgyorsult [a gazdaság] feldolgozóipartól történő elszakadása, és egy olyan kritikus küszöbhez érkezett, amelyen túl már az európai gazdasági és szociális modell fenntarthatósága válik kérdésessé.” (*European Competitiveness Report* 2013, i.)

A válságjelenségekben kicsúcsosodó hosszú távú szerkezeti problémákról részletesen beszámolnak a fenti stratégiák előzményeinek tekinthető, neves háttérintézmények által készített elemzések: az Egyesült Államokban különösen a Brookings Institute háttéranyagai (*Helper–Wial* 2011, *Helper–Krueger–Wial* 2012) és a korábbi elnöki jelentések (*Report to the President on Ensuring American Leadership in Advanced Manufacturing* 2011)¹⁸, az Európai Unióban bizottsági dokumentumok (*An Integrated Industrial Policy for the Globalisation Era*

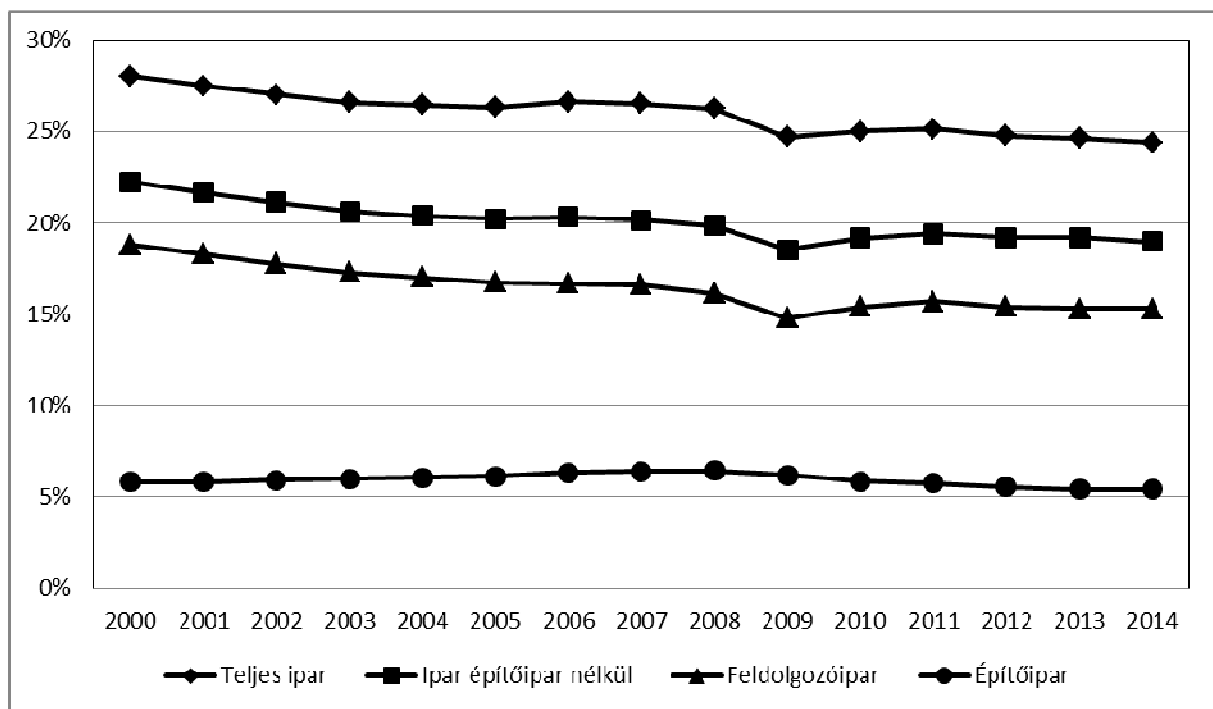
---

¹⁸ Velük ellentétben áll a Boston Consulting Group jelentése, amely szerint a kínai ipar költségelőnyének csökkenése, lassuló termelékenység-növekedése és rejtett költségei, valamint az USA „olcsóbb munkaerő országá” válása együttesen piaci megoldást kínál a problémákra (*Sirkin–Zinser–Hohner* 2011). Ez a dokumentum lényegében a versenyképesség alacsony útja és a költségalapú versenystratégiák mellett foglal állást.

2010, *A Stronger European Industry for Growth and Economic Recovery* 2012, *Competing in Global Value Chains* 2013, *State of the Industry* 2014) és az EU szervezetén kívül készült elemzések (pl. a Deutsche Bank szkeptikusabb értékelése – *Heymann–Vetter* 2013). Látható, hogy a stratégiák mögött valóban az EU-28-ak iparának lassú visszaszorulása áll: 2000 és 2014 között a teljes ipar részaránya 28%-ról 24%-ra, s ezen belül a feldolgozóiparé 19%-ról 15%-ra esett vissza a közösség által megtermelt Bruttó Hozzáadott Értékben (3.8. ábra). A válság óta ráadásul ez már nem csak a gazdaságszerkezet átalakulásának következménye, mivel 2008 és 2012 között mintegy 3 millió, 2012 és 2014 között további félmillió ipari állás szűnt meg, valamint 2008 és 2014 között az ipar termelése nominálisan mérve is mindösszesen 2%-ot, a feldolgozóiparé pedig csak 1%-ot emelkedett.

3.8. ábra

Az ipar aránya az EU-28 Bruttó Hozzáadott Értékében (2000–2014, %)

Forrás: EUROSTAT adatai alapján a szerző szerkesztése.

Az újraparosítási stratégiák a modern ipar nemzetgazdasági és társadalmi nélkülözhetetlenségét hangsúlyozzák. *Helper–Krueger–Wial* (2012) az USA példájára hivatkozva több jelentős érvet sorol fel a szektor szerepének újraértékelése mellett.

- A feldolgozóipar továbbra is az átlagnál 20%-kal magasabb bérszínvonalat és kedvezőbb munkavállalói juttatásokat kínáló ágazatok közé tartozik, különösen akkor, ha a kékgalléros munkavállalókat nézzük.

- Az ipar a termék- és folyamatinnováció jelentős forrása; 2006 és 2008 között az iparban 22% volt a jelentős új terméket vagy szolgáltatást bevezető vállalkozások aránya, míg a többi szektorban csak 8%.
- A feldolgozóipar 11%-os GDP-részesedését jóval túlszárnyaló módon a belföldi K+F-kiadások 68%-a, 9%-os foglalkoztatási súlyát meghaladóan pedig az alkalmazott mérnökök 35%-a fölött rendelkezett.
- A feldolgozóipar kulcsfontosságú a kereskedelmi mérleg alakulásában; az offshoring jelentősen rontotta az USA pozícióit, így 2001 (Kína WTO-csatlakozása) és 2006 között az éves külkereskedelmi deficit évi 30 milliárd USD-ről 70 milliárd USD-re emelkedett, ami becslések szerint önmagában kb. 1,76 millió munkahely megszűnéséért felelős.¹⁹ A feldolgozóipar ezzel együtt is az USA összesített kereskedelmének kétharmadáért felelős; a szolgáltatások exportja részben politikai, részben intézményi gátak miatt nem volt képes pótolni az ipar szerepét.
- 2001 és 2009 között minden fontosabb iparágban csökkent a foglalkoztatás, de két iparági csoportban, a magas bérszínvonalú és hozzáadott értékű, valamint a nehezen szállítható javakat termelő iparágak lényegesen kisebb veszteségeket szenvedtek.

Az európai dokumentumok (*A Stronger European Industry for Growth and Economic Recovery 2012*, *European Competitiveness Report 2013*, *State of the Industry 2014*, *Heymann–Vetter 2013*) hasonló sarokszámokat emlegetnek:

- Az ipar áll az EU exportteljesítményének és a magánszektor K+F beruházásainak több mint 80–80%-a mögött. A feldolgozóipar exporttöbbletét azonban döntően néhány szűk termékcsoporthoz adta, elsősorban a közúti járművek, az ipari gépek és eszközök, a gyógyszerek, a repülőgépek, az italok és a papírtermékek. A legnagyobb kereskedelmi deficit a ruházat, irodai gépek, telekommunikációs eszközök és nem-fémes fémek terén alakult ki. A koncentráció országok között is egyenlőtlenül oszlik meg: általában Németország, a gépgyártásban Olaszország, az organikus vegyi anyagokban pedig Írország mutatott kiugró teljesítményt.
- Az ipari foglalkoztatás változatlanul magas multiplikátor-hatásokat generál: minden ipari munkahely 1,6–2 további munkahely teremtéséhez járult hozzá más gazdasági ágazatokban.
- Jelentős nemzetközi különbségek mellett egyes iparágak hosszú távon is meghatározó jelentőségűek egyes államok gazdaságszerkezetében: ilyen a német gépipar és autóipar

¹⁹ Az éves deficit ezt követően 2008-ig 65 milliárd USD körül stagnált, a válság következtében 2010-ig 40 milliárd USD-re mérséklődött, és azóta is ezen a szinten tartózkodik (www.tradingeconomics.com).

(2011-ben az országos bruttó hozzáadott érték 16-16%-ával, és mindkét iparágban 60% fölötti exportrátaival), a francia élelmiszer- és gépipar (19%), a déli államok élelmiszeripara (Görögországban 35%) illetve a hatalmasra nőtt, majd jókora visszaesést elkönyvelő finn elektronikai ipar. Olaszország ipara, amelyben a fém-, gép-, élelmiszer- és textilipar a GVA 17, 13, illetve 11-10%-ával rendelkezik, sokkal kiegyensúlyozottabb iparszerkezetű.

- Bizonyos munkaintenzív iparágak foglalkoztató szerepe sem elhanyagolható; az EU-n belüli feldolgozóipari foglalkoztatás 40%-át low-tech iparágak adják. A déli országok élelmiszeripara, bár növekedése lassú és piacai telítettek, nem csak foglalkoztatásával és értéktermelésével, hanem más alacsony technológiai szintű iparágakkal ellentétben kedvező válságtűrő képességével is kiemelkedett: teljesítménye aránylag független a gazdasági ciklusok ingadozásától.
- Bár az európai ipar versenyképessége nem mutat belső konvergenciát, globális versenytársaival szemben pedig visszaszorulóban van, az ipari foglalkoztatás 30%-át (Németországban, Svédországban, Írországban, Franciaországban és Nagy-Britanniában pedig több mint 40%-át) a közepes vagy csúcstechnológiai iparágak adják. A gazdasági válság visszaesését a csúcstechnológiai cikkek gyártása kiemelkedően jól vészelte át; termelésük 2005 óta 26%-kal, a közepes-magas technológiai szegmensben 7%-kal emelkedett – amellyel szemben a low-tech iparágak 6%-os visszaesése áll.

A stratégiák és elemzések a feldolgozóipari bázis mindenképpen megtartandó „kritikus tömege” mellett érvelnek, amely (az ECR 2013 szerint):

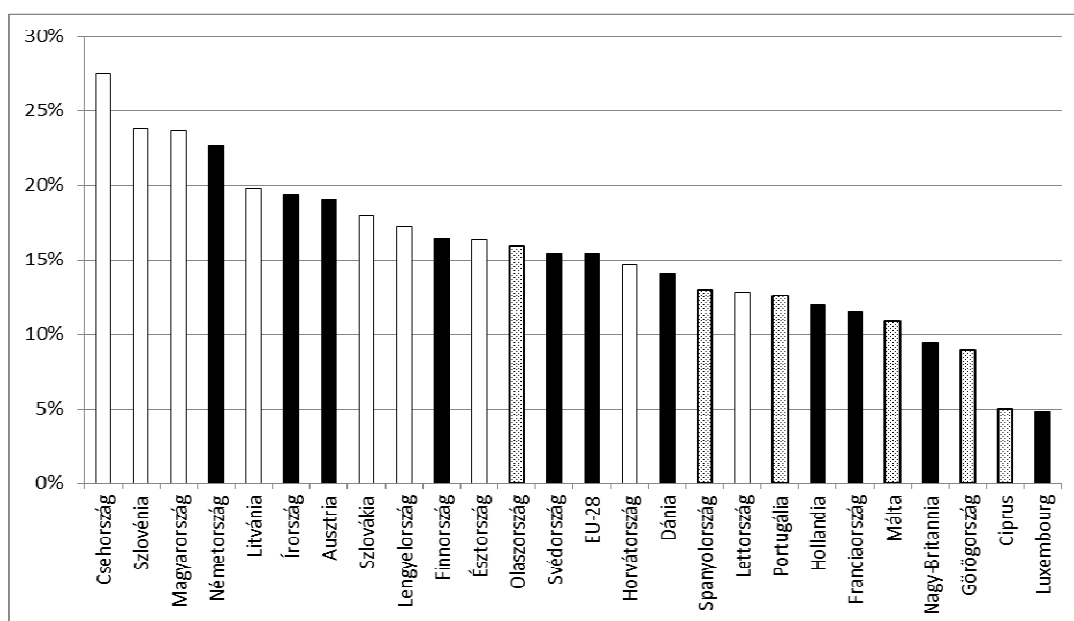
- képes fenntartani a jellemzően ma is az iparhoz kötődő innovációs rendszereket;
- jelentős visszacsatolásokkal kapcsolódik a versenyképes szolgáltató szektorhoz, „hordozó” szerepet játszik azok működésében;
- magas termelékenységnövekedést biztosít.

Megfelelő kritikus tömeg hiányában a destruktív dezindusztrializációs folyamatok az ipari hálózatok felbomlását eredményezhetik: szétesnek a beszállítói kapcsolatok, elérhetetlenné válnak vagy radikálisan megdrágulnak az ipar által felhasznált speciális alapanyagok és szolgáltatások, a szakképzés hanyatlásával csökken a munkaerő mennyiségi és minőségi kínálata, visszaszorul az ipari termelés fizikai közelségét igénylő termék- és folyamatinnováció. Vagyis – mint e kötet számtalan pontján láttuk – az ipari versenyképesség letéteményesei a térben lokalizált hálózatok; az a szélesen értelmezett háttér, amely lehetővé teszi újabb és újabb ipari tevékenységek letelepítését és sikeres működését. A hálózatok ritkásabbá válása a

túlspecializáció ellentétéhez, destruktív dezindustrializációval járó kiüresedési folyamatokhoz vezet, újjáépítésük pedig csak hosszú, fáradságos munkával valósítható meg. Az Európai Unió 2012 és 2020 között a közösségi Bruttó Hozzáadott Érték 16%-ról 20%-ra kívánja emelni az ipar részarányát, amelyet a kritikus tömeg egy fontos fokmérőjének tekinthetünk. Ez a kritérium a 3.9. ábra adatai szerint jelenleg csak Csehországban, Szlovéniában, Magyarországon és Németországban teljesül, és a balti térség kivételével Ausztria, Szlovákia és Lengyelország, vagyis a Közép-Európában kialakuló ipari magterület országai állnak hozzá közel. Szembetűnő, hogy a déli tagállamokban egyedül Olaszország tartozik a középmezőnybe; egyébként ezek az országok a lista alsó felén helyezkednek el. Könnyen igazat adhatunk *Heyman–Vetter* (2013) értékelésének, hogy a közösség gazdaságszerkezetének ilyen arányú átalakítása a nagy tagállamok értékei tükrében túl ambiciózus, megvalósítása pedig 2020-ig nem tűnik reálisnak.

3.9. ábra

A feldolgozóipar aránya az EU-tagállamok Bruttó Hozzáadott Értékében (2014, %)²⁰

Jelmagyarázat: A fehér oszlopok a poszt-szocialista EU-tagállamokat, a fekete oszlopok a régi EU-tagállamokat, a szürke oszlopok pedig a déli periféria országait jelölik.

Forrás: EUROSTAT adatai alapján a szerző szerkesztése.

Az ipar hanyatlásáért részben a mainstream gazdaságpolitikák rossz illeszkedése is felelős. Az államok és önkormányzatok körében elterjedt általános támogató eszközök, így a befektetésvonzás és munkahely-megtartási támogatások, a telephelyfejlesztés és a befektetőbarát üzleti környezet kialakítása (pl. adókedvezmények vagy laza munkaerő-piaci szabályozás)

²⁰ Belgium, Bulgária és Románia vonatkozó adatai nem elérhetők.

nem felelnek meg az ipar valódi igényeinek. A kis- és középvállalkozások könnyen kiszorulnak a támogatási rendszerekből és innovációs láncokból, miközben nem képesek kihasználni a nagyok által élvezett legfontosabb előnyöket. A KKV-k nehezen jutnak hozzá az új technológiákhoz, mivel a triple helix modellre épülő ipari-egyetemi-kormányzati együttműködések túl nagy volumenűek és hiányoznak belőlük az általuk legjobban keresett alkalmazott technológiai eredmények; az egyetemi és állami innovációs központokban pedig többnyire nem állnak rendelkezésre a folyamatinnovációt elősegítő, méretre szabott menedzsment-eljárásokat, munkaszervezési mintákat és a beszállítói láncok fejlesztését kínáló csomagok sem (*Helper-Wial 2011, Report to the President on Capturing Domestic Competitive Advantage in Advanced Manufacturing 2012*).

Az újraparosítási stratégiák közös vonása, hogy alkalmazkodtak a fejlesztéspolitikai mainstream szemléletéhez és eszköztárhoz, nem vetik fel az erősebb piacvédelem szükségességét vagy akár lehetőségét, mint teszik azt az erős állami beavatkozás mellett érvelők. Ez egybevág *Szalavetz (2015)* érvelésével, mely szerint a válság utáni állami beavatkozás ugyan meghaladja az iparpolitikától eredendően idegenkedő neoliberais konszenzust, csak nehezen mérhető vagy elfogadott piacvédelmi eszközöket alkalmaz (ide tartoznak pl. a fenntarthatóságra apelláló vagy specifikusan környezetipari támogatások, humántőke-beruházások, és különösen a „vállalkozó államnak” ma is szabad játékkeret adó innovációpolitikák), névleg szektorsemleges marad. Nem meglepő, hogy a globális szabadkereskedelem mellett álló USA és az EU e téren elkerülik a nyílt utalásokat. A dokumentumok érveléséből azonban léptenyomon kiolvasható a belső ipar védelmének igénye.

Az újraparosítás fókuszában a magas rugalmasságot és fenntartható versenyképességet mutató fejlett feldolgozóipar (*advanced manufacturing*) áll. Ez nem azonos a szigorúan értelmezett csúcstechnológiával, hiszen exportképes, magas hozzáadott értékű és tudástartalmú termékek előállítására a közepes és alacsony technológiát képviselő iparágak is képesek, így nem csak foglalkoztatási szerepük, hanem gazdasági potenciáljuk is figyelmet érdemel. Nem véletlen, hogy mind az USA, mind az EU stratégiái KKV-barát, a közepes és alacsony technológiai csoportba sorolt iparágakra is odafigyelő intézkedéscsomagokat szorgalmaznak. Az újraparosítási stratégiák közös pontja, hogy a csúcstechnológiákat a több iparágat átfogó, a versenyképesség új formáit általában támogató *áthidaló technológiák* vagy *kulcsfontosságú alaptechnológiák* (USA: *cross-cutting technologies*; EU: *key enabling technologies*) között helyezik el.²¹ A nano- és biotechnológia, anyagtudományi fejlesztések, az ipari robotika vagy

---

²¹ Magyarul helyesebb volna ezeket *lehetőségteremtő* vagy *áthidaló technológiáknak* nevezni: de mivel az EU hivatalosan a kulcsfontosságú alaptechnológiák fordítást használja, a továbbiakban én is ezt a mintát követem.

a fotonika a hagyományos iparágakba beépülve, az új mérőmódszerekkel, design-eljárásokkal vagy anyagtechnológiákkal egy csomagban váltak az alkalmazott innovációs eszköztár pillé-reivé.

Az Egyesült Államokban elsősorban az innovációhoz való jobb hozzáférés és az innovációtranszfer intézményi hátterének fejlesztése kapott hangsúlyt. A Brookings Institute háttérelmzése (Helper–Wial 2011; Helper–Krueger–Wial 2012), majd az elnöknek beterjesztett javaslatok (*Report to the President on Capturing Domestic Competitive Advantage in Advanced Manufacturing* 2012) három pillérré helyezik az országos iparfejlesztési stratégiát:

- *innovációs képességek fejlesztése*: nemzeti szintű innovációs stratégia, feldolgozóipari innovációs központok hálózata, egyetem–ipari tudástranszfer, a tudás hatékonyabb piaci hasznosítása;
- *a tehetségutánpótlás biztosítása*: át- és továbbképzés, befektetések a felsőfokú szak-képzésbe, a megszerzett tudást elismerő tanúsítványok és akkreditáció rendszere, egyetemi szintű képzési programok, gyakornoki rendszerek;
- *az üzleti környezet javítása*: adóreform, jobb szabályozás, kereskedelmi- és energiapolitika.

Az *innovációpolitikában* az alkalmazott kutatásokban és tudástranszferben élenjáró német Fraunhofer-intézetek mintáját követő *feldolgozóipari innovációs központok* (Institute for Manufacturing Innovation) alapítását tartották a legfontosabb feladatnak. A központok közvetítő szerepet játszanak a tudomány és a vállalkozások (különösen KKV-k) között, céljuk az alap kutatások és termékfejlesztés közötti rés áthidalása (3.10. ábra). Mindegyik központ egy-egy élenjáró, az USA vezető szerepének megőrzésére képes áthidaló technológiára összpontosít, és egy nemzeti hálózat részeként működik. A prioritást élvező áthidaló technológiákat egy technológiai mátrix segítségével választották ki négy tényező: a nemzeti szükségletek, a globális piaci kereslet, a nemzeti versenyképesség és a globális technológiai felkészültség figyelembevételével. A központok konzorciumokat alkotva működnek együtt az egyetemekkel, nemzeti laboratóriumokkal, valamint a szakképzéssel és felsőoktatással, és költségvetésüket is társfinanszírozással biztosítják. Az ipar és a kormányzat hozzájárulása az 1:1-es elven oszlik meg a felek között. Az Obama-kormány először 15, majd a költségvetés megduplázásával 45 központból álló hálózat kiépítését tűzte ki célként; az első, pilot-programként működő intézetet az ohioi Youngstownban alapították 2012-ben. A hálózat 2015 elején öt intézetből állt, amelyek elsősorban anyagtechnológiai fejlesztésekkel foglalkoznak:

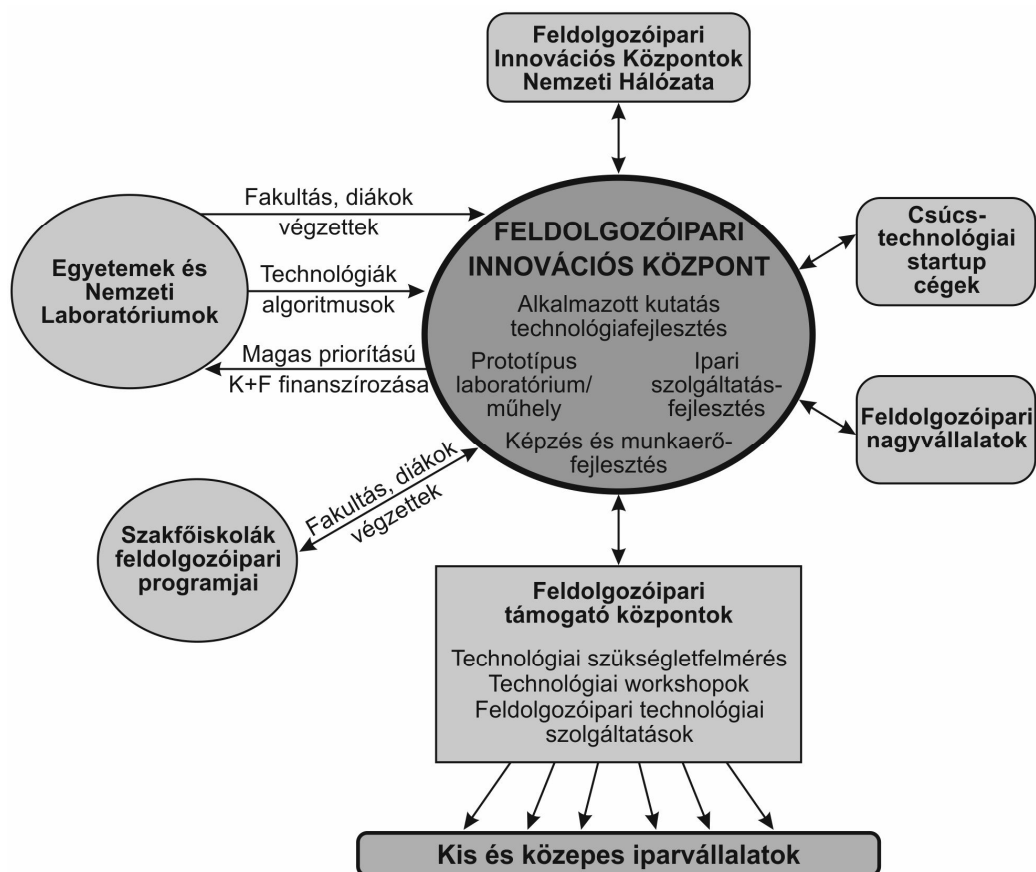
- *America Makes* (Youngstown, Ohio, 2012): additív gyártástechnológiák (3d-nyomtatás), design, anyagtudományok;

- Digital Manufacturing and Design Innovation Institute (DMDII; Chicago, Illinois, 2014): integrált digitális design és gyártástechnológiák;
- Lightweight Innovations for Tomorrow (LIFT; Detroit, Michigan, 2014): könnyűfém technológiák, anyagok, ötvözetek;
- PowerAmerica (Raleigh, North Carolina, 2015): félvezetők, elektronikai és energetikai technológiák;
- Institute of Advanced Composites Manufacturing Innovation (IACMI; Knoxville, Tennessee, 2015): fejlett kompozit anyagok.

Mint az USA történelmében máskor is, a kormányzat nem bízta a versenypiacra a technológiai fejlesztéseket: az első három intézet fő kormányzati partnere a Védelmi, az utolsó kettő pedig az Energetikai Minisztérium.

3.10. ábra

A feldolgozóipari innovációs központok modellje

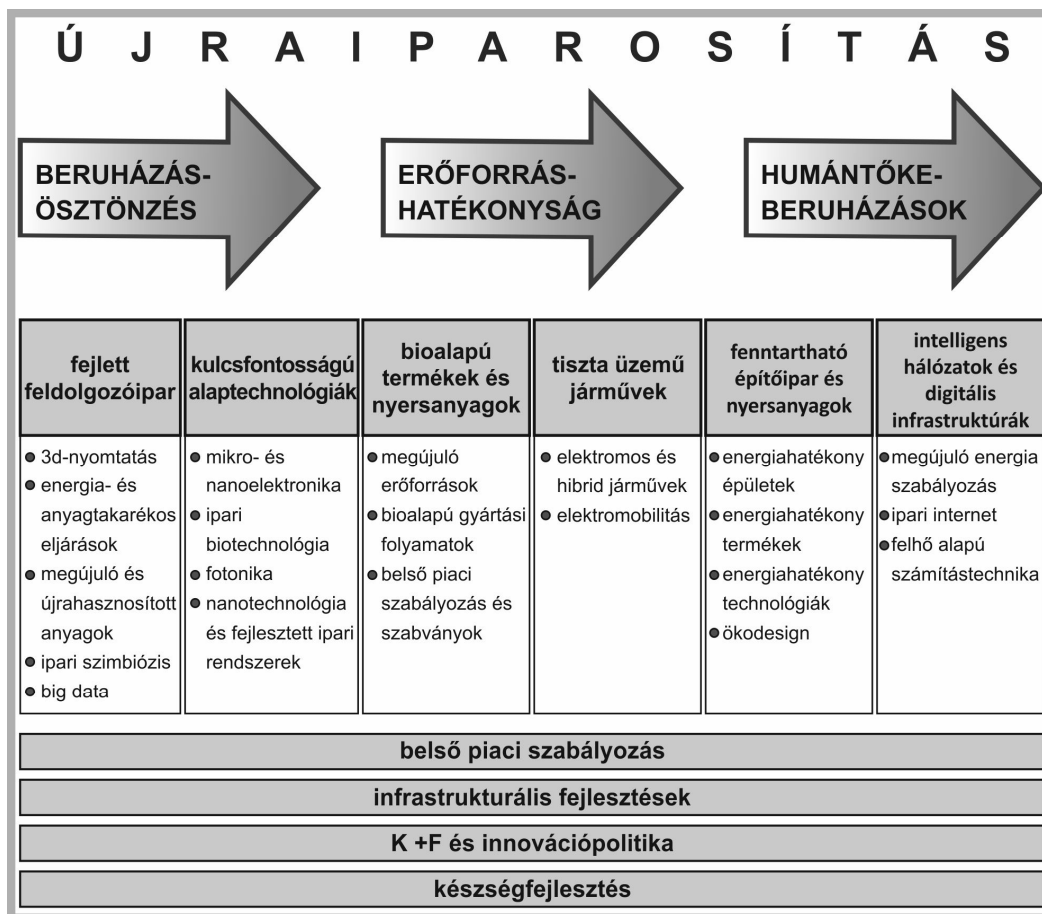
Forrás: Report to the President on Capturing Domestic Competitive Advantage in Advanced Manufacturing 2012, 23.

Az USA újraiparosítási politikáiban erős humán erőforrás-fejlesztési szempontok is érvényesülnek. A döntéshozók megértették, hogy a magasan képzett munkaerő elengedhetetlen a versenyképes ipar számára. A kiszervezések, az ipar visszaszorulása és romló kilátásai rossz hatással voltak az amerikai ipar munkaerő-utánpótlására, de olyan okokat is említhetünk, mint a pénzügyi szolgáltatások műszaki és természettudományos tehetségeket elszívó vonzereje. Az újraiparosítás második pillérében a szakképzett szakmunkások és a STEM-tudományok (science, technology, engineering and math) vonzerejének növelésére, a folyamatos tanulásra építő karrierpályák kialakítására tesznek kísérletet. Az újonnan végzettek mellett a program célja az iparba visszatérők újraintegrálása és a jelenlegi dolgozók továbbképzésének támogatása is. Ez új képzési szemléletet igényel: a hagyományos egyetemi szakok és képzési programok nem jól illeszkednek az iparban dolgozók igényeihez, akik modulárisabb, gyakorlatközelibb képzéseket igényelnének.

A program harmadik pillére a szövetségi állam által korábban is képviselt klasszikus gazdaságfejlesztési filozófiát fedi le. Az üzleti környezet javítása szemléletében és eszközeiben is az USA gyakorlatához szabott intézkedéscsomag; az adórendszeren, szabályozáson, a külpiacok meghódítására törekedő kereskedelmi politikákon és a megújult energiapolitikán nyugvó általános „közérzetjavító” intézkedéscsomag. Az európai, különösen német példából merítő első és második pillértől eltérően ez áll legközelebb az amerikai világlátáshoz, és várhatóan ez élvezi legjobban a kétpárti konszenzust. A három pillér azonban együtt is egy összefogott, jól operacionalizálható, célzott fejlesztési program alapjait jelenti, amely jó eséllyel egybeesik mind a gazdasági, mind a politikai elit elképzeléseivel, és a megcélzott területeken érezhető módon hozzájárul majd az USA ipari versenyképességéhez.

3.11. ábra

Az Európai Unió újraiparosítási koncepciója

Forrás: A szerző szerkesztése.

Az Európai Unió újraiparosítási elképzelései szélesebb merítésűek, de valamivel kevésbé jól definiáltak. A Bizottság Vállalkozáspolitikai és Ipari Főigazgatósága által jegyzett két terv (*A Stronger European Industry for Growth and Economic Recovery* 2012, majd utódja, a *For a European Industrial Renaissance* 2014) aránylag világos célrendszert vázol fel az iparcentrikus közösségi fejlesztéspolitika kialakítására, de velük párhuzamosan a tervek felhígulása, markáns fókuszuk elvesztése is tapasztalható. Az újraiparosítási koncepció elsősorban az ipar növekedési potenciálját hivatott javítani, és ennek érdekében tesz javaslatot a belső piac, majd a külkereskedelem fellendítésére. Az újraiparosítási stratégia nem titkolt célja a gyorsan növekvő feltörekvő országok piacainak meghódítása. A célrendszer egy három lépésre lebontott, hat prioritást és négy horizontális keretintézkedést integráló tervként jelenik meg (3.11. ábra), amely követi a 2000-es évek utolsó éveiben megjelent, *Aiginger* (2007) és *Zourek* (2007) által is tárgyalt mátrix-rendszerű, horizontális és vertikális elemeket egyesítő iparstratégiák szemléletét. A Bizottság tervei szerint az újraiparosítás három lépésben valósul meg:

- *Az új beruházások ösztönzéséhez* szükséges keretfeltételek biztosítása, az új technológiák gyorsabb befogadása és javuló erőforráshatékonyság. Ennek érdekében a Bizottság hat prioritásként kezelt beavatkozási területet azonosít.
- *A termelés és erőforrás-hatékonyság javítása* a beruházásokhoz és innovációhoz szükséges elérhető finanszírozással, az energiahatékonyságra és az energiaárak csökkentésére fókuszáló energiapiacok létrehozásával, valamint a közösségi nyersanyagpolitikával.
- *A humántőke és a képzettség korszerűsítése* a munkahelyteremtés és a jobb munkaerőpiaci alkalmazkodás (szakképzés, átképzés, a mobilitás támogatása, gyakornoki állások és csereprogramok) érdekében.

A közpolitika beavatkozásától a piaci kudarcok orvoslását és a piaci körülmények javulását várják, amely lehetővé teszi az ipar számára az új kompetitív versenyelőnyök és erősségek kialakítását. A prioritásként kijelölt hat technológiai csoport is ezt a szemléletet képviseli; fejlesztésüktől szélesebb tovaggyűrűző hatásokat várnak, olyan ipari infrastruktúra biztosítását, amely képessé teszi az ipart a 2012-ben kicsit fellengzősen „*harmadik ipari forradalom*”, 2014-ben pedig „*ipari reneszánsz*” néven emlegetett új technológiai hullám lehetőségeinek kihasználására, a vállalkozások és munkahelyek egy újabb generációjának létrehozására. A hat prioritás a következő:

- fejlett feldolgozóipar (értéknövelt gyártástechnológiák, pl. 3d-nyomtatás, energia- és anyagtakarékos eljárások, megújuló és újrahasznosított anyagok, ipari szimbiózis, big data);
- kulcsfontosságú alaptermotechnológiák (*key enabling technologies*, pl. mikro- és nanoelektronika, ipari biotechnológia, fotonika, nanotechnológia és fejlesztett ipari rendszerek);
- bioalapú termékek és nyersanyagok (megújuló erőforrások, bioalapú – a természetben előforduló jelenségeket utánzó – gyártási folyamatok, a belső piaci szabályozás és szabványok kialakítása);
- tiszta üzemű járművek (elektromos és hibrid meghajtású járművek, az elektromobilitás hátterének kiterjesztése);
- fenntartható építőipar és nyersanyagok (energiahatékony épületek, termékek és technológiák, az ökodezign irányelv kiterjesztése a háztartási és ipari eszközök szélesebb skálájára);

- intelligens hálózatok és digitális infrastruktúrák (*smart grid*, a megújuló energia szélesebb és hatékonyabb felhasználása, szabályozás, ipari internet, felhő alapú számítástechnika).

A három lépést és a hat prioritást négyponos keretrendszer veszi körül:

- egyszerűsített, kiszámítható és stabil belső piaci szabályozás;
- a termelőkapacitásokkal szinkronizált infrastrukturális fejlesztések (pl. az okos hálózatokba vagy a szélessávú internet-hozzáférésbe);
- a K+F és innovációpolitika uniós szintű koordinációja;
- a fentiek végrehajtásához szükséges készségfejlesztés.

Az uniós újraiparosítási stratégia megvalósításáról a Bizottság 2014-es munkaaanyaga számol be (*State of the Industry* 2014). Ebben elsősorban a részfeladatokért felelős munkacsoportok felállításáról és ütemtervek kidolgozásáról olvashatunk; sőt, *egyres részfeladatoknál már kommunikációs stratégiákat is kidolgoztak és nyilvános konzultációt hirdettek* (Isten malmai lassan örölnék!). A stratégia érdemi megvalósítását eddig néhány bizottsági közlemény és irányelv-tervezet jelzi, bár elemei már beszűrődtek a tagállami szakpolitikákba. A magyar újraiparosítási elképzelések, amelyeket mind a kormány, mind ellenzéke előszeretettel aposztrofál unortodoxnak, régóta és bátran merítenek az uniós kútfőből. Az uniós célok között szereplő elektromobilitás például egyenes átvétellel vált a magyar kormány újraiparosítási programjának kulcsprojektjévé, és a kormányzati szándék szerint a hazánkban települt járműipar fenntarthatóságának egyik zálogává.

A fentiekből is kitűnik, hogy az újraiparosítási stratégia Amerikához mért legfontosabb különbsége, hogy a tengerentúlon egy fókuszált, könnyen cselekvési programokká konvertálható, az amerikai fejlesztési gyakorlattól (pontosabban az állami beavatkozás most uralkodó *laissez-faire* szellemiségétől) viszont sok tekintetben elütő fejlesztési tervet indítottak el, amellyel szemben Európában egy kiterjedt, általánosabb célokat megfogalmazó, és már létező komplex fejlesztési rendszereken keresztül megvalósítandó fejlesztési stratégia áll. Ez a különbség rávilágít a mindkét tervben megtalálható, de más-más forrású megvalósítási kockázatokra. Míg az Egyesült Államokban az állami beavatkozással szembeni, republikánus politikusok által előszeretettel táplált ellenkezés miatt maradhat torzóban az Obama-kormány terve, az Európai Unióban pont az uniós intézményrendszerek, már helyben lévő fejlesztéspolitikák intézményi szklerózisa, erős útfüggősége állíthat akadályokat. A *State of the Industry* (2014) iparszerkezeti fejezete nem kevesebb, mint 18 iparágat elemez; és közöttük nem csak olyan partikuláris szereplők kapnak említést, mint a cementipar, a kerámiaipar és az üvegyártás (becslések szerint 45, 200 illetve 100 ezer foglalkoztatottal), hanem a turizmus is. A felemel-

kedő és hanyatló, alacsony és magas technológiai szintű, munka- és tőkeintenzív iparágak között nagyon nehéz közös pontokat, s különösen közös érdekeket, fejlesztési célokat találni; főként ha egyesek befolyása hagyományosan erős az unió szervezetében. Az uniós fejlesztési gyakorlat sokrétűsége, bonyolult célrendszere és bürokratikus megvalósítási apparátusa pedig könnyen eredményezi tervek megfeneklését vagy egymás kioltó tervek megvalósítását. Ma még nyitott kérdés tehát, hogy a célkitűzésekből mi fog megvalósulni, és hogyan: de a lényeg talán az, hogy az iparfejlesztés kérdése visszakerült a közpolitikák érdeklődési terébe, és a következő évtizedben várhatóan ott is marad.

3.2.4. Az újraiparosítás helyi intézményei

Az intézményi közgazdaságtan eredményeit felhasználó irányzatokként az evolúciós közgazdaságtan és az evolúciós gazdaságföldrajz egyaránt jelentős hangsúlyt fektetnek a helyi intézmények működésére és közösségi fejlesztésére. Legyen szó innovációs hálózatokról, a társadalmi tőke újratermeléséről vagy az ipar tágabb környezetéről, a fejlődés – pontosabban a fejlődésre való képesség – alapkövei a helyben megtalálható formális és informális intézmények. Valójában a globalizáció rendjébe és a modern államokba beágyazott térségek helyben létező intézményrendszere rétegzett, s több területi lépték egybecsúsásával alakul ki:

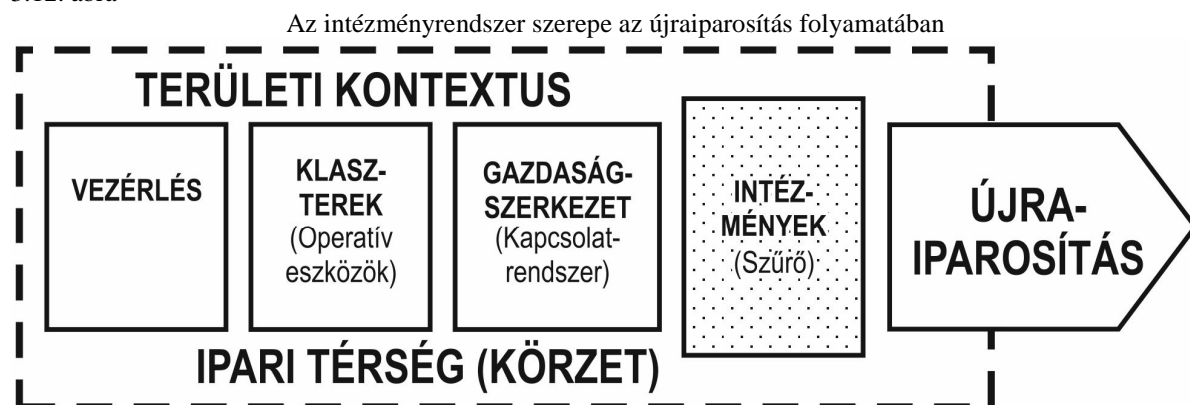
- beszélhetünk olyan intézményekről vagy intézményi keretokről, amelyek a globális gazdaságon belül, esetleg közösségi szinten (az EU-n belül) léteznek és fejtik ki hatásukat: széles körben érvényes versenyjogi elvek, gazdasági szabályozás és gyakorlatok formájában, vagy a lokális telephelyeket működtető transznacionális vállalatok belső szabályain keresztül;
- állami politikákról és szervezetekről, ezek helyi megjelenéséről; esetleg szélesebb társadalmi normák hatásairól;
- végül olyan intézményekről, amelyeket valóban a helyi társadalom kitermel magából.

Ezek az intézmények egyszerre léteznek, jelentős ellentmondásokkal, erőkülönbségekkel és konfliktusokkal, de mindenképpen *térben lokalizált formában*. A lokalizált erőforrás-koncentráción alapuló fejlesztéspolitika mögött ez a helyhez kötött intézményi keverék áll.

Az újraiparosítás intézményi hátterét legjobban egy összefüggő rendszer formájában tudjuk megragadni, amely az adott ipari térség területi kontextusában vállalkozik a gazdaság-szerkezet átalakítására, lényegében egyfajta innovációs folyamat révén (3.12. ábra). A korábban jellemző klasszikus keynesiánus fejlesztéspolitikákkal ellentétben a közösségi cselekvés

eszköze nem a közvetlen ipartelepítés, hanem a kedvező irányú alkalmazkodási folyamatok megindítása, a térségi versenyképesség keretfeltételeinek javítása. Hasonlóan, bár a külső erőforrások (tőke, normatív támogatások, pályázati források) hatékony felhasználása segítheti az építkezési folyamatot, *a gyakorlat bebizonyította a támogatásvadász politikák kudarcát; sikerre csak azok a térségek számíthatnak, amelyek belső erőforrásaik megerősítésével lépnek be akár a befektetésekért folyó versenybe, akár a térségi vállalkozások, vállalkozói hálózaton nyugvó iparfejlesztésbe.* Az újraparosítás ebben az értelemben nem az iparfejlődés pontos tartalmát, hanem keretét nyújtja a versenyszféra számára: a helyi vagy külső vállalatok számára sikerrel kecsegtető telephelyek, erőforrások, kapcsolódási pontok, piaci lehetőségek összességét, egy „fejlesztési csomagot”. Egy igazán sikeres térség többféle ipari tartalom befogadására is képes, vagy képessé tehető: erős, de rugalmas intézményekkel rendelkezik, és kereső magatartással képes a folyamatos tanulásra, új evolúciós lehetőségek kiaknázására.

3.12. ábra

Forrás: A szerző szerkesztése

Az újraparosítás rendszerének központi ideája a *szervezett tér (-gazdaság)*. A glóbuszt átfogó versenyben a saját belső szervezettségű transznacionális nagyvállalatok mellett azok a térségek rúghatnak labdába, amelyek erős, de nem merev belső szervezettséggel, gazdasági és társadalmi kohézióval rendelkeznek. Térbeli formájukat a szervezett gazdaság egységei, az ipari térségekből kiemelkedő *iparági körzetek* alkotják, amelyek maguk lokálisan szerveződő klaszterek, intézmények és különböző hálózatok gyűjtőhelyei. Ezek a hálózatok maguk egy specifikus, az adott helyre jellemző konfigurációt alkotnak; belső kapcsolataik formája rajzolja ki a pontos *gazdaságszerkezetet*, amely az ágazati struktúrán, vállalati méreteken és hasonló tényezőkön túlmenően egy lokalizált formában jelenik meg. A kapcsolatok lehetnek ritkák és esetlegesek, amely elsősorban a perifériák sajátja, de fordítva, jól szervezettek és sűrűk is, mint a világgazdaság fejlett térségeiben. Amennyiben ez nem jár a régi ipari térségekre jel-

lemző problémák kialakulásával, az iparági körzeteken belüli kohézió elősegíti a hálózatosodást, az agglomerációs előnyök kedvező kiaknázását; azt, hogy az egymáshoz hasonló tevékenységek erőforrás-koncentrációt valósítsanak meg és valami nehezen lemásolható, jól megvédhető versenyelőnyt, speciális kompetenciákat hozzanak létre.

Az iparági körzetek kialakulása lassú és általában évtizedes, néha évszázados építkezésen nyugvó folyamat; a különböző körzetformációk „túllépnek” az ipari tér általános szervezettségén. A közösségi beavatkozás, a tudatos újraparosítás nem képes kiváltani ezt a szervezőerőt, de – mint a legjobban ismert északolasz, francia vagy délnémet példánál is – irányokat adhat már létező ható erőknek, elősegítheti a világos fejlődési utak kiemelkedését. Ezt a vezérlő szerepet egy fejlesztési koalíció (lazább, korlátozottabb hatáskörű informális együttműködés) vagy egy formalizált együttműködési rendszer (a gazdasági és közösségi érdekeket szintetizáló formális együttműködés) töltheti be, fejlesztési impulzusokkal befolyásolva a területi innovációs folyamat irányait. A beavatkozás az iparági körzeten belül működő területi klasztereket, a gazdaság kapcsolatrendszerének pontjait képes befolyásolni, és rajtuk keresztül ér el szerkezeti átalakulást.

Az innovációs folyamat eredményei a szélesen értelmezett (helyi, országos és transznacionális léptékekben megjelenő; formális és informális) intézmények együttes befolyásával, egyfajta szűrőn keresztül válnak valós termékké. Az intézmények a maguk képére formálják a gazdasági aktivitást: azonos cselekvés más-más intézményi környezetben eltérő eredményekhez vezet, és eltérő költséghatékonysággal termeli ki azokat. Az eredendően differenciált tér fejlődési folyamatai is differenciáltak; méghozzá gyakran a hagyományos elválasztó vonalak (centrum és periféria, városi és vidéki térségek, magasabb vagy alacsonyabb gazdasági sűrűség) szerint. A legfontosabb szűrőhatás maga a helyi társadalom cselekvőképessége, önszervező ereje, amely a társadalmi tőke mennyiségi és minőségi adottságaitól függő tényező. Ha az intézmények jelentette szűrő „eltömődött”, vajmi csekély innováció szabadul fel a rendszerből; a rosszul működő társadalmaknak saját magukon is segíteniük kell ahhoz, hogy a versenyben sikeresen helytálhassanak.

Az újraparosítás intézményrendszerén belül formális és informális intézményeket különböztethetünk meg. A teljesség igénye nélkül az első csoportba tartoznak például a következők:

- kereskedelmi és iparkamarák, más gazdasági érdekképviseleti csoportok;
- szakmai szövetségek;
- fejlesztési és innovációs ügynökségek;
- klaszterszervezetek, ipari parkok;

- inkubációs szervezetek;
- állami és önkormányzati hivatalok;
- pénzügyi közvetítő rendszer;
- K+F-szervezetek;
- innovációtranszfer-szervezetek;
- szakközépiskolák, főiskolák és egyetemek, felnőttképzés;
- civil szervezetek.

A második, informális csoportot elvontabb, gyakran puha tényezőkként emlegetett, de a modern gazdaságban rendkívül jelentős, a humántőkéhez kapcsolódó versenyképességi tényezők alkotják. Ilyenek például:

- képzettség és tanulási képesség;
- szakmai hagyományok, rutinok;
- munkakultúra;
- társadalmi normák;
- társadalmi kohézió;
- társadalmi tőke.

Mint később látjuk, az intézmények rövid távon exogén adottságok, hosszú távon azonban endogén, átalakítható és fejleszthető tényezők. A szervezeti tanulás, a közpolitikai innováció a perifériákat vagy leszakadó ipari térségeket is képessé teheti az új gyakorlatok befogadására és a szervezett gazdaságfejlesztésre. Ez természetesen az útfüggőségéből való kilépést, az intézményi, technológiai és politikai bezárulás megtörését teszi szükségessé – és gyakran ez a legnagyobb feladat.

3.2.5. Iparági körzetek: a koncentrált fejlesztés egységei

Mint a fejlesztéspolitikai főáramlat többi koncepcionális kerete és eszköze, az iparági körzetek működése is az erőforrás-koncentrációból származó előnyök kiaknázásából fakad. Ez a koncentráció térben valósul meg; a globális versenyben felértékelődnek egyes kitüntetett teretek, és a *globális-lokális paradoxonként* ismert jelenség által a helyben beágyazott tartós versenyelőnyök lelőhelyeivé válnak (Lengyel–Rechnitzer 2004). A koncentrált fejlesztés paradigmája a gazdasági szereplőket egyszerre tekinti versengő és együttműködő egységeknek, az általuk befolyásolt gazdasági teret pedig gazdasági és társadalmi kapcsolatok összefüggő hálózatának. Ez a közös gondolat, eltérő hangsúlyokkal ugyan, de a modern területfejlesztés több megközelítésében is központi szerepet kapott, és az iparági körzetek alapját is képezi.

Markusen (1996) találó megfogalmazása szerint az iparági körzetek a „csúszós” tér „ragadós” helyei – vagyis a korlátlan verseny és a bármikor, bármilyen irányból megtámadható piacok korában olyan lazább vagy sűrűbb hálózatok, amelyek képesek megtartani és lehorgonyozni az ipari kapacitásokat. A körzetformációk rugalmas specializáció révén folyamatosan alkalmazkodnak a külső kihívásokhoz; jó alapot szolgáltatnak rugalmas régiók kialakításához.

Az iparági körzetek alapmodelljét Alfred Marshall munkássága és „az ipari forradalom Szilícium-völgyének” nevezett Sheffield acélipari körzete (Harrison 1992, Beccattini 2002, Potter–Watts 2011) után felújított formában Észak-Olaszországban találták meg (Horváth 1998); más térségekben pedig a klaszterszervezés a fejlesztési stratégiák egyik alapreceptjévé, az ipari feljebb lépés egyik lehetséges formájává vált. Az iparági körzetek által behálózott régiók a világvárosok által uralt, polarizálódó térben a ritkább népsűrűségű területek, kisebb városi térségek számára is elérhető fejlesztési alternatívát kínálnak. Olyan versenystratégiákat képesek követni, amelyek magas bérszínvonal, társadalmi kohézió és életminőség mellett is életképesek az új világrendben (Zeitlin 2008), a KKV-k számára pedig a közös erőből fakadó védelmet kínálnak a külső versennyel szemben – a versenyképesség magas útját képviselik.

Koncepciójuk marshalli gyökereitől eredően a közpolitika lehetséges eszközeként, fejlesztési recept formájában is él a szakirodalomban. Marshall maga is különbséget tesz a természetes evolúció útján, specializált képességek központjaiként kialakult, valamint a lehetséges „ember alkotta” körzetek között (Marshall in Beccattini 2002, 7.): „[Támogatást érdemel] egy kolónia létrehozása valahol messze London füstjétől (...). Számos, nem feltétlenül azonos üzletben érdekelt cég települhetne egy helyre. Idővel egy prosperáló ipari körzet alakulna ki, és ekkor már az önérték ösztönözné a foglalkoztatókat arra, hogy idehozzák fő üzemüket, vagy akár új gyárat indítsanak a kolónián. (...) Csak az első lépés volna költséges: minden további már egyre egyszerűbb.” Az új gazdasági körzetek kapcsán, az 1980-as, 1990-es években megélénkült szakmai diskurzusból szintén fejlesztéspolitikai következtetések fogalmazódtak meg és közpolitikák alakultak ki; az iparági körzetek kérdése, s különösen a klaszterfejlesztés az EU gazdaságpolitikájában a versenyző gazdaság társadalmi kohézióra is törekvő, a szabad verseny helyett a verseny és együttműködés kettősét hirdető „európai útjának” eszközeként tűnt fel.

A körzetek alaptípusának leírására nem kívánok részletesen kitérni: Lengyel és Rechnitzer (2004) pontosan leírja a földrajzi koncentráció, a termelési hagyományok valamint a specializáció és munkamegosztás összefüggéseit, s az általuk megvalósuló dinamikus specializációt. Kiemelésre érdemesek viszont a modern iparági körzetek főbb jellemzői, amelyek

szabatos definíciót nyújtanak a lényegről (Armstrong–Taylor in *Lengyel–Rechnitzer* 2004, 165.):

- „Egy főként kis- és közepes vállalkozásokból álló lokális körzet, térbeli koncentrációival és ágazati specializációival, amely nagymértékben rugalmas.
- Nagyjából homogén résztvevőkből álló, hasonló kulturális és társadalmi háttérű kapcsolati hálózat, közös és széles körben elfogadott magatartási normákkal, társadalmi beágyazódottsággal.
- Előre és vissza (hátra) irányuló, vertikális, illetve horizontális üzleti kapcsolatok, széles körű munkamegosztáson alapuló együttműködések összessége, amely a javak, szolgáltatások és információk piaci és nem piaci cseréjén egyaránt alapul.
- A lokális közösségi és privát intézményeknek a körzet gazdasági szereplőit fejlesztő hálózata.”

Az iparági körzet az extern hatások kedvező kihasználásának tere: a marshalli mellett a hálózati externáliák is megjelennek bennük, s a körzet hálózatában való résztvevők számának emelkedése a kör minden tagja számára megragadható többletelőnyök kialakulását eredményezheti.

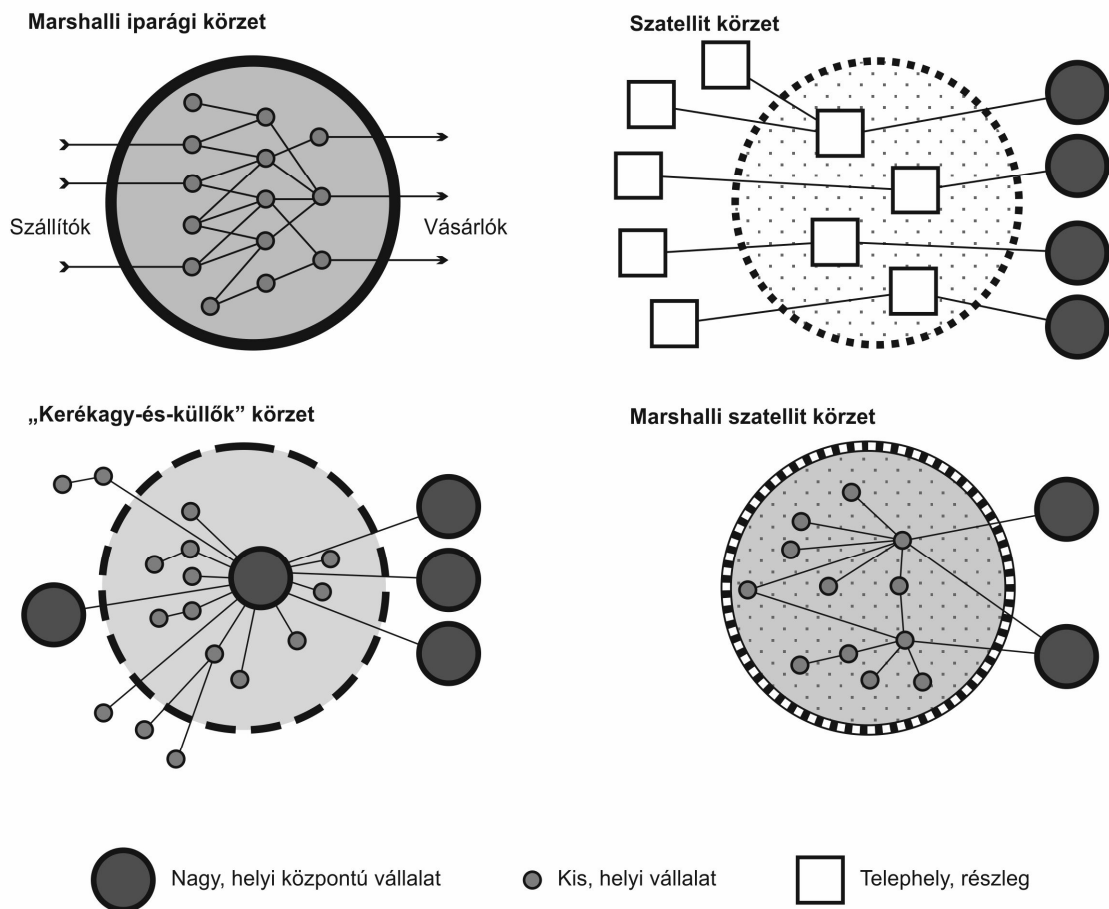
Az eredetileg egyféle modellre leírt iparági körzet képe új körzetformációk azonosításával (különösen *Markusen* 1996 nagy hatást kiváltó tanulmányával) differenciálódott; *Lengyel* (2010) így már a körzetek öt fő típusát írja le (3.13. ábra):

- A hagyományos (marshalli) iparági körzetek helyi KKV-k erős bizalmi kapcsolatain szerveződő, a helyi kormányzat által is támogatott hálózatain alapulnak.
- A „kerékagy-és-küllők” iparági körzetekben egy vagy több helyi nagyvállalat központi, integráló szerepet tölt be; a helyi KKV-k elsősorban ezekhez a központi vállalatokhoz kapcsolódnak, vertikális integrációt valósítanak meg.
- A szatellit körzetekben a térségen kívüli központú nagyvállalatok telephelyei játszanak főszerepet; kapcsolataikban a külső relációk meghatározók, a szatellit telephelyek döntéshozatali autonómiája és együttműködési tevékenysége csekély.
- A hibrid (marshalli szatellit) körzetet helyi, erősen együttműködő KKV-k alkotják, de ezek a vállalatok, bár közös fejlesztési tevékenység is kialakulhat közöttük, erős külső függésben élnek.
- Az állami alapítású körzetekben állami nagyvállalatok, ügynökségek, katonai bázisok, egyetemek vagy kutatóintézetek játszanak központi szerepet, s ezek működnek együtt bizonyos mértékben a helyi vállalkozásokkal.

3.13. ábra:

Az iparági körzetek térbeli formái

Forrás: Lengyel 2010, 211.

Paniccia (2006) eltérő nevekkkel (kanonikus, diverzifikált/városi, szatellit, koncentrált/integrált és technológiai/tudományos körzet), de hasonló tipológiát használ, illetve megkülönböztet egy hatodik körzettípust is:

- A kolokációs területek KKV-bázisú, egymás mellé települt tőkeszegény vállalatokból álló ipari körzetek, amelyek bizonyos funkcióikat megosztva veszik igénybe, de nem mutatnak erős horizontális integrációt, és gyakran saját márkajelzés nélküli, generikus termékeket állítanak elő külső vevők, helyi vagy regionális piacok számára. Ez a forma Olaszország egyes régióiban (pl. Marche) működő korai ipari körzetek mellett jól leírja a feltörekvő (köztük poszt-szocialista) országok bizonyos ipari formációit, és átmeneti állapot lehet a marshalli vagy „kerekagy-és-küllök” modell felé, de hosszabb ideig is fennmaradhat. Gyakran megszűnt „inkubátorcég” (pl. egy szocialista nagyvállalat) helyén, akár annak szervezetéből; máskor kézműves, iparos csoportokból alakulnak ki.

A továbbiakban az első, szerencsésebb hangzású és precízebb nevezéktan mellett a kolokációs területek kategóriáját is felhasználom, mivel utóbbiak akár a periférikus körzetek önálló típusaként, akár fejlődési fázisként értelmezve releváns tanulságokkal szolgálnak. *A körzettípusok köre mindenesetre az eredeti, KKV-alapú formán túl számos ipari szerveződési forma leírására alkalmas – ha nem ragad el minket a definíciós szigor.*

Az iparági körzetek értelmezése nem csak új körzetformációk azonosításában, hanem az őket mozgató hajtóerők pontosabb feltárásában is gazdagodott. Az árjelzések egyedüli közvetítő szerepét felváltotta a vállalatok közötti kölcsönös függőségi viszonyokat, a verseny és együttműködés együttélését és a fokozatosan felépített bizalom közvetítő erejét hangsúlyozó paradigma (Harrison 1992). A tökéletes verseny atomisztikus terének képzete helyére a kölcsönös függési viszonyok uralta szervezett térfelfogás lép. Ez a térértelmezés már a társadalmi tőke, a beágyazottság és a bizalom társadalomtudományokban bevetté vált fogalmait használja fel.

Az új megközelítés egyben leszámolt az iparági körzetek statikus megközelítésével; azokat egyre inkább (területi) *életciklus-modellekben* vizsgálta. Meghatározó szerzők (így Harrison 1992; Asheim 1996 vagy Markusen 1996) már korán felvetették, hogy az iparági körzetek stabil térformációk helyett könnyen bizonyulhatnak átmeneti, a globalizációs folyamatokkal felbomló vagy átalakuló fejlődési jelenségeknek; és ezeket a sejtéseket az elmúlt két évtized eseményei igazolni is látszanak. Különösen előrelátónak bizonyult Dimou (1994), amikor *a körzeteket egy dinamikus szerkezetváltási folyamat lehetséges katalizátoraiként, az alkalmazkodás tereiként értelmezte* (részletesebben lásd 3.1.2. fejezet). A neoklasszikus körzet-felfogás elsősorban az inkrementális innováció (*learning-by-doing* és *learning-by-using*), és az externáliaként (*spilloverként*) értelmezett tudás jelentőségét hangsúlyozza, míg a modern elvárások az endogén innovációs képesség fejlesztését tekintik célszerűnek. A versenyelőnyök megőrzése nem egy adott technológiai és szervezeti tudáskészletet, hanem folyamatos kollektív tanulást és területileg beágyazott innovációt igényel; ehhez pedig a régió intézményeinek is alkalmazkodniuk kell erős, horizontális hálózati kapcsolatok kiépítésével (Asheim 1996). Ebben az értelemben az iparági körzetekkel integrálódott innovációs hálózatok könnyen összefüggésbe hozhatók az intelligens specializáció és regionális rugalmasság elméleteivel. A folyamatos átalakulás az iparági körzetek fejlődésében kézzel fogható tény: az irántuk tapasztalt érdeklődés eredendően az intenzívebbé váló globális versenyben helytállni képes szervezeteknek kijáró figyelem eredménye volt, de az ipar globális változásai napjainkban további alkalmazkodási lépéseket kényszerítenek ki.

Az új iparági körzetek válsága

Az iparági körzetek két őshazáját, Olaszországot és Franciaországot különösen erősen megrendítette a költségalapú kelet-európai és távol-keleti, valamint minőségi tényezőkre építő észak-amerikai és észak-európai versenytársak harapófogója. *Rabellotti–Carabelli–Hirsch* (2009) felhívja rá a figyelmet, hogy az olasz teljes tényezőtermelékenység (*total factor productivity, TFP*) visszaesése különösen az iparági körzetek által uralt iparágakban volt kimutatható. 1991 és 2001 között 43 körzet szűnt meg a korábbi 199-ből, és egyedül a déli országrészben növekedett a számuk. *Beccattini és Dei Ottati* (2006) is elismerik, hogy míg az iparági körzetek kiválóan alkalmasak a rövid recessziók túlélésére, sokkal érzékenyebbek a hosszabban fennmaradó piaci bizonytalanságokra, amelyek a 2000-es évek légkörében már érzékelhetők voltak. *Egyed* (2014) a francia területfejlesztési politika értékelése során rámutat, hogy az országban az elmúlt negyven évben nem alakult új innovatív nagyvállalat, a vállalkozások gyenge innovációs teljesítménye és erős állami függése miatt pedig nem csak az Egyesült Államok, hanem Németország vállalataival szemben is leszakadással fenyeget.

A megélnékülő belső verseny és a versengő kompetenciák kialakulása erős szelekciónak vetette alá az iparági körzeteket, s így szervezeti konszolidáció ment végbe. Az olasz iparon belül húzódó, nagy- és kisvállalatok által uralt iparági körzetek közötti éles választóvonal (*Bellandi* 2002) bizonytalanabbá vált. Az iparági körzetek vonzó területet jelentettek a transznacionális nagyvállalatok számára is, amelyek a versenybe belépve kiszorították vagy felvásárolták kisebb versenytársaikat. Vagyis a körzetek belső viszonyaiban a hagyományos horizontális, informális kapcsolatok helyén erősödő hierarchikus, formalizált viszonyok vertek gyökeret, amelyek inkább a vertikális integráció (és más körzetformációk) felé mutatnak. A többgenerációs termelési hagyományok felbomlásával, gyengülő informális kapcsolatokkal és az el- vagy bevándorlással járó demográfiai változásokkal kísért társadalmi átalakulás (*Parrilli* 2009) az egykor közjósággként működő bizalom meggyengülését eredményezi, és ez a folyamat a tranzakciós költségek emelkedéséhez vezet.

*A nagyvállalatok megjelenése két úton érte kihívásként az iparági körzeteket: a korábban helyi tulajdonú KKV-k által uralt térben megjelenő külföldi működőtőke-beruházások; valamint az iparági körzetek felborult belső erőegyensúlya formájában. A tőke tömeges beáramlása egyaránt járhat pozitív következményekkel – térségi boom kialakulása pozitív külső sokk révén, termelékenység-növekedés, a termelési bázis kiszélesedése és új iparágak megjelenése – és kedvezőtlen kiszorító- vagy eltömődési hatásokkal, a termék- és inputpiacok lefőlözésével (*Menghinello–De Propriis–Driffield* 2010, *Lux* 2012). A kettős hatás a KMT felzárkózásra gyakorolt jelentőségét támasztja alá azokban a régiókban, amelyekben alacsony a belső beruházások szintje, de óvatosságra int ott, ahol ezt a helyi termelés rovására éri el.*

Összességében a KMT hatása lényegesen magasabb azokban a térségekben, ahol korábban csak alacsony szinten volt jelen.

A külső verseny mellett az iparági körzetek egy része számottevő belső átalakuláson is keresztülment, s ez különösen erősen áll a hagyományos (marshalli) észak-olasz körzetekre. A külső szereplők belépése mellett a szervezeti konszolidáció nyerteseivé a vezető vállalatok váltak. Ezek a cégek környezetükből kiemelkedve az ipari termelés irányítóivá, a kritikus áramlások koordinátoraivá és a körzetben megtalálható tudáskészlet elosztóivá, „kapuőreivé” (Morrison 2008) válnak. Az informális tudásmegosztás jelentősége csökken, miközben más formái növekvő jelentőségűek; a horizontális együttműködést beszállítói, alvállalkozói relációk váltják fel. *A vezető vállalatok megerősödésével egy KKV-alapú marshalli formációból „kerékagy-és-küllők” körzet alakul ki, amelyben a kisebb vállalatok helyi és regionális, a nagyobbak globális hálózatokba integrálódnak.* Hasonló eredményei lehetnek annak, ha az – ipari telephelyként vagy felvevőpiacként is vonzó – iparági körzetbe versenyképes külső vállalatok lépnek be, bár az új szereplők területi beágyazottsága csak fokozatosan alakul ki.

Egy másik átalakulási forma a szatellit körzetek felé mutat, és a vezető vállalatok kiágyazódásával, vagy a betelepülő nagyvállalatok kicsiket bekebelező és a körzet kapcsolati hálóját szétszaggató, „kannibalisztikus” viselkedésével számol. Egy szatellit körzet is lehet rendkívül versenyképes, de másfajta társadalmi és üzleti viszonyokat hoz magával: a globalizáció megaközpontok által uralt terében pedig fenyegetésként jelentkezik a sikeres marshalli ipari körzetek számára. Valójában persze ezek nem tiszta alternatívák, és a legvalószínűbb kimenetel egy hibrid körzet létrejötte, amelyben párhuzamosan működnek marshalli és szatellit rendszerek. *A valódi tét a nívós értéktermelő tevékenység, a versenyképes tudás és a foglalkoztatás körzetben (régión) belül tartása:* központi dilemma, hogy az átalakulás előnyei és hátrányai hogyan oszlanak meg a helyi gazdaságban és társadalomban – nem csak hatékonysági, hanem méltányossági problémáról van szó.

3.3. táblázat:

Az iparági körzetek értelmezésének átalakulása

Marshalli iparági körzetek	Új iparági körzetek	Posztmilleniális iparági körzetek
Neoklasszikus közgazdaságtan	Intézményi közgazdaságtan, életciklus-elmélet, rugalmas specializáció	Evolúciós közgazdaságtan, regionális rugalmasság
Atomisztikus tér, régió belüli tökéletes verseny	Kölcsönös függési viszonyok által uralt tér, verseny és együttműködés, beágyazottság	„Lapos” világ, globális szintű verseny, külső és belső szelekciós nyomás
Hagyományos körzetformáció	Új, differenciált körzetformációk	Az iparági körzet mint dinamikus alkalmazkodási egység
Lokális extern hatások jelentősége	Intézmények és társadalmi kör-	Rugalmas alkalmazkodó képesség

	nyezet jelentősége	jelentősége
Az innováció externália, túlszorduló hatásként minden vállalat számára elérhető	Az innovációs képesség endogén, intézményekhez kötött kollektív tanulás eredménye	Az innováció részlegesen monopolizált, aszimmetrikus elérhetőségű stratégiai erőforrás
Technológiai innovációk	Technológiai és nem technológiai innovációk	

Forrás: A szerző szerkesztése.

Feltehető a kérdés, hogy az ilyen mértékű átalakulás szétfeszíti-e az iparági körzetek kereteit, megszünteti-e azt a szervező erőt, amely megkülönbözteti őket környezetüktől. Nem feltétlenül: ahogy körzetek felbomlásáról, úgy megerősödésükről is beszélhetünk. Fokozatosan átalakul a körzetek alappilléreinek, működési mechanizmusainak értelmezése (3.3. táblázat). A körzet szereplőinek viselkedését szabályozó intézmények rövid távon exogén, hosszú távon endogén adottságok, hosszú távon maguk is alakíthatók (Belussi–Sedita 2009). Az intézmények és az ipari rendszerek fejlődése útfüggő folyamat, vagyis az adott pillanatban meghozható döntések köre még akkor is függ a korábbi időpillanatokban meghozott döntésektől, ha a múltban érvényes körülmények már nem érvényesek. Ez azonban nem egyetlen, hanem több lehetséges fejlődési utat takar – adott kiinduló helyzetből több kimenetelhez is el lehet jutni. Az iparági körzetek előtt nyíló védekező és támadó stratégiák közül a következő (egymást nem kizáró) lehetőségeket emelhetjük ki:

- *A költségalapú versenysztratégiák elfogadása, beralapú verseny.* Ez az út társadalmi költségei mellett önpusztító magatartásként értelmezhető, mivel az iparági körzetek lényegi erőforrását, a minőségi munkaerőt iktatja ki a rendszerből egy ideiglenes, fenntarthatatlan versenyelőny kedvéért, és a versenyképesség alacsony útjára lépéssel a körzetek feloldódását eredményezi.
- *A termelési folyamat részleges delokalizációja, több telephelyű vállalattá alakulás:* ez a stratégia az alacsonyabb hozzáadott értékű tevékenységeket érintheti, és az alacsonyabb bérköltségű perifériákra telepített részegység-gyártással, vagy alvállalkozói kapcsolatok kialakításával jár. Az állapot hosszabb távon instablnak bizonyulhat: a feljebb lépés igényei a perifériát, a versenyfeltételek pedig a vezető vállalatot ösztönözhetik egyre értékesebb tevékenységek átadására.
- *Feljebb lépés technológiai vagy nem technológiai innovációval:* értékes tevékenységekre történő, nehezen lemásolható termékeket és egyedi kompetenciákat alkalmazó szakosodás magasabb hozzáadott értékkel, tudástartalommal vagy magasabb fogyasztói szegmensek kiszolgálásával.
- *Termékdifferenciálás, erősebb specializáció egy bizonyos termékszegmensre.* Ezzel a stratégiával a körzet egy korábbinál szűkebb, de könnyen megvédhető rés piac kiszol-

gálására szakosodik, miközben kevésbé jövedelmező tevékenységeiből megszüntetéssel vagy kiszervezéssel kilép. A termékdifferenciálás természetesen feltételezi, hogy a körzet alapkompenciákkal rendelkezik az adott szegmensekben, és vezető szerepét folyamatos tanulással meg is tudja védeni a piacra lépő versenytársakkal szemben.

- *Újraspecializáció*: a hagyományos körzet-iparágak részleges vagy teljes feladása, a szerkezetváltás enyhítheti vagy megakadályozhatja a mélyebb válság kialakulását. Ekkor a körzet úgy tud átlépni új, de alapképességeihez jól illeszkedő iparágakba, hogy társadalmi tőkéje, erős intézményrendszere segítséget és kezdőlökést nyújt ebben az átalakulásban (a folyamat menetére lásd a 2.2.4. fejezetet).
- *Magas szintű innováció*: ez jelentheti a hagyományosan értelmezett K+F-tevékenységek alkalmazását éppen úgy, mint nem technológiai (szervezeti vagy társadalmi) innováció alkalmazását; ágazaton belül vagy ágazatközi tudástranszferrel.
- *Szélesebb nemzetközi kapcsolatrendszer, erősebb globális beágyazottság*. Bizonyos iparági körzetek számára az új piacok megszerzése, globális brand kialakítása, KKV-hálózatok számára pedig a közös márkáépítés jelenthet megoldást.
- *Szerkezeti konszolidáció, középállalatokra és üzleti csoportokra építő verseny*. Ez a szerkezetváltási stratégia a körzeten belüli vezető középállalatok, és a tranzakciós költségeket csökkentő üzleti csoportok (*Rabellotti–Carabelli–Hirsch* 2009) szerepét hangsúlyozza, amelyek a versenyképesség új letéteményeseivé válnak.

3.2.6. Ipari parkok: telephely- és fejlesztési csomópont-megközelítés

Az ipari parkok voltaképpen egy elemét képviselik a helyi és regionális gazdaságfejlesztés rendszerének, amelynek előképei szintén Alfred Marshall telephelyelméletére és az iparági körzetek irodalmára nyúlnak vissza. Új népszerűsügre az 1970-es évektől tettek szert, bár az iparági körzetekhez képest a szervezeti forma jóval régibb gyökerű – először az 1930-as évek Nagy-Britanniájában alkalmazták közpolitikai eszközként, válságba került ipari térségek munkanélküliségi problémáinak enyhítésére (*Jones* 2005); sőt, ipari park már korábban, 1896-tól is működött az országban (*Bartke in Kiss* 2010). A koncentrált fejlesztés paradigmáján belül az ipari parkok megfelelő eszközök mind befektetésvonzásra, vonzó erőforrás-palettát felkínáló ipari telephelyek kialakítására, mind a fejlesztő tevékenységek csomóponti összefogására, koordinálására. A modern értelemben vett ipari parkok a telephelyen és alapvető infrastruktúrán túlmenően az agglomerálódással, hálózatképződéssel kapcsolatos előnyöket kí-

nálják a betelepülő vállalkozások számára; egy helyütt biztosítják számukra a területi koncentráció előnyeit. Az ipari parkok idomulnak a modern gazdasági feltételrendszerhez, foglalkozzanak hagyományos értelemben vett ipari, logisztikai, szolgáltató vagy vegyes tevékenységekkel; szerepet játszhatnak leendő klaszterek kialakulásában, illetve klaszterekhez kapcsolódó vállalatok befogadóivá válhatnak (*Barta 2002b; Cooke–Memedovic 2003*). Benko az ipari parkok lényegét a helyi húzóágazatok megújításában vagy fejlesztésében látja: a lokális üzleti és egyetemi környezetbe integrálódott ipari parkok szerinte akkor is versenyképesek, ha nem csúcstechnológiai tevékenységeket folytatnak (*Benko 1992*).

Az 1970-es években Nyugat-Európában több száz ipari parkot létesítettek. Az ENSZ Környezeti Programjának Technológiai, Ipari és Gazdasági divíziója (UNEP DTIE) becslései szerint 2003-ban világszerte körülbelül 20 ezer telephely rendelkezhetett az ipari parkok fő jegyeivel. Eleinte a parkok döntően állami tulajdonúak voltak, és két célt szolgáltak:

- a régi ipari térségek újraiparosítása;
- alacsony fejlettségű periférikus (agrár-)térségek modernizálása.

Mindkét esetben új ipar letelepítésétől, a foglalkoztatás növekedésétől várták a gazdasági felendülést. A programok nagy hányada maradt sikertelen, az elvárt betelepülés a kijelölt területek jelentős részén, főleg a szegény területeken elmaradt. Ezért az 1980-as évek végétől az állami és önkormányzati tulajdon mellett egyre erősebben támogatták a magántőke bevonását privatizáció vagy vegyes tulajdon (PPP) formájában.

Az 1980–1990-es években az ipari parkok nemzetközi fejlődésében két szétváló tendencia figyelhető meg. A fejlett országokban az ipari parkok fogalma és köre átalakult és diverzifikálódott, a pusztán befektetésvonzásra és helyi gazdaságfejlesztésre koncentráló egységek helyett egyre inkább a modern gazdaság hálózatosodásához alkalmazkodó, a gazdasági innováció terjedését elősegítő formák váltak jellemzővé; egyre erősebben beágyazódott és egyre magasabb hozzáadott értékű szolgáltatásokkal. Az ipari parkokkal kapcsolatos nyugat-európai irodalom meghatározó részében pl. a környezetipari tevékenységeket integráló öko-ipari park szemlélet vált uralkodóvá (*Tiner 2011*). Ezzel párhuzamosan a hagyományos, befektetésösztönző szemléletet képviselő ipari parkok új elemként tűntek fel a távol-keleti, majd posztszocialista országok gazdaságpolitikájában, ahol gazdaságélénkítési, ritkábban területfejlesztési eszközökként tekintenek rájuk. Az ezredfordulótól Indiában, Pakisztánban, Indokínában és Afrikában is egyre gyakrabban találkozunk ipari parkokkal, mint a számukra fejlettnek számító gazdasági tevékenységeket befogadó, a fejlett országokból és Kínából érkező befektetők elvárásainak megfelelő telephelyi feltételeket kínáló gazdasági egységekkel.

A különváló fejlődés nem csak nemzetközi, hanem szubnacionális szinten is értelmezhető; a kompetitív fejlődés elmélete (Lengyel 2010 ill. 3.1.3. fejezet) által azonosított neofordista, tudásalkalmazó és tudásteremtő régiókban más-más formában jelennek meg az ipari parkok. A neofordista (tényezővezérelt) régiókban a hagyományos értelemben vett ipari parkok működése jellemző; céljuk a befektetésvonzás, település- és területfejlesztés. A tudásalkalmazó régiókban (és az ebbe a körbe kerülés egy lehetséges lépéseként is) megerősödnek az inkubációs elemek; az ipari parkok új üzleti, szervezési szerepköröket alakítanak ki magukban, illetve bekövetkezik valamilyen irányban történő specializációjuk, saját koherens profilt öltenek. A továbbfejlődés másik eleme a mélyebb területi beágyazódás, hálózati relációk kialakítása a parkon belüli egységek között és a park szűkebb (regionális) illetve tágabb (országos, nemzetközi) környezetével. A tudásalkalmazás felső szegmenseiben és a tudásteremtő régióvá válásban találhatók meg a tudományos parkok, innovációs- és technológiai központok, az ipari és kutatási-innovációs kooperáció katalizátorai.

A felvázolt fejlődési ív csak egy lehetőség. Egyrészt sikeresebb és sikertelenebb példákat is ismerünk, másrészt nem szükségszerű, hogy egy ipari park adott fejlődési fázisban jelenjen meg és adott pályát járjon be. Nemzetközi tapasztalatok szerint egy ipari park kb. 7–10 év alatt ér el fejlődésének stabil, érett szakaszába. A nemzetközi és hazai gyakorlat is igazolja: a megalapított ipari parkok jelentős hányada sikertelen, kihasználtságuk gyenge, a betelepült vállalkozások egymástól és környezetüktől elszigeteltek, koherencia nélkül működnek. Ez a működés lehet jövedelmező, de ilyenkor állandó veszély a vállalkozások delokalizációja, olcsóbb munkaerőt kínáló térségekbe költözése. *A sikeres ipari parkok azok, amelyek tudatos fejlesztési stratégiát alkalmazva felismerik, hogy a fenti „innovációs lépcső” (régiótípológia) mely fokán képesek tartós versenyelőnyöket kialakítani, és pozícióikat szolgáltatásaik fejlesztésével, iparági specializációval meg is tudják védeni.* Az egyszerű telephelyi és alapinfrastrukturális előnyöket kínáló ipari parkok versenyképessége közép-európai környezetben is gyengül, tágabb kontextusban pedig már ma is alacsony.

Az ipari parkok jellemző tulajdonságai (UNEP 1997; UNIDO 1997; Barta 2002b; Lengyel–Kosztópulosz–Imreh 2002 alapján):

- viszonylag nagy kiterjedés (leggyakrabban 40–80 ha)²²;
- közművek, infrastruktúra, bizonyos esetekben előre megépített üzemcsarnokok kínálata;

---

²² Nagyon ritkán lényegesen nagyobb; pl. a dubai-i Dzsebel Ali Szabad Zóna területe 10125 ha.

- a területhasználatra vonatkozó, általában tervben rögzített közös szabályok és korlátozások (pl. minimális telek/üzemméret, területhasználati arányok, beépítési típusok);
- központosított adminisztrációs funkciók és ügyviteli szolgáltatások;
- parkon belül folyó értéktermelő tevékenység;
- méreteik miatt bekapcsolódnak a városi területfejlesztésbe.

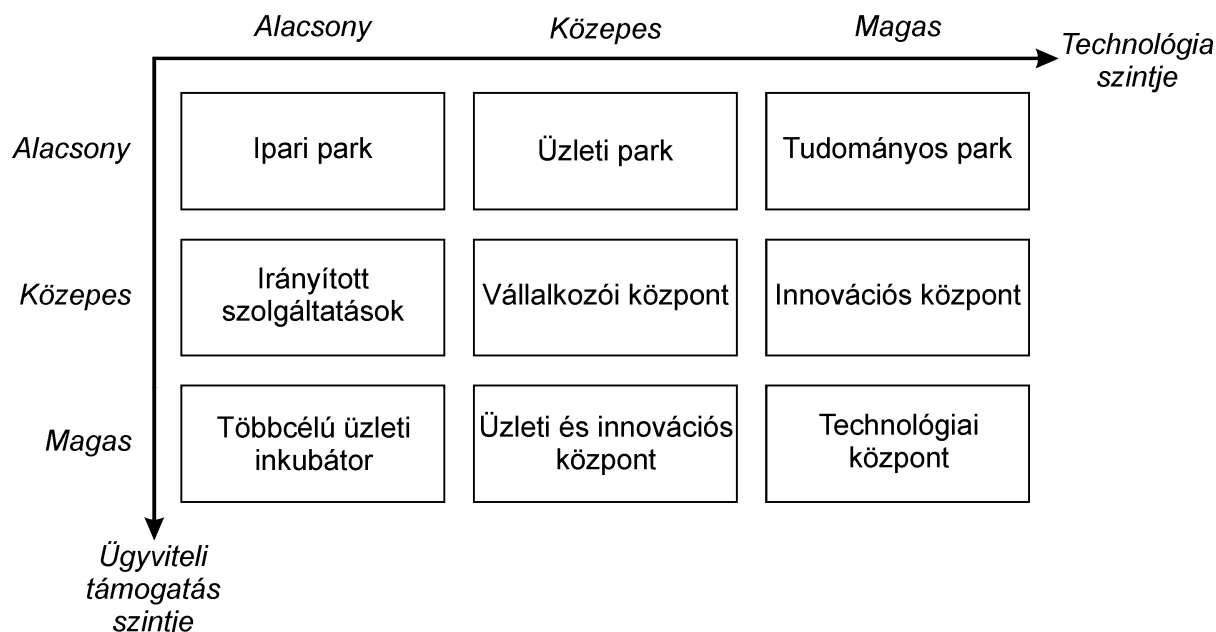
Közös tulajdonságaik mellett az ipari parkok körében jelentős eltérések figyelhetők meg. Csoportosításukra számos lehetőség adódik; az egyik legegyszerűbb, elemi tipizálási szempont az UNIDO (1997) besorolása, amely a *tevékenységek jellege* alapján kategorizálja az ipari parkokat:

- *iparági*: azonos vagy hasonló tevékenységek;
- *kapcsolt*: egy nagyobb vállalat igényeit kielégítő beszállító KKV-k;
- *kevert*: egymáshoz nem kapcsolódó tevékenységek (akár ipari-szolgáltató-logisztikai mix is).

Az iparági parkokban az erős agglomerálódás és hálózatképződés, a kevertekben eltérő de valamilyen szinten komplementerré alakítható vállalatok szinergiája alakíthat ki a telephelyi előnyökön túlmutató hozzáadott értéket. Sokszor a válogatás luxusára nem képes, minden lehetséges befektetőt befogadó ipari parkokban is megindul ez a folyamat, de véletlenszerűbb, kisebb a kedvező végeredmény bekövetkezésének valószínűsége. Az ipar, kereskedelem és a logisztika területén egyaránt elindulhatnak hálózatképző folyamatok; a szektorokat vegyítő parkokban ez csak speciális esetekben (pl. egy repülőtér mint „központi vállalat” környezetében) következik be.

3.14. ábra

Ipari parkok típusai az ügyviteli támogatás és a technológiai szint szerint

Forrás: EC 2002 alapján Lengyel–Kosztópulosz–Imreh 2002, 66.

A *funkcionális megközelítés* talán legjobb példáját az Európai Unió Tanácsa által kiadott elemző kiadvány (EC 2002) Lengyel–Kosztópulosz–Imreh (2002) által is idézett tipológiája adja, amely a nyújtott ügyviteli támogatás kiterjedése és a betelepült vállalatok által alkalmazott technológia szintje szerint osztályozza az ipari parkok fejlődését (3.14. ábra). Az ügyviteli támogatás alacsony szintje nem okvetlenül riasztja el a nagy nemzetközi működőtőkebefektetéseket, ezek a vállalatok ugyanis saját technológiai profillal, menedzsmentmegoldásokkal és szolgáltatói kapcsolatokkal érkeznek, piaci ismereteik széleskörűek. Ugyanakkor a funkciószegény ipari parkok versenye a legélesebb (a fogyasztói szolgáltatások és elosztó tevékenységek esetén helyi vagy regionális, ipari termelésben országos és nemzetközi szinten is), körükben leggyakoribb a piaci kudarc. Az endogén növekedési tényezők kihasználására és a helyi kis- és középvállalkozások vonzására törekedő ipari parkok ilyen kockázata valamivel alacsonyabb.

Az ipari parkok tipizálásának harmadik jelentős szempontja a *telepítés jellege*, amely alapján zöld-, barnamezős és vegyes típusú parkokat különböztetünk meg. A zöldmezős, kihasználatlan vagy mezőgazdasági művelésű földterületeken létrehozott ipari parkok mellett szól a betelepítés magas szabadságfoka, a befektetők igényeinek rugalmas kielégítése, a potenciálisan erős szerkezetátalakítási hatás (Kiss 2010), de infrastruktúrával való ellátásuk jelentős tőkebefektetést igényel. A felhagyott, de még használható (ipari, katonai stb.) infrastruktúrára települt barnamezős területek olcsóbbak, de jelentős, gyakran rejtett rekultivációs költségek, kockázatok jellemzik őket (bővebben lásd Kádár–Kozma 2011; Kádár 2014). A

tapasztalatok szerint a barnamezős beruházások akkor versenyképesek a zöldmezős telepítés-sel szemben, ha a közszféra átvállalja a fennálló környezeti kockázatot és költségeit (dekontamináció, esetleg bontás és alapvető területrendezés). A vállalkozásösztönző eszközök között az ipari parkokra és inkubátorházakra jellemző infrastruktúrafejlesztésre is sor kerülhet.

3.4. táblázat

Az ipari parkok jellemző szolgáltatásai

<i>I. Infrastrukturális</i>	<i>II. Ügyviteli-menedzsment és inkubációs</i>
<ul style="list-style-type: none"> - közművek (ivó- és ipari víz, lakossági és ipari áram, gáz, távfűtés, szennyvíz- és csapadék-elvezetés, burkolt utak, közvilágítás) - távközlési infrastruktúra (vezetékes telefon, internet, optikai kábel) - honlap - üzemcsarnokok (előre elkészített vagy kulcs-rakész kivitelezés) - raktárak - irodaház - parkolók - tárgyaló/konferenciaterem - étkező, étterem/közösségi tér - hulladékgyűjtés, kezelés - átrakó terminál, intermodális kapcsolat, ipar-vágány - buszközlekedés (tömegközlekedéssel vagy saját buszokkal) - expedíció, szállítás - takarítás és tisztítás - tűzvédelem - biztonsági- és portaszolgálat - orvosi rendelő 	<ul style="list-style-type: none"> - egyablakos ügyintézés támogatás - vámügyintézés, vámszabadraktározás - könyvvitel - adótanácsadás - jogi képviselet, tanácsadás, cégbejegyzés - pályázatfigyelés (bizonyos esetekben teljes vagy részleges pályázatírás is) - üzleti tanácsadás - hitelügyintézés, hitelnyújtás - kapcsolat, közvetítés helyi hatóságok és vállalkozók felé - közreműködés külföldi alkalmazottak ügyei-nek rendezésében (iskola, lakóhely stb.) - exportbiztosítás/támogatás - anyagbeszerzés, szállítók felkutatása - minőségbiztosítás (ill. segítség bizonyítványok megszerzéséhez) - menedzsmentképzés - szak- és átképzés, betanítás - munkaerő-közvetítés, munkaerő-piaci tanács-adás
<i>III. Hálózati-innovációs és technológiai</i>	<i>IV. Fejlett üzleti</i>
<ul style="list-style-type: none"> - technológiai és szabványügyi információk - iparági, technológiai és üzleti folyóiratok, közlönyök előfizetése; könyvtár - K+F-szolgáltatások - technológiatranszfer (egyetemek, kutatóintézetek felől) - szennyezés és emissziómérés - környezetvédelmi menedzsment megoldások - ipárgspecifikus infrastruktúra, eszközök, laboratóriumok - innovációs folyamatátámogatás 	<ul style="list-style-type: none"> - bankfiók - piacelemzés, ügyfélminősítés - kiállítások, termékbemutatók, szakmai fórumok szervezése - termékpromóció - parkosítás, tájrendezés (landscaping)

Forrás: Deák 2002, Nikodémus 2002, Lengyel–Kosztópulosz–Imreh 2002, Deák 2007, UNIDO 1997 és saját gyűjtés (hazai és külföldi ipari parkok honlapjai, interjúk) alapján a szerző összeállítása.

Az ipari parkok szolgáltatási profilja nemzetközi példák alapján rendkívül sokrétű; egy-egy helyen csak kis hányaduk található meg. A 3.4. táblázatban az európai fejlesztési gyakor-

latban megjelenő szolgáltatástípusokat gyűjtöttem össze. A funkciók egy jelentős köre esetén a park nem maga nyújtja a szolgáltatásokat, hanem szervező és közvetítő szerepet játszik. A szolgáltatás értékét a helyi piac és intézmények ismerete, a szolgáltató kapcsolati rendszere és az adminisztrációs teher csökkentése adja.

Bár a legsikeresebb ipari parkokat az eleve fejlett térségekben találjuk meg, a versenyképesség koncentrált tereinek, intézményeinek kérdése azokon a területeken sem hanyagolható el, ahol mindeddig nem került sor fenntartható evolúciós pályák megalapozására. *Akár magán-, akár köztulajdonú ipari parkokról van szó, fejlődést generáló, térszervező szerepük hosszú távon is az iparfejlődés egyik fő ösztönzője lehet.* Az ipari parkok nem csak koncentráltan, kiemelt jelentőségű telephelyként tudják felkínálni a térségi versenyképesség tényezőit, hanem a helyi és regionális gazdaságfejlesztés rendszerébe illeszkedő eszközként ezt a tényező kínálatot továbbfejlesztani, gazdagabbá tenni is képesek. Ez a munka a belső erőforrások mobilizálásával, a fellelhető versenyképességi elemek egymás mellé illesztésével végezhető el. A két, egymást nem kizáró fejlődési irány más szempontokat vet fel az elemzők és gazdaságfejlesztők számára.

Az ipari parkok fejlesztésének egyik formája *a telephelyérték növeléséhez, telepítési tényezők vonzónak tételéhez kötődik*, amely néhány kiemelkedő méretű ipari park kivételével különösen releváns a magántulajdonú ipari parkok szemszögéből. Ezek az ipari parkok ugyanis rövid- és középtávon többnyire nem, vagy csak korlátozott hatékonyságú lobbitevékenységen keresztül képesek befolyásolni a térségi tényező kínálatot; a meglévő versenyképességi elemek egymás mellé helyezésével, kombinációival kell növelniük befektetés-vonzó képességüket. A továbbfejlődés ideális útja az ipari tényezőintenzitási létra mentén történő feljebb lépés a letelepült vállalatok körében, a meglévő kapacitások fokozatos lecserélődése magasabb hozzáadott értékű termelést megvalósító, tudásintenzívebb vállalatokra vagy tevékenységekre (pl. az autóiparban az összeszerelésen vagy részegység-gyártáson túlmutató új funkciókon keresztül). Ez egyben a tudásalkalmazó, beruházásvezérelt régiók versenyképességi formái felé vezető fejlődési út. Egy ilyen átalakulás természetesen a gyakorlatban nagyon nehezen, évtizedes munkával érhető el, különösen egyazon ipari parkon belül.

Járhatóbb út a határozottabb iparági profil kialakítására és az ehhez illeszkedő szolgáltatási kör kialakítására való törekvés. Ez legkönnyebben a *Nikodémus* (2002) által felvázolt ideáltipikus fejlődési út mentén mehet végbe: az ipari park az alpinfrastruktúra megteremtését és az első vállalkozások letelepítését követően a szolgáltatások gyors, minőségi fejlesztésére és külső kapcsolatok kiépítésére törekedik a sikeres befektetéspromóció érdekében, a fejlődés érett szakaszában pedig a szolgáltatások differenciálódásával, az ipari park specializ-

zációjával és erős, kiépített külső kapcsolatrendszerrel biztosítja a létesítmény folyamatos alkalmazkodását a változó versenykörülményekhez. De meg kell említenünk azt is: a legsikeresebb magyar ipari park Győrben vegyes profilú.

A fejlesztési egységekként értelmezett ipari parkok, amelyek a helyi és regionális gazdaságfejlesztés rendszerének kitüntetett csomópontjai, és a területfejlesztés eszközei, elsősorban három területen lehetnek képesek beavatkozni a fejlődési folyamatokba:

- a helyi és regionális munkaerőpiac átalakításával (a jelenlegi kereslet kielégítésével és a jövőbeli igények anticipálásával);
- folyamatos nemzetközi jelenlétük révén aktív befektetéspromócióval;
- valamint a gazdaságfejlesztés érdekeinek térségi és nemzeti szintű felvállalásával és képviselésével.

Szerepük szerint az ipari parkok itt a szervezett fejlesztés aktív formálói, a koncentrált formában nyújtott versenyelőnyök közvetítői, végül pedig a befektetések célterületei, vagyis haszonélvezői. Lényegében az ipari parkok inkubációs, gazdaságélénkítő és gazdaság szervező szerepkörének megerősítésére van szükség, amely a klaszterképződés, majd integráció folyamatán keresztül elősegíti az ipari feljebb lépést, egyben a régiók kompetitív fejlődési pozíciójának javulását, neofordista helyett tudásalkalmazó (beruházásvezérelt) versenyképességi forma felé való elmozdulását. Így egyszerre képesek a belső erőforrások mobilizálására és külső tőke bevonására; az általuk nyújtott előnyök pedig nemcsak a gazdaság mindkét szegmense számára elérhetők, hanem a kettő közötti kapcsolatrendszer megerősítéséhez (lokalizációs előnyök képződéséhez, egyben az ipari dualitás csökkenéséhez) is hozzájárulhatnak. Míg a tudásalkalmazó régiókban elsősorban a feljebb lépés, a gyenge vagy erős neofordista versenyt folytató perifériákon a tőkevonás–tőkeképződés, újraparosítás alapfeltételét jelentő kritikus tömegek megteremtése kell a fókuszban álljon.

3.2.7. Intelligens specializáció: tudományos evidenciából szakpolitikai innováció

Ha nincs új a nap alatt, és számos fejlesztéspolitikai recept a kerék újrafeltalálása, akkor nem mondhatunk mást az *intelligens specializáció* (smart specialisation) koncepciójáról sem, amely egy, az EU Bizottsága által közzétett jelentés fejezetéből röpké két év alatt az uniós innovációpolitika egyik alapkövévé (*smart specialisation strategy*, röviden S3) vált – úgy, hogy ez a gyors diadalmenet még kitalálóját is meglepte és elbizonytalanította (*Foray–David–Hall* 2008, 2011; *Foray* 2015). Valójában nem véletlen sikerről beszélhetünk: az intelligens

specializáció a legjobbkor volt jó helyen, mivel pont akkor tették közzé, amikor az Európai Unió döntéshozói szembesültek a korábbi innováció- és technológiapolitikák viszonylagos sikertelenségével, az új gazdasági válság sokkjával, és ki voltak éhezve egy új megközelítésre. Az intelligens specializáció így az újraéledő közösségi iparpolitika eszközeként az Európa 2020 stratégia részévé vált, és széles körű bevetésre került – még ismeretlen eredményekkel.

Míg a hagyományosan elfogadott versenyképességi politikák a szektorsemlegesség és az általános célok alapjain nyugodtak, az intelligens specializáció szemlélete a szektorspecifikus beavatkozásokon nyugszik: jelentősen leegyszerűsítve arról szól, hogy mindenki csinálja azt, amihez egyébként is ért (a suszter maradjon a kaptafánál!), de ezt tegye hatékonyan, a modern gazdaság szemléletében és eszközeivel. A recept tehát a koncentrált fejlesztés olyan formája, amelyben egy felfedező folyamat során a helyi gazdaság új specializációkat alakít ki magában meglévő erőforrásai és kompetenciái felhasználásával. Az intelligens specializáció tehát a „jó specializáció” egy formája; úgy épít meglévő adottságokra és erőforrásokra, hogy eredményei versenyképesek a modern gazdaságban, miközben nem vezetnek túlspecializálódáshoz, nem szolgáltatják ki alkalmazóit a külső sokkoknak. Az intelligens specializáció ebben az értelemben eltér az EU, OECD és más szervezetek hagyományos fejlesztéspolitikájától, mivel nem ugyanazt a néhány sikerágazatot (ICT-tevékenységek, bio- és nanotechnológia, turizmus) próbálja elterjeszteni minden régióban anélkül, hogy megvizsgálná a siker esélyeit, hanem minden helyen azt keresi, amiben az adott régió a legkönnyebben képes a saját profiljához, léptékéhez, igényeihez és képességeihez szabott új versenyelőnyök kifejlesztésére. *Az intelligens specializáció kulcsa a lehetőségek, a belső potenciál (endogén növekedési tényezők) felismerése.*

Az intelligens specializáció fókuszában a gazdasági szervezetek, rendszerek és régiók kereső magatartása áll, amelyet a stratégia az inkrementális, alkalmazott innováció fő forrásként értelmez. Nem a már meglévő fejlődési recepteket, hanem azt a korai kísérletezést próbálja elősegíteni, amely megelőzi a tulajdonképpeni innovációs szakaszt. Ebben az értelemben köztes pozíciót foglal el az alulról és felülről építkező stratégiák között: a vállalkozások és helyi egyetemek, kutatóintézetek közötti kétirányú tudásáramlást szorgalmazza. Az új lehetőségek felkutatása így elsősorban azt jelenti, hogy meglévő képességek és kapacitások új vagy újszerű megjelenési formáit, kombinációit hozzuk létre, gyakran külső innovációs eszközök vagy technológiák felhasználásával. Ahogy egy hagyományos almatermelő vállalkozás teljesítményét is jelentősen javíthatja a számítógépes készletgazdálkodás és online értékesítés, úgy az iparvállalatok is képesek új kompetenciák kifejlesztésére, folyamataik átalakítására, vagy arra, hogy meglévő képességeiket új termékek termelésére használják fel. *Foray (2015)*

szerint ez a „hagyományos” és „modern” iparágak közötti határok elmosódásával magyarázható: a modern technológiák (hasonlóan a kulcsfontosságú alaptechnológiák hídképző szerepéhez) átjárják a hagyományos iparágakat, és innovátorokká teszik őket. Természetesen ennek a kísérletező magatartásnak megvan a maga határa: a specializációs logika lokalizált erőforrás-koncentrációt tesz szükségessé, és ezért természetes határvonalakat jelöl ki – a kritikus tömegek kihasználásához és a túlcorduló hatások létrehozásához megfelelő léptékre is szükség van. Ezért az intelligens specializáció – amely nem indult térben értelmezett fogalomként – elsősorban regionális szinten, vagy legalábbis egy városi térség szintjén értelmezhető, és ott erős lokalizációt, helyi beágyazottságot próbál elérni.

Az intelligens specializáció koncepcióját – érdemei mellett – több elméleti és gyakorlati probléma terheli. Az első ezek közül, hogy vajmi kevés tudományos újdonságot tartalmaz: az innovációs rendszerek, specializációs típusok, tanuló régiók vagy vállalkozói tanulás korábbi irodalmát, valamint az evolúciós gazdaságföldrajz szemléletét ismerő olvasóban könnyen kialakul a hiányérzet, amikor csupa olyan gondolatot lát – igaz, szépen összegyűjtve és felcímkézve – amelyet már régóta ismer. Komolyabb gond adódik azonban a koncepció tartalmával. Az intelligens specializációt kitalálói szerint is túl hamar, szakirodalmi viták és kiválasztott pilot mintarégiókban végzett „klinikai” kísérletek nélkül formálták fejlesztéspolitikai receptté, és kezdték el alkalmazni (*Foray–David–Hall* 2011), így nem sikerült megnyugtató választ találni több fontos ellentmondásra (*Camagni–Capello* 2013; *McCann–Ortega–Argilés* 2013, 2015):

- Mint a fejlesztéspolitikai receptek többségét, az intelligens specializációt is fejletlen, periférikus térségek felemelésére szánják; ugyanakkor pont ezek a térségek azok, amelyek egy vagy több tényező gyengesége, esetleg hiánya miatt a többiekénél gyengébb teljesítményt mutatnak az innovációban, így az intelligens specializációs (S3) stratégiák alkalmazásában is. Nem biztos, hogy bármely térség képes új, számára alkalmazható tudás feltárására és új versenyelőnyökké formálására – az erőforrás-koncentráció pedig lehet, hogy így nem a kiválasztott térséget, hanem az eredményeket lefölöző külső döntési, gazdaságirányítási központokat juttatja valódi előnyökhöz.²³
- Az S3-stratégiák szemlélete eredeti formájában, de későbbi változataiban is két részre osztja az európai gazdasági teret, amelyet egy „kutatás-fejlesztési” magterületet és egy

---

²³ Ez a probléma minden, a perifériákon létrejött innovatív terméket fenyeget, legyen szó a gyógyszeripar, a szoftverfejlesztés, a biotechnológia stb. eredményeiről, vagy – egy klasszikus hazai példa, a Rubik-kocka esetére gondolva – akár játékszerekről is.

„alkalmazási” perifériát határoz meg, miközben az innováció földrajza ennél komplexebb.

- Nehéz meghatározni, hogy pontosan mely specializáció „intelligens”, és melyik nem. A koncepció minden próbálkozás ellenére sem képes megbízhatóan azonosítani az értékes, de nem a formális K+F-ből vagy technológiákból származó innovációs impulzusokat, például az informális, társadalmi rendszereken keresztül átadott tudás vagy a kreativitás jelentőségét. Így viszont az intelligens specializációs stratégiák számos fontos innovációs pályát nem is tudnak beazonosítani, vagy megfelelően értékelni – pl. nehezen ragadnák meg az olasz iparági körzetekben rejlő innovációt.
- Végül, de nem utolsósorban, mint minden fejlesztéspolitikai recept, az S3-stratégiák is könnyen válnak a felülről építkező, centralizált logikájú fejlesztéspolitikai szemlélet „foglyává”, ezzel elveszítve pont azt a felfedező jellegüket, amely megkülönböztette őket a gazdaságfejlesztési eszközök korábbi generációjától. (Ez a kritika – ma már ismerve a tervek végrehajtását – prófétainak bizonyult; Magyarország S3-gyakorlatában is látni, hogyan őrli fel a pályázati és állami bürokrácia a helyi gazdasági szereplők innovatív elképzeléseit, előremutató koncepcióit.)

Az intelligens specializáció tehát, bár ma már lassan hét éves, még magán viseli a kiforratlan elképzelések gyengeségeit és belső ellentmondásait. Ennek ellenére szakpolitikai szerepe cseppet sem elhanyagolható, hiszen elsőként itt szerepelnek egy helyen olyan elképzelések, állítások, amelyek a szakirodalomban ugyan joggal nevezhetünk evidenciának, a fejlesztési gyakorlatban azonban még *politikai innovációnak* számítanak. És ez sem utolsó szempont.

4. Ipari átalakulás Közép-Európában

4.1. Az államszocialista ipar térbeli öröksége

4.1.1. Az erőltetett iparosítás területi jelenségei

1945 után a szovjet érdekszférába került államok mindegyikében sor került a magántulajdonú ipar államosítására, amit erős központi tervezés alatt megvalósított iparosítási politika követett. A központosítást nagyban megkönnyítette, hogy gyakorlatai *de facto* már a háborús készülődés során és a háború alatt is intézményesültek. A korszakot a fejlesztéspolitikai homogenitás és a szocialista tábor egészének, valamint egyes tagállamainak izolációja jellemezte. Az iparfejlesztés lekötötte az állami erőforrások túlnyomó részét és csak a mezőgazdaságtól, az infrastruktúrától és a lakosságtól történő forráselvonás segítségével volt megvalósítható.

Az erőltetett iparosítás időszakának végére – a fejlettebb államokban az 1950-es évek második feléig – kiépültek a nehéz- és hadiipar új bázisai, a foglalkoztatásban és a termelésben növekedett az ipar részaránya a mezőgazdasággal szemben, miközben a szolgáltató szektor részarányát mesterségesen alacsonyan tartották. A fejlesztések nem a gazdasági hatékonyság elvárásait követték, hanem a politikai kényszer szülte őket. Az így létrejött gazdasági profil már megszületésekor számtalan problémával és aránytalansággal volt terhelt; egészen a rendszerváltásokig – illetve rajtuk is túl – újabb és újabb erőforrásokat kötött le konszolidálása és fenntartása, vagyis behatárolta az állami cselekvés mozgásterét. Az újjáépítés hatására az ipari termelés a legtöbb országban megközelítette vagy meghaladta a háború előtti szintet. Ezt a gyors felfutást a döntéshozók gazdasági csodaként értékelték és az iparfejlesztési tervekbe már extrapolációját építették be. Valójában azonban helyreállítási periódus zajlott le, amelynek üteme nem volt fenntartható, és a növekedési trendek már az ötvenes évek első felében megtörttek (Jánosy 1973; 2.3.3. fejezet).

Ennek a fejezetnek nem feladata a tervgazdaságok diszfunkcionális működésének, vagy a rendszerek általános válságának részletes leírása (erre lásd pl. Kornai 1980, 1993b, Jánosy 1969, Winiecki 1986 stb. – érvelésüket a szerző általánosan, bár nem kritikátlanul érvényesnek és időtállóknak tartja); mindössze a legfontosabb, az ipar posztszocialista fejlődési pályáira és területi átalakulására hatást gyakorló jelenségek rövid bemutatására vállalkozik. Az államszocialista ipar 1970-es évektől kialakuló, majd az 1980-as években elmélyülő válsága ugyanis egyszerre mutat különbségeket és releváns párhuzamokat a nyugati országok fejlődési útjaival, különösen perifériáik felzárkózási törekvéseivel. Egyik oldalról nézve atavisztikus csudalényt látunk, a másiktól viszont szembetűnően hasonló vonásokat. Bármelyik arcát mu-

tatja is, a szocialista iparfejlődés gazdasági, társadalmi és intézményi öröksége mindmáig befolyást gyakorol térségünk ipari tereire, sőt, fejlődési kilátásaira is. Ez akkor is igaz, ha a fejlődés továbbra is érvényesülő útfüggőségéről, és akkor is, ha a reorientáció, a megszakítottság problémáiról beszélünk. A fejezet célja e térbeli örökség felmérése – a könyv fókuszából következően a részletekbe menő mélyelemzés helyett a legfontosabb vonásokra összpontosítva.

Közép- és Délkelet-Európa országaiban jelentős térbeli következményekkel járt a központosított fejlesztéspolitika, amely a helyi, térségek közötti horizontális kapcsolatokat felszámolva vagy minimálisra csökkentve kizárólagosságra törekvő vertikális irányítást hozott létre. A szocialista nemzetgazdaságokban egy háromlépcsős „*fejlesztési hierarchia*” épült ki, amelynek szintjei mintegy fordított piramist alkottak:

- a gazdaságfejlesztés preferenciáit a közigazgatási beosztás mentén jelölték ki (városok preferálása a községek, nagyvárosok preferálása a közép- és kisvárosok, s a fővárosok elsőbbsége az összes többi település fölött); ez a hierarchia magában diszkriminatív módon működött;
- ezt a térben „lépcsőzetes” dimenziót felülírták az iparpolitika fejlesztési igényei, a nehézipar fő tereinek kiemelt támogatása;
- az iparpolitika mind a fejlesztések ágazati szerkezetét, mind azok ütemét és telephelyválasztását tekintve alávetett volt a biztonságpolitikai–katonai szempontoknak.

Jelentős motívum, hogy a legkeményebb tervutasításos korszakban, a háborús paranoia tetőfokán döntöttek a korszak egészét meghatározó nagyipari fejlesztések jelentős részének allokálásáról, ezért az ipar „térképét” a meglévő és felújított kapacitások folyamatoságán kívül hadi szempontok rajzolták át.²⁴ A fejlesztésekben *nem-piaci* (politikai-ideológiai illetve védelmi-katonai) racionalitás érvényesült, amely a *Kornai* (1980) által jellemzett puha költségvetési korlátok és a hiány megjelenése, valamint a bürokrácia elburjánzása mellett kedvezőtlen területi következményekkel is járt. Természetesen nem magából az állami beavatkozásból következik mindaz, ami végül megvalósult: *nem-piaci* racionalitásról a stratégiai ágazatokban szintén erős központi kontrollt bevezető és a piaci mechanizmusok egy részét kiiktató nyugat-európai országokban is beszélhetünk (így pl. az 1957-ben megalakult EGK versenyjogi rendelkezései sem vonatkoztak a Montánunió által átfogott területekre), és az állami tervezés

---

²⁴ Magyarországon példa erre a Dunai Vasmű helyének kijelölése, ahol az eredeti, már a háború előtti tervekben szereplő mohácsi helyszínt a jugoszláv válság miatt vetették el; vagy említhetjük a „hátországi” Borsod preferálását a nyugati határhoz közelebbi megyékkel szemben. Csehszlovákiában Szlovákia hadiipara, Romániában Brassó katonai központja fejlesztése, Lengyelországban a két világháorú közötti időszakból örökölt, a mai Podkarpackie vajdaság körül kiépült „központi ipari körzet”, Jugoszláviában a bosznia-hercegovinai hadiipari komplexum példa a hadi szempontok telephelyválasztásra gyakorolt hatásaira.

különböző formái is nagy népszerűségnek örvendtek, a demokratikus rendszerek önkontrollja azonban megakadályozta azt, amit a totalitárius diktatúrák egyenesen kívánatosnak ítélték.

A döntési hatáskörök totális központosítása, vagyis följebb vitele a tervezési-irányítási hierarchiában csak az irányítottak kiszolgáltatottságát növelte, magát az irányítást semmivel sem tette hatékonyabbá. *Az ellátandó feladatok szaporodásával nem a döntési rendszer egységesülése, hanem pont ellenkezőleg, fragmentációja következett be*; az irányítás felső (minisztériumi, tervhivatali) szinten egyre több és népesebb osztály között oszlott meg, majd sor került a felelős szervek osztódására, „burjánzására”. A bürokrácia terjeszkedésének természetes velejárója a bürokrácia elleni harc és az átszervezések szüntelen sorozata, vagyis a rendszer egyszerre volt merev és monolitikus, valamint volatilis és széttagolt. Azaz: pazarló és hihetetlenül rossz hatékonyságú.²⁵

4.1. táblázat

A beruházások és foglalkoztatás területi különbségei az 1950-es évek Magyarországon

Terület	Új városok	Beruházások (1950–1958, %)	Újonnan telepített üzemek (1949–1953, bányák nélkül)		Az újonnan telepített üzemekben dolgozók megoszlása (1954, %)	A minisztériumi ipar létszámnövekedése 1949 és 1953 között	
			db	%		1000 fő	%
Budapest és környéke	0	35,1	16	27	39,8	105,6	44,7
Észak-Magyarország	4	17,6	5	9	8,7	7,8	15,9
Észak-Dunántúl	4	22,0	15	26	19,5	46,2	19,4
Dél-Dunántúl	1	11,4	4	7	9,8	17,1	7,3
Alföld	1	13,9	18	31	22,2	30,0	12,7
ÖSSZESEN	10	100,0	58	100,0	100,0	236,7	100,0

Forrás: Germuska 2004 (1. oszlop), Markos 1962 (2. oszlop) és Kóródi–Márton 1968 alapján a szerző szerkesztése.

A területi szempontokat hol névleg, hol ténylegesen is figyelembe vevő fejlesztéspolitika súlyos belső ellentmondásokat takart; a nehézipari termelés fokozásának kényszere sokkal hangsúlyosabban érvényesült benne, mint a területi különbségek megszüntetéséé. Jelentős tőkét fektettek néhány nehézipari presztízsb beruházásba (kohászati és gépipari bázisok, új városok), amivel új nagyipari központokat hoztak létre, gyakran addig iparszegény területeken. Ugyanakkor legalább ennyi vagy még több forrást különítettek el a már meglévő, elsősorban fővárosi kapacitások bővítésére. A következmény a területi polarizáció erősödése; a korábbi-

²⁵ Csehszlovákiában 1952-ben már 12 minisztérium és 94 (operatív feladatokat ellátó) igazgatóság töltötte be azt a szerepet, amit 1950-ben – egymagában – az Ipari Minisztérium; Lengyelországban 36 gazdasági, ezen belül 12 ipari minisztérium működött párhuzamosan. Magyarországon 1949 januárjában egy ipari minisztérium volt, 1950-ben már öt, 1953 január-július között pedig kilenc minisztérium és főigazgatóság.

nál több iparosodott területi egységgel, de a preferált és elhanyagolt területek közötti szakadékok szélesedésével. Erre nyújt példát Magyarország adataival a 4.1. táblázat.

A nagyipari központok kialakítása és fejlesztése során a Szovjetunió teljesen más léptékű terekre szabott nagytérgazdálkodásában (a *Baranszkij* 1950 és *Markos* 1962 által is leírt komplex gazdasági körzetekben) is alkalmazott magas fokú specializáció szempontjait tartották szem előtt. *Az iparpolitika logikája szerint az egyes centrumokban vertikális integráció valósult meg, miközben a hangsúly az esetek túlnyomó részében egy-egy nagyberuházáson volt; azaz a fő ipari tevékenységet a centrum működtetését szolgáló iparágak egészítették ki (pl. élelmiszeripar, építőipar), de nem kerül sor diverzifikált gazdasági szerkezet kiépítésére. Nem csak vállalati, hanem területi szinten is profiltisztítást valósítottak meg; tudatosan teremtették meg vagy fokozták egyes térségek monofunkcionalitását, megszüntetve vagy meggyengítve korábbi ipari specializációs profilokat.* Ez a jelenség nem előzmények nélküli a nehézipari központokban és a bányavidékeken, de törést jelentett a közép- és nagyvárosok életében, amelyekben a polgári fejlődés alatt kisebb egységekben megvalósuló, de az iparágak sokszínűségére épülő iparszerkezet jellemzett. *A vertikális (ágazati) irányítási logika szétszaggatta a lokális gazdaságok horizontális kapcsolati hálóját; azok csak informálisan éltek tovább, de még a politikai helyzet enyhülése után sem tették lehetővé az érdemi térségi kooperációt, a gazdasági hálózatok, klaszterek és iparági körzetek kialakulását.* A fogyasztási cikkek termelésének leértékelése a rendszerváltásokig tartó torzulásokat eredményezett az iparszerkezetben (4.2. táblázat).

4.2. táblázat

A termelőeszközöket (A) és fogyasztási cikkeket (B) gyártó iparágak arányainak eltolódása 1938–1960 (%)

Ország	1938		1948–1949		1953–1955 (terv)		1960 (tény)	
	A	B	A	B	A	B	A	B
Bulgária	24	76	30	70	45	55	47	53
Csehszlovákia	51	49	56	44	62	38	59	41
Lengyelország	47	53	55	45	63	37	57	43
Magyarország	38	62	49	51	53	47	66	34
Románia	30	70	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	63	37

Forrás: Markos 1951, 24–25. és Enyedi 1978, 117. alapján a szerző összeállítása.

Az iparosítás és a fokozott ütemű urbanizáció hatására a városokba áramló lakosság, s különösen a nők körében magas rejtett munkanélküliség alakult ki, amelynek korrigálására csak az 1960-as években (gyakran a korábbi könnyű- és élelmiszeripari hagyományok újra-élesztésével), egyes iparvidékeken azonban később sem került sor. *Jánossy* (1969) pontosan

jelzi, hogy a hatalmasra duzzasztott ipari központok már nem voltak képesek hatékonyan felszívni a beáramló munkaerőt, és az iparosítás így a virtuális (technikai és statisztikai) és a valóságos (humán) fejlettség elválásához, a szerző által *kvázifejlettségnek* nevezett jelenség kialakulásához vezetett. Az újabb és újabb gyárépítések és bővítések mellett nem maradt elég pénz a meglévő ipar modernizálására, amelynek eredményeként nem csak az exportbázis szűkült, hanem a további növekedési lehetőségek esélye fokozatosan bezárult. Az erőltetett iparfejlesztés tartalma messzemenően elmaradt a mennyiségi statisztikák nyújtotta illúzióktól: gyakran hatalmas szubvenciókkal fenntartott nagyüzemek gyártottak sehol sem eladható ipari selejtet – és ha megengedhetjük magunknak a rosszízű tréfát, *még azt is rosszul csinálták*.

A területi munkamegosztás kérdése magasabb, nemzetgazdaságok közötti dimenzióban is megjelent; itt a határok izoláló szerepének növekedéséről, a nemzetközi kapcsolatok megszakadásáról beszélhetünk, ami párhuzamos kapacitások kiépítéséhez, a tudástranszferek leállításához, valamint erős autarchiás törekvésekhez vezetett. A kettős izoláció, a szocialista tömb egészének elszakadása Nyugat-Európától és a világ többi részétől, továbbá az egymás közötti kapcsolatok mélypontra süllyedése súlyosan eltorzította a gazdaság működését, így az teljes mértékben elszakadt a gazdasági hatékonyságtól, amelynek helyébe a kényszert léptette. A nyersanyagok és termékek áramlása a Szovjetunió és a szocialista államok között megkötött bilaterális egyezmények valamint jóvátételi szállítások keretein belül zajlott. Bár a helyzet később javult, ez csak relatív előrelépésnek volt tekinthető. Az állam által vezérelt külkereskedelem csak nagy áramlásokkal volt képes operálni, s bár ezek egyenként hatalmas volumenűek lehettek, nem érték el a piacgazdasági integrációk számos kis kapcsolatából összeálló csereforgalmát.

A bezárkózás és a külpiacoktól történő elszakadás térformáló hatásán túl az ipari nagyberuházások, és a hozzájuk kapcsolódó városfejlesztés formálták át legerősebben a gazdaság örökölt térszerkezetét. Az urbanizáció két területre koncentráldott: a már meglévő ipari központokra, beleértve a fővárosokat; másodsor pedig a városhálózat új elemeinek tekinthető, a fejlesztéspolitika leglátványosabb eredményeit képviselő új (szocialista) városokra. A városépítés egyszerre „monumentális propagandaeszköz” (*Germuska* 2004) és az alulurbanizált közép- és kelet-európai országok felzárkózási törekvéseinek és területfejlesztési eszköztárának hangsúlyos eleme (az utóbbi szempont nagyobb jelentőségét bizonyítja, hogy az eleve magas urbanizációs színvonalú Csehországban nem, a kiegyensúlyozott nagyvárosi hálózattal rendelkező Lengyelországban pedig alig került sor új városok építésére). Az 1950–1960-as években világszerte tudatos urbanizációs politika keretében számos helyen került sor új városok, akár fővárosok tervezett felépítésére, de a nyugati új városok többségének már megal-

pításukkor sokszínű gazdasági szerkezetet szántak, vagy nagyvárosok alvóvárosaiként hozták őket létre, míg a szocialista országokban egy vagy kisszámú vállalat munkaerő-szükségletét biztosító, erősen monofunkcionális gazdaságú települések épültek fel; *Aleksandrowicz* (1999) szerint bennük az *ideológiai* racionalitás vette át a *gazdasági* helyét. A grandiózus elképzeléseknek a fejlesztéspolitika mindenhol érvényesülő forráshiánya szabott határt. Ha az új városokban az iparfejlesztés és városfejlesztés egységéről beszélhetünk is, minden esetben a termelési bázis jelentette a beruházások „kemény”, míg a lakókörnyezet a „puha” oldalát. A központi elosztás számára a legfontosabb feladatot az ipar felépítése és működőképessé tétele jelentette; így a párhuzamosként elképzelt fejlesztés aszimmetrikussá vált, eltorzult. Ez az aránytalanság a már létező, továbbfejlesztett ipari centrumokban még erősebben érvényesült, mert bár népességszámuk szintén nagy ütemben növekedett, alacsonyabban álltak a fejlesztési ranglétrán. A gondokat irányítási problémák is tetézték. Nem működtek hosszú távú városfejlesztési programok; pontosabban készültek, de folyamatos revíziójuk ellehetetlenítette a távlati gondolkodást és megnehezítette a várostervezők munkáját. Végül sokszor gyenge volt a város- és iparpolitika közötti kommunikáció, mivel ezek az ágazati irányítás eltérő egységeiben és szintjein működtek és nem alakultak ki közöttük a megfelelő horizontális kapcsolatok.

4.1.2. Kísérletek az egyoldalú iparszerkezet oldására

Az 1950-es évek második felében, majd az 1960-as években a korábbi növekedési modell kudarcát látva több országban is kísérletet tettek az iparpolitika részleges átalakítására. A beruházási források kimerülése, a fogyasztás visszafogása miatti életszínvonal-romlás kiváltotta elégedetlenség és az erős területi polarizáció szükségessé, a háborús fenyegetés csökkenése és a politikai helyzet enyhülése lehetővé tette a tervgazdaságok korrekcióját. A reformkísérletek nem jelentettek paradigmaváltást, hanem a politikai rendszeren belül megnövekedett lehetőségek kihasználása által csak a fő hiányosságok felszámolására volt lehetőségük. Ennek a mozgástérnek köszönhető a korszakban a szocialista országok közötti divergencia, az alternatív gazdaságfejlesztési modellek, fejlődési pályák kialakulása. A különbségek jelentősége elsősorban a blokkon belül volt szignifikáns; távolról nézve a hasonlóságok szembevetőbbek a különbségeknél, és az alapvető ellentmondások felszámolására nem kerülhetett sor.

A korrekció fő elemei az iparfejlődés szemszögéből a következők:

- *A gazdaságirányítás reformja* a direkt tervutasításos rendszer megszüntetését és a közvetett tervezés bevezetését jelentette; ezt az 1950-es évek második felében a leg-

több országban végrehajtották, jobbra a középső irányítási szint megerősítésével (Balázs–Varga 1959, Stark 1966, Bauer–Szamuely 1979).

- A korrekciós folyamat *technológiaváltással* is járt. Az 1950-es évek iparosítása XIX. századi típusú mintákat követett, és már létrehozásakor elavult iparszerkezetet hozott létre. Az 1960-as években a nehézipar energiaellátásában és az új telepítésekben is csökkent a szén, és nőtt a szénhidrogének (kőolaj, földgáz) szerepe. Ezzel valamelyest nőtt a termelés gazdaságossága és új, ún. bázisképző iparágak terjedtek el; a telepelyválasztás rugalmasabbá vált. Az alacsonyabb szállítási igény és az újabb technológiák kisebb mérete lehetővé tette a térben kevésbé koncentrált telepítést, vagyis csökkent a természeti erőforrások közelségének szerepe és az ipartelepítés könnyebben töltötte be a területfejlesztési eszköz szerepét.
- Gyakrabban és következetesebben alkalmazták a *területfejlesztés* eszközeit, az 1960-as évektől (elsősorban Lengyelországban és Magyarországon) változatos eszköztár segítségével törekedtek a legfontosabb területi egyenlőtlenségek mérséklésére.
- Csökkent a határok izoláló szerepe, és szélesebb lehetőség nyílt a nemzetközi *gazdasági kooperáció és specializáció* újbóli kibontakozására.

A korrekciós kísérletek nem számolták fel az államszocializmus alapvető ellentmondásait. Nem eredményeztek szerkezetváltást a korábban „felépített” iparvidékeken, hanem egyes esetekben továbbfejlesztésükkel, máskor más területeken megvalósított beruházásokkal kiegészítették őket. Egészen a szocializmus felbomlásáig „réteges” iparról beszélhetünk, ahol egyszerre léteztek hagyományos „sztálinista” üzemek és későbbi, modern létesítmények, amelyek nagyobb eséllyel éltek túl a rendszerváltást, és kapcsolódtak be a nemzetközi versenybe. A párhuzamosság fennmaradásának oka elsősorban a *tőkeszegénység és az erőforrások elégtelensége*. A nehézipari területek modernizálásának igénye többször és több helyütt fölmerült (Bartke 1971), de a forrásszűke miatt nem vagy csak részlegesen került rá sor. Az innováció kényszere a *gazdasági alkalmazkodást elősegítő mechanizmusok sérülése* miatt soha nem érvényesült olyan mértékben, mint a nyugati országokban, és a közép-európai ipar technológiai lemaradása a rendszer összeomlásáig töretlenül fokozódott.

A szocialista országok fejlesztéspolitikájában az 1950-es évek második felétől konkrétan is megjelentek olyan intézkedések, amelyek a területfejlesztés körébe sorolhatók. A gazdaság területi egyenlőtlenségeit a korban legerősebben differenciáló ágazatként a fejlesztési eszköz szerepét elsősorban az ipar töltötte be; letelepítése vagy tovább- (sokkal ritkábban vissza-) fejlesztése vált a területfejlesztési politika domináns eszközévé. A területfejlesztés eszközrendszerét három fő, egymást nem kizáró irányra oszthatjuk:

- *A gazdaságirányítás területi alapú megszervezése:* ilyen reformokkal kísérletezett a Szovjetunió, ahol 1957 és 1965 között néhány kivétellel felszámolták az ágazati minisztériumokat és az ország területét 100 gazdasági körzetre osztva tiszta területi irányítást kíséreltek meg bevezetni – teljes kudarcot vallva. A szovjet példát követte Bulgária, ahol először területi, majd 1962-től vegyes, ágazati-területi irányítás működött.
- *Az iparirányítás szervezeti átalakítása:* az ágazati irányítás hierarchiájának és működésének reformja; elsősorban a hierarchiaszintek számának csökkentésével és a döntési jogkörök alacsonyabb szintre helyezésével. A jogkörök befogadói összevonások által megteremtett nagyvállalatok és ipari egyesülések voltak.²⁶ Szervezeti reformok mentek végbe az NDK-ban, Csehszlovákiában, Lengyelországban és Magyarországon is, míg Jugoszláviában az önigazgatási formák kompetenciáinak növekedése és a közvetett irányítás elterjedése volt jellemző.
- *Vidéki ipartelepítési kampányok:* az iparilag fejletlen területek iparosítása új telepítésekkel. A kampányok célja elsősorban a munkaerő-főlösleg felszívása volt, vagyis munkaintenzív, kisebb egységekben és kevesebb tőkeberuházással megvalósított fejlesztésekről beszélhetünk. Ez a reformtípus volt a legelterjedtebb, legkonzekvensebben Magyarország és Lengyelország alkalmazta (4.1 és 4.2. ábra).

A fentiekből látható, hogy a területi és az ágazati tervezés viszonya országonként és időben is más-más módon alakult. Kevés kivételtől eltekintve az utóbbinak egyértelmű elsőbbsége volt; jellemzőbbek voltak a transzmissziós szerepű „ágazati-területi tervek”, amelyek az ágazati tervezés folyamatán belül jelenítettek meg területi szempontokat – a helyi érdekek érvényesítésére azonban nem voltak alkalmasak (bővebben lásd *Kőszegi* 1961). Mindenesetre az 1960-as évek végén a területfejlesztés differenciált eszközrendszeréről beszélhetünk (4.3. táblázat), s bár ezt követően jellemzően visszalépésre került sor, abban az értelemben értelmes róla beszélni, hogy a reformok során elért mégoly szerény eredmények hatása a későbbiekben is érzékelhető maradt. Szemléletük elsősorban a telephelyválasztáshoz rendelt pénzügyi ösztönzőkön nyugodott; szisztematikus területpolitikai beavatkozásokról ebben a keretrendszerben nem beszélhetünk.²⁷

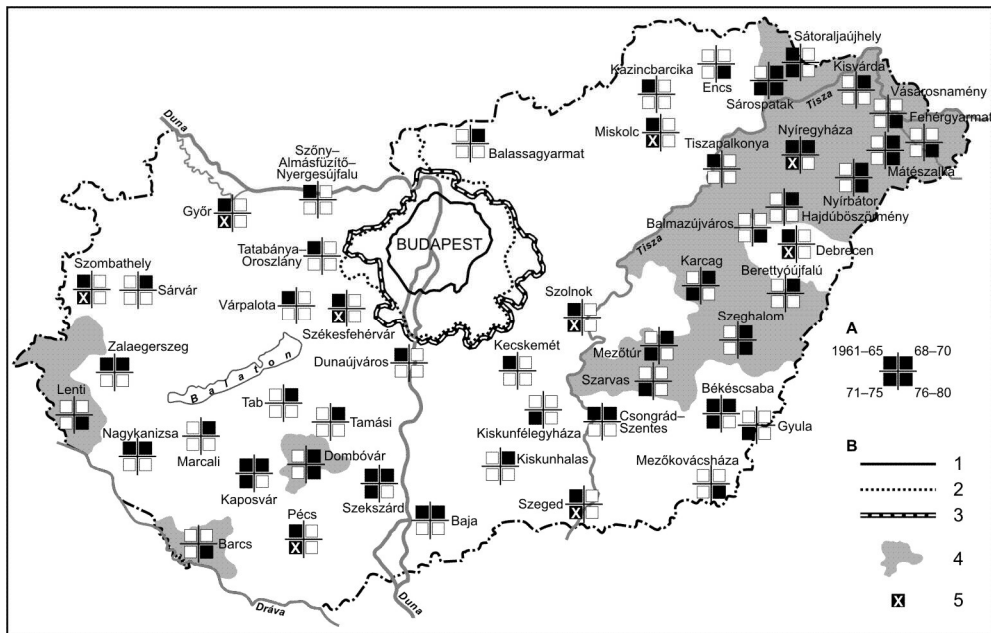
²⁶ *Jánossy* (1969) ezeket „kvázi-nagyüzemeknek” nevezi, amelyek gyakran csak formálisan integrálódtak, miközben termelésük nem tekinthető ténylegesen nagyüzeminek. *Tüü* (1968) adataiból kitűnik, hogy a szocialista országok között a vállalati koncentráció Magyarországon és Csehszlovákiában volt a legmagasabb (itt az 5000 fő fölötti vállalatok foglalkoztatták a munkások 34 illetve 29,3%-át), Bulgáriában és az NDK-ban pedig a legalacsonyabb (8,1% illetve 10,7%).

²⁷ Magyarországon úttörő jelentőségű volt a Kóródi József nevéhez fűződő, a VÁTI Telephelyforgalmi Irodájában alkalmazott mátrixmodell, amely 61, telepítési igények szerint súlyozott iparág, valamint 112, tényezőellátottság alapján felmért potenciális telephely összevetésével, majd további súlypont- és szállításoptimalizációs számításokkal állított elő telepítési térképeket (a területi modellezés fejlődéséről lásd még *Lux* 2015).

4.1. ábra

Az iparpolitika kedvezményezett és korlátozott területei Magyarországon 1961–1980

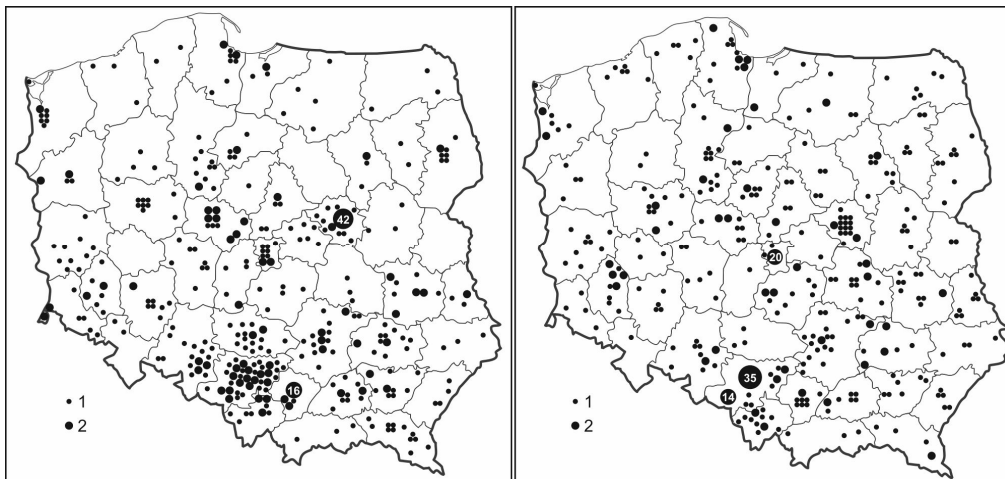

Jelmagyarázat: A: a fekete négyzetek jelzik az adott tervidőszak támogatását. B: 1: iparfejlesztési korlátozás 1961–1965; 2: korlátozás 1966–1970; 3: korlátozás 1971–1980; 4: támogatott területek 1971–1975; 5: kiemelt ipari vonzáscentrumok 1971–1975.

Forrás: Tatai 1984, 235–238. alapján a szerző szerkesztése.

4.2. ábra

Jelentősebb ipari üzemek telepítése Lengyelországban (1945–1966 és 1966–1982)

Jelmagyarázat: 1 = 100 millió Zloty fölötti állóeszközök, 2 = 1 milliárd Zloty fölötti állóeszközök (1970-es árakon)

Forrás: Lijewski 1985, 200–201.

4.3. táblázat

A területfejlesztés eszközei az 1960-as évek végén

Eszköz	Bulgária	Csehszlovákia	Jugoszlávia	Lengyelország	Magyarország	NDK	Szovjetunió
Bankhitel-kedvezmények a preferált területeken		X	X	X	X		
Egyszeri beruházási hozzájárulás		X		X	X		
Differenciált adó- és bérhozzájárulás, egyéb költségtámogatás		X	X		X		X
Differenciált közműdíjak és kommunális adók	X			X	X		X
Differenciált telekárak és telekhasználati díjak			X	X	X		X
Ipari parkok létesítése, infrastruktúratelepítés						X	X
Területileg differenciált ár- és tarifapolitikai intézkedések			X	X			X

Forrás: Kóródi–Márton 1968 és Bartke 1971 alapján a szerző szerkesztése

A beavatkozások és a spontán zajló folyamatok hatására átalakult a szocialista országok térszerkezete, valamelyest csökkentek a területi különbségek. *Kóródi–Márton* (1968) Magyarország példáján az új bázisképző iparágak megjelenését és a növekvő belső és nemzetközi munkamegosztást említi az 1960-as évek iparának legfontosabb új területi jelenségei között. A fejletlen területeken erőteljes iparosítással, a központi körzetekben intenzív iparfejlesztéssel (tehát iparkitelepítés révén a munkaerő egy részének felszabadításával és modernebb ágazatokba irányításával), az egyoldalúan fejlett nehézipari körzetekben pedig diverzifikációval látták megoldhatónak. Az időszakban az iparfejlesztés-területfejlesztés legfontosabb kérdése az új kapacitások elosztása maradt; a telephelyválasztás volt a gazdaság területi szerkezetébe való beavatkozás, tehát a fejletlen területek modernizálásának legnagyobb hatású eszköze. Kevesebb figyelem jutott az iparosításra már korábban átesett, de egyoldalú (gyakran monofunkcionális) iparszerkezettel rendelkező, a nyugati depressziós térségekhez hasonló vonásokkal rendelkező térségekre. A szocialista fejlesztéspolitika számára ez a probléma nagyon nehezen kezelhetőnek bizonyult, ugyanis a kor mércéje szerint az érintett térségek egyáltalán nem voltak fejletlenek, sőt, kifejezetten sikereseknek számítottak, hiszen gyakran mindössze néhány évvel korábban jelentős növekedésen mentek keresztül. Ezért a gazdasági szakirodalomban kérdésük viszonylag későn, főleg az 1960-as évek második felétől, s ezen belül Magyarországon merült fel (így a kor mindhárom meghatározó iparpolitikai munkájában, *Kóródi–Márton* 1968, *Bartke* 1971 és *Kóródi–Kőszegfalvi* 1971 oldalain megtalálható).

Az 1960-as évek végéig – tehát még a gazdaságfejlődés feltételeit átrendező világgazdasági korszakváltást megelőzően – az egyoldalú fejlettség három problémakörben jelentkezett:

- Urbanizációs hiányjelenségek: az ipar- és a településfejlődés üteme közötti különbségekből eredő lakás-, infrastruktúra-, valamint szolgáltatás- és áruhiány.
- A munkaerőpiac egyoldalúsága (sok nehézipari, elégtelen számú egyéb munkahely) miatti munkanélküliség, elsősorban a nők körében.²⁸
- Ipari területek funkcióvesztése: kimerült, vagy az energiastruktúra korszerűsítése miatt termelés alól kivont, s ennek köszönhetően gazdasági bázisukat elvesztett iparvidékek.

Míg az első problémakör a településfejlesztés látókörébe tartozik, addig a másik kettő már területfejlesztési kérdés. A női munkanélküliség már korábban is tapasztalható volt a nehézipari térségekben, de az 1960-as évek társadalmi és gazdasági változásai tették különösen feszítő kérdéssé ott is, ahol az iparban-bányászatban dolgozó férfiak számára nem okozott gondot a családfenntartás. A munkanélküliség kezelésére az alternatív foglalkoztatási lehetőségek telepítése volt a legkézenfekvőbb megoldás; főleg a munkaigényes iparágak (pl. textilipar, műszeripar) illetve a városi köz- és fogyasztói szolgáltatások (közoktatás, kereskedelem, adminisztráció stb.) voltak alkalmasak a szabad munkaerő egy részének felszívására. A probléma sikeres kezelésére sok helyen mégsem, vagy csak nagyon hosszú idő alatt került sor, mivel a beruházási politika nem rendelkezett az ehhez szükséges forrásfölösleggel, és a kérdésnek eleve alacsonyabb prioritást adott.

A harmadik probléma, az ipari területek funkcióvesztése elsősorban a bányavidékeken jelentett gondot (az ipar, és különösen a nehézipar visszafejlesztése bármilyen más indokból elképzelhetetlen volt). Itt a gazdaságfejlesztés és az urbanizáció döntően az ipar igényei szerint zajlott le, ezért az igények csökkenése (szénbázisról szénhidrogénbázisra történő átállás) vagy a készletek kimerülése létalapjukat kérdőjelezte meg. A kisebb ipari települések esetén elfogadható megoldás volt a visszafejlesztés, a jelentős befektetéseket lekötő nagyobb városokban és ipari térségekben azonban komplex intézkedési csomagokra volt szükség. A munkaerő-piaci eszközök (korai nyugdíjaztatás, rekolonizáció) mellett az újraparosítás korabeli formája, vagyis új bázisiparágak letelepítése vált elfogadott stratégiává. Ezeket a költséges megoldásokat csak ritkán alkalmazták, és pont abban az időszakban, amikor ez időszerűvé vált volna, a politikai helyzet a status quo mindenáron való fenntartása felé fordult.

---

²⁸ Így pl. 1956-ban Magyarországon az iparban foglalkoztatottak 32%-a volt nő, de a borsodi iparvidéken mindössze 17–18%; az első ötéves tervben az egész térségben csak egy női munkaerőt foglalkoztató üzem épült (*Kőrödi* 1959). Komlón még 1965-ben is a férfiak 88,4%-a, de a nőknek csak 36,8%-a rendelkezett munkával (*BML/1/1965/9*. 1965). Felső-Sziléziában a regisztrált munkát kereső nők száma az 1950-es években többszörösen meghaladta a férfiakét, és a helyzet 1960–1970 között tovább romlott. Magyarország az 1960-as és 1970-es években viszonylag kedvező eredményeket ért el a probléma korrigálásában.

A korszak hangsúlyos kérdése a *gazdasági kooperáció és specializáció* problémaköre. Az 1950-es években a szocialista gazdaságok a világ és egymás felé is zártak voltak és párhuzamos iparosítást valósítottak meg. Csak az évtized végétől nyílt meg a lehetőség a pusztán formális együttműködés valós tartalommal történő feltöltése előtt. A kooperáció és specializáció sajátos, csak a szocializmus kontextusában értelmezhető szerepet kapott. A piacgazdaságokban mindkettő a gazdaság működésének természetes jelensége, a tervgazdaságok intézményi sajátosságai viszont olyan gátakat emelnek elé, amelyek lebontása külön politikai szándékot igényelt és hovatovább jelentős eredménynek volt tekinthető. Vagyis nem a versenyképesség nőtt, hanem a diszfunkcionális jelleg csökkent; a rendszer által létrehozott problémára találtak (fél-)megoldást.

Még a kooperációban érdekelt államok sem mondtak le nemzeti iparuk komplex fejlesztéséről, mások pedig egyenesen elutasították a nekik szánt specializált szerepet. A jelentős áldozatok árán létrehozott párhuzamos kapacitások leépítése csak visszafejlesztésként volt értelmezhető, ami politikailag és (a szűkös források miatt) gazdaságilag is elfogadhatatlan volt. A konfliktus elsősorban az iparilag fejlettebb (NDK, Csehszlovákia) és fejletlenebb (Magyarország, Lengyelország és különösen Románia) országok között húzódott; az előbbieket a kooperáció kiterjesztésében és a KGST-n belüli ipari termelőszerépük növelésében, utóbbiak nemzeti iparuk továbbfejlesztésében és a technológiatranszferek révén megvalósított területi kiegyenlítésben voltak érdekeltek. A KGST-n belüli specializációt elsőként szorgalmazó szovjet kezdeményezésű nagyterg gazdasági elképzelések 1962-ben a magas szintű területi munkamegosztás és a nemzeti profilok kialakítása mellett tették le a voksot (lásd a terv kidolgozásában jelentős szerepet játszó E. B. Valev tanulmányát a Duna menti országok gazdasági körzeteiről); ezeket az elképzeléseket azonban az agrár-könyűipari és kisebb mértékben vegyipari szerepre szánt Románia határozottan visszautasította és gazdaságpolitikájában a belső komplexitás („sokoldalúan fejlett szocialista társadalom”) megteremtését helyezte előtérbe. Az érdekelletét 1964 után Románia különutas fejlődéséhez és a KGST-től történő eltávolodásához vezetett (Valev 1964, Turnock 1986, Gulyás 2005).

A KGST-kooperáció során a következő ipari termelési profilok jöttek létre (*Bogomolov–Peksev* 1962, *Pavlenda* 1963, *Dinev–Misev* 1981 stb.):

- NDK: barnaszénbányászat, gépipari, elektronikai és vegyipari termelés (elsősorban szénhidrogén bázisú vegyipar, műanyaggyártás);
- Csehszlovákia: szén- és ércbányászat, kohászat, nehézgépipar, fegyvergyártás, vegyipar;
- Lengyelország: szénbányászat, kőolajipar, vegyészet;

- Magyarország: nem fémigényes gépipari ágak, közlekedési gépipar (autóbuszgyártás), alumíniumipar, később híradástechnika és finommechanika (székesfehérvári ipari körzet), műszeripar, gyógyszergyártás;
- Románia: petrokkémia;
- Bulgária: mezőgazdasági termelés és könnyűipar, s egyes ezt kiszolgáló gépipari ágak (pl. mezőgazdasági gépgyártás). Később erősödő elektrotechnikai és vegyipari szerep, részben Magyarországról áttelepített kapacitásokkal (híradástechnikai berendezések, villanyégők).

Az erősödő munkamegosztás és a külgazdasági nyitás valójában a „rendszeren kívüli” kereskedelem erősödését is eredményezte. A 4.4. táblázat adatai 1950 és 1972 között a KGST-n belüli kereskedelem arányának állandóságát, ezt követően pedig visszaesését mutatják. A legfontosabb kivétel Csehszlovákia, amely, elsősorban Csehszlovákia révén, a két világháború között Európa legfejlettebb iparú államai közé tartozott, erősödő technológiai lemaradása miatt azonban fokozatosan kiszorult a világpiacról. A 4.5. táblázatban a külkereskedelmi mérleg árucsoportok szerinti bontása olvasható 1978-ban; látható, hogy a belső árucserében elsősorban a Szovjetunióból a KGST-6-ok felé irányuló nyersanyag- és energia, és az ellentételezésül szállított félkész- és késztermékek kettősére épül.

4.4. táblázat

Az európai KGST-országok egymással folytatott kereskedelme 1950–1979 (%)

Ország	1950	1960	1972	1979
Albánia		88,9	41,1 ²⁹	
Bulgária		80,7	80,2	75,7
Csehszlovákia	55,6	63,8	71,3	67,2
Lengyelország	58,4	56,6	62,3	54,7
Magyarország			68,1	52,0
NDK			71,0	65,8
Románia	89,2	65,8	53,7	35,4
Szovjetunió			64,5	51,9
ÖSSZESEN	61,8	60,8	62,6	n.a.

Forrás: Meisel 1974, Böröczfy 1975 és Peche 1982 alapján a szerző összeállítása.

4.5. táblázat

A KGST-országok export-, illetőleg importtöbblete árucsoportok szerint 1978-ban (%)

Ország	Gépipari termék	Nyersanyag és félkész termék	Élelmiszer	Egyéb fogyasztási cikk
Bulgária	+7,4	-33,8	+20,7	+5,7

²⁹ 1961-től Albánia és a Szovjetunió megszüntette gazdasági kapcsolatait; az 1960-ban 7,0%-os kínai forgalom-részesedés viszont 1970-re már 36,1%-ra emelkedett (Böröczfy 1975).

Csehszlovákia	+12,0	-24,0	-0,8	+12,8
Lengyelország	+5,1	-13,2	-1,9	+10,0
Magyarország	+0,1	-26,7	+14,1	+12,5
NDK	+21,0	-23,2	-7,7	+9,9
Románia	-8,7	-12,2	+7,2	+13,7
KGST-6	+8,2	-20,5	+2,0	+10,3
Szovjetunió	-22,4	+48,1	-17,0	-8,7
ÖSSZESEN	-6,5	+10,1	-6,4	+1,8

Forrás: Román 1981, 172.

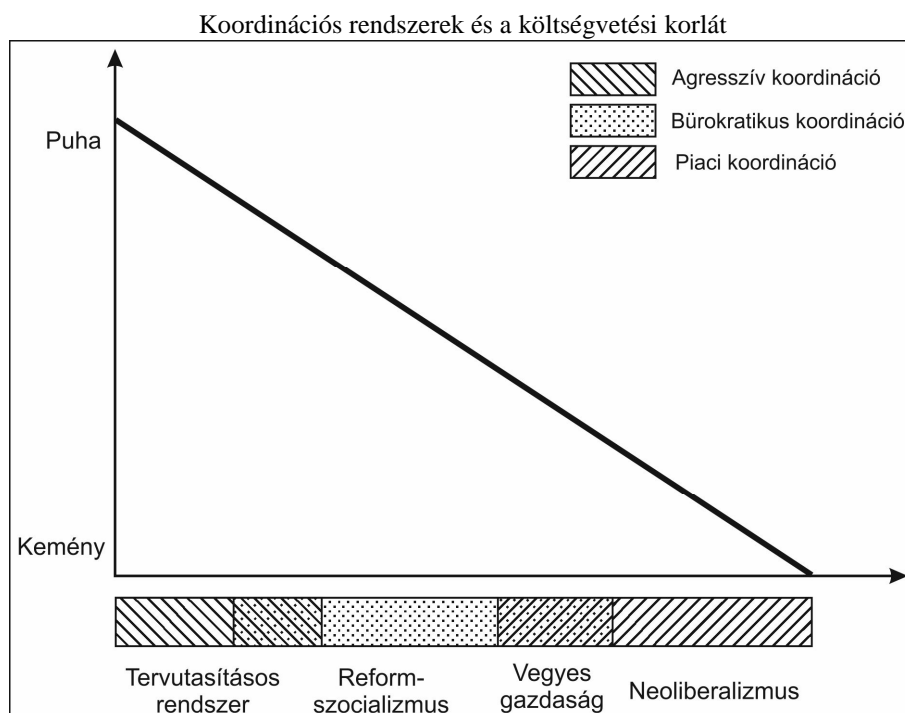
4.1.3. Szerkezeti válság-e az államszocializmus ipari válsága?

Az államszocializmus kapcsán könnyen felvetődik a kérdés, hogy beszélhetünk-e a régi ipari térségek problémájáról az államszocialista gazdaságokban illetve a posztszocialista átalakulás során. Tágabban a terv- és piacgazdaságok összehasonlíthatóságának kérdéséről van szó: arról, hogy a politikai és gazdasági eltérések *alapvetően különutas* fejlődéshez vezettek-e, vagyis az esetleges hasonlóságok felszíniek (Barta 2002a), vagy mint Enyedi (1989) az urbanizáció kapcsán megfogalmazza, *a különutas és a megkésett fejlődés* együtteséről és a megkésett-ség erősebb szerepéről beszélhetünk, vagyis érdemi hasonlóságok mutathatók ki. Álláspontom szerint az utóbbiról van szó, és ezt *általánosan* a koordinációs rendszer (vagyis a társadalmi tranzakciókat vezérlő „főszabály”) illetve a költségvetési korlátok jellege, *specifikusan* pedig a válságelméletek által azonosított problémák jelentkezése igazolja: a régi ipari térség-probléma a szocializmusban is kialakult, de a válságok „halogatása” miatt következményeinek nagy része a posztszocialista periódusra hárult.

A koordinációs rendszer és a költségvetési korlátok összefüggését a 4.3. ábra szemlélteti: a korlátot jelző görbe alatti terület az a valószínűsíthető forrástöbblet, amelyhez a vállalat az adott koordinációs viszonyok között a piaci mértéken túl hozzájuthat. Ideáltipikus esetben a piacgazdaságok kemény, a tervgazdaságok pedig puha költségvetési korlátokkal rendelkeznek. Mint azonban Goldfeld–Quandt (1988), majd Rawski (1997) és Kornai (1997) nem rendszerspecifikus értelmezéséből látszik, a koordinációs rendszerek összemosódása miatt a költségvetési korlátok merevsége vagy puhasága skálaként működik, a költségvetési fegyelem pedig eltérő mértékű kényszerítő erőként épül be a vállalati döntésekbe és a nemzetgazdaság működésébe. A költségvetési korlátok felpuhulása a piacgazdaságokban a *nem-piaci racionalitás* érvényesülésének, tehát a koordinációs rendszereken át ható stratégiai, politikai és szociális szempontoknak köszönhető. A vegyes gazdaságokban összemosódott a piaci és a bürokratikus koordináció, de még a látszólag tiszta piaci rendszerekben is megjelent a nem piaci szempontok problémája (gondoljunk pl. az USA befolyásos katonai-ipari komplexumára). A

jóléti államokban hangsúlyos etikai szempontok jelentek meg a döntésekben, de mint már Kornai (1983) megállapítja, az etikai normák jogi normákká intézményesültek és beépültek a bürokratikus koordináció apparátusába; ritkábban kommercializálódtak, a piaci haszonszerzés eszközüvé váltak. A nagy iparvállalatok járadékleső (rent-seeking) magatartása a régi ipari térség-probléma kialakulásában, a puha költségvetési korlátok szerepe pedig a válságkezelésben vált relevánssá: a makroökonómiai feltételrendszer egészen a világgazdasági korszakváltásig a stratégiai súlyú vállalatok kiségitésének és megmentésének kedvezett.

4.3. ábra

Forrás: A szerző szerkesztése

A szocialista államokban a koordináció ellentétes utat járt be az 1970-es évekig: a nem piaci (katonai-védelmi és politikai-ideológiai) racionalitás meghatározó szerepére, a bürokratikus szabályozás és az agresszív koordináció kettősére épülő tervutasításos gazdasági rendtől eljutott a bürokratikus koordináció egy olyan, reformok során piaci elemekkel korrigált változatáig, ahol a nem piaci racionalitás már annak nyugati formáira hasonlított. A szocialista gazdaságok koordinációs viszonyai közeledtek a vegyes gazdaságokéhoz és ezzel működésük racionálisabbá, költségvetési korlátaik valamivel keményebbé váltak, ha el soha nem is érték a nyugat-európai államokét. Ebben a makroökonómiai feltételrendszerben már értelmezhető a régi ipari térség-probléma kialakulása, mégpedig a nyugatinál nagyobb megjelenési valószínűséggel és súlyosabb lefutással. Lényegi különbség, hogy a világgazdasági korszakváltás a piacgazdaságokban végül kikényszerítette a költségvetési korlátok megszilárdítását és az ér-

de mi válságkezelést, a világgazdaságtól és egymástól elszigetelten fejlődő szocialista gazdaságokban azonban a politikai rendszeren keresztül lehetőség nyílt a válságok halogatására és a legsúlyosabb következmények továbbhárítására. Az ipari válság jelenségei ennek ellenére már az 1980-as évektől elmélyültek, a rendszerváltások során pedig gátszakadásszerűen kerültek napvilágra, és egybeestek a poszt szocialista országok transzformációs visszaesésével.

Kornai (1993b) a gazdaság reálszerkezetének átalakulását, és így az ipari válságot e visszaesés egyik komponensének tartja. Véleményem szerint azonban két eltérő, bár egymással összefüggő problémakörrel van szó, az ipari válság és a költségvetési korlát vele összefüggő keményedése ugyanis korábban Nyugat-Európában és Észak-Amerikában is jelentkezett, míg a visszaesés három másik komponenséről (eladói piacról vevői piacra való átállás, koordinációs zavarok, a pénzügyi szektor elmaradottsága) ez nem mondható el. Ugyanezt jelzi az ipari válság elhúzódása, a transzformációs visszaesésnél lassabb lefolyása.

A régi ipari térség-probléma értelmezésének második eleme a válságot magyarázó elméletek alkalmazhatósága. Belátható, hogy mind a túlspecializáció, mind a hálózati-agglomerációs modellek következtetései érvényesek a szocialista ipari térségekre, illetve azok 1990 utáni átalakulására. A *túlspecializáció jelenségei* élesen megmutatkoztak az ipari térségek gazdasági szerkezetében: az alacsony innovációs készség és az elégtelen gazdasági diverzifikáció a tervgazdaságok általános problémája volt, de különösen erősen érintette az ipar koncentrált tereit. Ennek egyaránt voltak iparági (kitermelő és alapinputokat előállító iparágak kiemelt fejlesztése) és szervezeti (nagyvállalati koncentráció preferálása) okai; a verseny kultúrája még annyira sem létezett, mint a piacgazdaságok e téren szintén gyenge régi ipari térségeiben, az új vállalatok piacra lépése pedig csak bürokratikus úton, központi döntés révén volt lehetséges. Az egyoldalú iparszerkezet oldása számos fejlesztési koncepcióban és konkrét telepítési döntésben megjelent, de összességében nem bizonyult elégségesnek. Az ipari specializáció oldásával járó térségi tanulás előtti utak nem voltak nyitottak: erre csak a rendszerváltások után, a mély ipari válság kialakulásával és a piacgazdaság feltételeinek kiépítése során nyílt lehetőség.

A *hálózati-agglomerációs problémák* kialakulása szintén megfigyelhető, és talán még súlyosabb következményekkel járt. A központosított gazdaságirányítás alkalmazkodási képessége nagyon csekély volt, ugyanis már a gazdasági működtetésével járó információtömeggel sem tudott mit kezdeni, nemhogy a folyamatosan jelentkező új impulzusokkal. Megfelelő szubszidiaritás, helyi önállóság és források hiányában a vállalatok, ipari térségek alkalmazkodóképessége is sérült. A néhány, külső függésben működő, vertikális kapcsolatrendszerbe integrált nagyvállalatra épült ipari központok nem voltak képesek kitermelni azt a piaci válto-

zatosságot, amely az új evolúciós pályák jelentette előnyöket kínálta volna számukra. A folyamatos kereső magatartás, műszaki és szervezeti innovációkat teremtő útkeresés helyett a végzetes útfüggőség uralkodott az ipar fejlődésén.

A szocialista országok régi ipari térségeiben nem csak a központokban hozott beruházási döntések ágazati preferenciái, hanem a tartós forráshiány is csökkentette az érdemi szerkezetátalakítás valószínűségét, tehát nagyon erős útfüggőségről beszélhetünk. Az akár muzeálisá váló technológiák tartósítása és foltozgatása, a magatartási minták merevsége és az innováció gyengesége együttesen járult hozzá a válságjelenségek elmélyüléséhez. A bezárulás mindhárom, intézményi, kognitív és politikai formája megfigyelhető a szocializmus régi ipari térségeiben, és talán itt találkoztak legerősebben a bürokratikus koordináció problémái az ipari hálózatok diszfunkcionális működésével.

Közép-Európa iparosítása a fejlett nyugati államokhoz történő felzárkózási kísérlet volt: ebben a tekintetben indokolt meghúzni a szocialista államok és a gyengén fejlett piacgazdaságok közötti párhuzamot. Szintén értelmes összehasonlításhoz jutunk, ha a régi ipari térségek hanyatlását mérjük össze nyugati példákkal, köztük akár fejlett országok hasonló adottságú területeivel is. A válság fő kiváltó okai – elsősorban a világgazdasági korszakváltás okozta piacvesztés, a termékstruktúra avulása és a belső alkalmazkodási képesség gyengesége – azonosak, ahogy a problémákra adott kezdeti reakciók is azok. A gazdaságpolitika más allokációs rendszerben, de hasonló kihívásokkal szembesült. Az eltéréseket tehát nem az egyoldalúan fejlett térségek kialakulásában, sem azok válságában kell keresnünk, hiszen itt inkább a párhuzamosság szembetűnő. A depresszió nem rendszerspecifikus elem, még ha a köztudatban él is róla ilyen asszociáció. A különbségtétel természetesen legitim; alapjául pedig három tényező, a *szocialista gazdaságpolitika területi diszfunkciói*, a *gazdasági alkalmazkodást elősegítő mechanizmusok sérülése* valamint a *rendszerváltás új feltételrendszere* szolgál.

Sikerés és sikertelen felzárkózási utak: az államszocialista kísérlet és a fejlesztő állam

Kézenfekvő párhuzamot vonni az államszocializmus sikertelen, és egyes európai vagy távolkeleti periférikus országok sikeres felzárkózási kísérletei között. Az erős állami szerepvállalás, a nemzetgazdasági források szektorok közötti átcsoportosítással történő mobilizálása, vagy akár a nehézipari komplexumok felépítésére törekvő iparosítás több tekintetben összehasonlítási alapot kínál, ezek azonban olyan felszíni hasonlóságok, amelyek mögött eltérő tartalom található. Legalább olyan jelentősek az eltérések, amelyeket könnyen beazonosíthatunk, ha áttekintjük *Cimoli–Dosi–Stiglitz* (2015) sikeres felzárkózási utakról összegyűjtött közös ismérveit:

- Az állami ügynökségek, egyetemek és közpolitikák felzárkózásban játszott vezető szerepe, amelyek célja az új technológiai paradigmák elterjesztése.
- A gazdasági és társadalmi szereplők cselekvőképességének bővítésére törekedő ipar- és innovációs politikák.
- Megfelelő mértékű piaci fegyelem, amely kiszelektálja a rosszul teljesítő szereplőket, de nem enged meg olyan mértékű szelektációs sokkokat, amelyek teljes vállalkozáspopulációkat is elpusztítana, megszüntetve a jövőbeli tanulás lehetőségét.
- A kapacitásépítést elősegítő támogatáspolitikák, amelyek azonban nem esnek a tehetlenség [útfüggőség] és a járadékvadászat csapdájába.
- A felzárkózás az aktuálisan legújabb és legdinamikusabb technológiai paradigmák elsajátítására irányul, a gazdaság kiinduló állapotától, komparatív előnyeitől, specializációitól és a piac által sugallt [az aktuális komparatív előnyök, vagyis a versenyképesség alacsony útja kiaknázására ösztönző] üzenetektől függetlenül.

Az államszocialista gazdaságokban végbement folyamatok rímelnék erre az öt pontra, de „csak félig”. Fejlesztéspolitikájuk gyökeresen más irányokat követett: az új technológiák helyett gyakran elavult, akár az európai szocialista országok korábbi technológiai színvonalától elmaradó üzemek fejlesztésére törekedett; represszív működése korlátozta az egyéni és kollektív cselekvést; redisztribúciós mechanizmusai – mint *Kornai* (1980) pontosan bemutatta a költségvetési korlátok felpuhulását és a vállalatok gazdálkodását elemző írásaiban – a rossz teljesítményt jutalmazták és a jót szankcionálták; a kialakult ipari rendszereket pedig erős útfüggő fejlődés és járadékvadászat jellemezte.

A szocialista rendszer általános gazdasági kérdéseiről több igényes tanulmány és összefoglaló munka született: *Jánossy* (1969, 1973) és *Kornai* (1980, 1993a) a tervgazdaságok működési mechanizmusairól és ellentmondásairól, *Winiacki* (1986) az ipar túlméretezettségének okairól és hatásairól írt, *Szamuely* és *Csaba* (1998) a magyar közgazdasági gondolkodás szocializmus alatt végbement fejlődését elemezve tárgyalta annak korlátjait, s a lista folytatható. *Az iparcentrikus gazdaságpolitika területi kivetülése* is magán viselte ezeket a sajátosságokat; diszfunkcióit átörökítette és nem kis mértékben ráterhelte a területi dimenzióra. A területfejlesztési politika – a nagyipari bázisok létrehozásán túl – elsősorban kiegyenlítő szerepet játszott a szocialista gazdaságokban, de csak korlátozott mennyiségű erőforrás állt rendelkezésére. Sikerei elsősorban az 1950-es évek különösen súlyos torzulásainak enyhítésében ragadha-

tók meg; ez azonban a viszonylag fejlett területfejlesztési rendszerű országokban (Magyarországon és Lengyelországban) sem volt elégséges teljes felszámolásukhoz.

A területi diszfunkciók forrása a tervutasításos rendszer növekedési modellje. A fejlettebb bázison és széles körben végrehajtott iparosítás nem tett lehetővé komplex területi beavatkozást; a modernizált gócok alatt konzerválódott a társadalmi-gazdasági elmaradottság. A területi profiltisztítás már ismertett jelensége is ebbe az irányba mutatott abban az értelemben, hogy a monofunkcionalitás extrém példáira, egyiparágas, akár egyvállalatos városok kialakulására találunk példákat. Az ilyen egyoldalú gazdasági szerkezetben, ahol a nyugati iparvidékekkel szemben még a kisebb vállalkozások is hiányoztak, rendkívül erős vállalatfüggőségről beszélhetünk, különösen akkor, ha a vállalatok informálisan egyben lakossági ellátók, közszolgáltatások és infrastruktúra biztosítói voltak (a válságnak ez a problémája az itt külön nem tárgyalt Szovjetunióban majd utódállamaiban volt a legégetőbb, és az ott jellemző átalakulási út megértésének egyik kulcsa). A középüzemek hiánya, a mély vertikumok fejletlen lokális és horizontális kapcsolatai gátakat emeltek az intézményi diverzifikáció elé. Különösen súlyossá vált a helyzet azokban a térségekben, ahol az ipar meghatározó üzemait és technológiai bázisát az 1950-es évek igényei szerint fejlesztették, ezt követően azonban a források elégtelensége miatt nem modernizálták, csak fenntartásukat és további üzemelésüket biztosították. Itt a rendszerváltás idejére tetemes fejlődésbeli hátrányt halmozódott föl, amely ekkor a történelmi fejletlenséggel egy időben tört a felszínre.

A válság második specifikus tényezője a *gazdasági alkalmazkodást elősegítő mechanizmusok sérülése*, amelyek nemzetközi, országos és szubnacionális léptékben is hiányosan működtek. Nemzetközi környezetben a kettős külgazdasági izoláció, a világgazdasági folyamatoktól való elszakadás és a KGST-n belüli munkamegosztás csökvényessége, a párhuzamosság fennmaradása okozott gondot, mivel így a változásokat közvetítő piaci impulzusok nem, vagy csak gyengén jutottak el a gazdasági vezetőkhez: mire ez megtörtént, mozgásterük már végzetesen beszűkült.

Országos szinten a nem-piaci (védelmi-katonai, később inkább már csak politikai) racionalitás mentén döntöttek a legfontosabbnak tartott gazdasági kérdésekben, ami nem tette lehetővé a gazdaságossági szempontok kellő mérlegelését vagy a szükséges alkalmazkodást. S mivel a politika és a gazdasági vezetők között a nyugatinál is erősebb összefonódás állt fenn, a rendszer egésze is ellenérdekelt volt a reformok meghozatalában; ha el is végezték ezeket, a beavatkozás megállt a részterületeken, figyelmen kívül hagyva a fő ellentmondásokat. Átfogó változtatásokra egyébként sem volt forrás: azokat lekötötte a kielégíthetetlen beruházási igény (kifejtését lásd Kornainál) és a fennálló struktúrák működtetése. Vagyis a gazdasági rend

nemcsak stabilizálódott hanem egyben meg is merevedett; az intézményi szklerózis a gazdaságirányítás legfelső szintjeit meghatározó jelenséggé vált.

Végül szubnacionális szinten – de ennek visszahatásaként országosan is – nem csupán a nagyvállalatok lobbijéről, hanem ezek gazdasági dominanciájáról és az általuk keltett függőségről volt szó, s egyfajta csapdahelyzet lépett életbe: a nagyipari bázis oly mértékben vált a térségi gazdaság alapjává, hogy sérülése már társadalmi okokból sem volt felvállalható, miközben gazdaságtalan működtetése és strukturális-intézményi konzerválódása hosszabb távon ugyanúgy aláásta társadalmi fenntarthatóságát. Nem csoda, hogy a döntéshozók nem vállalták fel a széleskörű irányváltás feladatát, hanem már a válság tényének közhellyé válása³⁰ után is a rövidtávú, halogató-elodázó magatartást választották – ezzel azonban végső soron azt érték el, hogy a rendszerváltás után már nem a válságkezelés fájdalmas mellékhatásai, hanem az összeomlással járó esetleges társadalmi-gazdasági katasztrófa, mély depresszió rémképe volt a döntéshozatal tétje.

Átmenet és vállalati értékelés

Az államszocializmus gazdasága súlyos információs deficitet halmozott fel, nem rendelkezett valós és releváns képpel a gazdaság és a vállalatok állapotáról. Piaci jelzések hiányában nem álltak rendelkezésre olyan összehasonlítható adatok, amelyek alátámasztották volna egyes vállalatok vagy egész iparági vertikumok verseny- vagy életképességét. A nyilvántartott adatok elszakadtak a valóságtól; bizonyos esetekben az a „tankönyvi” példa is reális volt, hogy több ezer főt foglalkoztató vállalatok semmiféle értéktermelő tevékenységre nem voltak alkalmasak, eszközeik könyv szerinti értéke pedig piacképtelen termékeket termelő használhatatlan ócskavasat takart.

Ez a közkeletű bölcsesség azonban szintén féligazság volt. Pont az információhiány miatt a vállalatok értékelése a rendszerváltások során is erős szubjektív elemeket, ideológiai preferenciákat tartalmazott. Különösen a szigorú csódtörvényt alkotó Magyarországon és Csehországban tömegesen zártak be olyan üzemeket, amelyek akár szerény tőkeinjekcióval is életben maradhattak volna, és később valódi piaci megmérettetésnek vethették volna alá magukat. A privatizáció azonban nem semleges és tankönyvszerűen működő piaci erők, hanem gazdasági és politikai elitcsoportok, evidenciának tekintett bölcsességek és erős fiskális nyomás, pillanatnyi kényszerhelyzetek által vezérelt folyamat volt. Az egyes vállalatok sorsa nem okvetlenül életképességükön, hanem az életképességükbe vetett hiten és a jó szerencsén múlt.

³⁰ Néhány jellemző cím az 1980-as évek Magyarországnak közgazdasági irodalmából: Lépéskényszerben a magyar ipar, Bajba jutott iparvállalatainkról, Van-e iparpolitikánk?, Utolérési törekvések és elszalasztott esélyek Magyarországon az elmúlt évszázadban, Az ipari termékszerkezet javításának időszerű feladatai.

Gyakran rövid likviditási zavarok, egyszeri rossz döntések, üzleti csoportokhoz köthető rész-érdekek nyomán döntöttek vállalatok felszámolásáról és megmaradt eszközeik, telephelyeik értékesítéséről.

A közhelyszerű esetek – Magyarországon a megszűnt Ikarus, a General Electricben feloldódott Tungstam, a Magyar Optikai Művek, vagy a kutatási tevékenységeit felszámoló, összeszerelő üzemmé züllött Videoton példája – mögött számtalan kisebb példa húzódik, a vidéki részlegipar felszámolásától (ma is befolyásos személyekhez köthető maffiaszerű módszerekkel) szakszerűtlenül privatizált iparágak, talán egész ágazatok elkótyavetyélt jövőjéig (a mezőgazdaság és a rá épülő élelmiszeripari vertikum esetét lásd *Buday-Sántha* 2001 elemzésében). *Barta* (2002a) adatai szerint Magyarországon a privatizált vállalatok túlélési rátája mindössze 20–25%-os volt: ez az arány nem magyarázható pusztán valami „gazdasági szükségszerűséggel”.

Különösen súlyos probléma, hogy potenciális nemzeti bajnok vállalatok váltak ebek harmincadjává: olyan cégek és cégcsoportok, amelyek elavult termékkínálatuk dacára kiterjedt és erős K+F-részlegekkel, komoly szervezeti tudással, kiterjedt piaci kapcsolatrendszerrel és országos beszállító hálózatokkal rendelkeztek. Egy részük kifejezetten olyan iparágakban – pl. az infokommunikációs technológiákban – volt aktív, amelyek az 1990-es, 2000-es években világszerte kiemelkedő sikereket értek el, különösen a megnyíló feltörekvő piacokon. Mint a magyar gyógyszeripar alapvetően sikeres átmenete igazolja, az óvatos, de ambiciózus jövőképeket megfogalmazó válságmenedzselés meghozta a gyümölcsét ott, ahol ehhez megvolt a képesség és akarat.

Az átmenet keserű tanulsága, hogy a piac bölcsességébe vetett vakhit semmivel sem jobb az állam bölcsességébe vetett vakhítnél – és mindkét véglet kiváló terepet kínál a fehérgalléros bűnözők számára.

A harmadik tényező – amely már a szocialista rendszer bukása után érezte hatását – a *rendszer váltás új feltételrendszere*. Ez a feltételrendszer ismételten a hatékony szerkezetátalakítás ellen hatott. Az előre jelzett válság hagyományos tervezési eszközökkel előre jelezhető és inkrementális lépésekkel megelőzhető vagy enyhíthető; kevésbé kaotikus, könnyebben átlátható környezetben és nagyobb időintervallumban folyik le. A szocializmus bukásakor ezzel szemben feltorlódtak válságok együttes jelentkezéséről volt szó, amelyek egyike volt az ipari válság, s megelőzéséről már nem eshetett szó; maga a kezelés lehetősége sem volt magától értetődő. A tervezés az 1980-as évek második felében egyre kevésbé volt képes a folyamatok befolyásolására; ahol pedig működött, ott egyre inkább reaktívvá vált, taktikai, majd operatív irányításba csúszott át. Hasonló szituációkban a radikális tervezés lehet a kiút, amely

magában foglalja a tervekészítés, a döntéshozás és a végrehajtás fúzióját (lásd *Faragó 2005*), csak hogy ehhez sem politikai, sem pénztőke nem állt rendelkezésre – vagyis a katasztrófa-megelőző politika folytatódott, melynek keretében a válságtérsegeket és vállalataikat jóléti eszközökkel és szubvenciókkal kísérelték meg megmenteni az összeomlástól.

Ezzel együtt tapasztalható volt a társadalom egyre szélesebb rétegeinek nagyiparelleses attitűdje is, amelyek részben gazdasági okokhoz, részben demokratikus mozgalmakhoz és új társadalmi minták megjelenéséhez kötődtek. Az iparellesség néhány tényezője:

- tiltakozás a tervezés bürokratikus embertelensége és ellenőrizhetetlensége ellen, az ipar és iparosítás azonosítása a szocialista diktatúrával, az államszocializmus alatt diszkriminált vidékies térségek értékei felé forduló érdeklődés;
- demokratikus-környezetvédő mozgalmak, amelyek gyakran nagyipari projektek (Bős–Nagymaros) és ezek diktatórikus politikai felhasználása (romániai falurombolás) ellen jöttek létre, és a rendszerváltó elit egy részének toborzási bázisaivá váltak;
- a „gyárkéményes” ipar súlyos környezetkárosító hatásainak felismerése és a környezetvédelmi intézkedések iránti igény tömegesedése;
- a rendszerkritika (és a nyugaton élő „tranzitológia”) törvényszerűen foglalkozott az ipar problémáival, szembeállítva vele a modern posztindusztriális gazdaság ideálját;
- a gazdaságtalanul működő vállalatoknak nyújtott állami segítséggel szembeni (hatékonysági érvekre is támaszkodó) ellenérzés;
- az ipari térségek általános negatív környezeti, gazdasági és szociális imázsa („rozsdáövezet”), a legsúlyosabb esetek és problémák általánosítása.³¹

Ezek az attitűdök természetesen nem voltak univerzálisak; sőt, az ipari térségekben inkább az iparpártiság maradt meghatározó, a tradicionális ipari lobbik nem estek szét. Ám ezúttal a döntéshozatalban és véleményformálásban erősebb csoportok is megjelentek; az ipar „sikertelensége”, válsága, vállalatok segítségre szorulása megváltoztatta az erőviszonyokat. *Herrschel* (2007, 443.) megfogalmazásában a posztszocializmusban „*a létező struktúrák és a hozzájuk kapcsolódó szociális státusz és szervezetek egyszerre „történelmivé” váltak, elvesztették gazdasági alapjukat. Ez különösen a nehézipartól és kitermeléstől (szénbányászattól) függő monostrukturális régi ipari térségeket érintette.*” Annak részletes tárgyalására, hogy a változásoknak, akár retorikai konstrukcióknak mekkora szerepük volt az ipari átalakulásban, mennyiben voltak annak tükrözői és mennyiben alakítói (és milyen irányban), illetve hogy

---

³¹ Az imázsprobléma nyugati megjelenéséről Glasgow és Essen példáján lásd *Belinda–Helms* (2003). Az ipar negatív imázsa a posztszocialista országok általános nyugati megítélésében, „Kelet-Európa” képi megjelenésében mindmáig hangsúlyos elem (*Domański 2004b*, szélesebb kontextusban *Domański 2004c*, *Kuus 2004* és *Sucháček–Herot 2014*).

mennyiben tértek el itt a nyertesekké váló centrumtérsegek ideológiái az ipari átalakulásban erősebben érintett területekétől, jelen kötet nem vállalkozhat; itt csak kérdésfelvetéssel utalok a dilemmára.

Összességében a szocialista ipari térségek válsága okaiban és lefutásában hasonlít a nyugati példákhoz, azonban a gazdasági fejlődés és politika sajátosságai miatt szélesebb és mélyebb volt azoknál, s megkésettsége miatt a gazdaságpolitika halmozódott problémákkal volt kénytelen szembenézni. Az új döntéshozók szűk mozgástere és elégtelen forrásai miatt a piacgazdaság első éveiben jelentős kontinuitás érvényesült az ipar területi fejlődésében, és az átalakulás meghatározóan passzív módon, aktív *szerkezetátalakítás* helyett passzív *szerkezetátalakulással* ment végbe.

4.2 Az ipari átalakulás területi folyamatai

4.2.1. Ipari válság és dezindusztrializáció

A rendszerváltások éveiben a közép-európai ipari térségeken elhatalmasodtak a depresszió már korábban is megmutatkozó tünetei: gyárbezárások, az export visszaesése (ebben a KGST felbomlásával beálló piacvesztés játszott jelentős szerepet), termeléseszköken és munkanélküliség. A *következményekről* jó összefoglaló adatokat közöl Illés (1994). Mint említi (5.), „*a legtöbb országban az ipari termelés volt a gazdasági visszaesés fő hordozója, itt csökkent legnagyobb mértékben a termelés, ennek következtében az ipar részaránya a GDP-ben esett. Ez alól egyedül bizonyos mértékben Magyarország a kivétel, ahol bizonyos években a mezőgazdasági termelés jobban esett vissza, mint az ipar*”. Közölt adataiból (4.6. táblázat) látható, hogy a dezindusztrializáció (az 1993-ban aztán földcsuszamlásszerű összeomláson keresztül Ukrajnát kivéve) minden országban gyorsan bekövetkezett. A legkisebb visszaesést Lengyelország és Magyarország szenvedte el, míg a legnagyobbat az eleve elmaradottabb államok. Szintén figyelemre érdemes tényező az exportvolumen, amely Magyarországon mutatja a legkisebb, 20%-os negatívumot (Lengyelországban egyenesen pozitív), miközben a szovjet piactól függő Bulgária és a túlfeszített exportpolitikát folytató Románia 70 illetve 54%-os csökkenést könyvelhetett el.

4.6. táblázat

Az ipari termelés indexei Közép-Európában 1989–1993 (1989=100)

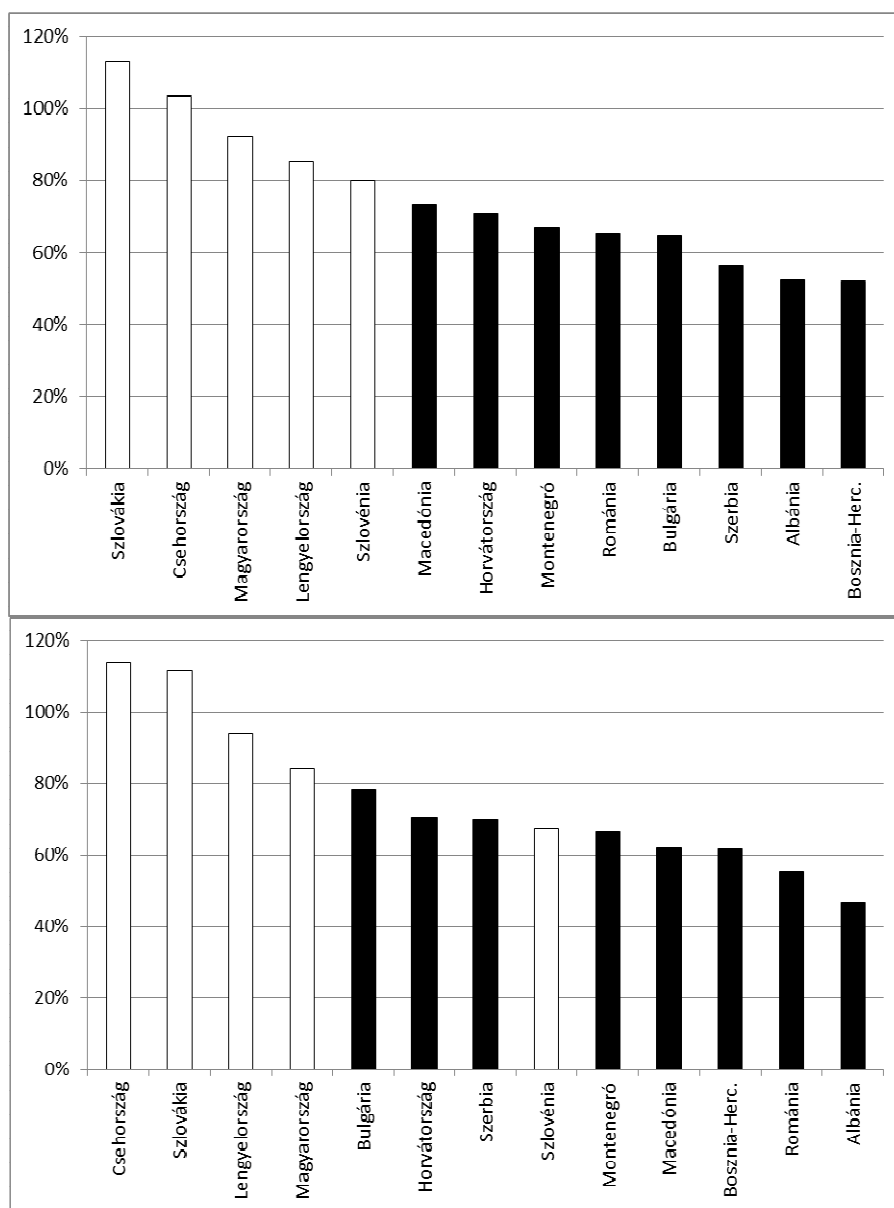
Ország	1990	1991	1992	1993
Bulgária	83,5	64,7	56,8	52,5
Csehszlovákia	96,0	72,0	62,4	-

<i>Csehország</i>	96,7	73,1	65,4	60,8
<i>Szlovákia</i>	96,0	71,6	63,0	53,6
Horvátország	89,0	63,6	54,3	53,2
Kis-Jugoszlávia	88,0	72,9	56,2	~40,0
Lengyelország	73,6	63,6	65,5	70,0
Magyarország	92,0	74,0	66,7	69,4
Románia	82,0	66,0	51,5	50,9
Szlovénia	90,0	78,4	68,1	64,7
Ukrajna	99,9	95,5	86,9	n.a.
<i>Ausztria</i>	<i>107,3</i>	<i>109,8</i>	<i>108,1</i>	<i>133,0</i>

Forrás: Illés 1994, 6.

4.4. ábra

Az ipari foglalkoztatás változása 1990–2004: a foglalkoztatottak száma és aránya (1990=100%)

Forrás: Nemzeti statisztikai évkönyvek és Eurostat alapján a szerző számításai és szerkesztése

A posztoszocializmus területi átalakulását a túliparosodott gazdaságok intenzív terciarizációja, az ipari foglalkoztatás nagymérvű csökkenése jellemezte. Ezzel a folyamattal Közép-Európa államaiban is megszűnt az ipar foglalkoztatási túlsúlya, és a szolgáltató tevékenységek váltak a legjelentősebb munkaadókká. Mint a 4.4. ábra rendszerváltás és EU-csatlakozás között mért adatai is mutatják, az ipari foglalkoztatás tartós visszaesése egyöntetűen és jelentősen kisebb volt az északnyugati, mint a délkeleti államokban; sőt, a visegrádi csoport két országában, Szlovákiában és Csehországban csekély mértékű újraiparosodás is végbement. Ezek a különbségeket túlmutatnak a transzformációs válság közös jegyein, és az eltérő piaci folyamatok, politikai és intézményi jellegzetességek jelentőségére hívják fel a figyelmet.

- A visegrádi országokban a dezindusztrializációs folyamatokat az elsősorban a külföldi működő tőke beáramlása által ösztönzött újraiparosodási folyamatok is ellensúlyozták. A transzformációs visszaesés időtartama aránylag rövidebb volt, hatásai pedig mérsékeltnek bizonyultak, mint Délkelet-Európában vagy a posztsovjét országokban.
- Szlovéniában az endogén fejlődési utat képviselő, az iparvállalatok és a bankrendszer magas hazai tulajdoni részesedésére és a magas hozzáadott értékű, a nyugati felvevőpiacokra már a szocialista időszakban kilépő termelésre épülő fejlődési modell egészen a 2008-as új gazdasági válságig biztosította az ipar viszonylagos stabilitását.
- Délkelet-Európa, különösen a volt Jugoszlávia erősebb dezindusztrializációját a térség politikai problémái, de a korábbi iparfejlesztés elmaradott struktúrái is magyarázzák. Ezekben az országokban – a fejlettebb jugoszláv tagköztársaságok kivételével – különösen alulfejlett volt a szolgáltató szektor, így az ipar foglalkoztatásban betöltött részarányában statisztikai illúziók is szerepet játszottak: a dezindusztrializációban megjelenő szerkezeti hatások igen mélyek, a következmények pedig súlyosak voltak.

A fejletlen államokat a dezindusztrializáció destruktív formája erősebben érintette, míg annak előnyeiből, modernizációs hatásaiból kevésbé részesültek. A folyamat, bár általában a terciarizáció felé mutat, térben és időben is differenciált: korai szakaszaiban az ipar gyors, olykor összeomlászerű visszaszorulása volt jellemző, később viszont a terciarizáció mérséklődése, valamint (döntően piacvezérelt) újraiparosodás, reindusztrializáció is megfigyelhető. *Általában megfogalmazható, hogy az ipar és szolgáltatások eltérő mintái által tagolt tér sokszínűbbé, differenciáltabbá vált, amelyben erősödő különbségekkel szembesülünk.* A 4.3. fejezetből látjuk majd: széttartó fejlődés jellemzi az ipar és szolgáltatások regionális egyensúlyát, amelyet a térségi specializáció eltérő formái ösztönöznek.

A nemzeti különbségek jelentősége még hangsúlyosabbá válik, ha megvizsgáljuk a pusztán számok mögött húzódó minőségi különbségeket, amelyek szükségessé teszik a terciarizáció–deindusztrializáció árnyaltabb, egyes régiók között is különbséget tevő értékelését. A terciarizáció egyszerre jelent természetes gazdaságszerkezeti korrekciót és modernizációs lehetőséget, ugyanakkor – és ez a rendszerváltást elemző művekben ritkábban kerül előtérbe – az iparvesztés, az általános gazdasági gyengeség jele is lehet.

- A terciarizáció elsőként a *gazdasági szerkezet korrekciója*. A szocialista gazdaságok „túlméretezett iparral” rendelkeztek (részletesen lásd *Winiński* 1986), miközben a szolgáltató szektort mesterségesen alacsony szinten tartották, részben a fogyasztói igények visszafogásával, részben pedig azzal, hogy a gazdaságirányításban nem a piaci, hanem a bürokratikus koordináció volt meghatározó, és ezért az üzleti szolgáltatások köre sem volt hagyományos módon értelmezhető. A rendszerváltások után végbement növekedés a szolgáltató szektorban ebből a szempontból természetes jelenségnek, egy abnormális állapot megszűnésének tekinthető. A terciarizációnak ez a fajtája különösen magas figyelmet nyert a poszt-szocialista átmenetet képviselő szakirodalomban és közbeszédben; lényegében a korábbi szocializmus-kritikák beigazolódásaként tekintenek rá.
- Másodsorban a terciarizáció *modernizációs folyamat*, amely megfeleltethető a Clark–Fisher-hipotézis klasszikus formájának. Nyugat-Európa gazdaságaiban az 1960-as évektől kezdődött meg a szolgáltató ágazat erőteljes előretörése, amit valamivel lemaradva a déli periféria országai is követtek. Ehhez hasonlóan Közép-Európában is megfigyelhető a modern szolgáltató funkciók elterjedése. A terciarizáció modernizációs hatásai szembeűnőek és könnyen megfoghatók, különösen a városok, nagyvárosok társadalma számára: a szocializmus áru- és szolgáltatáshiánya után a fogyasztói szolgáltatások korábban elképzelhetetlen változatossága és minősége érhető el, és ezek a foglalkoztatás szerkezetében is kulcsszerepet játszanak. Kevésbé egyértelmű a kép, ha a magas hozzáadott értékű üzleti szolgáltatásokra gondolunk. A szolgáltató szektor fejlődése hierarchikus terjedési folyamat (*Nemes Nagy* 1998, *Smętkowski* 2015), vagyis először a településhierarchia csúcsán, a fővárosokban jelenik meg, és ezt követően lassú tempóban indul el az alsóbb szintek felé. Bizonyos esetekben a kritikus tömegek jelentőségét is hangsúlyoznunk kell: megfelelő városméret alatt sokkal korlátozottabban a szolgáltatások között megjelenő új gazdasági tevékenységek fejlődési kilátásai, nem találhatók meg vagy gyengék a szükséges agglomerációs előnyök (*Lux* 2013b). A nagyobb városok dominanciája, különösen Közép-Európa alacsonyabb urbanizációs

szintű országaiban, természetes korlátokat szab a terjedés pozitív hatásainak. Általában elmondható, hogy minél innovatívabb, modernebb, „értékesebb” a szolgáltató tevékenység (pl. bankszektor, infokommunikáció, pénzügyi szolgáltatások), annál erősebb területi koncentrációt mutat (példákat lásd *Horváth 2007, Gál 2005a* és a 4.3. fejezetben). Óvatosságra intő tény, hogy Közép-Európában még a szolgáltatások legfejlettebb központjai, a fővárosok is csak sokadlagos szereplők a globális versenyben (*Csomós 2011*). Mindezek ellenére a nyilvánosságban a terciarizáció sikertörténetként jelenik meg: hiszen a történelmet a győztesek írják.

- A terciarizáció harmadik értelmezése kevésbé pozitív. A periférikus területeken a szolgáltatások magas aránya nem a gazdasági erő és modernitás, hanem pont ellenkezőleg, *a gyengeség és az elmaradottság jele*; oka pedig a megfelelő gazdasági alternatívák hiánya. Az egyének, háztartások és közösségek az önfenntartás érdekében végeznek szolgáltató tevékenységeket; az uralkodó motiváció nem a magasabb versenyképességre való törekvés, hanem az egyéni vagy csoportos túlélés. A gazdasági tér a terciarizációval nem új, versenyképes funkciókkal gazdagodik, hanem kiürül, despecializáción megy keresztül: a létrejövő, „posztindusztriális” perifériákat nagyfokú homogenitás jellemzi, hiszen versenyképességük egyetlen záloga a nagy létszámú, képzetlen, és ezért olcsó munkaerő marad. Természetesen ezen a körön belül is jelentős különbségeket találunk; a példák sora a viszonylag pozitívtól a súlyosan negatívig terjed.³²

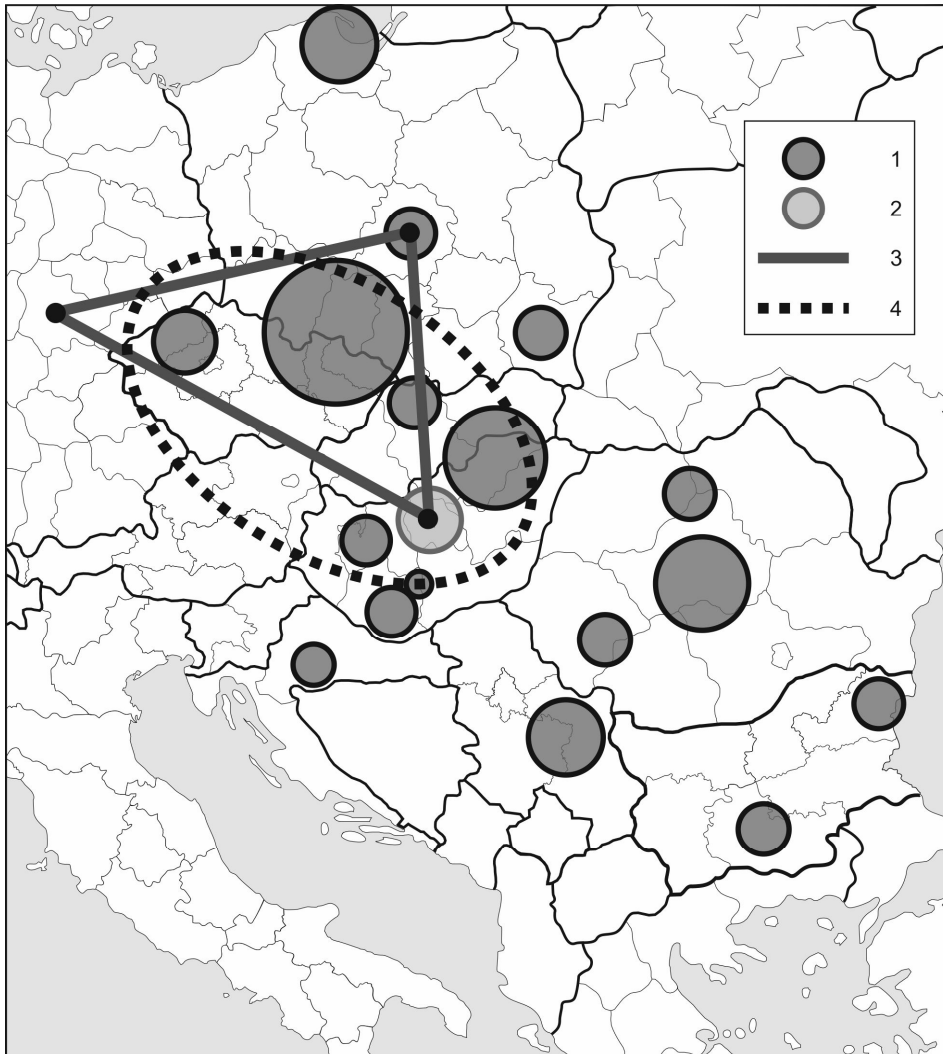
A dezindusztrializáció vagy terciarizáció megítélése tehát differenciált kell legyen, mert összetett jelenségként az átalakulás pozitív és negatív hozadékát egyszerre közvetíti, és egyazon térségben is jelentős tradeoff-hatások, alternatív költségek érvényesülhetnek. A gyors makro-gazdasági alkalmazkodás „sikere” egy kútfőből fakadhat a későbbi növekedés gátjává váló, a tartós versenyelőnyt felőrlő látszólagos átállással. A jelenség térségenként más-más megítélés alá kell eszen: mást jelent az ipar szerepének csökkenése a terciar szektorból táplálkozó növekedést mutató centrumtérségekben és a régi ipari térségekben, ahol a dezindusztrializáció a gazdasági bázis meglétére jelent veszélyt, mert az ipar szerepét nem képesek pótolni más ágazatok. Az első kört, *Gorzalak (1998)* klasszikus térségtipizálását idézve, a pozitív folyamatosság, a másodikat a negatív diszkontinuitás, a korábbi kedvező helyzet rosszra fordulása jellemzi.

---

³² Meg kell említeni, hogy Délkelet-Európa egyes országaiban a mezőgazdasági szektor is szerepet játszott a dezindusztrializáció során munkanélkülivé váltak felszívásában, poszttradicionális ruralizáció zajlott le (*Kovács 2003*); ez a minta máshol nem jellemző.

4.5. ábra

Közép-Európa régi ipari térségei

Jelmagyarázat: 1 – régi ipari térségek, 2 – fővárosi régió régi ipari térségekre jellemző jegyekkel, 3 – hagyományos ipari magterület, 4 – új feldolgozóipari növekedési zóna.

Forrás: A szerző szerkesztése.

Közép-Európa területén a nyugati példákhoz hasonlóan *régi ipari térségek* alakultak ki (4.5. ábra). A visegrádi négyek csoportjában *Gorzelak* (1996, 128.) Łódz agglomerációját, Felső-Sziléziát és Ostravát emeli ki jelentős régi ipari térségekként. *Horváth* (1998, 167.) a vizsgált országok körét Romániával és Bulgáriával bővíti, és a fentiek mellett Észak-Magyarországot, Kassát, Bulgáriában a délnyugati régió északkeleti területét, Romániában Krassó-Szörény, Vajdahunyad, Szilágy, Neamt, Vaslui és Galați megyéket valamint Brassót és Dâmbovita-Prahova határát jelöli meg. Csehországban az ország területén többé-kevésbé

egyenletesen több kisebb régi ipari térség helyezkedik el. Ez a két lehatárolás legitim, bár nem teljes: az ipari válság tünetei máshol is jelentkeztek, de vagy az adaptáció sikere, vagy a térség kis kiterjedése miatt általában nem kerülnek be a közép-európai összehasonlításokba. A felsoroltak mellett régi ipari térségnek tekintem Lengyelországban Pomerániát (Gdańsk – Gdynia – Sopot városhármas), Podkarpacie régiót (az 1930-as évek ipartelepítési–területfejlesztési kampányaira visszanyúló hagyományú Központi Ipari Körzetet), Szlovákiában a közép-szlovákiai ipari–hadiipari városokat, Bulgáriában Várnát, Szerbiában a bányászat és kohászat városait, Horvátországban Sziszeket és körzetét, Magyarországon pedig a Közép-Dunántúlt, Baranya megyét, bizonyos jegyek alapján Budapestet, és nehézipari szigetként Dunaújvárost.

A válságkezelés stratégiái, eszközeik csekélysége ellenére, általában a nyugat-európai mintákhoz igazodtak. Időeltolódással a posztoszocialista államokban is végbement a beavatkozás evolúciója; a munkahelymegtartásra, a segélyekre és a fizikai regenerációra koncentrálnak a beavatkozások helyét átvette a szerkezetátalakítás és stabilizáció, ahol a munkahelyteremtés, vállalkozástámogatás és a helyi környezet, imázs szempontjai kerülnek előtérbe (3.2.1. fejezet). Különleges szerepet játszott ebben az ipari parkok létesítése, amely a válságkezelés, részben befektetésösztönzés egyik eszközeként jelent meg, és elősegítette a vonzó befektetési célpontok aránylag gyors újraiparosodását. Leghamarabb Magyarországon, helyi kezdeményezésre (Győr, 1992) hoztak létre ipari parkokat, de hasonló, általában közművesített ingatlanokra korlátozódó ipari parkok nyíltak Csehországban is. Lengyelország és Szlovénia ezzel szemben más utat képviselt; előbbiben a letelepedési kedvezményekkel támogatott különleges gazdasági övezetek terjedtek el, utóbbiban, bár léteznek „ipari parkok”, inkább inkubációs és innovációtranszfer-intézményeknek tekinthetők. Szlovákia, Románia és a jugoszláv utódállamok követő fejlődésűek, náluk az ezredforduló után indult el az a boom, ami Magyarországon és Csehországban az 1990-es évek második felében már lezajlott.

A hatékony regenerációs-revitalizációs politikákat azonban ma is hátráltatja két tényező. Az első a változatlanul érvényes forráshiány, s vele párhuzamosan a közszféra berögzült eszközkezelési logikája: az elvonásokat a fűnyírólév, a forrástranszfereket viszont a fizikai környezetre költött források uralják. A fejlesztési tervezés nehezen képes elsajátítani a komplex térségfejlesztés szemléletét; ebben talán Lengyelország kivétel, ahol mind a települési önkormányzatok, mind a vajdaságok kompetenciákat, forrásokat és gyakorlatot szereztek a befektetésösztönző programokban. Sokáig erős húzódozás volt tapasztalható a versenysemlegességet sértő felzárkóztató beavatkozással szemben, miközben a támogatások elmulasztásától való félelem olykor blokkolta, megghiúsította a hosszú távon nagyobb hozadékú tervek megvalósítását. Ezek a félelmek az EU-csatlakozással, majd az új gazdasági válság alatt rá-

adásul beigazolódni is látszanak: a centrumtárségek további előretörésének vagyunk tanúi; a fejlesztési források a legerősebb területi szereplők pozícióit erősítik meg.

A területi politikák fejletlensége szintén hozzájárult a térségi válságkezelés alacsony hatékonyságához. Magyarországon és Lengyelországon aránylag fejlett volt a területi tervezés rendszere, és több más országban is megvoltak továbbfejleszhető intézményei, de ez az örökség a szocialista rendszer lebontásakor elveszett: diszfunkcióinak korrigálása helyett a fürdővízzel kiöntött gyerek sorsára jutott. A washingtoni konszenzust elfogadó országok többé-kevésbé önként feladták az önálló iparpolitikák alkalmazását; sőt, a horizontális iparpolitikai eszközök alkalmazását is a régi gyakorlatokhoz való visszatéréseként értékelték (Török 2007). Az 1990-es évek közepétől az EU-integráció elvárásai segítették elő a térszemlélet fejlődését és az új területi politikák kialakulását (Lux 2005), de a folyamat nem jutott el arra a pontra, ahol kialakult, hatékony területfejlesztésről beszélhetnénk: az ágazatcentrikusság továbbélésén túl új központosító reflexek megerősödésének lehetünk tanúi, amelyek az új gazdasági válság után fokozatosan felszámolták a területi politikák eleve csekély mozgásterét.

4.2.2. A duális ipar szerepe a területi differenciálódásban

A rendszerváltás utáni iparfejlődés irányait a korábbi ipari örökség továbbélése mellett elsősorban a betelepülő külföldi működő tőke jelöli ki. Míg a privatizáció a korábbi területi pozíciókat termeli újra, az új beruházások esetében a külföldi beruházó telephely-választási szempontjai játszanak szerepet. A tőke megjelenése az 1990-es évek első felében privatizáción keresztül, a magánosítási folyamat lezárulása után pedig elsősorban KMT-vel megy végbe. A külföldi érdekeltségű vállalatok tőkeellátottságban, termelékenységben, exportteljesítményben és más mutatókban többnyire hagyják a hazaiakat, ezért térformáló hatásuk is jelentősebb, mind megjelenésük, mind esetleges távolmaradásuk által. Mint Havlik (2005) rámutat, modernizációs hatásuk elsősorban a szocializmus iparának két alapproblémájára, a súlyosan elavult állótőke-állományra és a munkaerő minőségi szerkezetére adott kedvező választ (de az utóbbi kérdésről lásd később).

A külföldi működő tőke (Szlovénia részleges kivételével) az újraparosodás legerősebb tényezőjeként jelent meg a poszt-szocialista Közép-Európában, telephely-választási döntései messzemenően befolyásolták az ipar térszerkezetét. Egyértelmű és erős összefüggés mutatkozik meg a működő tőke beáramlása és az exportpotenciál, illetve gazdasági teljesítmény között: a 4.7. táblázat tőkeállományra és a Kovačević (2009) által az export GDP-n belül elért

részesedésére közölt adatok alapján felállított rangsorok között 0,88-as, a tőkeállomány és az egy főre eső GDP rangsora között 0,85-ös korrelációs együttható mérhető Közép- és Délkelet-Európa országaiban. A külföldi működő tőkéért folytatott verseny győztese az 1990-es években Magyarország és Csehország volt; az ezredforduló után Szlovákia gyors felzárkózása és Románia fokozódó bekapcsolódása figyelhető meg. *Nölke és Vliegenthart (2009)* adatai szerint a visegrádi négyek között 2007-re Magyarországon volt a legmagasabb a KMT GDP-n belüli részesedése (51,8%); ezt követte Csehország (48%), Szlovákia (31,5%) és Lengyelország (24,9%), megelőzve számos fejlett nyugati gazdaságot (Németország referenciaadata 16,4%, Ausztriáé 22,7%). Hasonló képet rajzol fel az EU iparszerkezeti jelentése, amely szerint a közösségen belül Szlovákia, Magyarország és Csehország iparágai integrálódtak legerősebben a globális értékláncokba, és ez az összefüggés különálló iparágakban (elektronikai és optikai ipar; járműipar) is érvényesült. Erős belső piacának és hazai tulajdonú vállalkozásainak köszönhetően Lengyelország ezekben a rangsorokban inkább a középmezőnyhöz tartozik (*Competing in Global Value Chains 2013*). *Barta–Czirfusz–Kukely (2008)* bebizonyították, hogy Közép-Európa összességében a globális delokalizációs–áttelepítési folyamat nyertese volt 1995 és 2005 között, államai az újraiparosodó országok körébe sorolhatók.

4.7. táblázat

A külföldi működőtőke-beruházások (FDI) egy lakosra eső állománya (USD)³³

Ország	1995	2000	2005	2008	2011
Albánia	65	77	319	829	1462
Bosznia-Hercegovina	n.a.	271	735	1686	1791
Bulgária	53	330	1785	6022	6400
Csehország	711	2106	5936	11017	11889
Horvátország	106	623	3283	7002	7026
Lengyelország	203	885	2377	4235	5158
Macedónia	44	267	1025	2121	2291
Magyarország	1094	2238	6137	6339	8473
Montenegró	n.a.	n.a.	n.a.	5158	9178
Románia	36	310	1192	3338	3281
Szerbia	n.a.	n.a.	n.a.	2225	2321
Szerbia és Montenegró	n.a.	96	592	n.a.	n.a.
Szlovákia	242	879	4394	8506	9375
Szlovénia	1316	1456	3623	7852	7442
Visegrádi + Szlovénia	450	1513	4493	6019	8467
Délkelet-Európa	270	282	1276	3548	4219

³³ Csehországra és Szlovákiára 1993-tól, Bosznia-Hercegovinára 1998-tól, Macedóniára 1994-től, Szlovéniára 1992-től van adat. Szerbia és Montenegró 2000-ig Koszovóval együtt szerepel; Szerbiában a negyedik oszlop 2006–2007-re vonatkozik. Bosznia-Hercegovina esetén a népesedési adatok hivatalosak, tehát „hozzávetőlegesek”.

Forrás: Az UNCTAD befektetési, valamint az EUROSTAT és nemzeti statisztikai évkönyvek népesedési adatai alapján a szerző számításai és szerkesztése

A tőkeberuházások által elindított, nemzeti és regionális szinten is tapasztalható differenciálódás duális iparszerkezet kialakulását eredményezte Közép-Európában: az ipar két, eltérő versenyképességű szférára oszlik, amelyek között gyenge kapcsolat figyelhető meg. A dualitás jelensége egyszerre ágazati és területi, mindkét vetületben megjelenik: a transznacionális vállalatok előnyben részesítették a feldolgozóipart (elsősorban gép-, elektronikai és vegyipart), hozzájárulva ezen ágazatok modernizációjához, de telephely-választási döntéseik térben is egyenlőtlenek (Barta 2000, 2005, Kiss 2002a, 2007a).

Közép-Európa ipari integrációja országok közötti különbségein kívül időben is differenciált: az ipar a *tényezőintenzitási létra* (Guerrieri 1998, Soós Károly 2002) eltérő fokain kapcsolódik be az európai munkamegosztásba, és megfigyelhető az értéklánc mentén történő fokozatos feljebb lépés. Több szerző (Guerrieri mellett Lemoine 1998; Freudenberg–Lemoine 1999, Havlik 2005) kimutatta, hogy a posztoszocialista átalakulás első éveiben a közép-európai országok a tradicionális munkaintenzív termékek terén alakították ki a legmagasabb komparatív előnyöket (Magyarország korai előnyökkel rendelkezett a skálaintenzív termelésben), míg a szakosodott ellátó és tudományalapú iparban aránylag gyengébben szerepeltek. Az első években megfigyelhető a korábbi specializációs profilok meggyengülése vagy elvesztése; részben a schumpeteri teremtmény pusztulás piactisztító hatásaként (textilipar, bőr- és cipőipar, faipar), részben viszont a magasabb tudásigényű tevékenységekből való kivonulással, „defenzív szerkezetváltással” (Pavlínek–Smith 1998), amely csökkentette a közép-európai gazdaságok komplexitását, felszámolta a vállalati együttműködési rendszerek külföldi és belső kapcsolatait (Szanyi 2010). Ugyanakkor a folyamat további kifutását nézve (Soós Károly 2002, Lefilleur 2008; Jürgens–Krzywdzinski 2009) az 1990-es évek második felétől egyre inkább megfigyelhető a skálaintenzív, az ezredfordulótól részben a szakosodott ellátó és kisebb mértékben a tudományalapú ipartípusok elterjedése. Különösen relevánsak Lefilleur adatai, aki kimutatta, hogy Közép-Európa központi országai (a visegrádi négyek és Szlovénia) az autóiparban jórészt ledolgozták a termelés technológiai hátrányát és szakképzettségi intenzitásban megelőzték nyugati versenytársaikat. A kelet-nyugati ipari munkamegosztásban a külkereskedelmi cserearányok javulása következett be. Nem az olcsó bérmunka-modell tartóssá válása (Guerrieri), és nem a Nyugat-Európában félelmekkel kísért tömeges delokalizáció következett be, hanem egy olyan új munkamegosztás alakult ki, amelyben Nyugat-Európa megtartotta az ipari termelés magas szintű funkcióit (K+F, design, irányító funkciók) a termelés legértékesebb részét (prémiummárkák, magas hozzáadott értékű termelés), illetve paradox módon

egyedül alacsony képzettséget igénylő részeit, míg Közép-Európában mindenekelőtt az értéklánc középső részén elhelyezkedő tevékenységeket helyezi el. A feljebb lépés és a változó versenykörnyezet *Pavlínek és Ženka* (2010) szerint az ipar többi részére is nyomást gyakorol: az 1990-es évek elején megjelenő, alacsonyabb hozzáadott értékű tevékenységek „kiárazódnak” a piacról. Hozzátehetjük: ennek a kiárazódási folyamatnak gyakran a költségalapú versenystratégiákat alkalmazó perifériák látták kedvezőtlen hatásait.

A legerősebb kooperációt a német autógyártók honosították meg a Közép-Európát „teljes térként” (tehát a termelési tevékenységek teljes körét befogadó integrációs zónaként) hasznosító szemléletükkel (*Frigant–Layan* 2009). Ezt a folyamatot a német ipar mély átalakulása is kísérte. Nem csak a szűkebb autóipar, hanem beszállítói hálózatai és a fémfeldolgozás is jelentős területi expanziót könyvelhettek el a standardizált tömegtermelés közép-európai kiszervezésével, miközben a fehér galléros tevékenységek arányukban és abszolút nagyságukban is megdöbbentő növekedésen mentek keresztül – csak 1995 és 2002 között 50%-kal növelve foglalkoztatásukat. A német ipar számára nem ez a kiszervezési folyamat, hanem az európai piac stagnálása és a távol-keleti versenytársak felemelkedése jelenti a valódi fenyegetést (*Krzywdzinski* 2014).

A beruházók hovatarozása a beruházások komplexitása és tudástartalma közötti különbségekre is kiterjed: a német autóipari vállalatok sokkal nagyobb hajlandóságot mutatnak a magasabb funkciók közép-európai letelepítésére, mint tengerentúli (amerikai, japán és koreai) társaik. *Molnár* (2012) adatai szerint a járműiparban kiemelten érintett „közép-európai hatok” (a visegrádi országok mellett Szlovénia és Románia) 2001 és 2011 között 2,7-ről mintegy 7%-ra növelték részesedésüket az autóipar globális exportjában, és – bár termelésük elsősorban a csoporton kívülre irányul – ez egymás között is erősödő kereskedelmi kapcsolatokat alakít ki. Természetesen nem feledhető el, hogy az autóipar, bár a posztszocialista iparfejlődés sikerágazata, annak nem egyedüli képviselője: a kép talán túl optimista. Az EU iparszerkezeti jelentésének adatai szerint a feldolgozóipari bruttó exportjában kiemelkedően magas az importtartalom, s 2009-ben ezen belül is Magyarországon volt a legmagasabb, 52% (Csehországban 44%, Szlovákiában 40%, Lengyelországban 33%, Romániában 29%; *Competing in Global Value Chains* 2013). Ez az adat részarány; nem tesz különbséget az értékesebb és kevésbé értékes export között, továbbá más tényezők is befolyásolják – így pl. Románia kedvezőnek tűnő értéke az exportra kerülő termékek alacsony komplexitását és a nyersanyagexport magasabb nemzetgazdasági jelentőségét is takarja. Az Atlas of Economic Complexity (*Hausmann et al.* 2011) adatai alapján készült 4.8. táblázat illusztrálja, hogy a visegrádi országok a magas komplexitású gazdaságok közé tartoztak, Csehország és Magyarország pedig másfél évtized

leforgása alatt jelentősen, Horvátország, Bulgária és Lengyelország pedig kisebb mértékben tudta javítani pozícióit – Szerbia azonban hat helynyi visszaesést szenvedett el. A vizsgált országok exportteljesítményében nagy részarányt képvisel az autóipar és a hozzá kapcsolódó beszállító hálózatok.

4.8. táblázat

Közép- és délkelet-európai országok exportjának gazdasági komplexitása (globális rang), és öt legfontosabb exportcikke

Ország	1995	2000	2005	2010	2012	öt legfontosabb exportcikk 2008
Csehország	14	13	9	8	6	gépkocsik 9,4%, egyéb járműalkatrészek 8,3%, színes TV-k 3,2%, CPU-k 2,9%, kapcsolótáblák 2,9%
Bulgária	35	38	43	40	39	réz és ötvözetek 12%, elektromos áram 3,6%, nyers gabona 2,8%, megmunkált réz és ötvözetek 2,4%, vas- és acéllemez 2,2%
Horvátország	28	30	29	25	23	hajók 15%, elektromos transzformátorok 3,2%, petróleum 2,8%, megmunkált fa 2,8%, gyógyszerek 2,6%
Lengyelország	25	24	24	21	21	gépkocsik 7%, egyéb járműalkatrészek 5,9%, színes TV 3,9%, ülések 3%, belső égésű motorok 2,8%
Magyarország	23	23	16	14	14	rádió és TV-adók 12%, belső égésű motorok 8,2%, gépkocsik 8,1%, színes TV 5,1%, egyéb járműalkatrészek 4,4%
Románia	30	35	35	30	31	elektromos vezeték 7,7%, egyéb járműalkatrészek 6,3%, lábbelik 3,7%, hajók 3%, vas- és acélhulladék 2,7%, bútorelemek 2,5%
Szerbia	n.a.	n.a.	32	39	38	vas- és acéltekercsek 6,3%, réz és ötvözetek 4,2%, tartósított gyümölcs 2,8%, vas- és acéllemez 2,6%, alumínium és ötvözetek 2,4%
Szlovákia	18	15	17	15	16	gépkocsik 20%, színes TV 16%, egyéb járműalkatrészek 3,9%, karosszériák 3,1%, elektromos vezeték 2,6%
Szlovénia	16	17	11	13	11	gépkocsik 13%, gyógyszerek 8,9%, egyéb járműalkatrészek 3,1%, ülések 2,6%, háztartási eszközök 2,3%

Forrás: Hausmann et al. (2011) alapján a szerző szerkesztése

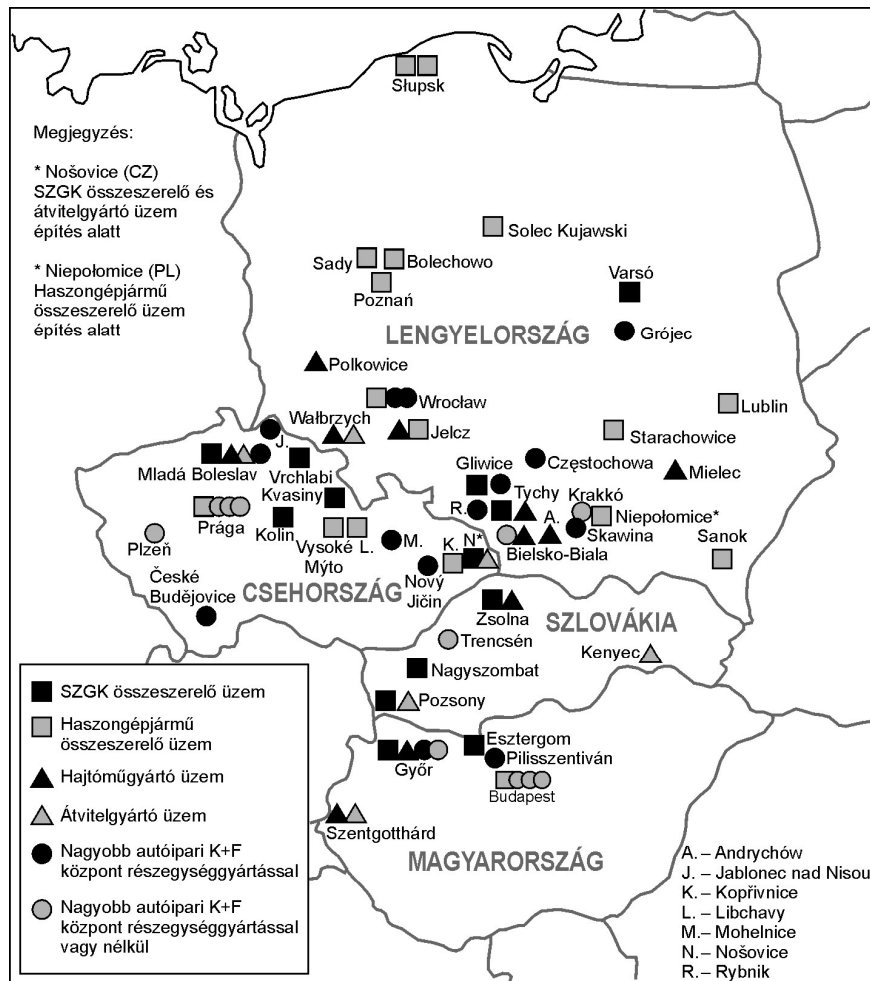
Milyen térszerkezetet formál együttesen a duális ipar? A nemzeti és összehasonlító felmérések egy, elsősorban a nyugati országrészekben, nagyobb városokban és a közlekedési folyosók mentén megtelepedő struktúrára mutatnak, ahol a feldolgozóipari (kiemelten gép- és autóipari) tevékenységek megjelenése látszik (*Smith–Ferenčíková* 1998, *Barta* 2000, *Gierańczyk–Stańczyk* 2000, *Turnock* 2001, *Domański* 2003, *Kiss* 2007b). Az új ipari térszerkezet az ezredforduló utáni években fokozatosan stabilizálódott, és azt az új gazdasági válság sem rázta meg nagyobb mértékben. Domański szerint a város-vidék ellentétpár elsősorban a tőkeintenzív-munkaintenzív formák közötti eltérésben jelenik meg. Az új ipar települése régi

ipari központok leértékelődéséhez, és korábbi, kevésbé fejlett területek pozícionyeréséhez vezet. De erős folyamatosság is megfigyelhető: a fejlett ipari hagyományok jelenléte a legalacsonyabb hozzáadottérték-tartalmú rutintevékenységek kivételével máig meghatározó az új ipar településében. Ezt az állítást alátámasztja *Worrall–Donnelly–Morris* (2003) tanulmánya a közép-európai autóiparban végbement szerkezetváltásról; kutatásaik szerint a legnagyobb kapacitások a járműipar korábbi központjai (Mladá Boleslav, Pozsony – Škoda, Bielsko-Biala és Tychy – Polski Fiat, Győr – Rába, Pitești – Dacia) körül jelentek meg.

A transznacionális vállalatok beruházói viselkedése a magas területi koncentrációjú hierarchikus terjedés formáját követi; a globális térben szétterülő hálózatok szubnacionális szinten rendkívül koncentrált telephelyeken jelennek meg; és a jelentős térbeli diszperzió csak az értéklánc alacsony bérszínvonalú, alacsony tudástartalmú szegmenseire jellemző. A technikai szaktudás komplexitása eredendően szűrőként viselkedik; a tudásteremtés folyamatai pedig erősen lokalizált, „ragadós” tevékenységek (*Iammarino–McCann* 2010). Gátat szab a magasabb szegmensek megjelenésének az a probléma is, hogy a globális szétterülés legjobban az érett fejlődési stádiumú iparágakra jellemző, amelyek részegységek alapításával, az értéklánc nemzetközi szétterítésével, valamint termelési hálózatokkal reagálnak az őket ért kihívásokra, s közülük is elsősorban a koncentrált termelésből származó csökkenő hozadékokra (*Potter–Watts* 2011). Levetett ruhákból nehéz divatbemutatót rendezni.

4.6. ábra

Az autóipar elhelyezkedése Közép-Európában (2006)

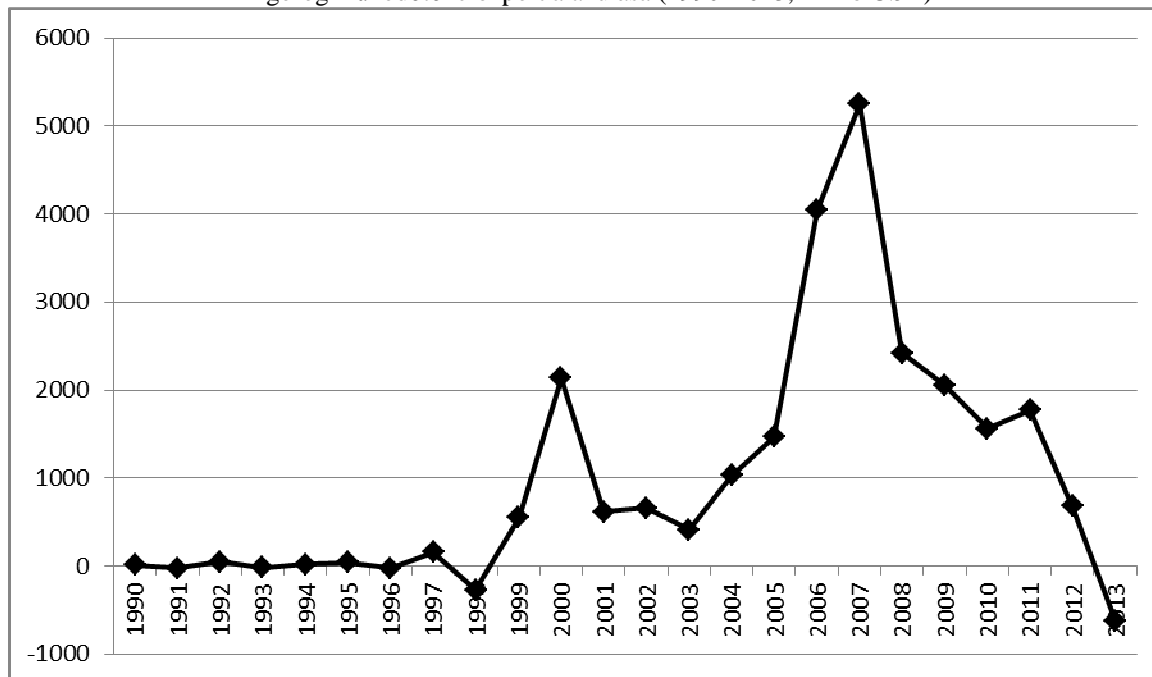
Forrás: Pavlínek–Domański–Guzik 2009, 47.

A külföldi működő tőke terjedési folyamata az ezredforduló után valamelyest oldotta ezt a területi koncentrációt, de alapvetően a régi térszerkezet átöröklődéséről beszélhetünk (a 2006-os állapotról lásd 4.6. ábra). Pavlínek, Domański és Guzik (2009) tanulmányából az is kitűnik, hogy az autóiipari K+F-kapacitásokat erősebb koncentráció és Csehország előnye jellemzi; csak Mladá Boleslavban több (1420) kutató dolgozott, mint Lengyelország teljes területén (1332), vagy Magyarországon (600) és Szlovákiában (270) együttvéve. Az értékes járműipari funkciók letelepítése sokkal szűkebb kört érint, mint a nagy autógyártókat követő, azok közelségét élvező beszállító vállalatok hálózata (Molnár 2013a). A közép-európai országok járműiparának adottságai a közepes hozzáadott értékű és tudástartalmú tevékenységekre történő specializációt ösztönözték, és erről a szintről akkor sem könnyű elmozdulni, ha ezt az egyre jelentősebb, különösen Csehországban sikeres klaszterépítési törekvések (Dominek 2012) is segítik. Pavlínek (2014) és Pavlínek–Žižalová (2014) szlovák és cseh autóiipart vizsgáló kutatásai bebizonyították, hogy a minden létező gazdaságpolitikai támogatást elnyerő autóiipari sikerek nagyon erős külső függéssel is társulnak, és nagy mértékben még mindig a

versenyképesség alacsony útját képviselik; a valóban magasabb hozzáadott érték és bérszínvonal csak viszonylag szűk szegmensekben jelent meg. A három legnagyobb szlovákiai összeszerelő üzem (VW, Peugeot-Citroën, Kia) pl. semmiféle K+F-funkcióval nem rendelkezett, és a fejlett országok perifériáinak korábbi autóiipari tapasztalatai alapján a jövőben sem lesz egyszerű ezeket kiépíteniük (ugyanakkor *Šipikal* és *Buček* 2013 rámutat a gyártó üzemekben zajló folyamatinnovációra, és arra, hogy ennek eredményeit jellemzően a vállalati központok statisztikáiban mutatják ki). Maga a beszállító hálózat fejlődése is korlátozott: az autóiipar erősödő globális integrációja, valamint az öldöklő árverseny csak egy bizonyos szintig támogatja a hazai tulajdonú beszállítók növekedését; a feljebb lépésben érvényesül annak folyamatfejlesztési oldala, de új funkciók letelepülésére sokkal kevesebb példa adódik. Ugyanakkor némi optimizmusra ad okot, hogy a modern ipari folyamatinnováció számottevő része a „futószalag mellett”, vagyis a termelés tereiben születik meg; másrészt *Iammarino* és *McCann* (2010) szerint a vezető nagyvállalatok jelenléte által kialakuló lokalizált tudáskészletek kumulatív innovációösztönző hatásai is innovációs túlsorduló hatásokat hozhatnak létre. Ez a sajátosság ad némi mozgásteret az innovációs funkciók kialakítására. Ebből a szempontból a győri Audi lokális fejlesztési együttműködése figyelemre méltó jelenség, amelynek teljes kiaknázása mindenképpen támogatást érdemel.

4.7. ábra

A görög működőtőke-export alakulása (1990–2013, millió USD)

Forrás: Az UNCTAD befektetési adatai alapján a szerző számításai és szerkesztése

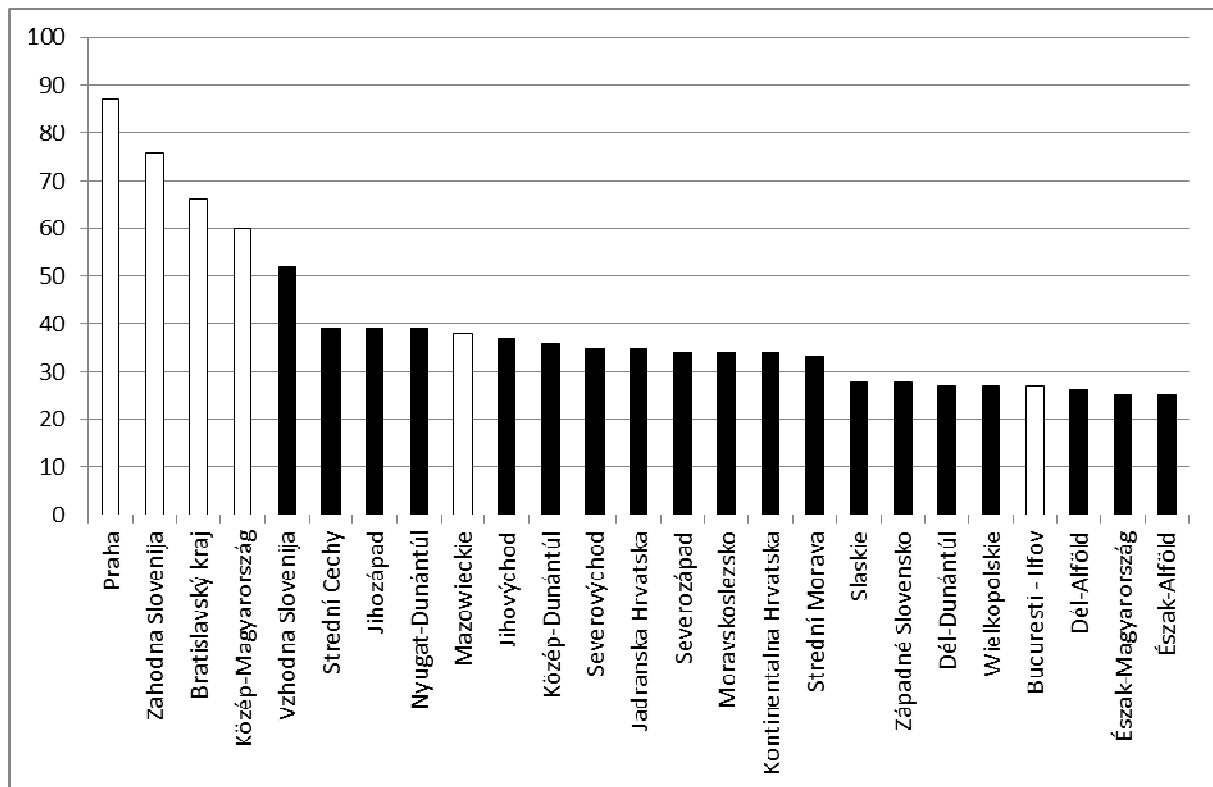
Kibontakozik egy másik, kevésbé látványos folyamat is, amely kifejezetten a keleti periférikus területek sajátja és a könnyű-, illetve élelmiszeripar újraeledéséhez kötődik. A hagyományos könnyűipar különösen nagy részarányban van jelen a legfejletlenebb periférikus térségek gazdasági szerkezetében, ott viszont tradicionálisan a globális gazdasági integráció motorja. Kelet-Szlovákiában, Bulgáriában és más, költségelőnnyel versenyképes térségekben a túlélő textilüzemek a nyugati ruhaipar beszállítóivá váltak, időnként pedig közvetítőkként léptek fel a posztszovjet térség felé (*Kalantaridis–Slava–Sochka* 2003, *Smith et al.* 2005). *Yoruk* (2004) Kaplinsky és Readmann tipológiáját továbbfejlesztve lengyel és román példák-alátámasztva vetítette előre a textilipar feljebb lépését az értéklánc mentén (összeállítás – bér munkára termelés – saját márkás termelés – saját design és marketing hazai piacok számára – nemzetközi piacok számára). Lengyelország előnye mellett a textilipari vállalatok egy része a tanulmány megírásakor mindkét országban eljutott a lépcső utolsó előtti fokára. Szkeptikusabb a jelenséggel kapcsolatban *Evgeniev* (2008); tanulmánykötetében bebizonyítja, hogy hasonló kiinduló feltételek mellett Törökországban sor került a textilipar megújulására, Bulgáriában azonban az alacsony hozzáadott értéket termelő tevékenységek maradtak meghatározók. Horvátországban a teljes értékláncre koncentráló termelők, bár jobb értékesítést realizáltak, de magasabb költségeiknek (K+F, kereskedelem) köszönhetően nem voltak nyereségeesebbek, mint a tisztán alvállalkozói tevékenységet folytatók (*Anić–Rajh–Teodorović* 2008). A textilipari együttműködésekben délkelet-európai vállalatok elsősorban az alsó szegmensekben kapcsolódtak be, miközben a közvetítő funkciókat külső szereplők, gyakran háromszögkereskedelmet kialakító görög és török vállalatok látják el (*Labrianidis–Kalantaridis* 2004).

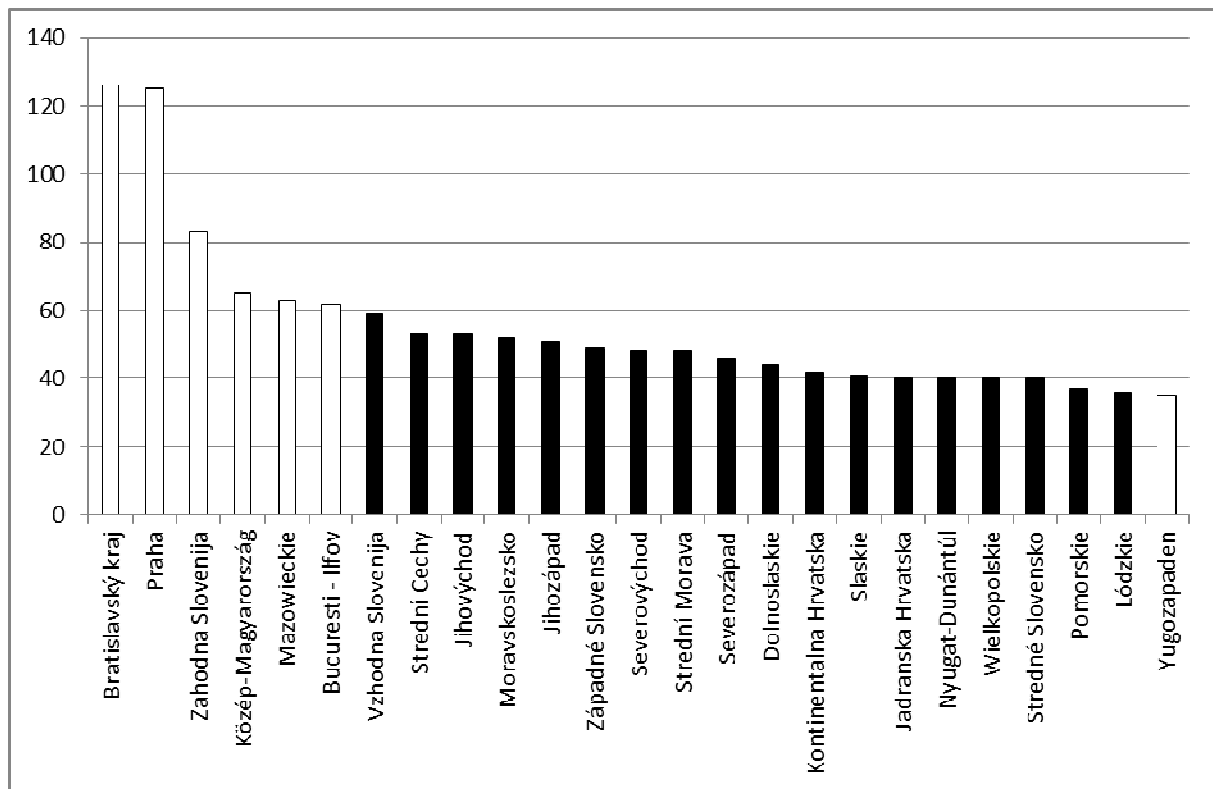
Délkelet-Európa modern iparfejlődésében jelentős szerepre tettek szert a görög (kisebb részben török) tőkeberuházások, egy évtized alatt elérve a 10 milliárd Eurós szintet. A görög befektetők viselkedése és technológiai profilja eltér a nyugat-európai, kelet-ázsiai és amerikai társaiktól; inkább a munkaigényes, alacsonyabb technológiai szintű iparágakban került sor terjeszkedésükre. Az alacsonyabb fejlettség azonban magasabb technológiai és kulturális közelséggel áll párban. A görög tulajdonú tőkeexportőr vállalatok többnyire maguk is KKV-k (Kaditi 3600 vállalatot említ), jobban beilleszkednek környezetükbe, erősebb kapcsolati hálót tudnak kialakítani, mint a fejlettebb nyugati cégek, kevésbé hatékonyan védik szellemi tulajdonukat, nem gyakorolnak számottevő kizorító hatást környezetükre, és könnyebben elnyelhető túlcsoportuló hatásokat (spillovereket) állítanak elő (*Totev* 2005, *Monastiriotis–Alegria* 2011, *Kaditi* 2013). Ez a tőkeexport az ezredfordulótól gyorsult fel, és a kétezres évek pénzbőségében érte el csúcspontját (4.7. ábra). A görög válság nem csak a tőke kivitel visszaesésé-

vel, hanem 2013-ban már tőkekievónással járt, és ha hozzátesszük, hogy Délkelet-Európa bankrendszerében is magas a görög tulajdoni hányad, akkor mind a közvetlen befektetésekben, mind a tőkefinanszírozásban a ma tapasztalhatónál is súlyosabb problémákra számíthatunk.

4.8. ábra

Az egy főre eső nominális GDP Közép-Európa 25 legfejlettebb régiójában (2004 és 2011, EU-27 %-ban)

Jelmagyarázat: a fehér oszlopok a központi (fővárosi), a feketék az egyéb régiókat jelölik
Forrás: Eurostat adatai alapján a szerző szerkesztése

A duális ipar a területi versenyképesség erős komponensévé vált Közép-Európa gazdaságaiban, és – bár a 2008 végén kezdődött válság mind közvetlenül, mind a makrogazdasági feltételrendszeren belül átrendezi majd a pozíciókat – több évtizedes távlatban is az marad. A gazdasági fejlődés esélyeit egyoldalúan a tercier szektorban meglátó nézetek nem helytállóak, pontosabban nem veszik figyelembe a gazdasági tér differenciált természetéből adódó fejlődési utak különbségeit. Az ipar jelentősége ugyanis térben differenciált, eltérő régiókban más-más tartalmat hordoz jelen- vagy távolléte. A közép-európai regionális GDP rangsorában (4.8. ábra) az első pozíciókat olyan fővárosi régiók foglalják el, amelyek magas fokon terciarizálódott gazdasággal, a fejlett szolgáltató tevékenységek széles körével rendelkeznek. Ugyanakkor a mezőny fennmaradó részét jellemzően olyan régiók foglalják el, amelyek helyüket kiemelkedő ipari termelésüknek köszönhetik. A sikeres szerkezetváltás lehetőségét demonstrálja a listákon a rendszerváltáskor súlyos válsággal küzdő négy-négy régió ipari térség: a 2004-es mezőnyben Közép-Dunántúl, Morva-Szilézia, Felső-Szilézia és Pomeránia, a 2011-esben pedig Morva-Szilézia, Felső-Szilézia, Łódz és Pomeránia. Nem állíthatjuk, hogy ezek a térségek problémamentesek vagy teljes mértékben leküzdötték a gondjaikat, de feltételezhetjük, hogy a rendszerváltás fő „vesztéseiként” említett területek (lásd pl. *Gorzela* 1998; *Herrschel* 2007) nem egyértelműen válnak egyben az egész posztszocialista átalakulás veszte-

seivé is. Szintén alaposabb megfontolást érdemel az a nézet, hogy a nyugati határ menti elhelyezkedés determináló jelentőségű lenne a nyertes-győztes pozíció meghatározásában: a rangsorban és különösen országokon belül ez tendenciaként megfigyelhető, de nem tekinthető általános érvényűnek. A GDP-rangsor 2004 és 2011 közötti változásai magyar szemszögből keserű tanulsággal is szolgálnak: bármilyen kedvező pozíció elvesztegethető, és mindennél van lejjebb. Miközben Közép-Magyarország megőrizte negyedik helyét (bár Varsó és így a Mazóviai régió minden bizonnyal le fogja hagyni), a vidéki Magyarország régiói stagnáló gazdaságukkal súlyos relatív leszakadást éltek át. A „legsikeresebb” Nyugat-Dunántúl 12 hellyel esett vissza a rangsorban, a Közép-Dunántúl és a Dél-Alföld 15-15 hellyel, az Észak-Alföld 16, a Dél-Dunántúl 17, Észak-Magyarország pedig 18 hellyel. A központ és a perifériák közötti különbségek emelkedését, a vidék növekvő és egyre döbbenetesebb kiszolgáltatottságát a fővárosi elitcsoportok önmagukat a gyengébbek kárán megmentő újracentralizációs intézkedései is súlyosbították.

4.2.3. Délkelet-Európa iparfejlődése: kitérő vagy leszakadás?

Közép-Európa ipari átalakulása és az újraparosodás piacvezérelt, (Szlovénia kivételével) a külföldi működőtőke-áramlások által alakított folyamata a maga belső különbségeivel és elmentmondásaival együtt is koherens, járható integrációs utat biztosított a térség európai integrációjában. A visegrádi országok úrrá lettek a transzformációs visszaesés legsúlyosabb válságjelenségein, és beilleszkedtek Európa ipari hálózataiba. Kevésbé egyértelmű pályát járt be Délkelet-Európa: hagyományos elmaradottsága, majd a rendszerváltások után tapasztalható politikai, gazdasági problémái a kezdetektől megkérdőjelezték a sikeres beilleszkedés esélyét. Románia és Bulgária mély válsága és instabil politikai rendszere a közép-európai és poszt-szovjet fejlődési jegyek keverékét eredményezte; egyesek az össze nem tartozó elemek elegyét „kockáskapitalizmusnak” aposztrofálták (Ban 2013). A jugoszláv állam felbomlása, az ezt követő háborúk és új államformálódás különösen pusztító mellékhatásokkal, korábbi belső piacok szétszakadásával és leépülésével járt – ez pedig az iparfejlődésben is leszakadással és dezindusztrializációval járt a hosszú konfliktusok által érintett államokban (Vojnić 1994). Más okokból, de a bezárt, hagyományos elmaradottságát konzerváló Albánia fejlődésében is hasonló jelenségek voltak megfigyelhetők. Feltehető tehát a kérdés, hogy a délkelet-európai országok fejlődési problémáit egy-, másfél évtizedes kitérő utáni felzárkózás, vagy tartós leszakadás jellemzi-e.

Az átalakulást tárgyaló szakirodalomban rendre megjelenik a térség európai periférikus pozíciójának kérdése: *Sokol* (2001) a posztszocialista térség egészét a földrajzi és gazdasági „szuperperifériára” helyezi, belső tagolásában viszont Délkelet-Európa országait a szovjet utódállamokhoz mérten aránylag kedvező helyzetű közép-európai csoportba sorolja. Mind *Sokol*, mind a térséget leszakadóként értékelő *Petrakos* (2002) felhívja a figyelmet a történelmi tradíciók szerepére: azok az államok, amelyek a szocializmus előtti kapitalista tradíciókkal rendelkeztek, a gazdasági átmenetben is előnyökhöz jutottak; régi intézményi örökségeiket voltak képesek újra mobilizálni. Mindkét szerző hangsúlyozza, hogy a termelő rendszerek „teremtő pusztulása” féloldalas eredményeket hozott: a kezdeti, sokszerű visszaesést nem követte egyértelmű kilábalás. *Bartlett* (2009) a jugoszláv utódállamokon belüli tagoltság hangsúlyozásával árnyalja a képet: Szlovénia és (részlegesen) Horvátország a periféria, a többi állam a szuperperiféria részeként tagolódott be az európai gazdasági rendbe; ez a kettősség pedig a gazdasági visszaesésben, az újraintegráció sebességében és mértékében, a vállalkozó szektor versenyképességében és a szubnacionális terek fejlődési, fejlesztési készségeiben is újra meg újra megjelenik.

A transzformációs válsággal járó visszaesés Horvátországban arányaiban kisebb mértékű és Közép-Európa északnyugati államaihoz hasonló, Romániában, Bulgáriában és Szerbiában gyors és mély, Macedóniában lassabb ütemű, de elhúzódó, Bosznia-Hercegovinában pedig hirtelen és katasztrofális mértékű volt. 1990 és 1995 között Szlovéniában éves átlagban 5%-kal, Horvátországban 10%-kal, Jugoszláviában 14%-kal, Macedóniában 13%-kal, Bosznia-Hercegovinában pedig (1994-ig) 34%-kal csökkent az ipari termelés; a nyugati exportpiacok felé történő reorientációra és az exportteljesítmény érdemi javítására – még az „exportpiaccá váló” posztjugoszláv piacokat is figyelembe véve – csak Szlovénia volt képes (*Büschenfeld* 1999). A dezindusztrializáció által legerősebben sújtott, ipari összeomlásokon keresztül szubnacionális terek Bosznia-Hercegovina, Északkelet-Montenegró, Dél-Szerbia, Északkelet-Macedónia és Koszovó voltak; a munkaerőpiacokat vizsgáló későbbi kutatások a formális gazdaságba való visszatérés rendkívül alacsony fokát állapították meg (*Bartlett* 2009). A legsúlyosabb veszteségeket a konfliktuszónák és a szuperperifériák szenvedték el.

A háborúk ára

A Nyugat-Balkánon a gazdasági és ipari átalakulás korai szakaszát végigkísérték a jugoszláv szövetségi állam felbomlása körüli konfliktusok, valamint a nemzetépítés és új határok közé történő beilleszkedés kérdései. A háborús konfliktus és állami bezárkózás az egész évtizedben hatással volt az ipar átalakulására (*Vojnić* 1994, *Schönfelder* 2005, *Miletić* 2006, *Bartlett* 2009), és összességében lelassította az átmenet sebességét. A jugoszláv utódállamok

mindegyikében a fokozatos átmenetet képviselő gradualista gazdaságpolitika érvényesült. A hamar függetlenedő Szlovéniában az eredendően fejlett, nyugat felé integrálódott ipar lassú átalakításán, máshol a nemzeti ipar biztonságpolitika által is diktált fenntartásán volt a hangsúly. Ez az utóbbi forma sikertelensége mellett ugyanakkor a nem-piaci racionalitás érvényesülésével járt a gazdasági döntésekben is, vagyis a hatékony átmenet szempontjai puha, a katonai-védelmi érdekek erős prioritásokként jelentek meg az állami döntésekben. Nem maga a gradualizmus vallott tehát kudarcot, hanem annak hosszú távú hatékonysági szempontokat figyelmen kívül hagyó formája.

A háborús kiadások nem jártak az állami szféra újraelosztó szerepének totálissá válásával (Horvátországban a megtermelt GDP 7–10%-a között ingadoztak, amit részben az államadósság, részben a többi közkiadás terhére gazdálkodtak ki), viszont a kormányzatban a központi gazdaságirányítás fenntartásának hívei jutottak hangadó szerephez az átmenet első éveiben, az állami nagyvállalatokra (pl. INA) pedig a tervgazdaságok hagyományaihoz hasonlóan mind a háború, mind más közfeladatok finanszírozásában támaszkodtak (*Schönfelder 2005; Družić 2007*).

A veszteségek között természetesen nem csak a közvetlen károk és a megakadt átmenet problémái jelentősek, hanem az ipar versenyképességét, különösen annak pusztán költségelnyön túllépő magasabb formáit nagymértékben meghatározó humántőke és az ipar intézményi, szakmai hátterének pusztulása is. A háborús emberveszteségek mellett meg kell említeni a menekültproblémát, a nagyarányú kivándorlás veszteségeit, de a hosszú termelés kiesés miatti leállásokat is. Ezek a tartós munkanélküliséghez hasonló helyzetek következményeikben a hagyományos ipari terek (régi ipari térségek) szociális problémáival összevethető, de azoknál súlyosabb képességvesztéshez, az általános munkaképesség romlásához, a szakismeretek elavulásához és elvesztéséhez is vezettek mind a szakmunkások, mind a műszaki és menedzserelit körében.

Az egyéni és csoportos túlélési stratégiák, elsősorban a fekete- és szürkegazdaságban végzett munka, csökkentették a legsúlyosabb szociális költségeket, de az ipari termelés tereinek átalakulásában legjobb esetben is a leromlás, gyakran pedig az iparvesztés, vagyis a destruktív dezindusztrializáció kísérőjelenségeiként érvényesültek, amelyek a foglalkoztatás és termelés szerkezetében terciarizációként illetve posztradicionális ruralizációként (*Kovács 2003*), a területi gazdasági teljesítőképességben pedig egyértelmű visszaesésként jelentkeztek. Az önellátó mezőgazdasági termelés átmeneti elterjedése Szlovénián, Horvátországon és Macedónián kívül minden országban megfigyelhető volt, különösen Albániában, ahol *Petrakos–Totev (2000)* adatai alapján 1990 és 1995 között a mezőgazdaság GDP-n belüli aránya 38%-

ról 55%-ra emelkedett, az iparé pedig 48%-ról 22%-ra süllyedt. A folyamat Románia korai átalakulásával mutatott párhuzamot (Molnár 2010), de mint Büschenfeld (1999) kimutatja, a terciarizáció mindenhol jelentősebb volt és tartósabb maradt.

A szuperperiférikus területek eredendően politikai-szociális szempontból fejlesztett iparának összeomlásáról és *de facto* eltűnéséről talán egy Koszovót tárgyaló dokumentum adja a legpontosabb diagnózist (De-industrialisation and its Consequences, 2002, 5.): „Amikor a közgazdászok a »dezindusztrializációról« beszélnek, ezalatt általában a legfejlettebb gazdaságokra jellemző, az ipar felől a szolgáltatások felé irányuló szerkezeti átalakulást értik. Egy friss IMF-tanulmány szerint a dezindusztrializáció »a sikeres gazdasági fejlődés kísérőjelensége«, ahol a mezőgazdaságban és iparban lezajló magas termelékenységnövekedésnek köszönhetően a foglalkoztatás súlypontja áttevődik a szolgáltató szektorra, és ezt az életszínvonal általános emelkedése követi. Koszovóban a dezindusztrializáció fogalma egy teljesen eltérő jelenséget takar: az ipar összeomlását és a preindusztriális múltba való visszatérést.”. A tanulmány által vizsgált Peć (Peja) városában a krónikus alulfoglalkoztatás problémájának megoldására alapítottak szocialista iparvállalatokat: a több évtizedes leépülés, a beruházások elmaradása és folyamatos tőkekivonás, majd a koszovói konfliktus során ez az ipari örökség nagyrészt megsemmisült. Az iparszerkezetben a legnagyobb arányban a tradicionális, szocializmus előtt is működő ipartípusok (malomipar, sütőipar és kisebb kézműves iparágak) maradtak fenn, míg az élelmiszeripar és feldolgozóipar (így a Zastava autóalkatrészgyára, a cipőgyár, az elemgyár, egy fémfeldolgozó és egy kerékpárgyártó üzem) széthullott és eltűnt. 1999-ben a 113 ezer lakosú város 12 legjelentősebb vállalkozása összesen 1254 alkalmazottat, az 1990-es 10 200 12,3%-át foglalkoztatta. Ez nem teljesen a konfliktus következménye: működésük során a szocialista ipartelepítéssel létrehozott vállalatok egyike sem termelt profitot, és következetesen alacsony minőségű árukat előállító termelésük már akkor is csak folyamatos támogatással volt fenntartható.

Míg az 1990 utáni évtized Délkelet-Európa ipari terei számára leggyakrabban a korábbi termelő struktúrák és szervezeti formák felbomlását jelentette, az ezredfordulót követően egyre inkább az újraszerveződés és az európai gazdasági térbe való beilleszkedés folyamatai váltak meghatározóvá. Erősödött a külföldi működő tőke beáramlása. A korai terjedési folyamatban Horvátország pozíciója volt aránylag előnyös; Macedónia, Szerbia és Montenegró Romániához és Bulgáriához hasonlóan csak a terjedési folyamat második hullámában, 2000 után kapcsolódott be, és hozzájuk hasonlóan a terjedési folyamat is lassabb, a gazdaságot kisebb mértékben „átjáró” jelenségnek bizonyult. 2000-ig a délkelet-európai országok relatív leszakadása ment végbe a működőtőke-beruházásokban, ezt követően azonban fokozatos konver-

gencia figyelhető meg (lásd 4.7. táblázat). A térségbeli országok iparpolitikája lemaradásokkal, de a tipikusnak mondható közép-európai utat követi. A tőkevonzó politika alapjai eleinte a makrogazdasági adottságok (befektetési szabadság, jogi környezet, adópolitika), a piacszerzés és a bérelőnyök voltak (*Radenkovic-Jocic* 2004), és inkább a 2000-es évek második felétől jelentek meg benne a célzott illetve hálózatokban gondolkodó rendszerfejlesztés elemei, amelyekben az újraiparosítás eszközeiként alkalmazott különleges gazdasági övezetek, ipari parkok és a klaszterek voltak a legjelentősebbek (*Zeković* 2006, 2009, *Zeković–Spasić–Maričić* 2007). A külföldi működő tőke beáramlásának nyertesei a kapuszerepet betöltő fővárosok; esetükben – számottevő székhelyhatással is számolva – a KMT extrém, 60–70% fölötti koncentrációs értékei is megfigyelhetők (*Škuflić–Botrić* 2008, *Molnár* 2010, *Rácz* 2011)

A Nyugat-Balkán ipari terei eltérő pozíciókban integrálódnak az európai munkamegosztásba. A tőkebeáramlással az új ipar korlátozott, legversenyképesebb része feljebb lépést is meg tudott valósítani, növekvő tényezőintenzitással versenyez. Nem igazolódtott be *Guerrieri* (1998) és *Sokol* (2001) aggálya, hogy a külföldi működő tőke pusztán az olcsó munkaerőre alapozó, hosszú távon is alacsony fejlettségi szintet konzerváló iparszerkezetet alakít majd ki. Ezzel együtt a térség legnagyobb részét mindmáig az alacsony bérszínvonalra alapozott munkaintenzív, a versenyképesség alacsony útját képviselő verseny jellemzi, és a tudásintenzív tevékenységek részaránya még az aránylag jó tőkeellátottságú iparágakban sem számottevő. A humántőke fejlődését ösztönző és magas technológiai színvonal elérésére törekvő, illetve a szuperperiférikus, alacsony technológiai- és tudásszintre alapozó ipar különbségei a fejlődési különbségek tartóssá válásához, sőt, radikális emelkedéséhez vezethetnek, mivel az alacsony képzettségi szintet kínáló térségek később sem képesek magas színvonalú befektetések vonzására vagy endogén növekedés realizálására; konzerválhatják fejletlenségüket (lásd *Bartlett* 2009 és *Kovačević* 2009 Szerbiát vizsgáló elemzéseit).

Az ipari átalakulás különbségei nem csak ágazati, hanem területi szinten is megragadhatók. Az újraintegráció nyertes területei elsősorban a fővárosi agglomerációk, kisebb mértékben régióközpontok, amelyek bár elsősorban szolgáltatásalapú gazdasággal rendelkeznek, a fejlett ipari funkciók terén is jó pozíciókat foglalnak el (*Pavlaković-Koči–Pejnović* 2005, *Zeković–Spasić–Maričić* 2007, *Zivanovic* 2009). A hagyományos ipari terek (bányavidékek, nehéz- és egyes feldolgozóipari centrumok) körében az egyoldalú gazdaság szerkezet, a tartós szociális problémák és a befektetések terjedésének lassúsága továbbra is megoldatlan kérdés (*Stiperski–Lončar* 2008, *Spasić–Jokić–Maričić* 2009). Bosznia-Hercegovina és Koszovó esetén a konfliktuskezelés szempontjai és a nemzetközi szervek bürokráciája is hátráltatják a kilábalást, bár a külföldi működő tőke érdeklődése Bosznia-Hercegovinában ezzel együtt is az

energiaszektor iránt volt a legnagyobb, Koszovóban pedig a jelentős, még kiaknázatlan ásványkincsek kitermelése terén nyílik lehetőség tőkebevonásra (*Spasić–Petovar–Jokić* 2009) – bár keserű történelmi tapasztalat, hogy a külföldi befektetők által menedzselt bányászat vajmi ritkán járult hozzá a perifériák fenntartható modernizációjához.

Összefoglalva megállapítható, hogy Délkelet-Európában a politikai–gazdasági tér új széttagolódásának időszakában az országos eltérések bizonyultak meghatározónak. Románia, Horvátország, kisebb mértékben Bulgária és Szerbia ipara közeledett a visegrádi országokéhoz, míg a szuperperiférikus területek (Albánia, Bosznia-Hercegovina és Koszovó) a délkelet-európai környezethez képest is számottevő lemaradásban vannak, és nem látszik jel arra, hogy elmaradottságukat belátható időn belül mérsékelni tudnák. Az országokon belüli területi különbségek alakulásában a történelmi választóvonalak és magterületek újrarajzolódása következett be: az erősebb ipari tradíciókkal rendelkező területek ellenállóbbak voltak a visszaeséssel szemben és jobban részesültek az újraparosodás eredményeiből, mint társaik. A régi ipari térségeknél is kilátástalanabb helyzetben vannak a hagyományos, mára összeomlott iparú perifériák, amelyek esetén a kilábalás esélyei is csekélyeknek tűnnek.

A kialakult, és sok tekintetben tartósan feltételezhető országos és szubnacionális különbségek az ipar európai integrációjának eltérő formáihoz vezetnek. A tudásalapú ipar feltételei Horvátország kivételével alapvetően gyengék; sem a tudásalapú, sem a belső erőforrásokra alapozott fejlődésre nem nyílik reális, széles területeket dinamizálni képes lehetőség. A versenyképesség forrásain belül a költségelőny meghatározó, ezzel pedig az alacsony hozzáadottérték-tartalmú, munkaintenzív iparágak kerülnek túlsúlyba az iparszerkezeten belül. A működő tőke beáramlásának megindulásával a probléma valamelyest mérséklődött és Délkelet-Európa területi struktúrái közeledtek a visegrádi országok fejlődési útjához, de a fenti okokból a változások mértéke ma még elégtelen.

4.2.4. Az ipar átalakuló telepítési tényezői

A posztoszocialista átalakulás első évtizedében a kedvező makrogazdasági feltételrendszer, az olcsó munkaerő és a jó közúti elérhetőség szerepe volt meghatározó a tőkevonásban, ezek a tényezők pedig a fővárosi agglomerációk mellett a nyugati piacok gyors megközelíthetőségét lehetővé tevő, kiépült úthálózatot kínáló nyugati határtérségek és kapuvárosok növekedését segítették elő. Az ipartelepítési tényezőknek ez a négyese tartósan fennmarad a külföldi működő tőke telephelyválasztásában és a hazai vállalkozások növekedési lehetőségeinek biz-

tosításában, de arányaiban csökken, miközben új tényezők megjelenése is tapasztalható (4.9. táblázat). A bérek emelkedése és a termelés tényezőintenzitási létra mentén történő feljebb lépése miatt is csökken az abszolút bérelőny, és emelkedik a minőség, a munkaerő képzettségének szerepe, amely, mint *Bajmócy* (2011) felhívja rá a figyelmet, már a külső forrásból származó termelési technológiák sikeres helyi alkalmazásához is elengedhetetlenül fontos, és, mint *Rechnitzer–Smahó* (2012) jelzi, a szakmunkásképzés és felsőoktatás rendszereinek megújítását igényeli. Szintén ebbe az irányba mutat a költségalapú kelet-európai és távol-keleti verseny jelentette kényszer is. A válság rövid távon „felszabadította” a munkaerő egy részét és időben kitolta a bérelőny kihasználásának lehetőségeit, de ahogy *Jürgens–Krzywdzinski* (2009) hangsúlyozza, a képzett alkalmazottak hiánya tartós marad és kikényszeríti a bérversenyt, amire egyes szakmákban a nyugatra vándorlás megállítása érdekében is szükség lesz. A munkaerő kérdése tehát *elsősorban mennyiségi* kérdésemből *mennyiségi és minőségi* szempontokat is figyelembe vevő optimalizációs problémává válik.

4.9. táblázat

Az ipartelepítés átalakuló versenyképességi tényezői Közép-Európában

Első szakasz (1990–2002)	Második szakasz (2002–2008)
<i>Makrogazdasági feltételrendszer</i>	<i>Makrogazdasági feltételrendszer</i>
<i>Közúti elérhetőség</i>	Közúti elérhetőség (légiközlekedés ↑)
<i>Földrajzi helyzet, nyugati felvevőpiacok közelsége</i>	<i>Nyugati és belső felvevőpiacok közelsége</i>
<i>Olcsó munkaerő</i>	<i>Nyugat-európainál olcsóbb, képzett munkaerő</i>
Ipari hagyományok	Szakmunkásképzés, műszaki és természettudományos felsőoktatás
Rugalmasság, gyors reagálás, megbízhatóság, alkalmazkodóképesség	<i>Rugalmasság, gyors reagálás, megbízhatóság, alkalmazkodóképesség</i> ↑
Adókedvezmények és más vállalati támogatások	Adókedvezmények és más vállalati támogatások
Geopolitikai helyzet (kapu- és tranzitszerep stb.)	<i>Helyben elérhető, magas színvonalú üzleti szolgáltatások</i>
	Innováció, K+F közelsége ↑
	Agglomerációs (urbanizációs és lokalizációs) előnyök ↑
	Hálózatok, iparági körzetek (klaszterek) kialakulása ↑

Jelmagyarázat: A dőlt jelölés a kiemelt fontosságú, a nyilak a jövőben növekvő jelentőségű tényezőket jelölik
Forrás: A szerző szerkesztése.

A közlekedési és logisztikai helyzet, az infrastruktúra szerepe szorosan kötődik az elmúlt évtizedek térfejlődési folyamataihoz és az autópályák kijelölté fejlődési tengelyekhez. Az állami politikákban sokáig szinte vakhít uralkodott a közútépítés jótékony hatásával kapcsolatban, de az autópályához való közelség valójában nem vezet az érintett térségek automatikus és jelentős telephelyi felértékelődéséhez. *Németh* (2009) többváltozós statisztikai módszerekkel végzett elemzései bebizonyították, hogy bár az autópályák fejlődésben betöltött

szerepe igazolható Magyarországon, „a 2001-es állapothoz képest 2006-ra lecsökkent a korrelációs együttható értéke az autópályától való távolság és a lakossági jövedelmek, valamint a munkanélküliség szintje között. Ez azért van így, mert az autópályák – elsősorban az M3-as – elérték az ország kevésbé fejlett térségeit.” (p. 147.) Az autópályá-építések tehát elsősorban felerősítik a meglévő térbeli folyamatokat és megkönnyítik a más telephelyi előnyök kihasználását, de nem alakítanak ki radikálisan új növekedési pályákat. Ezt az állítást Lengyelország példája is igazolja, hiszen a lengyel régiók már akkor sikeresen bekapcsolódtak az európai ipari versenybe, amikor az ország még alig rendelkezett autópályákkal. Ipari parkoknál és gazdaságfejlesztő szervezeteknél végzett interjúkban³⁴ gyakran találkoztam a válaszadók azon tapasztalatával, hogy az autópályá-elérhetőség „első körös” kérdés az érdeklődő befektetők részéről: szükséges a tárgyalások elindításához, de cseppet sem elég azok lezárásához – a telephely-választási döntésekben már más tényezők játszanak kulcsszerepet.

A kvantitatív telepítési tényezők kvalitatívvá alakulása más területeken is megfigyelhető. A közlekedésen belül egyes iparágak, termelési központok jobban igénylik a légi közlekedést, felértékelődik a közeli cargo-terminálok szerepe, ami a működő regionális repterekkel gyengén ellátott magyar nagyvárosokban potenciális versenyhátránnyá válik. A megfelelő tényezőellátottságot biztosító képzési rendszerek – szakmunkásképzés, felsőoktatás, különösen a műszaki és természettudományi karok – megkerülhetlenné válnak a lokális és regionális munkaerőpiacokon (Horváth 2009), mivel a meglévő képzett munkaerő kihasználása és a belső migráció már nem képesek kielégíteni a vállalati igényeket a sikeres térségekben, a perifériákon pedig alapszinten sem biztosítják az ipartelepítés feltételeit.

Mind a kívülről betelepülő, mind a helyi vállalatok szemszögéből növekvő igény mutatkozik a fejlett üzleti szolgáltatások kihasználására; bár a szolgáltató szektor erős területi koncentrációt mutat, így is jelentőssé válik a helyben igénybe vehető üzleti szolgáltatások kritikus tömege, mivel ez a telephelyi előny a szolgáltatók gyors reakcióképessége, kereslethez történő pontos alkalmazkodása révén hozza helyzetbe a helyben települt vállalatokat.

A rugalmas alkalmazkodás, a változásokra adott gyors reakcióképesség és a megbízhatóság a közszféra részéről is hozzájárul a térségi versenyképességhez (vagy hiánya annak romlásához). Akár a helyi kormányzatról, akár közintézményekről és az állami intézmények helyi egységeiről van szó, az adott telephely intézményi adottságai a „puha” versenyképességi tényezők egyik legfontosabb komponensét jelentik. A fenti előnyök összekapcsolódnak a nagyvárosi térségekben kialakuló agglomerációs előnyökkel, ezen belül a városi gazdaság és

---

³⁴ Így a K81789 és K75906 jelű OTKA-projektekben.

társadalom komplexitásából adódó, iparágak közötti tudásáramláshoz kötődő *urbanizációs*, valamint az iparági koncentráción alapuló *lokalizációs* előnyökkel. Bár *Lengyel és Szanyi* (2011) 1998 és 2005 közötti adatokat felhasználó empirikus elemzése az agglomerációs előnyök számszerű gyengeségét tárta fel Magyarországon, feltételezhető, hogy jelentőségük lassan, de fokozatosan emelkedik a térségi versenyképességben.

Ez az átalakulási folyamat lényeges megfontolásokat hordoz az iparfejlődés és az újraiparosítási politikák szemszögéből. Az elmúlt évtizedek nyertese a Nyugat- és Közép-Dunántúl, Nyugat-Szlovákia, Csehország és Délnyugat-Lengyelország területén szerveződő feldolgozóipari integrációs zóna, amely térségi vezető szerepet alakított ki, az elmúlt években pedig új beszállítókat vonzott, elsősorban az autóiparban és más gépipari tevékenységekben. Ugyanakkor a legsikeresebb régiókat nem csak elérhetőségük tette kiemelten versenyképessé, hanem más tényezők (erős ipari hagyományok és munkakultúra, privatizációra kijelölt nagyvállalatok, nagyvárosok jelenléte stb.) is szerepet játszottak. Bár e tényezők jelentős része hosszú távú, erősen *útfüggő* fejlődési folyamat eredménye, nem hanyagolható el a versenyképesség koncentrált tereinek, intézményeinek jelentősége azokon a területeken sem, ahol mindeddig nem került sor a fenntartható fejlődési folyamatok elindulására. *A mennyiségi versenyelőnyök minőségi elemekkel gyarapodása mellett azok emelkedő komplexitása és lokalizációja is figyelmet követel.* Az ipari versenyképességet egyre inkább a helyben található versenyképességi tényezők „csomagjai” képviselik, amelyek több, egymással erős koevolúciós kapcsolatban álló, erős térségi beágyazottságú tényezőn alapulnak. Az alacsony munkaerőköltségek, a makrogazdasági feltételrendszer, és részben még a közúti elérhetőség is olyan általános telepítési tényező, amely a tér számtalan pontján rendelkezésre áll, és ezért nagyon sok helyről érhetik külső kihívások is. A magas hozzáadott értékű, összetettebb tevékenységeket végző ipar számára azonban az ennél specifikusabb telepítési tényezők szerepe válik hangsúlyossá: gyakran olyan „térspecifikus” előnyök, amelyek csak egy ország néhány pontján található meg. Egy gyógyszeripari nagyvállalat számára például ilyen előny egy erős orvosi egyetem vagy egészségipari komplexum; az élelmiszeriparban valamilyen erős termelési hagyomány; általában az értékes helyi tudás, fogyasztói réteg vagy természeti erőforrás, s különösen ezek kifejtett hálózatai. Ezeket a kiemelkedő telepítési tényezőket többnyire nem lehet néhány év leforgása alatt megteremteni – bár hosszabb időtávon ez sem lehetetlen.³⁵

---

³⁵ Kézzenfekvő nyugat-európai példa Bajorország, amely a II. világháború utáni ipari áttelepítések, majd évtizedes fejlesztési programok eredményeként vált az európai autóipar talán legversenyképesebb központjává. De az autóiparnál maradván a Mercedes kecskeméti telephelyválasztására is gondolhatunk: a hatalmas beruházás cseppet sem volt gyökértelen, hiszen a Gépipari és Automatizálási Műszaki Főiskola 1964-től, a Pneumatikus és Hidraulikus Gépelemek Gyára pedig 1962-től működött, és már 1972-ben licenzmegállapodást kötött a vállalal-

Kialakításuk, erős helyi kötődésüknek köszönhetően, komoly felelősséggel ruházta fel a helyi döntéshozókat, akik stratégiai döntéseikkel nagy mértékben alakíthatják a lokális befektetői környezetet.

A fejlesztéspolitikának más-más stratégiákat kell követnie a nemzetközi versenybe kapcsolódott és abból kimaradó térségekben. Az előbbieken az ipar hálózatépítő, erős partnerségen alapuló, komplex területi szemléletű fejlesztése érhet el tartós foglalkoztatáspolitikai célokat. A kis- és középvállalatok közötti kapcsolatok kialakítása, a beszállítói rendszerek létrehozása, valamint a térségi tényezőkinálat mennyiségi és minőségi oldalának fejlesztése válik szükségessé; az új munkahelyek létesítése egyre jobban a kész, a beruházó által felhasználható befektetési környezet biztosítását igényli. A külföldi működő tőke tömeges beáramlására középtávon nem lehet számítani, mivel a válság hatására ez a folyamat lelassult, bizonytalanabbá vált; a tőkeszegény környezetben pedig a kisebb számú nagyberuházás helyettesítése a külföldi és hazai kis- és középvállalatok bevonását, és a hazai tőke szerepének felértékelését teszi szükségessé. Az eddigi fejlődésből kimaradt térségekben körében nem lehetséges teljes mértékben a hatékonysági szempontok érvényesítése; szociális regeneráción alapuló, méltányossági szempontokat figyelembevevő szemlélet szükséges a verseny piacra való későbbi belépés érdekében, és az újraiparosítás előfeltételeként magát az újraiparosítás *feltételrendszerét* kell kiépíteni.

4.2.5. Az új világgazdasági válság következményei

A pénzügyi szektorból kiinduló, de az államháztartásokra és a reálgazdaságra is áttérjedő új világgazdasági válság magától értetődően befolyásolja az ipar működési feltételeit és az újraiparosítás kilátásait, de egyértelműen különbséget kell tennünk a rövid-, közép- és hosszú távú hatások és alkalmazkodási folyamatok között.

A válság első szakaszában, különösen 2009-ben ugyanis a külső kereslet ingadozására érzékeny, exportorientált feldolgozóipar, így az autóipar volt a gazdasági visszaesés fő elszenvedője (Anwar–Szőkéné Boros 2010, Barta 2010, Kiss 2012), és ebben a visszaesésben kitüntetett szerepe volt a transznacionális vállalatoknak, amelyek rugalmasan, termelésük visszafogásával, létszámleépítésekkel (elsőként az ideiglenes szerződésű foglalkoztatottak állományának „kifuttatásával”) vagy az üzemidő csökkentésével reagáltak a kereslet visszaesésére. Ez-

---

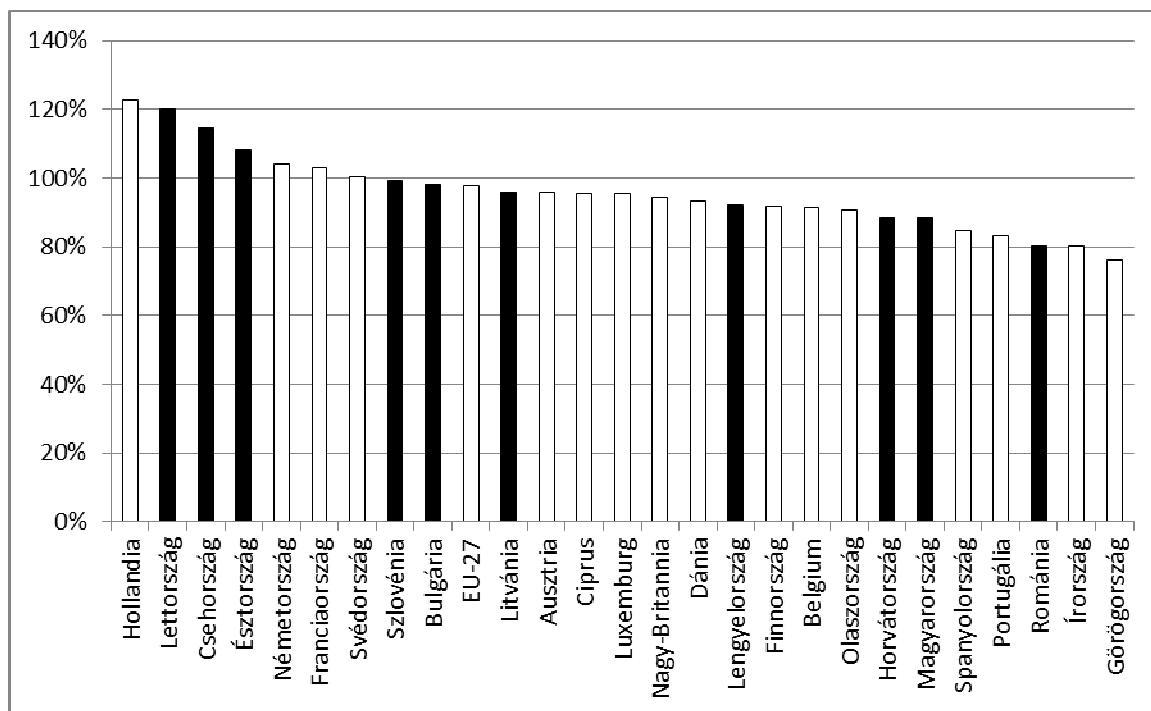
tot 1989-ben vegyesvállalattá alakító Knorr-Bremsével. A város tehát komoly járműipari hagyományokra támaszkodhatott, amikor a beruházási döntést meghozták.

zel szemben a belföldi piacokra termelő vállalatok inkább stabilizáló szerepet töltek be kevésbé keresletérzékeny termelésükkel (ezt a lehetőséget Közép-Európában a nagy belső piaccal rendelkező Lengyelország tudta legjobban kihasználni). *Pavlínek és Ženka* (2010) összesítése szerint a térség államai közül csak Szlovákia élt a személygépkocsik cseréjét ösztönző állami beavatkozás (roncsprémium) eszközével, de a német, francia, olasz és brit programok kedvező hatásaiból a térség összes államának autóiipara profitált.

Ez a hatás átmenetinek bizonyult; sőt, középtávon lényegében visszajára fordult. Miközben a fokozatosan mindenhol bevezetett költségvetési megszorítások hatására csökken a belső kereslet és romlanak a hazai piacokra termelő iparvállalatok kilátásai, az exportorientált feldolgozóipar, részben a válság nyertesének tekinthető német gazdasághoz fűződő kapcsolatai révén, a korábbinál is nagyobb jelentőségre tesz szert, mint a válságba jutott gazdaságok *aránylag* legjobban működő szektora. Ez nem jelenti a 2000-es évek erős konjunktúrájához történő visszatérést, de az Európai Unió átlaga fölötti rugalmasságról tanúskodik. Bár az adatok jelentős, országok közötti eltérésekről tanúskodnak, a posztszocialista EU-tagállamokban 2008 és 2012 mind a válság alatt megszűnt feldolgozóipari vállalatok pótlásában, mind a feldolgozóipar termelési értékének korrekciójában jó eredményeket értek el, átlagosan az uniós rangsor 12., illetve 11. helyét foglalták el (4.9. és 4.10. ábrák).

4.9. ábra

A feldolgozóipari vállalkozások számának változása (% , 2008–2012)³⁶

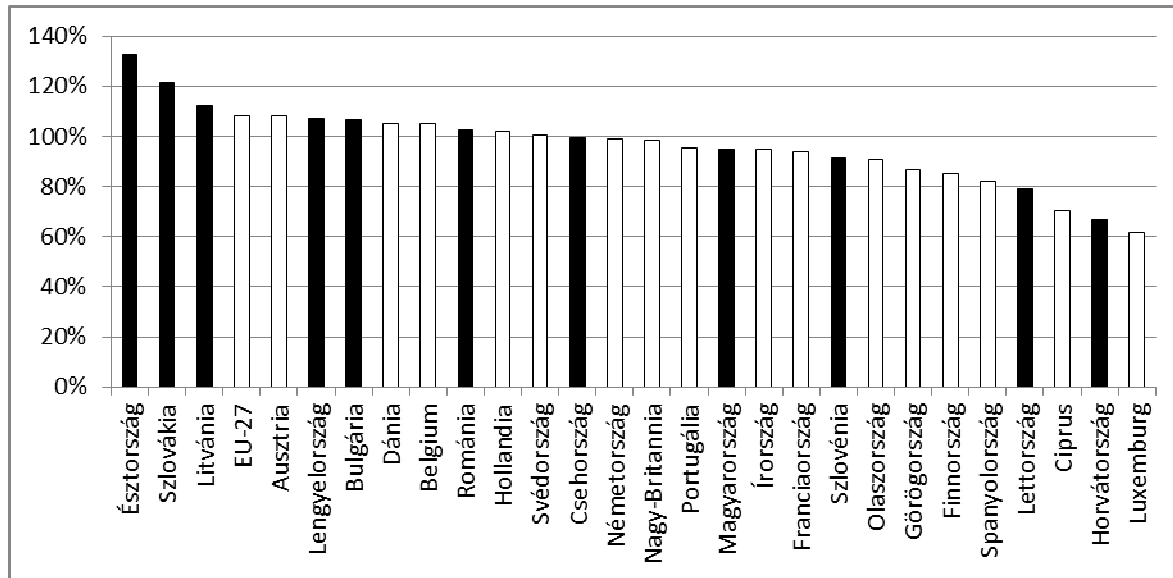

³⁶ Az időszorbán bekövetkezett törés miatt Szlovákia adatai nem szerepelnek. Horvátország szerepel a vizsgált országok között, de az EU-s összesített adatokba nem számoltam bele.

Jelmagyarázat: A fekete oszlopok a posztoszocialista országokat jelölik.
Forrás: EUROSTAT adatai alapján a szerző szerkesztése.

4.10. ábra

A feldolgozóipari termelés változása (% , 2008–2013)

Jelmagyarázat: A fekete oszlopok a posztoszocialista országokat jelölik.
Forrás: EUROSTAT adatai alapján a szerző szerkesztése.

A hazai tulajdonú vállalkozások finanszírozását akadályozza a bankok hitelezési aktivitásának visszaesése. Az EU 2013-as ipari állapotjelentése (*State of the Industry 2014*) feltárta, hogy a nagyvállalatok a kötvénypiacok megcsapolásával tudták biztosítani a pénzáramlás folyamatosságát, a KKV-k azonban Európa-szerte nehézségekkel szembesültek, ha diverzifikálni akarták finanszírozási forrásaikat: a válság kitörése után egy átlagos uniós KKV nagyjából 30%-kal kisebb eséllyel jutott hitelhez, mint korábban. A hitelezés visszaesése tartósabbnak bizonyult, mint az Egyesült Államokban, és erősebben érintette a közép-európai országokat. Ez részben a bankszektor tulajdonviszonyaira, a meghatározóan külföldi tulajdonban lévő bankok eltérő piaci magatartására vezethető vissza (lásd a kapitalizmus-változatok elméletét az 5.1.1. részben), de egyedi tényezők is közrejátszottak a hitelezés visszaesésében (így Magyarországon az államcsődközeli helyzet, később pedig a szektorális különadók és a lakossági devizahitelezés kezelésével járó problémák).

Nincsenek egyértelmű jelek arra, hogy a közép-európai térség külföldi működőtőkéhez való hozzáférése hosszabb távon is megrendült volna, de aggasztó jelenségek tapasztalhatók. Még a térségben kiemelkedően sikeres Lengyelországban is megfigyelhető, hogy az UNCTAD adatai alapján a kisebb 2008-as hullámvölgy utáni „normalizálódást” követően 2012-ben meredeken esett vissza a tőkebeáramlás, majd 2013-ban tőke kivonás volt tapasztal-

ható (Rachwał 2015). Délkelet-Európában a görög tőke elapadása után volt tapasztalható hasonló magatartás. Ma még nem lehet tudni, hogy a válsággal járó ideiglenes megtorpanásról, vagy egy új korszak kezdetéről van szó, de az bizonyos, hogy legalább a lehetőségek szintjén foglalkozni kell a KMT-alapú fejlődés alternatíváival és a belső erőforrásokra alapozott növekedési lehetőségek kiaknázásával.

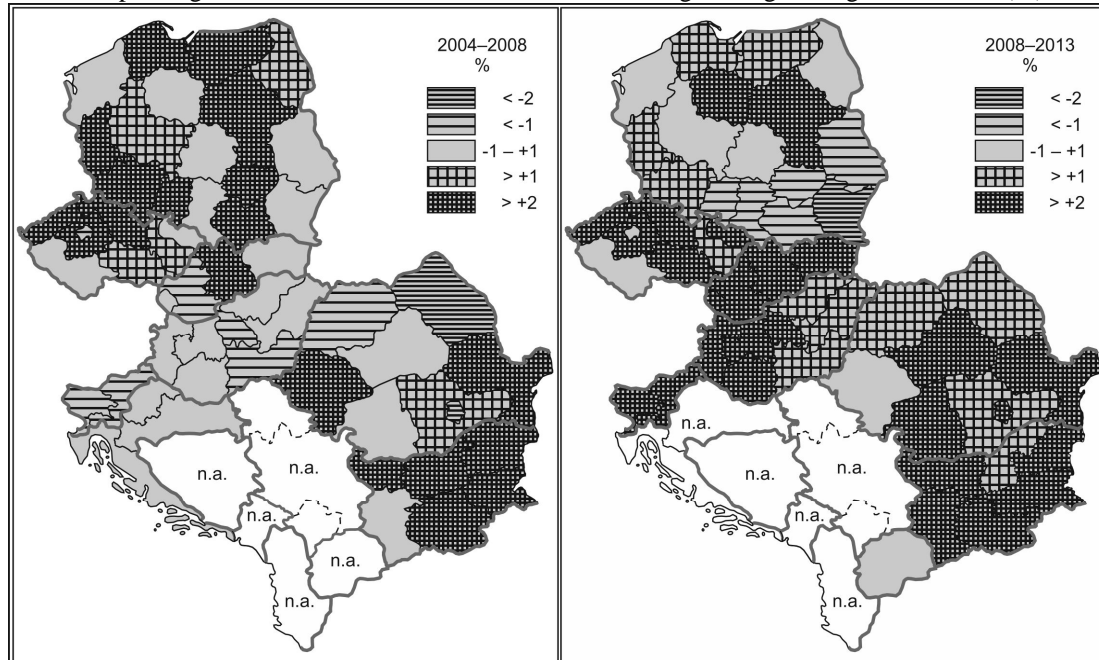
Bár a közép-európai ipari tér német integrációja már korábban is nagyon magas volt (Becker–Ekholm–Jaeckle–Muendler 2005, Frigant–Layan 2009, Krzywdzinski 2014), az általa képviselt gazdasági modellt a térség államai a korábbinál is nagyobb lendülettel kísérelték meg adaptálni, még akkor is, ha ez a mintaországhoz képest óhatatlanul más formában valósul meg a földrajzi–gazdasági periféria tőkeszegény környezetében. Legtisztábban Magyarországon érhető tetten a törekvés egy már-már neomerkantilista gazdaságpolitika kialakítására, amely – a források szűkössége és a magas eladósodottság diktálta kényszerhelyzetben – az országból kifelé irányuló jövedelemáramlás korlátozásával és az exportbevételek emelésével véli megfordíthatónak az ország eladósodását. Az állami iparpolitika korábbinál markánsabb megjelenése azonban a térség egészében tapasztalható; mind az ipar számára kedvező szerkezeti reformok (szakképzés, munkaerő-piaci szabályozás, beruházáspolitikai) formájában, mind a korábban kisebb hangsúlyt kapott hazai tulajdonú ipar nyílt vagy rejtett támogatásával.

A folyamatok eredményeként *folytatódott a közép-európai régiók már az EU-csatlakozás utáni években is megfigyelhető, meghatározóan piacvezérelt újraiparosodása*; sőt, ez a viszonylag lassú ütemű szerkezetátalakulás a korábbinál is több régióra terjedt ki (4.11. ábra). Érdekes a kivételt jelentő régiók elhelyezkedésének változása, amely az iparfejlődés belső differenciáltságára, az eltérő fejlődési pályák fontosságára hívja fel a figyelmünket. 2004 és 2008 között Magyarország, Szlovénia és Románia egyes régiói éltek át dezindusztrializációt, de merőben más-más okból: Szlovéniában a belső erőforrásokra, Magyarországon a külföldi működőtőkére alapozott fejlődési pálya tartalékai merültek ki, amit nálunk a „korán kezdődött”, egyre súlyosbodó gazdasági válság tetézt. Romániában ugyanezekben az években jelentős növekedés és tőkebeáramlás ment végbe (Molnár 2010, Ban 2013), amelyben a dezindusztrializáció modernizációs elemei jelentkeztek – a fogyasztás fellendülése a szolgáltató szektor jelentős bővülését eredményezte. A 2008 és 2013 közötti periódus minden országban az újraiparosodás felé lendítette az ingát, amelyben a belső fogyasztás visszaesése is szerepet játszott. Az egyes túlbuzgó kommentárok szerint már-már „új Jagelló-kort” élő Lengyelország (The Economist 2014) kivétel ezalól, és feltételezhető, hogy az ország déli, délkeleti régióiban megfigyelhető, viszonylag csekély dezindusztrializáció az itt korábban megle-

hetősen gyenge fogyasztói és üzleti szolgáltató szektor kibontakozásával hozható összefüggésbe.

4.11. ábra

Az ipari foglalkoztatás változása az EU-csatlakozás és a gazdasági válság időszakában (%)

Source: Author's calculations based on data from EUROSTAT.

A hosszú távú alkalmazkodás várhatóan az elhúzódó válság és a lassú, keserves kilábalás keretei között fog bekövetkezni, ugyanis a krízishelyzetre adott, megszorításokon alapuló európai reakciók kontinentális recessziós spirált hoztak létre, miközben nem kezelték a gazdaságban jelentkező tartós egyensúlytalanságokat (Farkas 2012) sem. Ezzel együtt az ipar belátható időn belül a közép-európai fejlődés motorja marad, miközben választ kell adnia négy alapkérdésre is.

- Az első kérdés a munkaerő-ellátás korábban és később is tárgyalt, itt nem részletezett problémája.
- Meddig tartható fenn a költségalapú versenyképesség? Ezen a téren a Távol-Kelet és Kelet-Európa mellett akár Dél-Európa országai is erős versenytársakká emelkedhetnek, ugyanakkor a verseny feladása számos munkahely elvesztésével járhat Közép-Európa fejletlen régióiban. A kérdés ellenkező irányban is feltehető: visszahozható-e Európába a Távol-Keletre kiszervezett termelés egy része, és ebből milyen feltételekkel részesülhet Közép-Európa?
- Hogyan oldható fel vagy mérsékelhető az ipar dualitása? A hazai iparvállalatok, különösen a KKV-k versenybe lépése szinte több évszázados, „történelmi” kérdés Közép-

Európában, és mint a kapitalizmus-változatok elméletéből (5.1.1. rész) következik, a következő évtizedek iparfejlődésének egyik kulcskérdése lesz.

- Mérsékelhetők-e az iparfejlettség erős területi különbségei, vagy csak kiválasztott régiók, ipari térségek lehetnek az újraparosodás nyertes területei?

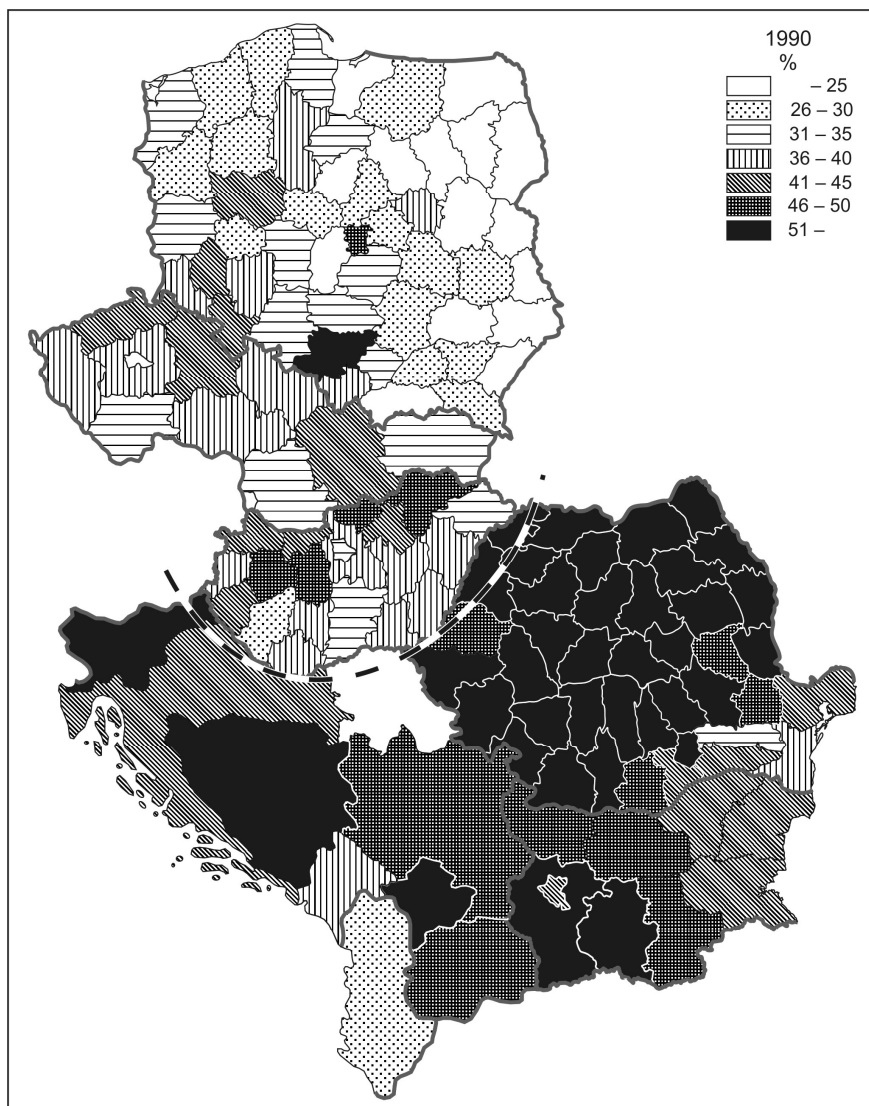
4.3. Átalakuló térszerkezet és területi differenciálódás

4.3.1. Az új ipari térszerkezet vonásai

1990-ben a délkelet-európai országok iparosodottság meghaladta a visegrádi országokét: az ipari foglalkoztatás részaránya az extenzív ipartelepítési kampányoknak köszönhetően Romániában, Bulgáriában és Jugoszláviában volt a legmagasabb (4.12. ábra). Ez az iparosodottság nem jelentett fejlettséget, sőt, gyakran már létesítésük idején elavult, nagyon alacsony hatékonyságú, s ezért fokozottan válságérzékeny termelő kapacitások megteremtésével járt, vagy a szolgáltató szektor teljes fejletlenségét takarta. Egyszerre rendelkeztek magas ipari foglalkoztatással a viszonylag fejlett ipari magterületek és a frissen iparosított perifériák. Az átmenet következtében az összefüggés megfordult, a makroregionális választóvonalak pedig alaposan átrajzolódtak. A 2000-es évek közepére kialakult, és azóta többé-kevésbé stabilnak mutató ipari térszerkezet már egy hosszú átalakulás következménye volt: egyszerre tükrözte a transzformációs válság visszaesését, az iparszerkezet átalakulását (teremtő és kevésbé teremtő pusztulást) és modernizációját, illetve az ezredfordulótól megfigyelhető, elsősorban a külföldi működő tőke által generált lassú újraparosodási, újraszerveződési folyamatokat.

4.12. ábra

Az ipari foglalkoztatás térszerkezete (1990–1991, %)

Forrás: Nemzeti statisztikai évkönyvek adatai alapján a szerző szerkesztése.

A 4.4. ábrán már láthattuk, hogy országos szinten Délkelet-Európában, különösen Bosznia-Hercegovinában, Szerbiában, Albániában és Koszovóban sokkal nagyobb volt az ipar visszaesése, mint a visegrádi országokban, és jóval kisebb a működő tőke beáramlása, vagyis a korábbi ipari bázis számottevő része elveszett és nem alakult újra. A szubnacionális (regionális) adatok ennél részletesebb képet nyújtanak (4.13. ábra). Az eltérő lépték, a területi különbségeket jobban elsimító NUTS 2-es beosztás használatával is szembevetendő, hogy az iparosodottság általános csökkenését területi konszolidáció is követte. Az ipar magterületei egyrészt egy Csehország, Délnyugat-Lengyelország, Nyugat-Szlovákia, Északnyugat-Magyarország és Szlovénia területeit lefedő, másrészt egy jóval kisebb, dél-erdélyi és szerbiai ipari központokat magában foglaló zónában helyezkednek el, míg a rajtuk kívül eső területek jelentősebb visszaesést szenvedtek el. Mindkét magterület történelmi, részben már az I. világ-

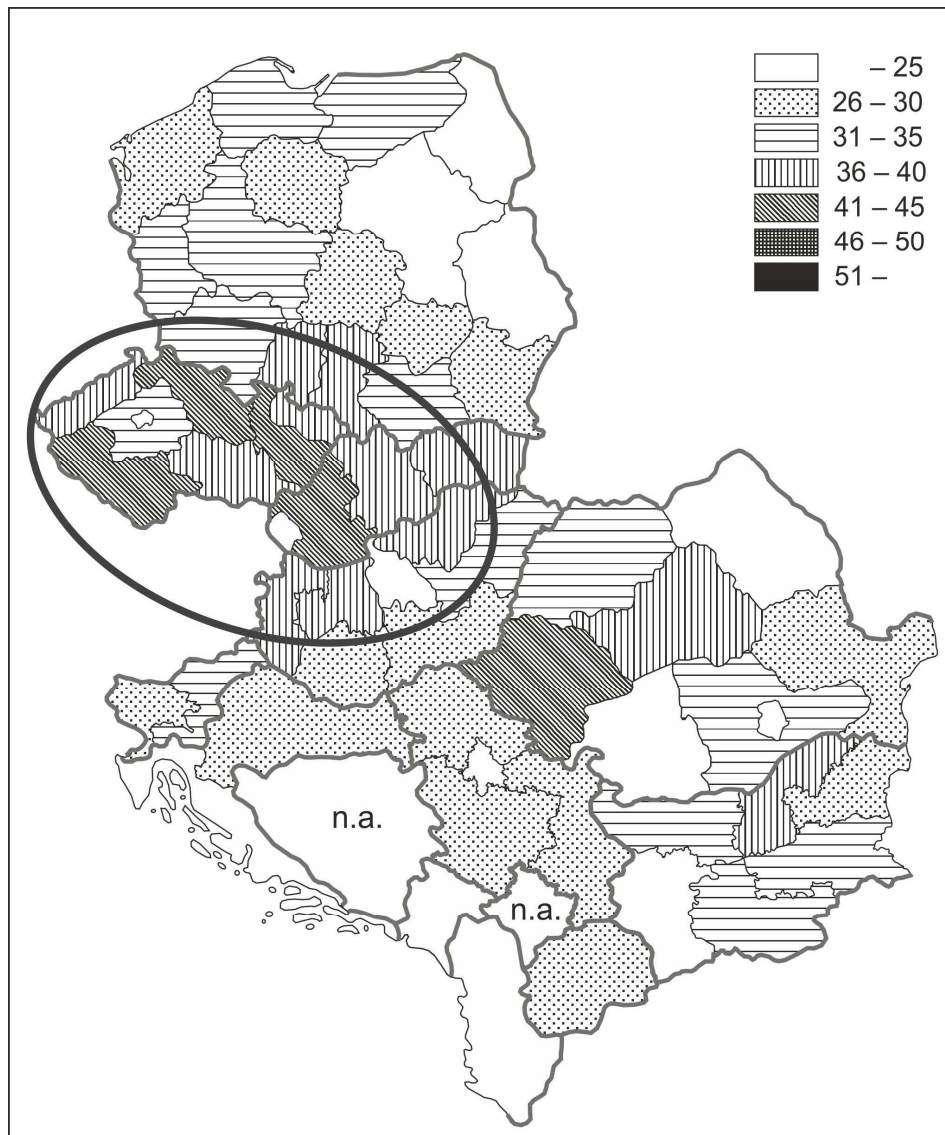

háború előtt megjelent formáció (*Enyedi* 1978 a Łódź–Erfurt–Budapest-háromszöggént hivatkozott rá, de gyökerei a XIX. század iparosodásáig nyúlnak vissza), amely a szocializmus ipari örökségének pusztulása után újra kirajzolódott Közép-Európa térképén. Az első ma a modern, kiemelten versenyképes ipar fő közép-európai vonzásterülete. A Délkelet-Európában megtalálható második ezzel szemben még mindig súlyos strukturális gondokkal küzd, és belső szerkezetében sokkal erősebben jelen vannak a nehézipari létesítmények, részben a könnyű- és élelmiszeripar kapacitásai. Ezzel együtt is viszonylag kedvező helyzetben vannak, mivel a fennmaradt szakmakultúrák, tudás és intézmények jobb terepet biztosíthatnak a későbbi növekedésnek, mint ott, ahol az átalakulás szétforgácsolta a termelési rendszereket, és az iparral együtt a gyors újraiparosodás esélye is elveszett.

A modern ipari térszerkezet az útfüggőség és a hosszú fejlődési folyamatok jelentőségére hívja fel a figyelmet. Nem eleve elrendeltetett, hogy egy korábban fejlett iparú térség tovább kövesse fejlődési pályáját, de erre általában jó esélyekkel rendelkezik. Akár a régi ipari térségek válságjelenségei is felszámolhatók vagy enyhíthetők, ha új növekedési pályákat tárnak fel. Közép-Európa ma legsikeresebb ipari térségei a gyakran hangoztatott közvélekedéssel szemben nem csak kedvező földrajzi elhelyezkedésüknek vagy jó közúti megközelíthetőségüknek köszönhetik szerencséjüket, hanem azoknak a lokalizált, térben összpontosuló versenyelőnyöknek is, amelyeket újra és újra meg lehet újíteni, és amelyekre külföldi vagy hazai iparvállalatok települhetnek. A kivételeket azok az ipari térségek jelentik, amelyekben hiszterézis következett be; a korábbi fejlődési pályák megtörttek, s az ipari tudás, intézmények, kapcsolatrendszerek felbomlása nem járt megújulással. Ez nem mindenhol volt negatív jelenség: a fővárosokban, amelyek egykor maguk is jelentős iparvidékek voltak, de szerkezetátalakulásuk meghatározóan a modern szolgáltatásokon alapult, sikerekkal járt. Ugyanakkor ez jellemzi az iparukat elvesztő leszakadó perifériákat is. Nyugat-Európához hasonlóan a bányavidékek nehezen konvertálható tudáskészlete bizonyult a legnagyobb problémának, bár még itt is található aránylag sikeres utat bejáró kivételek.

4.13. ábra

Az ipari foglalkoztatás térszerkezete (2013, %)

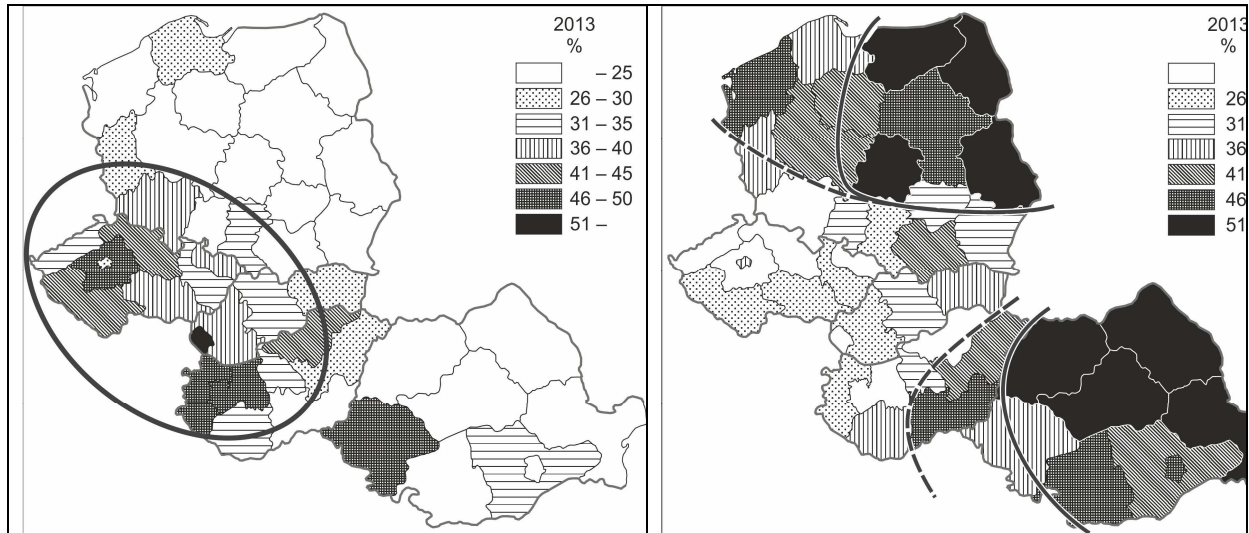
Forrás: EUROSTAT adatai alapján a szerző szerkesztése.

Iparágakra lebontva kirajzolódik az ipar pontosabb területi tagolódása, és egy különös centrum-periféria viszonyra lehetünk figyelmesek (4.14. ábra). Az elsősorban a külföldi működőtőkéhez kapcsolódó, globális értékláncokba integrálódott gépipar kapacitásai főként az ipar magterületén helyezkednek el; sőt, szinte pontosan egybeesnek vele. Ez azért is szembeűnő, mert jelenleg a felemelkedőben lévő infokommunikációs technológiák kivételével a gépipar képviseli a közép-európai ipar legfejlettebb, tömeges foglalkoztatást is kínáló iparágát. Az elsősorban költségelnyökkel versenyző elektronikai ipar lassú, de az elmúlt évtizedben egyre gyorsuló térvesztése után a gépipar egész régiók legfontosabb specializációs profiljává vált. Ezzel ellentétben a földrajzi, gazdasági perifériákon (elsősorban Lengyelország és Románia keleti területein, s bár nem álltak rendelkezésemre megbízható összehasonlító adatok, vélhetően Délkelet-Európa más régióiban is) még mindig nagy je-

lentőséggel rendelkeznek a hagyományos munkaintenzív iparágak: a könnyűipar és az élelmiszeripar.

4.14. ábra

A gépipar, valamint a könnyű- és élelmiszeripar aránya az ipari foglalkoztatásban (2013, %)

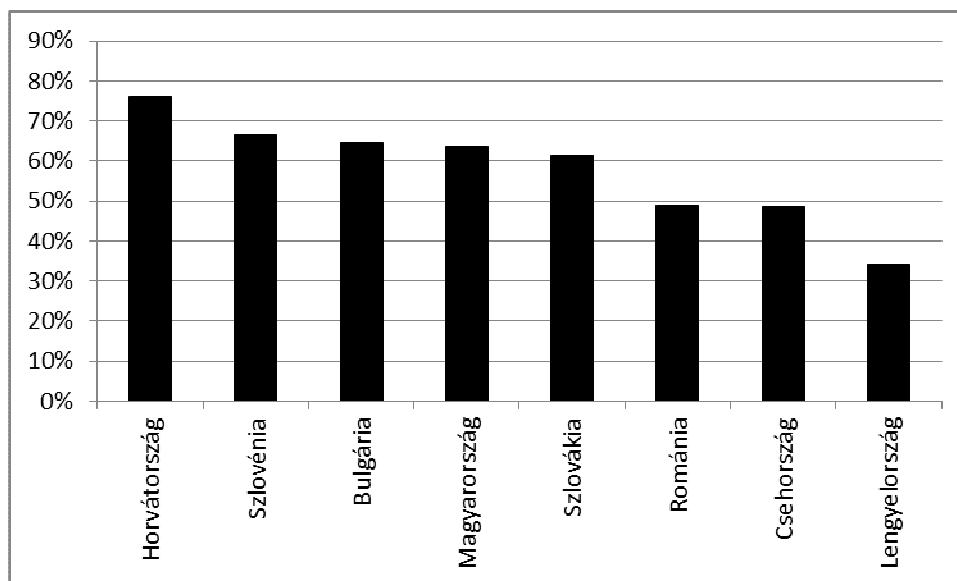

Forrás: EUROSTAT adatai alapján a szerző szerkesztése.

Az ipar egyes típusai tehát más-más jelentőséggel bírnak a gazdasági fejlődés egyes fázisaiban, ami megfelel a húzóágazatok hagyományos értelmezésének; egyben viszont egy modern ellentmondás forrásai is. Közép-Európának ma úgy kell fejlődési kilátásokat felmutatnia a perifériák lakóinak, hogy közben a globális árverseny fenyegetéseit sem hagyhatja figyelmen kívül. A tőke, valamint az Európai Unió belül a munkaerő szabad áramlása olyan nyomást gyakorol az iparra, amellyel a korábban felzárkózó régióknak nem kellett szembenézniük: mindkettő fundamentális fenyegetés a versenyképesség alacsony útját követő, alacsony hozzáadott értékű termékekre specializálódó iparágakra, amelyek vagy piacaikat, vagy munkaerejüket veszíthetik, ha nem képesek alkalmazkodni az új kihívásokhoz. Erre a dilemmára nincsen általánosan érvényes megoldás – de a képzés, a folyamatos alkalmazkodás, az új iparágak letelepülésének ösztönzése és az iparági feljebb lépés sokaknak biztosíthatja a fenntartható jólétet, a megújulás pedig a hagyományos, low-tech iparágak számára sem feltétlenül elérhetetlen.

4.15. ábra

A fejlett üzleti szolgáltatások területi koncentrációja (2013, %)

Forrás: EUROSTAT adatai alapján a szerző szerkesztése.

Az elmúlt évtizedekben jelentős várakozások fűződtek a szolgáltató szektor modernizációs szerepéhez. Az eredmények mégis féloldalasak. Csakugyan a szolgáltató szektor biztosítja a munkahelyek legnagyobb részét, legyen szó a legfejlettebb vagy legelmaradottabb térségekről; de fejlett posztindusztriális gazdaságokról csak a tér kijelölt sűrűsödési pontjain beszélhetünk. Akár a szélesebb nagyvilágban, a globális hálózatok csomópontjain, a metropolisztérségeken kívül jelenleg nincsen reális remény a magasán fejlett szolgáltatások tömeges elterjedésére. Nagyon egyszerűen megfigyelhetjük ezt a problémát, ha megvizsgáljuk, milyen mértékben koncentrálnak egyes élenjáró fejlett üzleti szolgáltatások (infokommunikációs és pénzügyi, biztosítási szolgáltatások) az egyes országok központi régióiban (4.15. ábra).³⁷ Az összehasonlíthatóság kedvéért Csehország, Szlovákia és Románia esetében a fővárosok adatait összevontuk az őket körülvevő régiókéval. Jól látható, hogy a fejlett üzleti szolgáltatások nagyon erősen koncentrálnak: a központi régiók súlya egyedül az erős regionális központokkal rendelkező, aránylag kiegyensúlyozott térszerkezetű Lengyelországban marad el számottevően az 50%-tól, a gyenge másodlagos pólusokkal rendelkező Romániában és Csehországban 50% körüli, miközben a monocentrikus városhálózatú államokban rendre 60% fölötti értékekkel találkozunk.

Az üzleti szolgáltatások egyenlőtlen eloszlása az ipar lokális gazdasági előnyeit is befolyásolja. Hiába kiegyenlítettebb az ipar területi eloszlása, az iparvállalatokhoz kapcsolódó vagy általuk igénybe vett magas értéktartalmú szolgáltatások gyakran a termeléstől távol, a

³⁷ A tudásintenzív üzleti szolgáltatások és iparágak Magyarországon tapasztalható térbeli koncentrációjáról lásd – többek között – *Lengyel–Ságvári* (2011) és *Szakálné Kanó–Vas* (2013) tanulmányait.

nagyvárosi központokban vagy az országhatárokon túli globális irányító központokban található. Az üzleti szolgáltatások napjainkban tapasztalható kihelyezése ezt a problémát lassan enyhíti, de teljesen nem oldja fel.³⁸ Nem lehetetlen, hogy hierarchikus terjedési folyamatok révén a magas értéktermelő képességű fejlett üzleti szolgáltatások megjelennek a fontosabb országos ellenpólus-városokban, majd a középvárosok, talán egyes kisvárosok szintjén. De nagy reményeket nem táplálhatunk: az összehasonlítás módszertani okok (az uniós NACE statisztikai besorolás változásai) miatt nehézkes, de úgy tűnik, a gazdasági válság óta inkább fokozódott, mint csökkent bizonyos üzleti szolgáltatások területi koncentrációja. Az élenjáró multinacionális vállalatok, bankok inkább hálózati konszolidációra, mint hálózatbővítésre törekednek (Magyarországon ezt a rossz hitelek és a szektorális különadók okozta veszteségek is ösztönzik), és ebben a szándékukban a közép-európai metropolisztérségek erősödő európai és globális integrációja is támogatja őket. A válság fogyasztáscsökkentő hatása kihat a fogyasztói szolgáltatások piacára is, és talán még jobban a közszolgáltatásokra, amelyek terén az állami megszorítások újraközpontosítással, a vidéki testületek leépítésével és funkcionális meggyengítésével járnak – hozzájárulva a tőlük függő középosztály fokozatos hanyatlásához.

4.3.2. Ipari és szolgáltatásalapú versenyképesség

Mint említettük, 1990 előtt nem volt egyértelmű összefüggés az iparosodottság és a gazdaság fejlettsége között, más-más okokból nagyon fejlett és nagyon fejletlen területeken is magas volt az ipari foglalkoztatás részaránya, miközben a szolgáltatások egyértelműen a fejlett régiókban értek el magas szintet. 2013-ban – a gazdaságszerkezet átalakulásának erős útfüggősége mellett is – már más volt a helyzet, s az ipar sok tekintetben visszanyerte jelentőségét a gazdasági és területi különbségek alakításában. Azt is láthattuk, hogy az ipar és a szolgáltatások nem azonos szerepet játszanak különböző országok és régiók fejlődésében: egyesek iparosodottabbak, mások jobban támaszkodnak a terciér szektorra.

Az északnyugati és délkeleti országcsoport közötti különbségeket illusztrálják a 4.10. táblázat adatai. A délkeleti országokban lényegesen alacsonyabb az ipar hozzájárulása a bruttó hozzáadott érték előállításához, mint a fejlettebb északnyugaton, miközben magasabb szerepe van a mezőgazdaságnak. Ha csak az ipar jelentőségét nézzük, felmerülhet a délkeleti országok és az EU-átlag hasonlósága. Ez természetesen nem valós strukturális egybeesés,

---

³⁸ Sass (2008) adatai szerint pl. az akkor Magyarországon található 36 üzleti szolgáltató központból mindössze nyolc működött Budapest agglomerációján kívül, további négy pedig Budapest és egy másik magyar nagyváros között osztotta meg működését. Az elmúlt években a központok köre bővült, és ha csekély mértékben is, térben is egyenletesebbé vált.

hanem a hagyományos elmaradottság és a destruktív dezindusztrializációs formák együttes eredménye, és a versenyképes ipar hiányát mutatja, míg az északnyugati országsoportnál az erős ipari specializációval rendelkező északolasz–dél német területekkel integrálódó ipar által követett versenyképességi útról (Czirfusz 2007, Paas–Sepp–Scannel 2010) beszélhetünk.

4.10. táblázat

A bruttó hozzáadott érték (GVA) ágazati megoszlása, 2012–2013 (%)

Ország	Mezőgazdaság, erdőgazdaság és halászat	Ipar	Építőipar	Szolgáltatások
<i>Bosznia-Hercegovina</i>	8,2	21,7	4,5	65,6
<i>Bulgária</i>	5,6	23,7	4,9	65,8
Csehország	2,5	33,1	5,0	59,4
<i>Horvátország</i>	4,1	21,4	5,0	69,5
Lengyelország	3,4	26,0	7,6	63,0
<i>Macedónia</i>	10,9	18,3	8,2	62,6
Magyarország	4,5	26,7	4,3	64,5
<i>Montenegró</i>	8,8	12,4	5,5	73,3
<i>Románia</i>	5,0	26,9	7,3	60,8
<i>Szerbia</i>	9,9	25,7	5,5	58,9
Szlovákia	3,1	28,6	11,0	57,3
Szlovénia	2,0	27,4	5,6	65,0
KE-Északnyugat	3,1	28,4	6,7	61,8
KE-Délkelet	7,5	21,4	5,8	65,3
EU-28	1,5	18,9	5,4	74,2

Forrás: EUROSTAT adatai alapján a szerző számításai és szerkesztése

Szubnacionális szinten az összefüggés vizsgálatára keresztmetszeti adatokat és korrelációs számítást alkalmaztam. Két regionális (NUTS 2-es szintű) adatsor; a három fő gazdasági szektor foglalkoztatási aránya, valamint az egy főre eső, az EU átlaghoz viszonyított nominális GDP között számoltam korrelációt. A közép- és délkelet-európai EU-tagállamok adatait tartalmazó adatbázis eredetileg 53 régióból állt, de a jobb összehasonlíthatóság érdekében Csehország, Szlovákia és Románia esetében összevontan kezeltem a fővárosi régiókat és környezetüket. A foglalkoztatás adatai 2013-ra, a területi GDP-é 2011-re voltak elérhetőek. Az elemzés során nem csak együttesen, hanem csoportokra bontva is megvizsgáltam a korrelációs összefüggéseket:

- egyrészt a makroregionális eltérések azonosítása érdekében, a 4.4. ábra tanulságait is követve külön-külön a visegrádi országok Szlovéniával kiegészített északnyugati csoportjára, valamint egy Horvátország, Románia és Bulgária alkotta délkeleti csoportra;

- az szubnacionális centrum-periféria összefüggések megállapítása érdekében pedig külön-külön az össze régióra, a központi régiókra és a nem központi régiókra.

Az eredményeket a 4.11. táblázat mutatja.

4.11. táblázat

A szektorális foglalkoztatás és az egy főre eső nominális GDP közötti korrelációs kapcsolat

Régió	Mezőgazdaság, erdőgazdaság és halászat	Ipar és építő- ipar	Szolgáltatások
Összes régió	-0,47	0,05	0,50
északnyugati csoport	-0,50	-0,02	0,56
délkeleti csoport	-0,22	-0,24	0,37
Nem-központi régiók	-0,47	0,31	0,35
északnyugati csoport	-0,46	0,35	0,25
délkeleti csoport	-0,26	-0,16	0,37
Központi régiók	-0,87	0,35	0,54

Forrás: EUROSTAT adatai alapján a szerző szerkesztése.

Látható, hogy a különbségek mindkét metszetben megfigyelhetők és markánsak. Összességében érvényes, hogy a primer szektor és az egy főre eső GDP között negatív, többnyire közepes erejű korrelációs kapcsolat áll fenn, amely a délkeleti országokban a leggyengébb, a központi régiók csoportjában pedig a legerősebb. Fordított a helyzet a szolgáltatások esetében, ahol rendre pozitív, többnyire gyenge vagy közepesen erős kapcsolatokat láthatunk. A legnagyobb különbségeket az ipar (és építőipar) mutatja, és itt egészen érdekes területi különbségek rajzolódnak ki. A teljes adatbázist vizsgálva azt gondolhatnánk, hogy az iparosodottság és a fejlettség között semmiféle kapcsolat nincs: a 0,05-ös korrelációs együttható gyakorlatilag függetlenségre utal. Ha azonban az adatbázist megtisztítjuk a központi régiók adataitól, a kép megváltozik. A nem-központi régiók északnyugati csoportjában a közepeshez közelítő pozitív korreláció tapasztalható a két adatsor között, a délkeleti csoportban viszont a kapcsolat egyrészt negatív, másrészt meglehetősen gyenge. Az északnyugati és a délkeleti csoport közötti különbség könnyen magyarázható az ipari szerkezetváltás állapotával és a külföldi működő tőke beáramlásával: az északnyugati országcsoportban a teremtő pusztulás már lebontotta az alacsony hatékonyságú, elavult ipar túlnyomó részét, a helyükön létrejövő, Szlovénia kivételével döntően KMT-alapú kapacitások pedig az országok általános fejlettségéhez mérten jó teljesítményt érnek el, a meghatározó iparágak húzóágazatként működnek. Nem elhanyagolható a szolgáltatások szerepe is, de az ipar nagyobb szerepet játszik a fejlettségi szint meghatározásában, mint a tercier szektor. A délkeleti országokban ez még nem

mondható el. Nagyobb részarányt képviselnek a foglalkoztatásban az alacsony teljesítményű ipari üzemek és alacsony hozzáadott értékű tevékenységek, a versenyelőnyök között még mindig a költségtényezők játszanak főszerepet. Ez a különbség a jövőben várhatóan mérséklődni fog, ha eltűnni nem is fog teljesen. A központi régiók csoportja összesen hat elemre korlátozódik, tehát túl kicsi ahhoz, hogy akár felbontsuk, akár a rá vonatkozó számításokat különösen megbízhatónak tartsuk. A szolgáltatások és az egy főre eső GDP közepesen erős, pozitív irányú kapcsolata azonban beleillik a metropolisztérségekre tett korábbi megállapításokba, az ipar közepeshez közelítő, szintén pozitív értéke pedig talán egyéb innovatív iparágak szerepét jelzi. Az állítás igazolása azonban további, mélyebb elemzéseket igényelne. *A fentiek alapján a központi régiók versenyképességét joggal minősíthetjük terciérnek (posztindusztriálisnak), a rajtuk kívül eső térét pedig vegyes típusúnak. Náluk nem az ipar vagy a szolgáltatások egyeduralma, hanem a kiegyensúlyozott gazdaságszerkezet a siker záloga, ebben pedig a speciális adottságú térségek (pl. kiemelten népszerű üdülőövezetek) kivételével nem csak kiterjedt szolgáltató szektorra, hanem erős iparra is szükség van.*

A monográfia egyik központi eredményeként, az általános fejlődési tendenciákat és azok országos illetve szubnacionális megjelenését is figyelembevéve megállapítható, hogy az iparfejlődés értékelése differenciált megközelítést igényel, és három, eltérő fejlődési utakat képviselő régiótípus elkülönítését teszi indokolttá. Eltérő szerepet játszik ugyanis az ipar a központi, átmeneti és periférikus régiókban; ez pedig nem csak elméleti, hanem gyakorlati következtetések levonására is alkalmas. Bizonyos, hogy uniformizált megoldások helyett térben eltérő szemléletű fejlesztéspolitikai megoldásokra van szükség az ipari versenyképesség megőrzéséhez és növeléséhez (erre az 6.2. rész bővebben is kitér). A hármas térfelosztás megfogalmazása természetesen nem a szerző egyedülálló leleménye. Kuttor (2010) a számítások első megjelenésével (*Lux* 2010) azonos évben, a visegrádi négyekre publikálta tízváltozós, hierarchikus klaszterelemzésen nyugvó elemzését, amelyben négy régióklasztet, s velük három régiótípust azonosított (az átmenet elsődleges és másodlagos haszonélvezői – „abszolút nyertesek” és „potenciális felzárkózók” – valamint vesztesei, a „veszélyeztetett leszakadók”), amelyek nagyjából megfeleltethetők a központi, átmeneti és periférikus régióknak. *Kuttor és Hegyi-Kéri* (2012) később külön vizsgálták az iparosodás szektorális és területi jelenségeit, és megerősítették a megfogalmazott következtetéseket. *Lengyel* (2012) Magyarország kapcsán beszél „triális” gazdaságról.

A központi régiók a szocializmus alatt jelentős ipari központok voltak, de mára ezeket a funkcióikat nagyrészt elveszítették, vagy azok erősen meggyengültek. Az ipari átalakulás jellemzően a pozitív tartalmú dezindusztrializációhoz, a legértékesebb üzleti és fogyasztói szol-

gáltató tevékenységeket tömörítő szolgáltató gazdaságok kiépüléséhez vezetett. Az ipari szerkezetváltás gyors, a tömeges munkanélküliség átmeneti jelenség volt. A központi régiók fejlődése azonban nem nélkülözi az ipari elemeket; megfigyelhető ugyanis egyes magas innovációtartalmú ipari tevékenységek (biotechnológia, finommechanika, gyógyszeripar, infokommunikáció, nanotechnológia stb.) erős koncentrációja, éppúgy mint az iparhoz kapcsolódó műszaki-természettudományos felsőoktatás, támogató üzleti szolgáltatások és K+F-központok jelenléte. Végül ha a termelés nem is, az ipar országos-regionális irányító központjai gyakran központi régiókban helyezkednek el. Központi régióknak tekinthetők a poszt szocialista országok fővárosai; bizonyos adottságaik alapján hosszabb távon Lengyelország és Románia egyes nagyvárosai, esetleg Brno rendelkezik reális esélyekkel, hogy csatlakozzon körükhöz, mint a kisebb európai metropolisztérségek hálózatának képviselői.

A központi régiók esetén nincs szükség széleskörű iparpolitikai beavatkozásra; inkább más politikák hatásainak felmérése és szükség esetén újraértékelése, így pl. a koncentrációk fokozása helyett a felsőoktatás és a K+F-térben arányosabb és az iparhoz közelebb elhelyezkedő kapacitásainak fejlesztése tűnik indokoltnak. A funkciójukat elvesztett ipari területek problémái várospolitikai kihívások; az elmúlt egy-másfél évtizedben az újrahaznosítás számos formája megjelent bennük, amelyek a nyugati mintákat követik (a budapesti átmeneti zóna példájáról lásd *Kiss 2002b* és *Barta 2004*).

Az átmeneti régiókban az ipar erős dinamizáló tényező maradt. Ezek a régiók a duális ipar megjelenésének nyertesei, a külföldi működőtőke-alapú telephelyválasztások fő célterületei. Megfigyelhető bennük a terciarizációs folyamat, de a központi régiókkal ellentétben náluk nem a szolgáltatások, hanem az ipar növekedésgeneráló szerepe meghatározó. Ez egyaránt kapcsolódik új iparágak betelepüléséhez (diverzifikációhoz) és egyes régi ipartípusok megújulásához (innovatív szerkezetváltáshoz). Az átmeneti régiók eredményességét elősegítette az iparfejlődést támogató erős intézményhálózat, a jó tényezőkínálat, és gyakran a kedvező elhelyezkedés, közlekedési ellátottság is; később, már az ipari átalakulás következményeként egyes üzleti szolgáltatások is megjelentek és új vonzerökké váltak. A nyugati határ menti régiók (illetve az ipari növekedési zóna) tipikus példái az átmeneti típusnak, de a körben megjelentek azok a régi ipari térségek is, amelyek akár hagyományos, akár új iparágaikkal csatlakoztak ehhez a csoporthoz. Esetükben elsősorban az örökölt intézmények, képességek, tudás és tradíciók lényegesek, vagyis az, hogy az útfüggő fejlődés pozitív komponensei telephelyi előnyökké, a versenyképesség alapjaivá váltak.

Az átmeneti régiók ipara több tekintetben fordulóponthoz érkezett. Már a válság előtt megindult a versenyelőnyök körének átrendeződése (lásd 4.2.4. rész); legerősebben a munka-

erő-kínálat mennyiségi és minőségi dimenzióinak kérdése vetődött fel. Az átmeneti régiókban megtelepedett termelés elsősorban neofordista típusú, közepes technológiai szintet képvisel, termékei pedig alacsony vagy közepes hozzáadottérték-tartalmúak. A további fejlődés záloga a magasabb tudástartalmú tevékenységek terjedése és az ezek befogadására képes környezet kialakítása: intézményfejlődés, hálózatosodás, tudástranszfer, tovább- és átképzés stb. Ugyanakkor a válság új kontextusban láttatja ezt a helyzetet. Véleményem szerint ma a dezindusztrializáció ezekben a térségekben egyértelműen veszélyforrás: szerkezeti korrekciós hatásról vagy kiterjedt modernizációról aligha beszélhetünk, ellenben felmerül egy új iparvesztés lehetősége. A terciarizáció csak akkor lehet cél, ha ez a magas hozzáadott értékű szolgáltatások megtelepedését jelenti, ennek viszont jelentős korlátjai vannak a metropolisztérségeken kívül. Rövidtávon inkább a jelenlegi iparszerkezet, és különösen az értékes tevékenységek megőrzése, közép- és hosszú távon a feljebb lépési folyamatok támogatása indokolt. Mind a rendszerváltás, mind az új válság példája igazolja, hogy nem minden pusztítás teremtő; ha a jelenleg meghatározó ágazatok leépülése nem társul új beruházásokkal, akkor az eredmény a perifériára szorulás, a humán és intézményi háttér dezintegrációja lehet. Bármilyen is a kiút, a belső erőforrások megtartása és továbbfejlesztése kulcsszerepet fog játszani a folyamatban.

A harmadik térségtípust a *tradicionális és új perifériák* alkotják. Ezek vagy a múltban is aluliparosodottak voltak, vagy a rendszerváltás során zajlott le iparuk eróziója. Az első alcsoportba vidékies térségek és/vagy keleti határterületek sorolhatók, ahol a tradicionális könnyű- és élelmiszeripar jelentős veszteségeket szenvedett; a másodikba azok a régi ipari térségek, ahol a dezindusztrializációt nem követte sem újraiparosodás, sem versenyképes terciar tevékenységek megjelenése. A periférikus régiókban a negatív átalakulási formák uralkodnak; elsősorban az iparvesztés, de az önfenntartásra irányuló, atomizálódott gazdaság és a régi iparágak periférikus reintegrációja is megfigyelhető. Az ipar válsága itt nem csak gazdasági, hanem súlyos társadalmi következményekkel is járt. Az egyik fő probléma az ipar működési háttérét adó tudás és intézmények elvesztése vagy gyengesége; ennek következtében a válság már „lezajlott”, de a stabilizáció alacsony szinten ment végbe.³⁹

A periférikus régióknak újraiparosításra van szükségük, az újraiparosítást pedig a közszféra által is támogatott szociális megújításnak kell kísérnie – elsősorban a gazdasági inaktivitás leküzdése érdekében. Még a kevésbé fejlett iparágak szerepe is kedvező ezekben a tér-

---

³⁹ Rosenstein-Rodan és Hirschman alapján az alacsony szintű egyensúlyi csapda „úgy értelmezhető, mint egy súlyos koordinációs kudarc: számos beruházás nem valósul meg, mert más, kiegészítő beruházásokat nem végeznek el; és hasonlóképpen, ez utóbbiakat azért nem indítják el, mert az előbbieket hiányoznak” (Szalavetz 2003, 180.).

ségekben, ha segítenek a foglalkoztatás, munkakultúra és társadalmi hálózatok fenntartásában. Az újraiparosítás során természetesen számolni kell a költségelőnyök közép- és hosszú távú csökkenésével, ezért a delokalizációs veszély elkerülése érdekében a periférikus régiókban is törekedni kell a magasabb hozzáadottérték-tartalmú ipari tevékenységek letelepítésére. Ennek legmegfelelőbb eszközei az emberi erőforrásokba és (ha nem áll rendelkezésre) az alapvető elérhetőség megteremtésébe történő beruházások; újra meg kell teremteni azokat a feltételeket, amelyek már a piaci szereplők számára vonzó területté teszik a régiót. A folyamat legjobb esetben is több évtizedes, összpontosított forrásfelhasználást igényel. Az eredmények a legelmaradottabb területeken valószínűleg csak méltányossági szempontból értékelhetők majd; erre azonban már nem csak szűkebben értelmezett gazdasági, hanem társadalompolitikai, akár nemzetbiztonsági okokból kell sort keríteni.

A központi, átmeneti és periférikus régiókat elkülönítő térfelosztás értelmezhető az európai területi versenyben is. Porter kompetitív fejlődési elméletét (Lengyel 2010) kölcsönvéve a központi régiók ma a tudásalkalmazó–beruházásvezérelt típushoz hasonlítanak (gyenge tudástermelő–innovációvezérelt funkciókkal); az átmeneti régiók versenyképessége alapvetően neofordista–tényezővezérelt, a kihívást pedig az jelenti számukra, hogy képesek-e továbblépni a tudásalkalmazó régiók köre felé (ezt a folyamatot jelzik az autóipart vizsgáló tanulmányok). A periférikus régiók a neofordista csoportban sem versenyképesek. Közép-Európában a duális ipar kulcsszerepet játszott térségi, ágazati válságok felszámolásában, azonban európai szinten értelmezhető kiemelkedő versenyképességet még nem biztosít. A Nyugat-Európából keletre áramló tevékenységek innovációtartalma néhány kivételtől eltekintve még mindig csekély, versenyképességük alapja pedig még mindig túlzott mértékben a költségelőny. A szigorúan értelmezett csúcstechnológia megjelenése szigetszerű, fontosabb régióközpontokon kívül nem jellemző (ágazatai jelen vannak, de általában nem az értéklánc csúcsán álló tevékenységekkel – így pl. egy telekommunikációs termékeket előállító üzem hiába végez csúcstechnológiai termelést, ha működésének alapja a betanított munka, a termékek importtartalma magas, a helyi hozzáadottérték-tartalom alacsony, helyi döntéshozatal pedig egyáltalán nincs), és sok tekintetben előfeltételei is hiányoznak.

A folyamat abban az értelemben veszélyes, hogy a felépülő struktúrák válságérzékenyek, és felvetődik a periférikus világpiaci reintegráció veszélye. *Pavlínek–Smith* (1998) Dunning, Grabher, Lipietz és Smith – Swain nézeteit felidézve ezt az alkalmazkodási típust „defenzív szerkezetváltásként” aposztrofálja, és felhívja a figyelmet a képességvesztés (de-skilling) valamint a „kiágyazódás” (disembeddedness) fenyegetésére. Vagyis az újraiparosult térségben a modernizáció illúzióknak bizonyulhat, ha a haladás csak relatív, mi-

közben a gazdaság belső szerkezetében felbomlanak vagy csökevényesek maradnak a hálózati kapcsolatok, és nő a vállalatok „sivatagi katedrális”-jellege. A szerzők kétségei indokoltak, számomra azonban az általuk említett összefüggések nem egyértelműen negatív színben tűnnek föl. Célszerűbbnek tűnik a jelenlegi ipart végeredmény helyett átmeneti lépcsőfoknak, a későbbi felzárkózás kiindulópontjának tekinteni. Még a félperiférikus ipar is pozitív szerepet játszik a területi fejlődésben, ha működésben tartja a gazdaságot és élteni a munkakultúrát, tehát *stabilizál*, vagy ha általa lehet kilábalni a depresszióból, dinamizálni iparszegény, periférikus térségeket, tehát *növekedést generálni*. A gazdaságpolitika akkor jár el helyesen, ha felismeri azt a pontot, ahol egy új típusú növekedési pálya már több reménnyel kecsegtet. Ebből pedig az következik, hogy a sikeres stabilizáció után is szükség van a támogató intézményrendszer, innovációs kapacitások, és a területi versenyképességet fokozó más tényezők fejlesztésére, sőt, ez a feladat még hangsúlyosabbá válik.

A tér hármas felosztásából a szerkezetváltási folyamatok ütemére, így az újraiparosodás/újraiparosítás kilátásaira is levonhatunk következtetéseket, s ezek egybeesnek a versenyképességi tényezők átalakulásának folyamataival, szélesebb értelemben az ipari átalakulás evolúciós értelmezésének következtetéseivel. *Minden jel a fokozatos alkalmazkodás jelentősége felé mutat. A radikális szerkezetváltási elképzelések, az ipari és posztindusztriális versenyképességi formák közötti gyors váltás jövőképei egyáltalán nem igazolódtak be, vagyis az ipar hosszabb távon is a közép-európai gazdaság fontos térformáló ereje marad.* De a versenyképes ipar lokális letelepülése, hálózatosodása és erősebb helyi beágyazódása is időt, s folyamatos építkezést kíván. Az iparfejlődés legsikeresebb területeit a közép-európai ipari integrációs zóna ipari térségei képviselik, ahol az iparosodás évszázados, gyakran az ipari forradalomig visszanyúló evolúciós fejlődési pályákra nyúlik vissza. *Czirfusz (2007)* bizonyítékokkal szolgált rá, hogy ez a gazdasági specializáció egy Dél-Németországtól Észak-Olaszországig terjedő, erős ipari specializációt mutató terület keleti nyúlványa; a német ipar integrációs törekvései az autóiparhoz kötődő funkciók közeli letelepítésére, egy „teljes tér” létrehozására (*Frigant–Layan 2009*) pedig a jelenség egy gyakorlati példája.

A történelmi térszerkezeti minták új felbukkanása erősen útfüggő, hosszú fejlődési folyamatokban gyökerező telephelyi adottságokhoz kapcsolódik; gyakran olyan „puha” tényezőkhöz, amelyek az ipari örökség és az intézményrendszerek által létrehozott „milió”, a Marshall által is emlegetett „ipari atmoszféra” nehezen megfogható termékei: termelési hagyományok, a képzett munkaerő újratermelése, az eltérő politikai viszonyok között is újra és újra kialakuló lokális és regionális hálózatok kedvező hatása sorolható ide. A folyamatosság, az útfüggőség ereje ebben az esetben kedvező örökséget jelent, amely a fokozatos megújulás

révén képes megőrizni és újraalkotni versenyképességét (ebben a tekintetben *Hudson* 1994 termelésorientált alkalmazkodási típusára, vagy az innovatív szerkezetváltás modelljére emlékeztet). Alapvető kérdés, hogy mennyire stabil az átmeneti régiók köre. Mennyire reális esély, hogy a dezindusztrializálódott, vagy eleve alulfejlett perifériák (újra) felzárkózzanak közéjük, és ez a felzárkózás ne egyszeri lendület, hanem tartós teljesítményugrás maradjon? Bár itt-ott látunk kedvező jeleket (pl. a kecskeméti Mercedes-beruházásnál, vagy a lassan újra magára találó Miskolcon), erre a problémára még nem születtek meg a pontos válaszok.

4.4. A posztoszocializmus területi fejlődési pályái

4.4.1. Csehország

A cseh ipar területi örökségét a csehszlovák állam világháború előtti tagoltságáig visszanyúló területi egyenlőtlenségek befolyásolták. Csehország a szocializmus előtt tartósan Európa ipari magterületéhez tartozott; gazdasága a fejlett nyugati országokkal volt összemérhető. Szlovákia azonban, bár a magyar ipar aránylag fejlett kapacitásait örökölte, jelentősen elmaradt ettől a szinttől; a két világháború között pedig az állami politikáknak és a cseh polgárság tudatos piacszerző törekvéseinek köszönhetően visszafejlődött. Az 1920-as években 250 vállalatot és 30 ezer állást szüntettek meg, különösen a nehéziparban; 1925-ben a Szlovákia területén a háború előtt működő 57 bányavállalatból csak 5 üzemelt; az ipari foglalkoztatottak aránya, valamint a megtermelt nemzeti jövedelem országon belüli részaránya pedig stagnált (*Gulyás* 2005, *Kazimour* 1981). Ezek az egyenlőtlenségek az újraegyesített államban már nem voltak tarthatók, és a kiterjedt ipartelepítési kampányoknak köszönhetően az 1960-as évektől Szlovákia iparosodottsága megközelítette a cseh ország részét, bár ezekkel az intézkedésekkel valójában sokkal elavultabb, egyoldalúbb iparszerkezet jött létre. A felzárkóztatás nemzetpolitikai eszköz volt, de gazdasági racionalitás is mozgatta, mivel a fejlett cseh területek munkaerőfőleslegének kimerülésével Szlovákia szerepe felértékelődött az ipartelepítésben. A kiegyenlítődéshez közelítve a beruházások népességarányos elosztása vált a fejlesztési gyakorlat sarokkövévé.

Csehország rendszerváltás utáni iparfejlődésében a szocialista viszonyok között fejlett ipar, a gyors makrogazdasági stabilizáció és az ország nyugati fekvése számottevő kezdeti előnyt jelentett. Másrészt a nehézipar kiterjedtsége megnövelte a szerkezetváltás nehézségeit; bár Csehország a csehszlovák ipar fejlettebb részét örökölte, bányászati, kohászati és gépipari üzemei az átmenet éveiben válságos helyzetbe jutottak. Közülük több (pl. ČKD Praha, Zetor

Brno, Tatra Kopřivnice) pénzügyi összeomlásokon ment keresztül. A cseh kormány a válságjelenségeken átfogó ágazati programokkal, gyors privatizációval, a bajba jutott vállalatok pénzügyi átszervezésével és a KKV-k támogatásával kívánt úrrá lenni (Illner et al. 1994).

Az iparban az ágazati válság mellett négy területi probléma emelhető ki (Myant 1995):

- Észak-Morvaország és a nyugat-cseh határvidék függősége a szénbányászattól és az acélgégyártástól, összesen az ipari foglalkoztatás 16%-ával,
- „együzemes” városok,
- a nagyipari kombinátok beszállítói által uralt gazdaságú területek, valamint
- fejletlen, periférikus iparú területek.

A négy probléma közül az első erősebben, a többi három gyengébben érintette a cseh gazdaságot, miközben Szlovákiában mind a négy hasonló – a csehnél nagyobb – súlyú volt. A munkanélküliség elsősorban Morva-Sziléziában, kisebb mértékben a könnyűipari Észak-Csehországban vált jelentős kérdéssé; a nagy gépipari centrumokban (Prága, Pilzen) a külföldi tőke aránylag gyors térnyerése miatt átmeneti jelenségnek bizonyult, a személygépkocsigyártás központjaiban (pl. Mladá Boleslav) pedig csekély visszaesést követően stabilizálódott a foglalkoztatás (Illner et al. 1994, Myant 1995). Csehországban nem ment végbe jelentős dezindusztrializáció, sőt, az ipar 2004-ig 3,2%-kal növelte súlyát a mezőgazdaság rovására. A növekedés a stagnáló Délkelet kivételével minden régióban megfigyelhető; másrészt elmozdulás ment végbe a kisvárosok, nagyközségek irányába.

A nehézipar válsága Észak-Morvaországban volt a legjelentősebb. Ostrava és Karvina körzetekben az ipari foglalkoztatottak 85%-a dolgozott a szénbányászatban (Ostrava-Karvina Szénbányák), kohászatban (Vitkovice, Nova Hut) és gépiparban. A három nagyvállalat kiterjedt ellátási funkciók felett rendelkezett. A szerkezetváltás fő alapja a nagyvállalatok leépítése és alacsonyabb szintű konszolidációja valamint a regionális intézményrendszer kiépítése (regionális bank, fejlesztési ügynökség, vállalkozási alap, technológiai park, innovációs központ stb.) volt, tehát az átalakulás a diverzifikáció és az innovatív szerkezetváltás kettőse felé mutat. 1995-től a felső-sziléziai kapcsolatok erősödése és az együttműködés intenzitásának növekedése figyelhető meg, amit a cseh oldalon még akadályoz a központosított államszervezet, a regionális kompetenciák tartós gyengesége. Az új iparágak között kiemelhető az erős technikai hagyományokkal rendelkező régi ipari térségekre egyébként is jellemző, egyedi termékekre szakosodott ICT-ágazat (Nesporova 1998, Sucháček 2005, Blažek–Žižalová–Rumpel–Skokan 2011, Tödttling–Skokan–Höglinger–Rumpel–Grillitsch 2013).

Az ipari beruházások beáramlása különösen jelentős arányú a cseh-német határ mentén, de állományában Prága és Közép-Csehország emelkedik ki (az előbbiben az innovatívabb

iparágak, utóbbiban Mladá Boleslav és a Škoda óriásberuházásai mellett vegyipari, gépipari és könnyűipari üzemek döntőek). Ezzel együtt a tudásintenzív iparágak területi eloszlása viszonylag egyenletes, és nem csak a régióközpontokban, hanem közép- és kisvárosokban is megfigyelhető (Ženka–Čadil 2009). A fejlett ipari tradíciók és hálózatok előnye, hogy a külföldi beruházók ezeket általában átvették és felhasználták (igaz, tovább nem fejlesztették), a közép-európai átlagnál magasabb hozzáadott értékű, kedvezőbb képességszerkezetű termelést folytatnak. Ennek következtében viszonylag magas a külföldi tőke beágyazottsága, hamarabb kiépültek és jobban megerősödtek a nagyvállalati beszállítói hálózatok (Pavlínek–Smith 1998), és megjelentek a magas hozzáadottérték-tartalmú ipari funkciók, mint pl. a kutatás-fejlesztés (Pavlínek–Domański–Guzik 2009). Az aránylag erős és aktív szakszervezeti mozgalom Közép-Európában egyedülálló módon erős alkupozícióban van (Török 2007), és fenn tudja tartani a magas bérszínvonal és alacsony munkanélküliség kettősét. A gazdasági válság hatására rövid távon az autóipari munkahelyek 10%-a, 24 ezer állás szűnt meg, de ez elsősorban leépítésekkel, és nem gyárbezárásokkal valósult meg, és az iparág pozíciói szilárdak maradtak (Pavlínek–Ženka 2010). Ezek a tényezők az ipartelepítés területi versenyének új szakaszában váltak különösen jelentősekké, hozzájárulva ahhoz, hogy Csehország megerősítse közép-európai versenypozícióit. Ez makrogazdasági szinten is megnyilvánul: ma Csehország rendelkezik a közép-európai országok között a legmagasabb, az OECD-átlagnak megfelelő aktivitási rátával (74%); Lengyelország (64%) és Magyarország (65%) ebben a rangsorban még súlyos szerkezeti problémákkal küzd, Szlovákia (71%) és Szlovénia (72%) adatai valamivel kedvezőbbek.

A cseh fejlesztéspolitikában az ipar elsősorban ipari parkokon és ipari zónákon keresztül jelent meg. 2012-ben az országnak kb. 140 regisztrált, önkormányzati vagy magántulajdonú ipari parkja volt, továbbá 2004-ig 89, összesen 34 ezer alkalmazottal rendelkező ipari övezet részesült állami támogatásban (körük 2004 és 2012 között mindössze két elemmel, 91-re bővült). Az ipari övezetek alapítása elsősorban helyi és regionális önkormányzati feladat; a befektetések felkutatásában 1992-től a minisztériumi CzechInvest ügynökség nyújtott segítséget. Tevékenységében a helyi promócióról az összetett helymarketing felé, „célközönségében” a magasabb hozzáadott értéket hozó beruházások vonzása felé mozdult el (Young 2004). A fejlesztési prioritásokban az elmúlt években a komplex feldolgozóipar, stratégiai szolgáltatások és innovatív tevékenységek kaptak hangsúlyt. Bevezették a technológiai parkok kiemelt támogatását, és néhány kulcsfontosságú (nagy méretű vagy kiemelt jelentőségű nemzetközi vállalatokat befogadó) parkot „stratégiai ipari övezetnek” neveztek ki.

Az EU-csatlakozás után, a 2004–2006-os tervezési periódusban az ipar önálló szektorális operatív programként szerepelt a Nemzeti Fejlesztési Tervben; prioritásai a versenyképesség, szerkezetváltás és energetika területeire koncentráltak. Az Egységes Regionális Operatív Program nem fogalmazott meg ipari célokat (*National Development Plan* [of the Czech Republic] 2003). A második programozási generációban és a válság alatt az iparfejlesztés szempontjai ismét erősebben jelentek meg a fejlesztési prioritások között. Az állam elsősorban a klaszterépítést támogatta. A mintegy 60 regionális klaszterszervezetnek legalább 15-15 tagja, a tagok legalább 60%-a KKV kellett legyen, és kötelezővé tették bennük legalább egy egyetem vagy kutatóintézet részvételét. A klaszterek viszont csak az iparvállalatok 30%-ával alakítottak ki aktív kapcsolatot (*Pavlínek–Žižalová* 2014), a kiterjedt, és közép-európai mércével magas hazai tulajdoni hányadú KKV-szektor számos képviselője nem mutatott irán-
tuk komoly érdeklődést. Az innovációs teljesítmény és az egyetem–vállalatközi együttműködés ösztönzésére morva-sziléziai kezdeményezésre elterjedt az adókedvezményként igénybevehető innovációs utalványok rendszere, amelyeket beváltva a vállalatok kutatásokat rendelhetnek a helyi egyetemektől. A program az innovációtranszfer mai gyengeségére kínál egy lehetséges választ, amely segítségével a cseh egyetemek erős műszaki–technológiai karai, valamint a térben szétterjedtebb, kisebb városi központokban is jelentős bázisokkal rendelkező ipar közötti kapcsolatok újjáépülése az ország új erőtartalékává válhat.

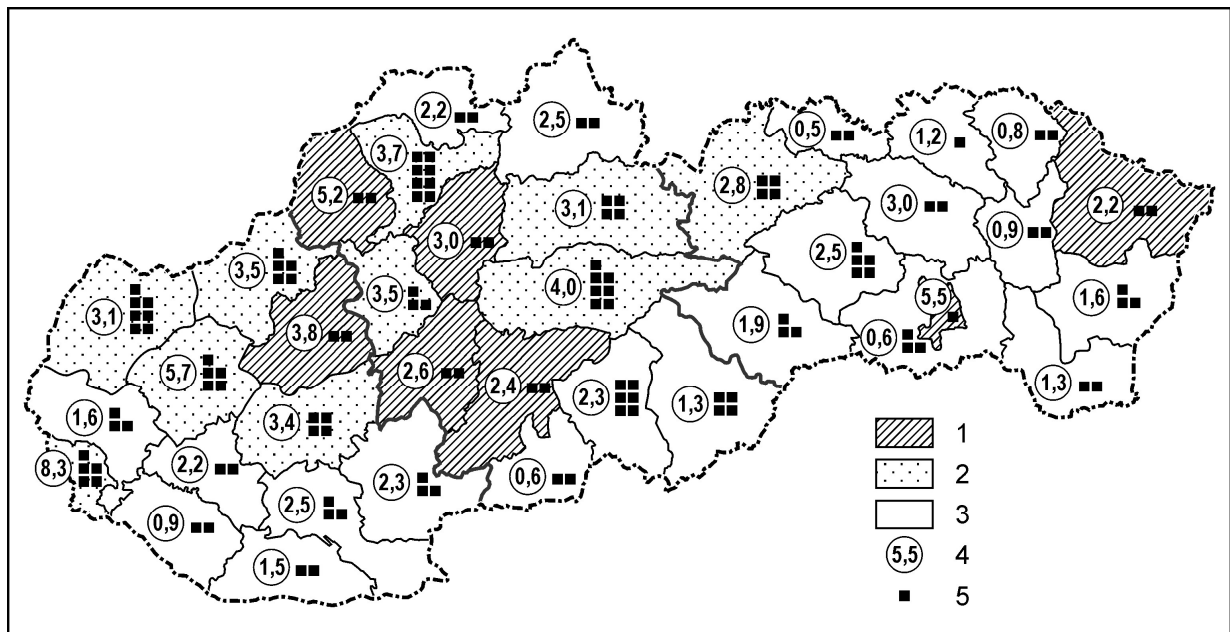
4.4.2. Szlovákia

Az államszocialista Szlovákiában az ipar gyors növekedési ütemének és a területi különbségek látszólagos mérséklődésének ára az ipar gyengébb lokális beágyazottsága, az interregionális kapcsolatok által uralt „sivatagi katedrális” jelleg volt. A szlovákiai gazdasági térben hét monofunkcionális (egy vagy két iparág által uralt) ipari központ működött. Ezek a központok az 1950-es években jól védhető területi elhelyezkedésüknek (és megfogalmazhatjuk gyanúnkat: szlovák szállásterület-jellegüknek) is köszönhetően jelentős beruházásokat kaptak, de ezután iparszerkezetük modernizációja jobbra elmaradt. 1985-ben hét monofunkcionális térségben koncentráltódott a szlovákiai ipari foglalkoztatottak 24,7%-a, a tíz diverzifikált (3–7 iparággal rendelkező, háború előtti, főleg könnyű- és élelmiszeripari ipari hagyományokra is építkező) térségben 41,1%-a, míg a 22 periférikus, agrárjellegű vagy részlegipari profilú térségben mindössze 34,2%-a (4.16. ábra).

4.16. ábra

Szlovákia ipara 1985-ben

Jelmagyarázat: 1 – monofunkcionális térségek, 2 – diverzifikált térségek, 3 – periférikus térségek; 4 – az ipari foglalkoztatás koncentrációja; 5 – letelepült iparágak száma.

Forrás: Smith 1995 adatai alapján a szerző szerkesztése.

Szlovákia, amely a szocializmus alatt egyszerre volt a közös államiság kedvezményezettje (előnyös beruházási pozíció) és kárvaltozta (elavult szerkezetű beruházások), a rendszerváltáskor közel azonos iparosodottságú volt a cseh tagköztársasággal. Ez a hasonlóság azonban csak a foglalkoztatásban élt, és széles szerkezeti-beruházási szakadékot takart. A rossz feltételrendszer miatt 1990 után a két tagköztársaság, majd Csehország és Szlovákia között kinyílt a fejlődési olló. 1989-ben a szlovák GDP a cseh 87%-át, 1990-ben 83%-át, 1992-ben csak 77%-át érte el. A krízist tetézte az óvatosabb, egyben felkészületlenebb gazdaságpolitika, az önállóság költséges megteremtése, és a radikális szerkezetváltással szembeni magasabb társadalmi ellenállás is (Faltán et al. 1994).

Szlovákia nem csupán általános fejlettségében maradt el Csehországtól, hanem az ipar területi problémái is radikálisabbak. Szlovákiában koncentráltak a rendszerváltás után nehéz helyzetbe került hadiipari üzemek; nehéziparában alacsony hatékonyságú, elavult nehézipari létesítmények sora volt megtalálható. Ez különösen a keleti országrészre állt: nyugaton az elmaradottság kisebbnek számított, s a problémák a hálózatok alacsonyabb fejlettségéhez kötődtek (pl. azzal, hogy sok ipari üzem cseh vállalatok részegység-beszállítója vagy leányvállalata volt). Smith (1995) kiemeli, hogy a már a szocialista korszakban diverzifikált gazdasági profillal, iparral rendelkező központok adaptációja volt a legzökkenőmentesebb, míg a monofunkcionális, különösen a hadiipari térségek erősebb sokkon mentek keresztül, és a leg súlyosabb visszaesés a periférikus iparú, a részlegipar által uralt térségekben következett be. Myant (1995) adatai szerint a munkanélküliség területi különbségei – a mezőgazdasági visz-

szaesés mellett – erős összefüggést mutattak a nagyipari centrumok korábbi rejtett munkanélküliségével; ez a szociális probléma etnikai is színezetet kapott, mert az állásukat elvesztők között a cigányok erősen, a magyarok gyengébben felülreprezentáltak voltak.

A külföldi beruházások megjelenése két, egymástól jól elválasztható periódusban következett be. Az 1990-es évek második feléig Szlovákia lemaradt a közép-európai versenyben; 1993-ig mindössze a Csehszlovákiát választó külföldi működő tőke 10%-át vonzotta. Ez az eltérés előkelő helyet foglalt el a függetlenségpárti érvek között, de a szétválás nem járt látványos eredménnyel: 1994-ben a szlovák KMT 23%-a, 1996-ban 20%-a volt a csehnek (Pavlínek–Smith 1998). A fordulat csak a Dzurinda-kormány reformjaival jött el; ekkor Pozsonyban és Nyugat-Szlovákiában felgyorsult az ipari beruházási tevékenység és több nagyobb feldolgozó- és gépipari üzem létesült zöldmezős beruházásként, vagy régebbi ipari hagyományok folytatásával (a legjelentősebb a három nagy autóipari központ: a Volkswagen Pozsonyban, a PSA Peugeot Citroën Nagyszombaton és a Kia Zsolnán). A befektetések ösztönzésében két 2001-es törvényt kell kiemelni: egyik a belső beruházások ösztönzését, a másik az ipari parkok létesítését szabályozza. A kedvezményeken és költségelőnyökön kívül a fejlett infrastruktúra az állami politika fő eszköze. A KMT-vonzás és az infrastruktúrafejlesztés feladatait a SARIO (Szlovák Befektetési és Kereskedelemfejlesztési Ügynökség) végzi (Sectoral Operational Programme Industry and Services [of Slovakia] 2003).

4.12. táblázat

Az ipar egyenlőtlen eloszlása Szlovákiában (2013, %)

Régió	Vállalkozások	Foglalkoztatás	Hozzáadott érték	Termelékenység / fő (SK=100)
Pozsony	12	16	28	220
Nyugat-Szlovákia	42	41	36	80
Közép-Szlovákia	25	23	22	86
Kelet-Szlovákia	21	20	14	61
ÖSSZESEN	100	100	100	100

Forrás: Štatistická Ročenka Regiónov Slovenska 2014 alapján a szerző számításai

A beruházások koncentrációja máig rendkívül magas, a nyugati területeket részesíti előnyben, miközben keleten lényegesen ritkábban települ új létesítmény, és a stagnáló, régi iparvállalatok dominálnak (4.12. táblázat). A járműipar foglalkoztatásának mintegy 60%-a és a termelés 70%-a Nyugat-Szlovákiában összpontosul, amely jól ötvözi képzett munkaerejét, sokrétű iparszerkezetét és támogató intézményeit a Pozsony és Ausztria közelsége nyújtotta előnyökkel (Šipikal–Buček 2013). Csehországgal szemben sokkal alacsonyabb az új ipar be-

ágyazottsága, a beszállítói kapcsolatok hiányoznak, vagy gyengébbek. Néhány, főként pozsonyi kivétellel a megtelepült vállalatok alacsony hozzáadott értéket állítanak elő, termékeik magas importtartalommal rendelkeznek. Mint *Lefilleur* (2008) bizonyítja, 2006-ban az öt visegrádi ország közül Szlovákia autóiipari exportjában volt a legalacsonyabb a magas, és a legmagasabb az alacsony hozzáadott értékű termékek részaránya – Magyarországgal összehasonlítva 9,8%–34% illetve 17,4%–4,3%. Ez a tendencia a szlovák ipar tartós sikerei dacára máig érvényesül; a nagy volumenű autóiipart és gépgyártást jobbra alacsony komplexitású üzemek képviselik, amely középtávon egy új szerkezeti válság megelőzésének kihívásaival is szembe-síti a döntéshozókat. A szlovákiai ipar jövőbeli fejlődésében viszont biztató tényező az erős, még a szocialista időszakban cseh mintára meghonosított duális szakképzési rendszer, valamint az ipar javuló innovációs teljesítménye. Šipikal és Buček rámutat, hogy az ezredforduló-ig Szlovákia nagyon csekély önálló innovációs teljesítményt mutatott fel, és nem rendelkezett az ehhez kapcsolódó támogató intézményrendszerrel sem. A letelepülő vállalatokban azonban, ha önálló K+F-tevékenység nem is zajlik, jelentős a termelés hatékonyságát emelő folyamatinnováció; az ipar emelkedő teljesítményét mutatja, hogy az egy alkalmazottra jutó bruttó hozzáadott érték 2000 és 2007 között 96%-kal emelkedett a járműiparban. A versenyszféra teljesítménye áttételesen a közintézmények minőségére is kedvező hatást gyakorolt.

A szlovák Szilícium-völgy

Az új iparágak között, részben a városokban, felsőoktatási központokban élő műszaki tradíciókra alapozva, részben erős politikai ösztönzéssel a szoftveripar és az infokommunikációs technológiák kaptak hangsúlyt, különösen Kassa modernizációs kísérleteiben. A hagyományos ipar és a műszaki egyetemek tradícióit újrahasznosító ICT-tevékenységek számos ipari térség szerkezetváltási stratégiáiban megjelentek, s ennek Közép-Európában külön jelentőséget ad az iparág alacsony tőkeigénye, rugalmassága és a KKV-k jó piacra jutási esélye. A 2005-ben is 17,5%-os munkanélküliséggel küzdő Kassa térségében a külföldi ICT-vállalatok letelepedését jelentős állami támogatásokkal ösztönözték, és a fejlesztési stratégiák korunk összes népszerű hívószavát megmozgatták; a stratégiától a kassai ICT-szektor foglalkoztatásának megduplázódását, 6–7000 főre emelkedő foglalkoztatását várták. Bár a szoftveripar kibontakozása már az 1990-es években megkezdődött, az áttörést a 2006-os év hozta el: ettől kezdve évenként átlagosan kb. 30 új vállalat alapult az iparágban, és körük 2011-ben már 341 vállalkozást számlált (*Pástor–Šipikal–Rehák* 2013).

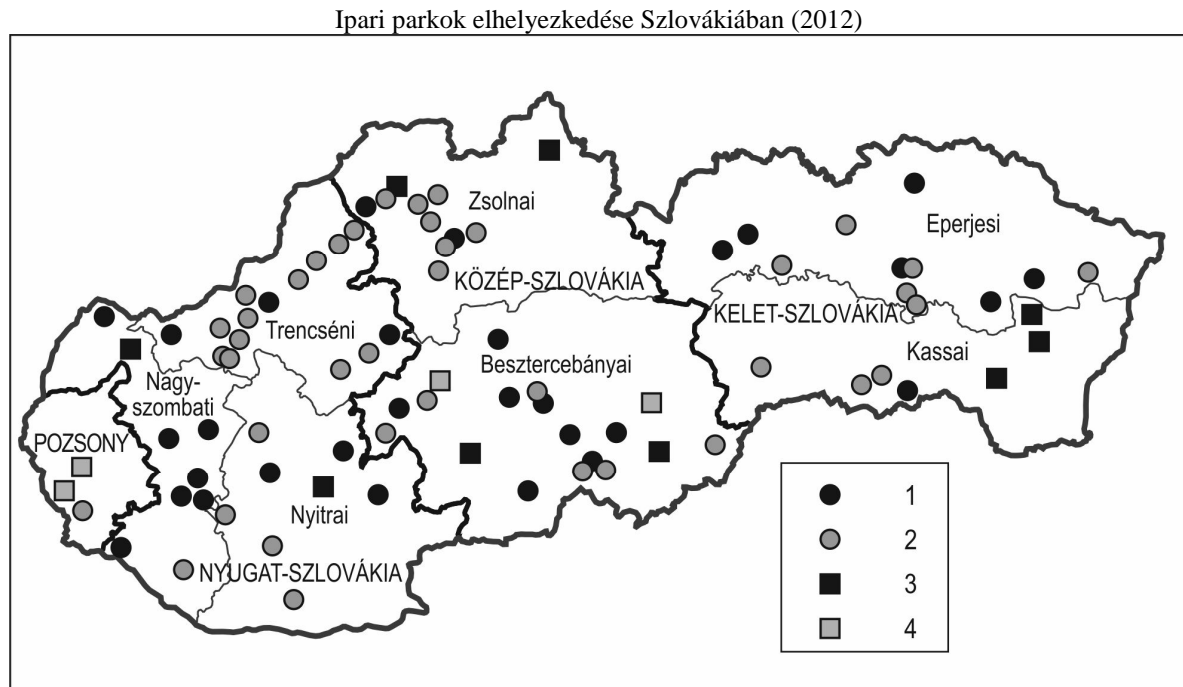
A „szlovák Szilícium-völgy” megteremtésére irányuló próbálkozások azonban alapvető problémákba is beleütköztek, amelyeket részletesen elemez *Sokol* (2013). A stratégia gyakorlati megvalósítása újfent bebizonyította az uni(-ó)formizált sikerreceptek és csodaszerek átül-

tetésének problémáit. A legtöbb, térségben működő vállalat főként nyugati vállalatok kiszervezett tevékenységeivel foglalkozik, térbeli hálózatuk a Szilícium-völgyre jellemző intenzív belső kapcsolatrendszer helyett a szatellit iparági körzetek kívülre irányuló kapcsolatait rajzolja ki. A foglalkoztatás bővülése nem járt a gazdaság és egyetemi szféra közötti K+F-kapcsolatok látványos elmélyülésével sem. A horizontális együttműködési kapcsolatok ritkák és gyengék, amire a letelepült vállalatok alacsony kereslete is részleges magyarázatot nyújt; sőt, a vonzó bérszínvonal erős agyelszíváshoz vezetett a K+F-szférában. A kibontakozó ICT-klaszternek jutó állami támogatások csekélyisége *„éles ellentétet formál az USA szövetségi kormányának milliárdjaival táplált Szilícium-völgy háború utáni sikertörténetével”* (Sokol 2013, 1339.). Kritikus gyengeségek tapasztalhatók a regionális innovációs rendszerben is: az intézményrendszer fejlődése jelentős késéssel, 2007-ben kezdődött meg, és hiányoznak az erős innovációtranszfer-intézmények. A strukturális alapok támogatásaival javult az innovációs tevékenységek finanszírozása, de a rendszer erősen központosított, és az innovációk jelentőségét kevésbé ismerték fel, mint Magyarországon. A térséget erős bezárulási hatások jellemzik – mind a fogalom intézményi, technológiai és politikai formájában (Hudec–Urbančíková 2013). Bármennyire fejlett ágazat erősödött meg Kassán – és nem tekinthetünk el attól, hogy egy leszakadó régió súlyos szerkezeti gondokkal küzdő központjáról van szó – nem tulajdonképpeni csúcstechnológiáról, hanem most még csak egy csúcstechnológiai iparág alacsony hozzáadott értékű kiszervezett telephelyeiről beszélhetünk.

A szlovák ipari parkok fejlesztése késéssel indult meg; a törvényi szabályozás 2001-ig hiányzott. Ipari park létrehozását helyi vagy megyei önkormányzat vagy ezek társulása kezdeményezheti, de több esetben külföldi közép- és nagybefektetők részleges vagy teljes tulajdonában vannak. A parkok infrastruktúrájának kiépítéséhez a kezdeti szakaszban nagyon magas állami támogatást nyújtanak (80% – összehasonlításképpen, Csehországban és Lengyelországban 10-10%, Magyarországon 1992–2007 között csak 0,5%!). Az ipari parkok fejlesztéséért felelős állami ügynökség, a SARIO (Slovak Investment and Trade Development Agency) 2007-es adatok szerint 36, 2012-ben 83 ipari parkot tartott számon (4.17. ábra). Az ipari parkok területi koncentrációja közepes: Pozsonyban 3, Nyugat-Szlovákiában 32, Közép-Szlovákiában 29, Kelet-Szlovákiában pedig 19 ipari park található, a kihasználtság és a termelékenység különbségei azonban magasak az autóipar által uralt nyugati országrész javára. Keleten ellenben elterjedtebb a barnamezős forma, és több hagyományos iparokban működő nagyvállalat (US Steel Košice valamint a hadiipari termelésről nehézvegyipari termékekre átálló Chemko) ipari parkokba telepítette egyes tevékenységeit. A 2007 után létesített ipari

parkok között szembeűnő a Pozsony–Nagyszombat–Trencsén–Zsolna vonalú D1-es autópálya hatása.

4.17. ábra

Jelmagyarázat: 1: zöldmezős beruházás 2007-ig; 2: zöldmezős beruházás 2007 után; 3: barnamezős beruházás 2007-ig; 4: barnamezős vagy vegyes beruházás 2007 után.

Forrás: www.sario.sk adatbázisa alapján a szerző szerkesztése

Szlovákia állami fejlesztéspolitikája az EU-csatlakozás után a 2004–2006-os programozási periódusban Ipar és Szolgáltatások Operatív Programot fogadott el a strukturális alapok forrásainak felhasználására. A programot az EU 1. célkitűzése társfinanszírozta, de a 2. célra jellemző feladatokat is ellátott; a Nemzeti Fejlesztési Terv 2007–2013-ra átívelő stratégiája érdekében növekedési pólusok fejlődését kísérelte meg elősegíteni. A célok között előremutató az ipar „háttér-struktúráira” helyezett hangsúly és a termelő infrastruktúra preferálása (*Sectoral Operational Programme Industry and Services [of Slovakia] 2003*). Ez azért is realista álláspont, mivel az ipari átalakulást nem lehet pusztán a közsféra és az EU támogatásaira alapozni; a közsféra azonban jótékony szerepet játszhat a növekedés feltételeinek megvalósításában. Szlovákiában nem jelentek meg markáns klaszterpolitikák; *Török–Csuka–Kovács–Veres (2013)* szerint csak említés szintjén találkozunk velük a fejlesztési célok között, és az innovációs stratégiák is megmaradtak az általánosságok szintjén. Ez azért is jelent fenyegetést az országra, mert a szlovákiai iparágak egy része 1995 és 2009 között nem volt képes a feljebb lépésre, tudásintenzitásuk a korabeli szinten maradt.

4.4.3. Lengyelország

Lengyelország iparfejlődését az államtér megosztottságából is fakadó, mély fejlődési különbségek tagolják. A területpolitikai elemzések és az aktív állami regionális politika korai, a világháború előtti „Központi Ipari Körzet” (Kwiatkowski-terv) iparfejlesztési koncepciójában kicsúcsosodó kialakulását is ösztönző eltérések a mai államhatárokon belül a félholdszerűen húzódó nyugati és délkeleti fejlett ipari tér, és az aluliparosodott északi és keleti perifériák kettősében ragadhatók meg. Az 1950-es évek iparosítása a hagyományos központok újraépítésével és bővítésével még tovább növelte a szakadékokat⁴⁰, amit azonban az 1960-as és 1970-es években egy átgondolt, jobbra sikeres decentralizációs politika követett. (Lijewski 1985, 4.2. ábra).

Az időszak legjelentősebb területfejlesztési tendenciája a „vidéki” (tehát a fő iparvidékeken és a nagyvárosokon kívüli) ipartelepítés és a fő nehézipari vajdaságok bővítésének kettősége. Az előbbi folyamat fokozatosan terjedt ki a településhierarchia alacsonyabb szintjeire; általában vegyes, egyszerre nehéz- (gép-, fém-) és könnyűipari szerkezettel. A könnyűipari telepítések Magyarországhoz hasonlóan Lengyelországban is a vidéki munkaerő lekötésének eszközeül szolgáltak; ez látható az alacsony beruházási és fokozatosan csökkenő jelentőségű termelési, de stabil foglalkoztatási arányából (Cheliński 1967, Böröczfy 1975). Az ipar térszerkezete az aktívabb területfejlesztési politika és a nagyipari koncentrációkban egyre jelentősebb dezagglomerációs tényezők miatt fokozatosan átalakult. Az új telepítések fokozatosan terjedtek ki az északi és keleti vajdaságokra; a továbbra is fejlesztett majd rekonstruált fő magterületek mellett új ipari központok jöttek létre és erősödtek meg, a fontosabbak között pl. az 1950-es évek második felében Rzeszów, Tarnów és Tarnobrzeg (gépipar, kénalapú vegyipar); majd 1959-től Płock petrokémiai kapacitásai (PKN Orlen).

Lengyelországnak az 1990-es évek fordulóján egy új és egy régi problémakör együttes hatásával kellett szembenéznie. Egyrészt a tervgazdálkodás évtizedei megteremtették azt az ipari alapot, amire az ország gazdaságpolitikája – képletesen szólva – az 1920-as évek óta vágyakozott. A dekoncentrációs intézkedések sikereként a szuperkoncentrációk oldódtak, a fejlett „A” Lengyelország félholdja teltebbé vált, különösen a nagyvárosi magok kiemelkedésével. A rendszerváltással pont a kiegyenlítődség alapjául szolgáló ipar szerepe kérdőjeleződött

---

⁴⁰ Zawadski (1965) adatai szerint 1946–1960 között az ipari foglalkoztatás növekedésének 50%-a négy vajdaságban (Katowice, Krakkó, Łódz, Opole), az 1951–1960 közötti ipari beruházások 54%-a pedig háromban (Katowice, Krakkó, Wrocław) koncentrált.

meg. A válság eredménye a legiparosodottabb térségekben depresszió, a kevésbé iparosodottakban dezindusztrializáció, gyakran majdnem teljes iparvesztés lett. Ezzel, s más okok miatt is, ismételten megerősödtek a történelmi választóvonalak, visszatértek az „A” és „B” Lengyelország különbségei, azzal az eltéréssel, hogy a nagy agglomerációk mindenhol nyertesekként kerültek ki az átalakulásból. A folyamatot vizsgáló irodalom (*Gorzalak–Jalowiecki* 1994, *Klasik–Heffner* 2001, *Blazyca* 2001 stb.) kimutatja a területi differenciálódás (ipari–agrár, urbánus–rurális, nyugati–keleti) erősödését.

Nem elhanyagolható kérdés a lengyel ipari átalakulás vizsgálatában, hogy a piacosítás folyamata sokkal kevésbé volt gyors és radikális, mint Csehországban és Magyarországon. Bár a privatizáció kezdetei ugyanúgy a rendszerváltás éveire nyúlnak vissza, és 1995-ben kísérletet tettek az iparvállalatok tömeges, lakossági részvényprogram általi indirekt magánosítására, a bányászatban és nehéziparban hosszú távon fennmaradt az állami tulajdon, és még 2014-ben is 233 működő vállalkozás állt az államkincstár kezelése alatt (*Rachwał* 2015). Az átalakulás ütemét az 1990-es évek elemzői és közvéleménye általában a lengyel állam nehézségével és erélytelenségével magyarázta, a lassabb ütemű, óvatosabb szerkezetváltás azonban le is vette az azonnali válságkezelés terhét a kormányzat válláról, és mint utólag bebizonyosodott, az idő sok mindenre gyógyírt – de legalábbis enyhülést – hozott. A lassabb szerkezetátalakulás és az intézményi, iparági fejlődési pályák erősebb folytonossága tehertelből erőforrássá változott.

A régi ipari térségek között különleges súllyal szerepel Felső-Szilézia kérdése. A peszsimista várakozások dacára a térségben erős és sikeres fejlesztési koalíció alakult ki, és az alulról építkező kezdeményezések eredményeként széles helyi intézményrendszer jött létre a válság kezelésére. A szerkezetváltás stratégiája a hagyományos ágazatok megújulásának, a diverzifikációnak és újabban a nagyvárosi (világvárosi-„metropolitánus”) potenciál kihasználásának hármására épül, és ma már látványos eredményei (magas növekedési dinamika, nagyberuházások, városregeneráció) is nyilvánvalóak. Felső-Szilézia átalakulásának kérdéseit részletesebben a könyv 5.1. része tárgyalja.

Felső-Szilézia és a Szudéták mellett Łódz textil- és elektronikai ipara, Wałbrzych szénbányászata, Gdańsk hajógyártása és az ipari hanyatláson felül periférikus helyzetével is küzdő Podkarpackie régió mutatta a strukturális válság jeleit. Łódzban a spontán privatizáció és a kisvállalkozói kultúra gyors újraéledése, a kedvező képzettségi szint, továbbá a gazdasági hálózatok működését támogató-fejlesztő intézményrendszer kiépítése sokat segített az átmeneti stabilizációban; az 1994-ben 20%-os munkanélküliség az ezredfordulóra visszatért a nemzeti átlag körüli szintre, és a régió megtartotta munkaereje viszonylag magas képzettségét

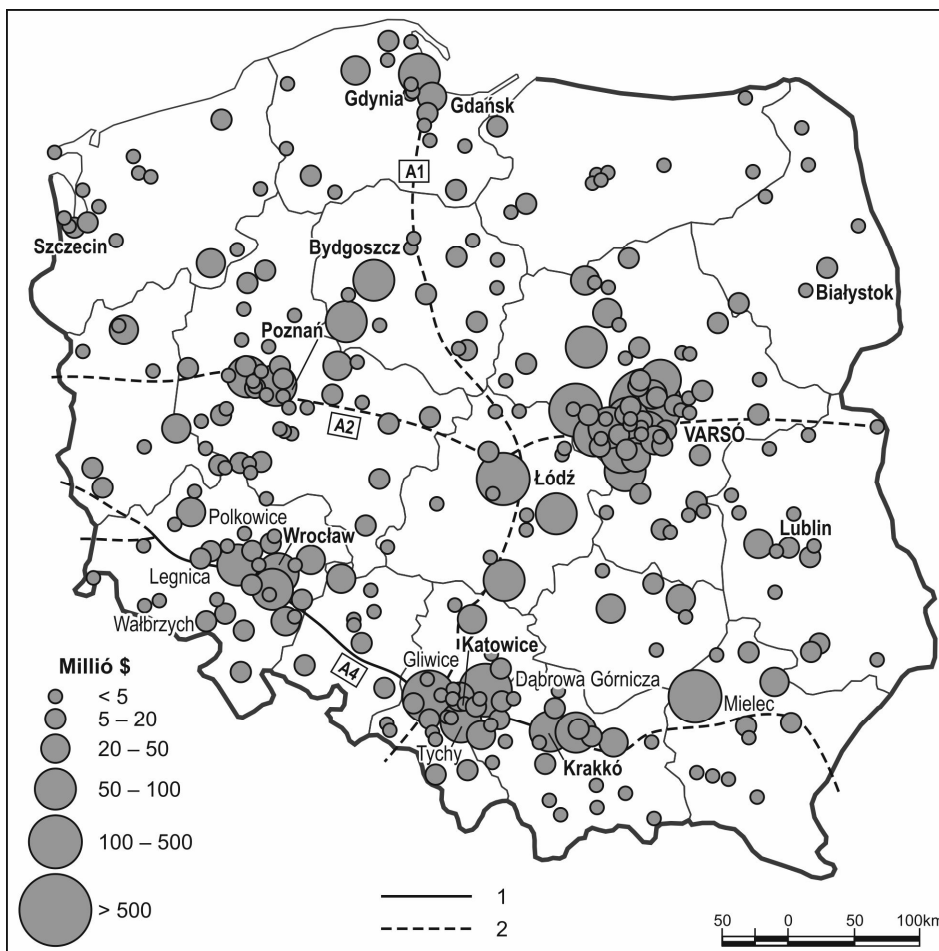
(*Markowski–Marszał 1999, Pyke–Nesporova–Ghellab 2002*). Ez a folyamat elsősorban a bel-földi vállalkozói szféra alkalmazkodóképességének és belső beruházásainak eredménye, ellentétben Sziléziával, ahol a külföldi beruházások játszottak nagyobb szerepet – lényegében egy nagy történelmi megrázkódtatások után is talpra álló gazdasági miliő továbbéléséről, endogén növekedési pálya kialakulásáról van szó. A kis- és középvállalati, kereskedelmi hagyományok erős rugalmassággal ruházták fel a régiót, amely ellensúlyozta gyengébb tőkevonzó képességét. A hagyományos textilipari és elektronikai profil mellett a vegyipar, gyógyszeripar, építőanyag-ipar (csempegyártás), járműipar és élelmiszeripar is jelentős hídfőállásokkal rendelkezik: Łódź erősödő és aránylag sikeres diverzifikációt mutat (*Páger 2013c*).

A periférikus Podkarpackie régióban az 1930-as évekre visszamenő tradíciókkal rendelkező nehéz- és hadiipar valamint a súlyosan környezetszennyező kénbányászat dominált. A külföldi működő tőke megjelenése itt inkább pontszerű volt (pl. a Goodyear megjelenése Dębicában), nem vezetett a gazdaság komplex átalakulásához; a nagyvállalatok átalakulása mellett erős maradt az állami tulajdon. Az olcsó munkaerőre és a helyi nyersanyagokra épülő verseny jelentős régióon belüli dualitással rendelkezett, és lényegében újratermelte a régió periférikus pozícióját (*Hausner–Kudłacz–Szlachta 1997, Wisniewski 2005*).

4.18. ábra

A zöldmezős beruházások elhelyezkedése és nagyságrendje Lengyelországban 1990–1998

Jelmagyarázat: 1 – autót út vagy autópálya; 2 – tervezett autót út vagy autópálya.
Forrás: Domański 2003, 108.

A külföldi beruházások Lengyelország iparát is átformálták. 1990 és 2000 között 50 milliárd dollár értékű külföldi működő tőke érkezett az országba. Az élelmiszeripar (24,9%) mellett a járműgyártás (15,6%), a nem fémes ásványi termékek (kőolaj, földgáz és kén, 11,2%) és a vegyipar (8,4%) szerepe volt kiemelkedő. A tőke térbeli megoszlása közép-európai mércével eléggé kiegyensúlyozott volt: 1990 és 1998 között 21%-a jutott a központi Mazowieckie régióba; 17%-a Felső-Sziléziában, 12%-a pedig Wielkopolskie régióban települt le. Az urbánus-rurális dichotómia vált meghatározóvá, a 4.18. ábra egyértelműen mutatja a nagyvárosok azóta is fennmaradó fölényét. A városokban a tőkeintenzív, vidéki területeken inkább a munkaintenzív tevékenységek kapnak szerepet. Domański kutatásai szerint a befektetők a közúti elérhetőség (ez a rendkívül gyenge autópálya-ellátottság miatt főutakat jelent) és a képzett munkaerő jelenléte mellett az önkormányzati vezetők hozzáállását és az általuk nyújtott szolgáltatások színvonalát, majd pedig a helyi piacok elérhetőségét értékelték a leg-többre. Sem az olcsó munkaerő, sem a gyenge szakszervezetek nem bizonyultak kiemelkedő versenyelőnynek; sőt, a jó beágyazottságú szakszervezetekkel és magas bérszínvonalalal mű-

ködő Felső-Szilézia példája bizonyítja, hogy ezek a tényezők sokkal kevesebbet nyomnak a latban, mint az a sztereotip gondolkodásból következne. Pontosabban: a költségelőny szerepe csökken, miközben a piacoké és a speciális képességeké nő (*Domański 2003, Gierańczyk–Stańczyk 2000*). Újabb kutatások alapján a koncentráció azóta erősödött: 2013-ban a külföldi beruházók által jegyzett tőke 49%-a és a foglalkoztatottak 34%-a összpontosult a központban, 9 illetve 11%-a Felső-Sziléziában, 8 és 10%-a Alsó-Sziléziában és 8 illetve 14%-a Wielkopolskie régióban. A KMT hatására növekedtek a területi különbségek, bár még így sem olyan mértékben, mint más közép-európai államokban. Ez elsősorban a négy fő ellenpólus-város – Poznań, Krakkó, Gdańsk, Wrocław – és a felső-sziléziai városeyüttes tőkevonzó képességének, fejlett üzleti negyedeinek és speciális szolgáltató funkcióinak köszönhető (*Śleszyński 2014, Rachwał 2015*).

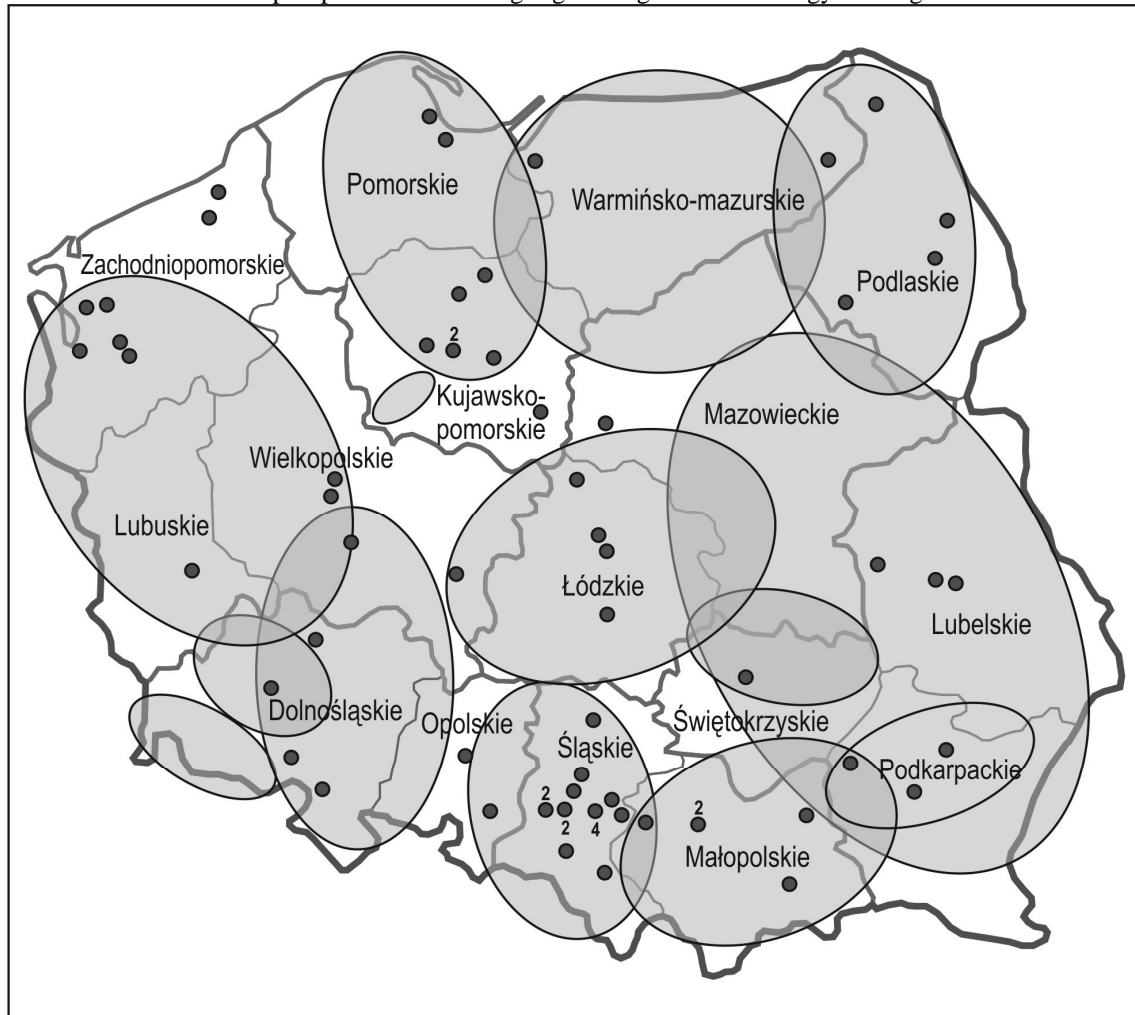
A vállalatok beágyazottsága iparág, beruházási típus, befogadó térség és más tényezők szerint differenciált; a másik három visegrádi országgal összevetve feltűnő az autóipar magas helyi tartalma és széles, integrált beszállítói köre. *Török (2007)* felhívja a figyelmet a „közvetett” KKV-politikák jótékony hatásaira: a vállalkozások alapítását és működtetését megkönnyítő jogrend, az egyszerűsített adórendszer, valamint a kockázati tőke kormányzati támogatása egy széles, a többi visegrádi országot meghaladó erejű vállalkozói réteget teremtettek az országban. A vállalkozások további támogatása már az innovációtranszfert, az exporttevékenység elindítását és a hálózatépítést szorgalmazta. A lengyel belső piac mérete és differenciáltsága a válság alatt is megmutatta előnyeit. A stabil belső fogyasztás jótékony hatással volt a hagyományos iparágak teljesítményére, s így sok tekintetben az ország perifériáira. Az új gazdasági válság alatt a hazai vállalkozások ereje, a belső piac méretei és a folytatódó konjunktúra sokat segítettek azon, hogy a lengyel ipart állami anticiklikus politikák alkalmazása nélkül is megkíméeljék a súlyos megrázkódtatásoktól.

A külföldi tőke betelepülését ösztönző regionális politikai intézkedések között – a privatizáción és a szabályozási környezetben megvalósított reformokon kívül – a különleges gazdasági övezetek (Special Economic Zone, SEZ) létesítése volt a legsikeresebb; A hagyományos ipari parkok csekély gazdasági és foglalkoztatási jelentőségűek. Az övezeteket kapcsolt szolgáltatásokkal, és mindenekelőtt tízéves adómentességgel, továbbá még tíz év kedvezménytel tették vonzóvá a közepes és nagybefektetők előtt. A különleges gazdasági övezetek többtelephelyű szervezetek, egy vagy több régióon belül számos terület tartozhat hozzájuk. 1995 után összesen 17 SEZ-t létesítettek Lengyelország területén; közülük 2005-től 14 működött, a foglalkoztatottak összes létszáma 2005-ben kb. 77 500, 2008-ban már 198 000 fő volt (*KPMG 2009, Baranyai 2012, Mezei–Schmidt 2013, 4.19. ábra*). Teljesítményük erősen elté-

rő. A Katowicei SEZ a legsikeresebb, nagy volumenű autóiipari és gépipari, újabban egyéb beruházásokkal, 51 ezer alkalmazottal; jelentős méretű még a német és cseh határhoz közeli Wałbrzychi SEZ autóiipari és elektronikai vállalataival, 30 ezer alkalmazottal; és a kárpáti régióban elhelyezkedő, fémipari és elektronikai kapacitásokban erős Tarnobrzezi SEZ, 20 ezer alkalmazottal. A különleges gazdasági övezetek elősegítették az új ipari tevékenységek megjelenését, de a klaszterképződés folyamatára is jótékony hatást gyakoroltak. 2000 után az EU versenyjogi aggályai miatt módosítani kellett a feltételeken; a támogatások leépítésével (2011, 2017) a különleges gazdasági övezetek fokozatosan ipari parkokká alakulnak át. Megfigyelhető, hogy egyes zónákban már megindult a specializáció és a markáns iparági profil kialakítása, pl. Katowicében az autóiipar, Łódzban az elektronika stb.

4.19. ábra

Ipari parkok és különleges gazdasági övezetek Lengyelországban

Forrás: KPMG 2009 alapján Mezei–Schmidt (2013) szerkesztése.

Az uniós csatlakozás utáni regionális politikában az összes lengyel régió az 1. célkitűzés égisze alá esett. A Nemzeti Fejlesztési Terv a termelékenység emelkedése mellett a hanyatló iparágak szerkezetváltását szorgalmazza. A Gazdasági Versenyképesség Operatív Program a vegyipart, kohászatot, kőszénbányászatot, a fegyvergyártást, a gyógyszeripart és általában a könnyűipart jelöli ki beavatkozásra szoruló iparágaknak, és az innovációösztönzést valamint az európai egységes piacon való helytállást az elérendő célnak. A strukturális gondokkal küzdő ágazatokban a szelektív visszafejlesztést és a fejlődőképes vállalatok feltökésítését, e cél érdekében pedig köz- és magánforrások (bankhitelek) bevonását irányozza elő. Az Egységes ROP-ból ezek a célok hiányoztak (*Poland. National Development Plan 2004–2006*, 2003). A 2007–2013-as időszakra kidolgozott Nemzeti Stratégiai Referenciakeret a közvetlen ipari beavatkozás helyett a növekedés feltételeinek megteremtésére összpontosít; ezalatt elsősorban a humán- és társadalmi tőke, a technikai infrastruktúra valamint az innováció és a K+F értendő. Itt a területi célok szétválnak; a nagyvárosi centrumokban az endogén növekedésre, keleten a növekedésben érintettek körének szélesítésére van szükség (*Poland. National Strategic Reference Framework 2007–2013*, 2006). Végül az ipari célok beépültek a régiók immár önálló ROP-jaiba is; attól függő súllyal, hogy a vajdaság vezetése mennyire tartotta fajsúlyos kérdésnek ezt a területet. 2006-os innovációpolitikai dokumentumok után a 2011-ben kiadott Nemzeti Reformprogram 2020 rögzíti az aktuális klaszterpolitikákat, amelyek célja az országos innovációs architektúra felépítése. Ezekben a törekvésekben a különleges gazdasági övezetek térbeli integráló szerepére számítanak (*Török–Csuka–Kovács–Veres 2013*).

4.4.4. Magyarország

Az ipari termelés visszaesése Magyarországon a legalacsonyabbak közé tartozott a rendszerváltás első éveiben (4.6. táblázat). Másrészt a válságágazatokban és az általuk uralt térségekben súlyos helyzet alakult ki: a kohászat és a gépipar termelése 60, a bányászaté 36, a vegyiparé 33%-kal csökkent. A korábban sikerágazatként említett gépjárműipar és a műszeripar összeomlott: 1992-ben 1989-es termelésüknek csak 26 illetve 55%-os szintjét érték el (*Illés 1994, Ehrlich–Révész 1994*). A korábbi korszakokban stabil iparágként működő, aktív külkereskedelmi mérleget termelő és területi foglalkoztatóként fellépő agráripari vertikum az elhibázott privatizáció és agrárpolitika következtében nem tudta ellátni stabilizáló szerepét. Az ipari depresszió – amelynek szociális következményei már a megelőző évtizedben kiélestedtek, elsősorban Észak-Magyarországon – a problémák területi koncentrációjaként jelentke-

zett. A gazdaságpolitika fő prioritásaivá a külföldi tőkevonzás és a KKV-alapítás ösztönzése vált, miközben az iparpolitikai koncepciók a teremtő pusztulás szükségességének elismerése mellett a leépülési folyamat lassítására illetve korrekációjára – főleg tizenkét, később tizenöt kiemelt foglalkoztatási szerepű iparvállalat válságmenedzselésére – összpontosítottak. 1996-ra a direkt állami támogatások főszerepe megszűnt (*Szanyi* 2004 adatai alapján a GDP 16,7%-ról 5,6%-ra csökkent), helyüket elsősorban a közvetett ösztönzők vették át.

A régi ipari térségek fejlődési pályáinak alakulása sokrétű; a rendszerváltáskor megfogalmazott stratégiáik még viszonylag homogének voltak és az innovatív szerkezetváltás – diverzifikáció felé mutattak (*Lux* 2006), az első évek után azonban szétváltak, a regeneráció különféle modelljeit képviselik. Magyarországon a következő területek sorolhatók a régi ipari térségek körébe: Budapest, Baranya megye, Közép-Dunántúl, Észak-Magyarország és a Duna menti iparosodás szigeteként Dunaújváros.

A magyar főváros különálló szerepeltetését indokolja a budapesti ipari koncentráció összezsugorodása és a város átmeneti zónájából való kiszorulása. A folyamat a sikeres átalakulás miatt kevés figyelmet kap, de valójában az ország nemzetgazdaságát több mint száz éven át uraló termelési komplexumok tűntek el: 1990-ben – bár az 1964-es 552 ezres létszámhoz képest megfogyva – 278 ezer fő dolgozott a fővárosi iparban, de 1995-ben már csak 127 ezer, 2007-ben 126 ezer, 2012-ben kisebb bővülés után 138 ezer. Figyelemreméltó, hogy a főváros a tudásintenzív ipari tevékenységekben változatlanul élenjáró, és ma is Magyarország legnagyobb iparvidéke. A nagyvállalatok felbomlása után a rövidtávú szociális költségeken kívül a területhasználat kérdései jelentették az ipari átalakulás fő kérdését; a felhagyott barnamezős területek új funkciókkal való felruházása a gazdaság-, de egyben a várospolitika feladata is (*Kiss* 2002b, *Barta–Kukely* 2004, *Beluszky–Győri* 2004, *Barta* 2004 stb.).

Baranya megyében a rendszerváltás után szintén dezindusztrializáció, a szénbányászat és a periférikus részlegipar erőteljes leépülése ment végbe; a térség ipara marginalizálódott – a 2000-es évek közepére egyedül a győri Audi Hungária exportteljesítménye a Baranya megyei tizennégyszeresét tette ki (*Horváth* 2005). Az ipar visszaesését Pécsen részlegesen ellensúlyozta a fogyasztói szolgáltatások bővülése és a közszféra foglalkoztatói szerepe, de ez csak a stagnáláshoz volt elegendő, a kibontakozáshoz nem; az új világgazdasági válsággal pedig minden korábbival mélyebb gazdasági és szociális problémák bontakoztak ki. A periféria perifériáján, Komlón, a dezindusztrializáció súlyosabb helyzetet eredményezett: a terciér fejlődésre a város monofunkcionális jellege miatt nem volt esély; a depressziós jelenségek folytatódhatnak. A térség átalakulása egy sajátos utat képvisel, amely terciérizáción és (kisebb mértékben) periférikus ipari reintegráción alapul, részletesebben a 4.3. rész tárgyalja.

A részben sikeres átalakulás példája Közép-Dunántúl. A régió a rendszerváltás előtt egyes ipari szerkezettel rendelkezett; a szén- és alumíniumvertikum és a vegyipar mellett a gépgyártás és az elektronika bázisait is megtaláljuk. Itt a régi ipar egy részének (szénbányászat) gyors, egy részének (energetika, alumíniumkohászat) pedig lassabb visszaesése ill. megszűnése mellett a térség ki tudta használni kedvező elhelyezkedéséből és ipari kultúrájából adódó előnyeit (lásd pl. *Grosz 1999, Germuska 2002, Szirmai et al. 2002*); fokozatosan integrálódott a Bécs–Budapest tengely növekedési zónájába és alakuló hálózataiba. A még mindig számottevő, a MAL Zrt.-ben hatezer főt foglalkoztatású alumíniumipar működését megrendítette a 2010-es vörösiszap-katasztrófa (*Pirisi–Sóskuti 2013*); a vállalatot a bauxitfeldolgozás 2013-as megszűnése után felszámolták, egyben technológiaváltást hajtottak végre. A válság nyomása alatt a stagnálás vált meghatározóvá; a régió mindeddig nem volt képes régió nyitni az innovatívabb, magasabb hozzáadottérték-tartalmú tevékenységek felé.

Észak-Magyarország (elsősorban Borsod-Abaúj-Zemplén megye) élte át a depresszió legmélyebb formáját. Az 1970-es évektől a régió több, különféle eszköz- és célrendszerben megvalósított válságkezelési program alanya, a rendszerváltás után pedig a területfejlesztési politika kiemelt beavatkozási területe volt, de a leépülést semmiféle intézkedés nem tudta ellensúlyozni. 1980 és 1990 között Borsod megyében 40 ezer főről 18.700-ra esett vissza a kohászat foglalkoztatása; a szénbányászatban 19 ezerről 13 ezerre. A válságágazatok (kohászat, szénbányászat) magas koncentrációját mutató területek visszaesése a történelmi periférialhelyzet újjáéledésével járt együtt; a megye egyes gócaiban a halmozottan hátrányos helyzetű társadalmi rétegek (elsősorban az alacsony képzettségűek és cigányok) koncentrációjával együtt kilátástalan helyzetet teremtett. Ezalól valamennyire a vegyipari városok jelentettek kivételt. Az állami és nemzetközi segítség többnyire hatástalannak bizonyult: elérte a foglalkoztatás alacsony szintű stabilizációját, de nem járt sikerrel az új munkahelyek teremtésében. A térség talán legsúlyosabb problémája a minőségi humán erőforrások elvesztése volt elvándorlás, hosszú távú munkanélküliség és alacsonyabb tudásszintű tevékenységekben való elhelyezkedés révén (a munkaerő-piaci depresszió jelenségéről részletesen lásd *Feksz 2013*, valamint *Dabasi Halász és Hegyi-Kéri 2014*). A tökevonzás akadályát nem a korábban emlegetett rossz elérhetőség volt, hanem a gazdasági környezet csekély vonzereje, az újraiparosítás hiányzó humán feltételei, a társadalmi tőke gyengesége és a bizalomhiány (*Kocziszky 2007, Vadasi 2009, Hudec–Urbančková 2013*).

Az ezredfordulót követően a depressziós folyamatok lassú enyhülése megfigyelhető. Az M3-as autópálya Gyöngyös és Miskolc közötti szakaszának megépítése javította a térség nemzetközi forgalom általi átjárhatóságát (*Győrffy 2011*), a régió ipari hagyományai, a kedvező

árú munkaerő és az iparhoz kapcsolódó intézményrendszer pedig a külföldi és a hazai tőkére alapuló ipar számára is kihasználható növekedési lehetőségeket kínált. Bár a befektetésvonásban Kassa elszívó hatása érvényesült, amellyel Borsod több értékes nagyberuházástól esett el, az országon belüli pozíciója kedvező: a 2000 és 2010 közötti években a megye átlagosan negyedik volt a feldolgozóipari beruházásokban, és egyszer sem szerepelt a hatodiknál rosszabb helyen. Az iparfejlődés kihívása a társadalmi problémák orvoslásával, a foglalkoztatás bővítésével áll kapcsolatban, amely a szakképzés átalakítását teszi szükségessé (Győrffy–Roncz 2009). A Miskolci Egyetem és az alkalmazott kutatásokkal foglalkozó Bay Zoltán Alapítvány ebben a folyamatban jól kihasználta lehetőségeit; széles spektrumú kooperációs kapcsolatokat épített a versenyszférával, és jelentős eredmények születtek az egyetemi innovációk vállalati hasznosításában. Erre kínálnak példát az informatika és a környezetipar klaszterei, ahol az inkubáció, utóbbinál pedig a szervezett technológia- majd termékfejlesztés is megvalósult. Ez egy olyan, valóban működő innovációs rendszerre ad bizonyítékot, amely képes hasznosítani a térségben létrehozott tudást, és ehhez fejlesztési koalíció formájában a szükséges tőkét és szervezeti támogatást is biztosítani tudja (Lux 2013b).

Végül Dunaújváros sajátos fejlődési utat képvisel: itt a kohászat több válságperiódus és az elhúzó privatizáció után is vezető iparág maradt, a diverzifikáció egyenlőre közepes színvonalú, és inkább az innovatív szerkezetváltás, kisebb részben talán a periférkus reintegráció jellemző. A jövő két kihívása a fejlődés fenntarthatósága, és ezzel összefüggésben az, hogy a szigetyszerű iparváros képes lesz-e csatlakozni a Bécs és Budapest közötti növekedési zónához (illetve létrehozható és tartalommal feltölthető-e egy Duna menti Százhalombatta–Dunaújváros–Paks ipari tengely), vagy kimarad belőle és Baranyához hasonlóan dezindustrializáción megy keresztül.

Az 1990-es évek fejlődését, mint máshol, a *duális ipar kiépülése* fémjelzte: nálunk is ez a folyamat az új növekedési pálya alapja. Magyarország sajátossága a piacgazdasági intézményrendszer gyors kiépüléséből származó helyzeti előnye volt, amit a külföldi beruházások gyors és nagy tömegű letelepedésével realizált; vagyis a máshol is lezajló változások korábban indultak és a gazdaság nagyobb szeletét érintették (Barta 2000, 2002a, Hrubí 2000, Kiss 2002a, Szanyi 2004). Barta adatai szerint az KMT/GDP arány 1997-ben 33%-os volt az országban: ez a világátlag háromszorosát és a hasonló fejlettségű államok értékének ötszörösét tette ki. Nölke és Vliegenthart (2009) adatai alapján 2007-re az érték 52%-ra emelkedett, ami a visegrádi országok között is kiugró érték – Csehországban 48%-ot, Szlovákiában 32%-ot, Lengyelországban csupán 25%-ot ért el. A fejlődés hátulütője – és ennek most már számottevő költségei jelentkeznek – a gazdasági nyitottság, amely jobban kiszolgáltat a világpia-

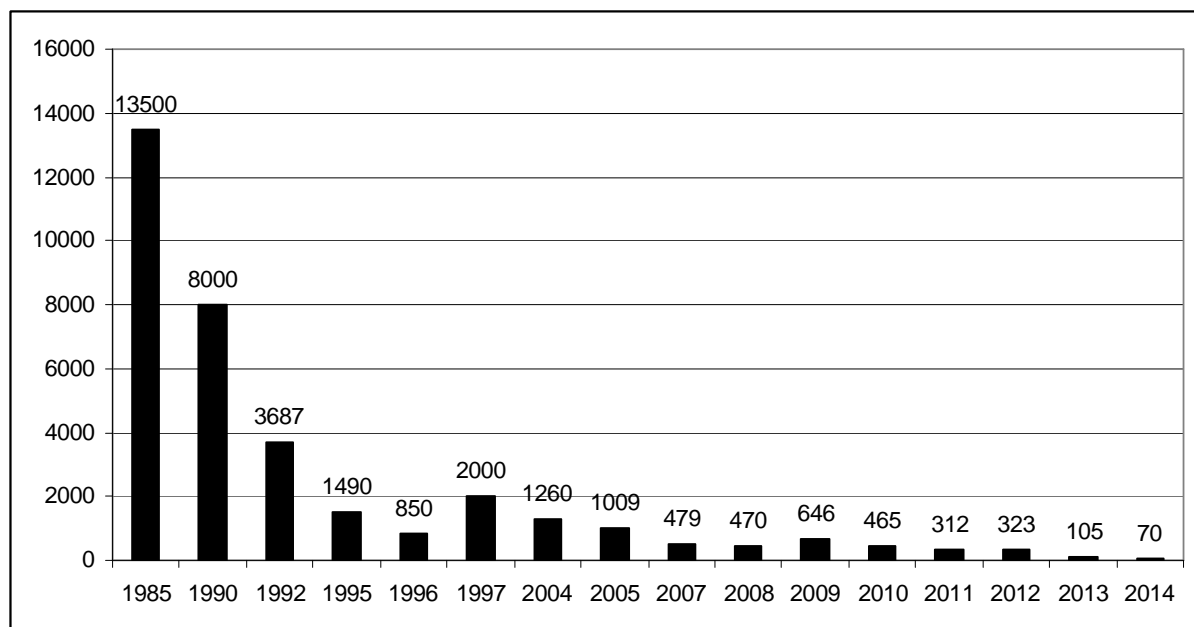
ci mozgásoknak. Barta (2000) az alacsony termelési költségek mellett további tényezők szerepét hangsúlyozza a tőkebeáramlás gyorsaságában:

- a piacgazdasági átmenet következetes és gyors végrehajtása,
- politikai és gazdasági stabilitás,
- a külföldi tőkét preferáló gazdaságpolitika (adókedvezmények, tőketámogatások és egyéb kedvezmények),
- Magyarország viszonylagos fejlettsége (képzettség, infrastruktúra, bankrendszer, beszállítók, jó helyi életminőség stb.),
- Magyarország, elsősorban Budapest jó geopolitikai helyzete, kapuszerepe.

A magas külföldi működőtőke-tartalmú ipar teljesítménymutatói bizonyítottan meghaladják az abból kimaradóét. Barta (2000) és Novák (2003) a magyar feldolgozóiparban együttesen és ágazatok szerint is kimutatták az összefüggést a magasabb termelékenység és a külföldi tőke részaránya között. Ez az összefüggés akkor is igaz marad, ha figyelembe vesszük, hogy a beruházások eleve a jobb teljesítményt mutató vállalkozásokban és ágazatokban valósultak meg.

4.20. ábra

A magyar autóbusszgyártás visszaszorulása 1985–2014 (db)

Forrás: MABUSZ adatai alapján Origo 2015.

A külföldi működőtőke-beáramlás költségei közé kell sorolnunk a hazai ipar elsorvadását, amely nem csak tartós válságba jutott, „megmenthetetlen” üzemait veszítette el, hanem a transzformációs válság rövidlátásra ösztönző szemlélete miatt potenciális nemzeti bajnok vál-

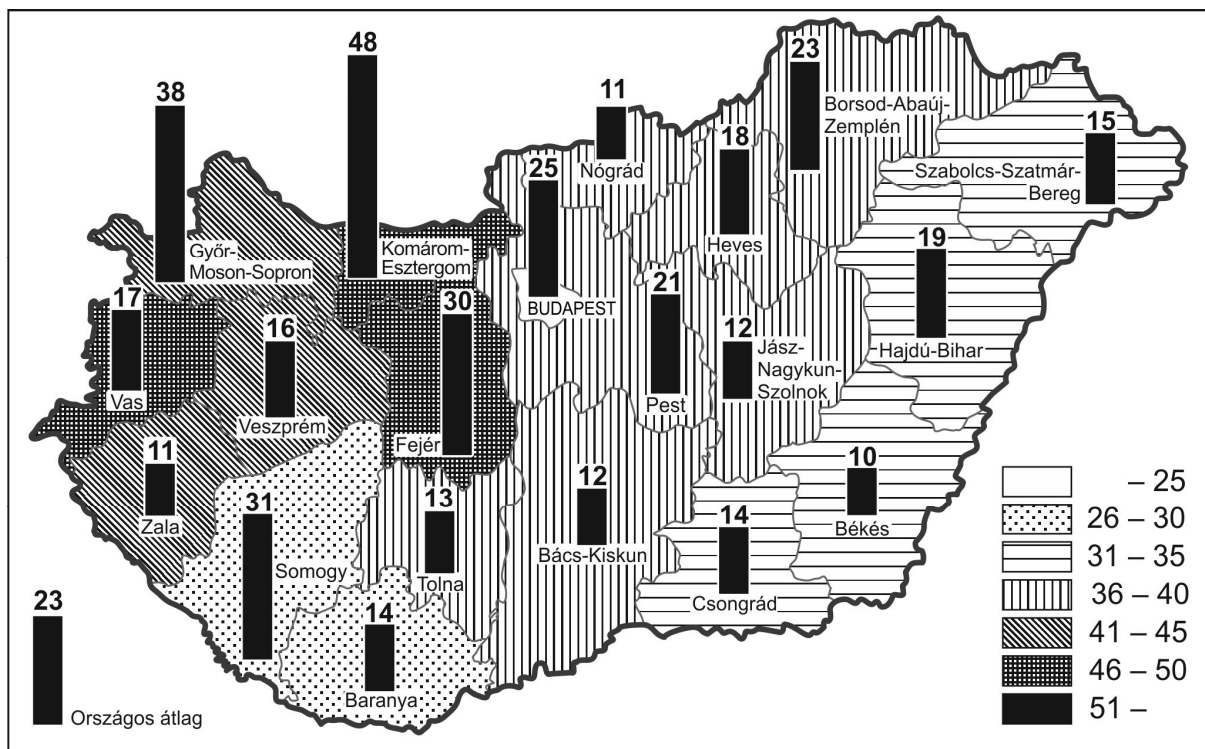
lalatait is. Ilyen negatív példa a Videoton, amely komplex sajáttermék-gyártással és mintegy 2000 főt foglalkoztató K+F-csoporttal rendelkező vállalatcsoportból bér munkakölcsönzővé és ingatlanhasznosítónak fejlődött vissza; nem csupán csökkenő profitréssel dolgozó és alacsony munkaerőköltségekkel versenyző piaci szereplővé vált, hanem a rövidtávú haszon érdekében későbbi növekedési esélyeit is feladta. Hasonló visszafejlődés zajlott le a több ipari szereplőt (pl. a Rábát vagy a Csepel Autógyárat) integráló buszgyártásban, ahol az Ikarus tudásbázisa, termelési volumene és globális jelenléte ígéretes alapokat adott a sikeres válságmenedzselésre, de a termékfejlesztés 1980-as évektől súlyosbodó elmaradása és az 1990-es évek exportpiaci kudarcai a leépítések és a további marginalizálódás ördögi körébe lökték a vállalatot. A buszgyártás összeomlásával (4.20. ábra) az Ikarus legértékesebb funkciói mentek veszendőbe, és a vállalat tudásbázisán létrejött, kisebb vállalatok már nem tudtak kitörni a kisszériás gyártás és a magas importtartalom csapdájából. *Mindkét nagyvállalat fájó kudarc a magyar ipar történetében; és példa arra, hogy a tényezőintenzitási létra mindkét irányban járható – a komplexitás és a saját design felől az egyszerű összeszerelő munkák felé.* Az ellentétes utat bejáró, komplex tevékenységei és fejlesztőgárdája megőrzésére törekvő, bár a VolksWagen-csoportba beolvadt cseh Škoda mai sikeréből látható, hogy ez a valamikor sikeresnek és szükségesnek ítélt stratégia (Radosevic–Yoruk 2001) talán mégsem volt az. Mint Szalavetz (1998) a magyar privatizációs folyamatot értékelve rámutat, a vállalati túlélés csak az átalakulás minimális sikerkövetelménye; a szakmakultúrák fennmaradása, a vállalatok stratégiai pozíciói és jövőbeli fejlődési prespektívái lehetnek a valódi siker mércéi. Ez részlegesen a KMT-alapú vállalati rendszerekben is megvalósult, hiszen a megszűnt vállalatok humántőkéje, piacai a beruházóknál kötöttek ki, ami mégiscsak jobb, mint az enyészet – de jogosan lehet hiányérzetünk. A fentiekben továbblépve ugyanis napjainkban már a posztindusztriális társadalomban is tapasztalhatók a vezető iparvállalatok hiányának többletköltségei: hiányoznak az ország iparát fémjelző erős hazai márkák, gyengék a hazai ipari kutatások, innovációs rendszerek, és nem épülnek ki azok a fejlett üzleti szolgáltatások sem, amelyeket a nagyvállalatok használnának – mert székhelyországokban veszik őket igénybe.

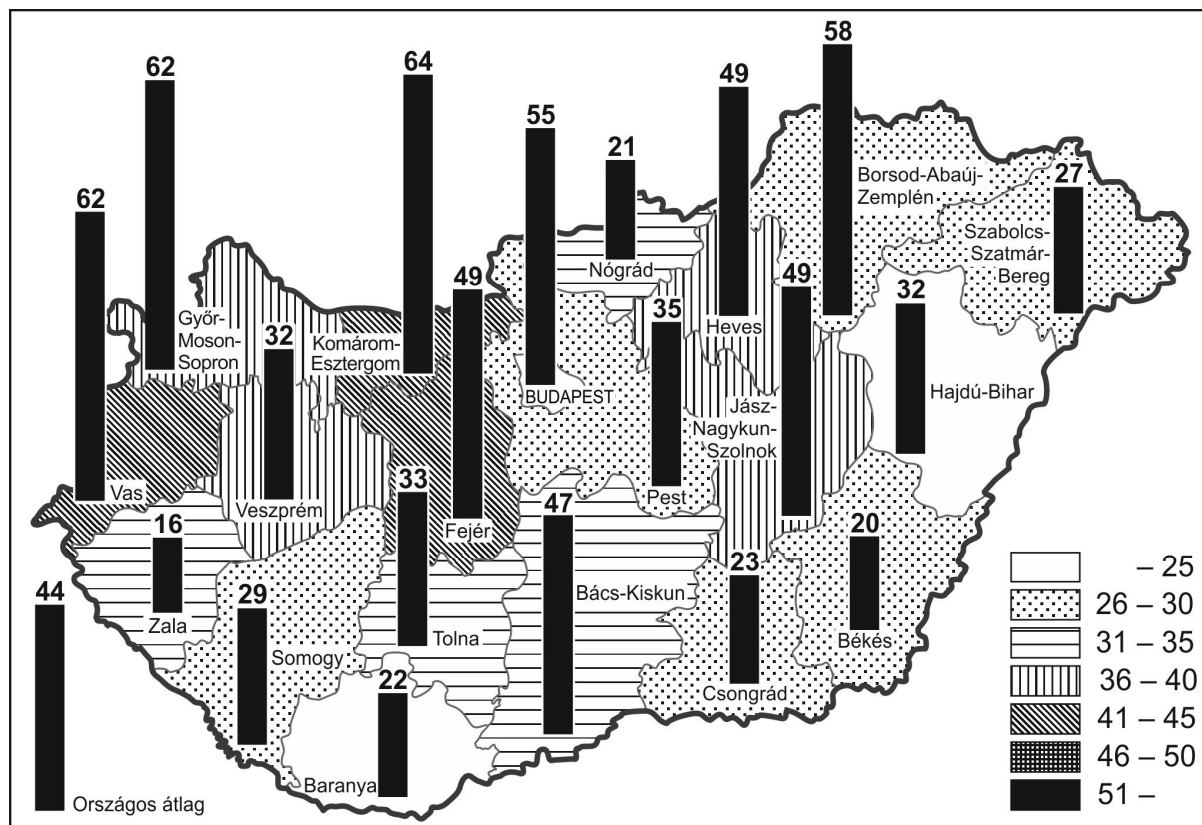
A duális ipar térszerkezetet formáló hatása az északnyugati országrészt és a fővárost részesítette előnyben; 2000 óta az Alföld és az utóbbi években Észak-Magyarország tökevonzó ereje növekedett, de ez nem járt a területi súlypontok számottevő átrendeződésével. Kiss (2002a) az északkelet-délnyugati irányú hagyományos („fordista”) ipari fejlődési tengely 90°-os elfordulásáról, egy északnyugat-délkeleti („posztfordista”) tengelyről beszél, amelynek az északnyugati szegmense a fejlettebb. Véleményem szerint nem bizonyítható, hogy valóban posztfordista fejlődés menne végbe, és helyesebbnek tartom a kompetitív fejlődési elmélet

neofordista (tényezővezérelt) versenyképességi típusának említését (Barta 2002a, Lengyel 2003, 2010), amely egyes elemeiben elindult a tudásalkalmazó, beruházásvezérelt forma irányába; a térformáció leginkább a közép-európai új feldolgozóipari zóna (4.13. ábra) nyúlványának tekinthető. Az utóbbi évek ipari fejlődését, így Kecskemét felívelését figyelembevéve elképzelhető, hogy a hagyományos észak-déli ipari megosztottság helyett egy északnyugat-délkeleti (Temesvár növekedési terével összekapcsolódó) fejlődési irány kialakulásának lehetünk tanúi.

4.21. ábra

Az ipari foglalkoztatás (%) és termelékenység (millió Ft/alkalmazott) területi különbségei Magyarországon (2004 és 2013)

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv 2004, 2013 alapján a szerző szerkesztése

A 4.21. ábra az EU-csatlakozás utáni időszakra mutatja az ipari foglalkoztatás és a termelékenység területi különbségeit. Látható mindkét mutató térbeli konszolidációja, a KMT-alapú fejlődést követő közép-európai integrációs zóna lenyomata. Az ipar termelékenysége az Nyugat- és Közép-Dunántúlon a legmagasabb, de a legkomolyabb felzárkózás Bács-Kiskun, Jász-Nagykun-Szolnok, és a válságból kilábaló Borsod-Abaúj-Zemplén megyében tapasztalható. Az ország új ipari perifériája a déli és keleti határszél íve, amelynek megyéiben rendre igen alacsony értékeket találunk. Zala, Békés, Nógrád és Baranya állnak a ranglétra legalsó fokain – miközben a szolgáltatások magas részesedése pont Hajdú-Biharban, Baranyában stb., vagyis ezeken az alacsony fejlettségű és/vagy gyenge növekedési dinamikájú területeken figyelhető meg.

A 2000-es évek közepétől a KMT-orientált fejlődés tartalékai kifulladását mutattak Magyarországon; pont abban az időszakban mutatkozott meg az ország egyre súlyosabb lemaradása, amikor (az ebben a tekintetben hasonló cipőben járó Szlovénia kivételével) Közép-Európa országai az új válság előtti felívelő szakasz bőségének áldásait élvezték, és jelentősen bővítették feldolgozóiparukat. *A külföldi tulajdon nem jár lényegesen magasabb technológiai transzferrel, modernizációs szerepe az 1990-es évek közepétől degresszív növekedést mutat.* Gazdasági beágyazottsága viszonylag alacsony, a beszállítói kapcsolatok kiépülése a vártnál

lassabb folyamat (lemaradva nem csak Nyugat-Európától, hanem Lengyelország fokozatosan előretörő hazai közép- és nagyvállalati szektorától is); megoszlása pedig térben erősen egyenlőtlen. A fentiekből következik, hogy Magyarország számára a növekedés korábbi útja nem csak a globális, hanem a Közép-Európán belüli versenyképességet sem biztosítja. Szanyi már 2003-ban felhívta a figyelmet arra, hogy az állami politika nem képes elszakadni a már kipróbált versenyképességi modelltől, pedig a fenntarthatóságot csak új versenyelőnyök szavatolhatják:

- jól képzett, egészséges munkaerő (ezzel együtt az oktatás és az egészségügy reformja),
- nemzeti vezértermékek megteremtése és promóciója,
- a hazai vállalkozások tőkeakkumulációjának támogatása,
- infrastruktúra és informatikai háttér,
- a kihasználatlan regionális erőforrások mobilizálása.

Ez a gondolkodás azonban nem csak váratott magára, hanem részlegesen megvalósuló elemei – így a duális szakképzés német mintákat követő bevezetése, vagy a hazai iparvállalatoknak kijutó figyelem – a válság körülményei között újabb és újabb fiskális megszorítások között jelentek meg, hatásuk nem lehetett olyan, mint egy konjunktúraidőszakban. A makrogazdasági stabilitás kényszere aláásta a hosszú távú alkalmazkodás igényeit, és így a legfontosabb, minőségi versenyképesség felé mutató elemek mindmáig hiányoznak a rendszerből. A hazai gazdaságpolitika és az elemzők többsége – politikai hovatartozásuktól jórészt függetlenül – nem ismerte fel a versenyképesség alacsony útját szegélyező kockázatokat, de a humántőkébe, társadalmi rendszerekbe irányuló beruházások jótékony hatását sem. A megszorítások és a költségcsökkentés (amely nem takar valódi takarékos szemléletet) állandó pillérei a torz közgondolkodásnak. A hazai viszonyokhoz és a rendszerváltás óta következetesen élő, de semmibe vett társadalmi igényekhez talán legjobban illeszkedő kontinentális versenyképességi út helyett gazdaságunk az angolszász és kelet-ázsiai országok távoli álomképeit kergeti.

4.13. táblázat

Ipari parkok Magyarországon (2001, 2012)

Régió	2001		2012		Foglalkoztatottak (fő)
	Ipari parkok száma (db)	Ipari parkok megoszlása (%)	Ipari parkok száma (db)	Ipari parkok megoszlása (%)	
Közép-Magyarország	18	13,6	30	16,7	15.795
Közép-Dunántúl	23	17,4	25	14,0	55.823
Nyugat-Dunántúl	15	11,4	25	14,0	30.620
Dél-Dunántúl	18	13,6	15	8,4	9.693
Észak-Magyarország	24	18,2	31	17,3	31.270
Észak-Alföld	19	14,4	24	13,4	19.345
Dél-Alföld	15	11,4	29	16,2	20.025

ÖSSZESEN	133	100,0	179	100,0	182.571
----------	-----	-------	-----	-------	---------

Forrás: Csizmadia–Grosz 2002, 62. (2001-re); Tájékoztató a Magyarországon működő ipari parkok helyzetéről 2012 alapján a szerző számításai

A beszállítói hálózatok, klaszterek, ipari parkok fejlesztése prioritást élvezett az 1990-es évek második felétől; azzal együtt is, hogy ezek a fogalmak divatos szlogenné váltak és ezáltal „felhígultak”, specifikus jelentésük sokak számára elveszett. Első képviselői (Győr 1992, Székesfehérvár 1993) és a képviselőikre létrehozott IPE (Ipari Parkok Egyesülete) 1994-es bejegyzése megelőzték az 1996-os, rendeleti úton történő állami szabályozást. 2001-re kialakult az ipari parkok térben egyenletes hálózata (4.13. táblázat); 2007-ben 190 ipari park működött összesen kb. 180.500 alkalmazottal, 51%-os betelepítettséggel, elsősorban a fő közlekedési folyosókhoz, közutakhoz közel (*Deák* 2002, *Rakusz* 2007, *Kiss* 2013, *Kiss–Tiner* 2013).

A mezőny heterogén; magas az ad hoc, koherens fejlesztési stratégia nélkül létesített, alacsony szolgáltatási színvonalú és betelepítettségű parkok száma, miközben sikeres képviselőik fokozták versenyképességüket. Az ipari parkok többsége vegyes profilú, nem rendelkezik önállóan definiált „küldetéssel”, iparági, tevékenységi szerkezetét a betelepült vállalatok köre alakítja ki. *Buzás–Lengyel* (2002) természetesnek és egészségesnek tartja a spontán, szerves fejlődést, és hozzáteszi, hogy a differenciálódás egy későbbi fejlődési szakaszban válik fontossá. Elsősorban a Szegedi Tudományegyetem GTK kutatói (*Lengyel Imre* és kollégái) és *Nikodémus Antal* (pl. *Nikodémus–Schulz* 2002) mutattak rá, hogy az ipari parkok alapításának területi különbségeiben, valamint az iparszerveződésben kimutatható egy elváló kelet-nyugati tendencia. A nyugati határhoz közeli ipari parkok körében sokkal nagyobb volt a külföldi, exportorientált feldolgozóipari vállalatok jelenléte, mint az Alföldön. Az uralkodó ágazatok a Magyarországon progresszívnek számító gépipar és elektronika voltak (*Grosz* 2004, *Grosz–Rechnitzer* 2005, *Lenner* 2013). Ezzel szemben az Alföldön, ahol alacsonyabb az ipari parkok kihasználtsága és a befektetett tőke mennyisége, inkább hazai tulajdonú, a hagyományos könnyű- és élelmiszeripari tevékenységekhez kötődő kis- és középvállalkozások éltek a kedvező telephely lehetőségével. A nyugati típus az értéklánc mentén történő feljebb lépés útját követheti szélesedő és mélyülő, integrált beszállítói hálózatokkal. A keleti ipari parkok fejlődése inkább a KKV-alapú iparági körzetek modelljéhez áll közelebb. Ez alacsonyabb tőkeintenzitást jelent, de lényegesen magasabb helyi beágyazottságot. A kelet-magyarországi ipari parkokól *Molnár* (2013b) és *Nagy* (2013) közöltek a fentieket megerősítő esettanulmányokat.

Saját empirikus felmérésem (*Lux* 2013a), valamint *Kovács* (2012) elemzése alapján a Baranya megyei ipari parkokat is ehhez a típushoz köthetjük.

Az iparszerveződés megosztottságát mutatja *Vas–Lengyel–Szakálné Kanó* (2015) tanulmánya a városrégiókban kialakuló regionális klaszterek profiljairól: a szerzők szerint a két észak-dunántúli régióban a globális értékláncokba integrálódó iparágak, pl. a gép- és járműgyártás, elektronika és a hozzájuk kapcsolódó tevékenységek, a Dél-Alföldön az élelmiszeripar, Észak-Magyarországon és az Észak-Alföldön pedig egy fémipari, valamint egy gumi- és műanyagipari klaszter mutatott erős szerveződési potenciált. *Molnár* (2013b, 2013c, 2015) valamint *Molnár és Lengyel István* (2015) kutatásai a visszaszorult, de továbbélő könnyűipari tradíciók szelektív túlélését és klaszteresedését is feltárta Kelet-Magyarország kisvárosaiban – beazonosítva az ipari örökség, a lokalizált versenyképességi tényezők és a pozitív visszacsatolásokon alapuló helyi fejlődés előnyeit, egyben azonban jól látva e kicsiny „miliók” sérülékenységét is. Ez a téma és témakör kevesebb figyelmet kapott a hazai ipari kutatásokban, mint a KMT-alapú fejlődési útra lépett északnyugati országrész példája, pedig – ha az ipar léptéke kisebb is, és jellemző iparágai nem olyan divatosak, mint a járműgyártás – legalább olyan fontos tanulságokat kínál.

Az új gazdasági válság hatásai az ipari termelésben 2008-ban és 2009-ben sokszerűen jelentkeztek. A KSH adatai alapján az ipari termelés 2008 decemberében az előző év azonos időszakához viszonyítva 19,6%-kal, 2009 júniusában 22,5%-kal volt alacsonyabb. A feldolgozóipari termelés több mint egyötödét adó járműgyártás termelése jelentősen, decemberben 27,8%-kal, júniusban 34,6%-kal maradt el az egy évvel korábbitól, elsősorban a külpiazi kereslet erőteljes visszaesése miatt. A termelés egyötödét adó számítógép, elektronikai és optikai termékek gyártása esetén a visszaesés júniusban 15,3% volt; az év eleji helyzethez képest érzékelhető javulás volt megfigyelhető. Mérsékelt volt a válság hatása a termelés egyhatedét kitevő, kevésbé keresletérzékeny élelmiszeripari, ital és dohánytermékek terén: a külső kereslet alakulásától kevésbé függő iparágban még februárban is csak 4,5%-os visszaesést diagnosztizáltak, júniusra pedig gyakorlatilag visszaállt az egy évvel korábbi állapot (0,4% visszaesés). *Anwar és Szőkéné-Boross* (2010), valamint *Barta–Lőcsei* (2011) részletesebben is bemutatják, hogy rövidtávon az ipar miként vált a gazdasági visszaesés legnagyobb hordozójává. Ezt a visszaesést – a közép-európai trendeknek megfelelően – egy több évig elhúzódó helyreállítási periódus és az ipar területi fejlődésben, s különösen a fejlesztéspolitikában játszott szerepének megerősödése követte.

A KMT-alapú ipar válságban játszott szerepét és a szektor folytatódó nemzetköziesedését jelzi *Lengyel* (2014): a külföldi tulajdonú ipar részaránya a termelés és

foglalkoztatás visszaesése mellett is az ipari bruttó hozzáadott érték 62%-áról 73%-ra emelkedett 2008 és 2011 között; és ezt a jelenséget mutatja az ipari értékesítések exportarányának 67%-ról 72%-ra emelkedése is. A KSH adatai a termelés szerkezetének átalakulását is jelzik: az iparági besorolások változása miatt a folyamat csak 2010-től követhető, de onnan markánsan: 2010 és 2013 között a számítógépek, elektronikai és optikai termékek termelési részaránya 18%-ról 11%-ra esett vissza, miközben a járműgyártásé 16,8%-ról 23%-ra emelkedett. Jól látható, hogy a zömében alacsony hozzáadott értékű termelést, gyakran bér munkát végző elektronikai ipar nem volt képes a feljebb lépésre, és részben a közvetlen verseny, részben jelentős nyugati anyavállalatok (Nokia, Elcoteq) összeomlása révén fokozatosan teret veszít. A járműipar bővülése és folyamatosan növekvő szerepe a specializáció magasabb fokát jelzi, de hosszú távon Szlovákiához hasonlóan felmerül Magyarország túlzott iparági kiszolgáltatottságának és egy új szerkezeti válság kialakulásának veszélye is. A gépipari képességek viszonylag jó konverziós lehetőségei miatt ez a veszély nem súlyos, de nagyjából másfél évtizeden belül egy újabb nagy átalakulás kihívásaira kell felkészülnünk.

Az EU-csatlakozás utáni fejlesztéspolitika célrendszerében az ipar a *Nemzeti Fejlesztési Terv* (2003) 1. prioritásában („A termelőszektor versenyképességének javítása”) és a Gazdasági Versenyképesség OP-ben kapott helyet; a fejlesztési célok azonban semmitmondóak és általánosak voltak. A Regionális Operatív Programnak semmi köze nem volt az iparhoz; szemlélete érzéketlen maradt a területi sajátosságok iránt, és hasonló gyengeségek jellemezték az *Országos Fejlesztéspolitikai Konceptiót* (2005) is. Az „ipar” kifejezés gyakran felbukkant ezekben a dokumentumokban, de elsősorban olyan mellékes kérdések kapcsán, mint a hagyományos falusi kézműipar vagy az iparművészet támogatása. A 2006-ig terjedő programozási periódus dokumentumai között egyedül az *Országos Területpolitikai Konceptió* (2005) érdemes pozitív bírálatra. A magyar fejlesztéspolitika nem ismerte fel az iparfejlődés jelentőségét, nem fordított kellő figyelmet annak területi szempontjaira, szemlélete pedig szükségtelenül uniformizáló, centralizáló volt: *nem lépett túl az általános befektetésösztönző politikán.*

Újabb dokumentumokban precízebben megfogalmazott és érvekkel jobban alátámasztott koncepciókkal találkozunk. A *Nemzeti akcióprogram a növekedésért és a foglalkoztatásért 2005–2008* (2005) értékelése felhívta a figyelmet a magyar ipar dualitására, fragmentációjára és területi polarizációjára; továbbá felismerte a gazdaságpolitika lépéskényszerét a magasabb hozzáadott érték és az integrációs formák felé. Az *Új Magyarország Fejlesztési Terv 2007–2013* (2006) az iparfejlesztést elsősorban a helyi termelési rendszerek fejlesztésén keresztül képzelte el. A koncentrált stratégiának megfelelően a növekedési pólusok kaptak kiemelt figyelmet (ezek, bár az ipar elnevezést használják, gyakran tercier jellegűek voltak – pl. „kultu-

rális ipar”). A leghatározottabb ipari karakter Észak-Magyarországon került megfogalmazásra. A kiszemelt iparterületek közül több a csúcstechnológia körébe tartozott, ami a regionális befogadóképesség gyengeségei miatt nem ért el magas beágyazódottságot, másrészt a fejlesztési források sem voltak elegendők teljes értékláncok kialakítására. A terv legnagyobb hiányosságának azonban félbehagyottsága bizonyult: a korán kibontakozó válsággal a makrogazdasági stabilizáció szempontjai minden fejlesztési tervet keresztülhúztak.

A válság, majd a kormányváltás új fejlesztési tervek sorát hozta magával, illeszkedve a konzervatív kormány új etatista szemléletmódjához. A magyar fejlesztéspolitikában ismét megjelentek a markáns iparpolitikai elképzelések, amelyek az ország újraiparosítását tűzték ki célként, egyben elvetve a korábban uralkodó, horizontális befektetésösztönzési, illetve általános gazdaságfejlesztési megközelítést. Míg a Magyar Regionális Tudományi Társaság 2007-es vándorgyűléséről készült beszámoló még a „Tabu-e az ipar a területfejlesztésben?” címmel jegyeztük (*Bajmócy–Lux–Rácz* 2008), a kérdésre pár évvel később már gyökeresen más válasz érkezett volna. A fejlesztéspolitikai dokumentumok és koncepciók (*Új Széchenyi Terv* 2010; *Magyar Növekedési Terv* 2011; *Befektetés a jövőbe* 2013; *Kis- és középvállalkozások stratégiája* 2013), valamint a 2016 elején megjelent Irinyi Terv újraiparosításról alkotott víziója több forrásból táplálkozik:

- az első, ezredfordulós Széchenyi Terv klaszterorientált/hálózatépítő elképzeléseinek folytatása és újrafogalmazása magas hozzáadott értékű hagyományos (járműipar, gépipar) és új iparágakban, ipari–tercier tevékenységekben (egészségipar, kreatív ipar);
- a válságkezelés szempontjai; részben kísérlet az új válságidőszakban kiemelkedően sikeres német modell egyes elemeinek lemásolására vagy átvételére;
- a kapitalizmus-változatok elméletének érvrendszerére rímelő, a kelet-ázsiai fejlesztő államok tapasztalatait hasznosítani kívánó és a keleti piacok felé való nyitást szorgalmazó elképzelések;
- a hazai vállalkozások helyzetbe hozására és az import kiváltására, egyben magas exportteljesítményre törekedő „neomerkantilista” elképzelések;
- az új európai uniós iparpolitikák megvalósítása és az uniós források lehívása (amely a társfinanszírozás révén le is kötötte a fejlesztéspolitika forrásait).

Összességében a fejlesztéspolitikát egyszerre jellemezte az adaptáció, az egyenes átvétel, valamint – megfelelő források híján és súlyos külső kényszerek szorításában – a cselekvésre nem váltható célok retorikai megfogalmazása. Látnunk kell azt is, hogy mint lenni szokott, a fejlesztési célok nem azonosak a politikai cselekvéssel, mint ahogy az utóbbiak sem a megvalósult eredményekkel: a válság és a pénzügyi konszolidáció kényszere igen szűk mozgásteret

hagyott a kormány számára. *A magyar gazdaságpolitika sokkal kevésbé volt különutas, mint akár támogatói, akár ádáz kritikusai hirdették; pontosabban különutas jegyei nem az iparpolitika újjáélesztésében mutatkoztak meg.* A válság hatására maga az Európai Unió is jelentős fordulatot tett meg az 1990-es, 2000-es évek fejlesztéspolitikai szemléletéhez képest; sokkal nagyobb hajlandóságot mutatott az iparfejlesztési célok támogatására. Ami a keleti külpiacok felé való nyitást illeti, ezt a nyugati vállalatokon kívül Közép-Európa más országai is megtették; sőt, a cseh és lengyel vállalatok évekkal megelőzték a keleti piacokról egykor megfontolatlanul kivonuló magyarokat. Ha az újraiparosítási tervek mélyére tekintünk, voltaképpen akkor sem látunk mást, mint egy programot egy évtized gazdaságpolitikai mulasztásainak ledolgozására – igaz, egy világválság sokkal fájdalmasabb körülményei között, az alacsony út szorításában, és a magyar állam működésének szokványos ellentmondásaival.

4.4.5. Románia

Románia a szovjet csapatok 1958-as kivonása után nagyobb politikai és gazdasági mozgásterhez jutott; ezt a lehetőséget azonban a pártvezetés Jugoszláviával ellentétben nem reformok meghozatalára, hanem egy nacionalista sztálinizmus felépítésére használta fel. A román gazdaságpolitika összeütközése a szovjet és NDK érdekekkel az 1960-as évek első felében vált nyilvánvalóvá, amikor egy, *Valev* (1964) vázolta elképzelés szerint a KGST-n belül Romániában az agrártermelés, a könnyűipar és az olajbázisú vegyipar vált volna meghatározóvá. A román vezetés ezzel szemben nemzeti nehéziparának komplex fejlesztését; ideológiájában a „sokoldalúan fejlett szocialista társadalom felépítését” tűzte ki (*Turnock* 1970, 1986, *Dénes–Dénes* 2000).

Az iparfejlesztés átalakuló célrendszerében Dél-Erdély helyét az ó-romániai megyék iparosítása, a kapacitások egyenletesebb elosztására és új ipari központok megalapozása volt, amelyek a folyamatosan bővített energiahálózathoz kapcsolódtak. A meglévő centrumok (elsősorban kohászat és gépipar) bővítésénél előszeretettel telepítették le a fejletlen területekről érkező munkaerőt; az intézkedések célja gazdaságpolitikai szempontok mellett a magyar és német kisebbség asszimilációja volt. Romániában a munkaerő a többi szocialista országnál mobilabb erőforrás maradt, és az iparszerkezet is az erőforrásközeli telepítésnek kedvezett. Változatlanul érvényesült a „területi profiltisztítás” 1950-es években már kudarcot vallott elve, az új telepítések kombinátszerű, egyetlen iparra koncentráló jellege, amelyek jellemzően a megyeszékhely városokban jelentek meg, miközben a többi település agrárjellegű maradt.

Románia így a tervutasításos gazdaságpolitika fenntartásának köszönhetően különösen súlyos transzformációs sokkon ment keresztül a Ceaușescu-rendszer összeomlása után. A „túlfejlesztett” – valójában elavult – energetika és nehézipar alkalmatlan volt a piacgazdasági körülményekhez való alkalmazkodásra. Bár az 1990–1994 közötti recesszió Romániában volt a legkisebb mértékű (Molnár 2010), az ipari foglalkoztatás 2004-ben a rendszerváltás szintjének felét sem érte el. Ezzel Románia a térség legjobban dezindusztrializálódott államává vált (még a háború sújtotta Szerbia is megelőzi). Az átmenetben a terciér szféra gyenge felszívó képessége miatt az ipari munkanélküliek egy része vidékre áramlott, visszatért az agráriumba, poszttradicionális ruralizáció ment végbe (Kovács 2003, Molnár 2010). 1991 és 2000 között 27 ezer főről 83 ezer főre emelkedett az urbánus-rurális irányú migráció, míg az ellentétes irányú 132 ezerről 48 ezerre esett vissza (Maniu–Kallai–Popa 2001).

Az iparosodás, majd az ipari válság tetemes társadalmi és környezeti károkkal járt. Románia szinte összes ipari térsége depressziós jelenségeket mutatott, a legnagyobb összefüggő problémák azonban a Zsil-völgyében és Vajdahunyadon jelentkeztek. 1989-ben itt koncentráldott a szénbányászat 90 és a vasérctermelés 65%-a. Bár az 1970-es évektől a nagyvárosi centrumokban bizonyos mértékű diverzifikáció zajlott le, a két térség erős monofunkcionális jelleget mutatott. Az elhúzódó és mély válság után 1997-től a Világbank segítségével bányabezárási programot dolgoztak ki, amely során elsősorban előnyügdíj-konstrukciókkal és magas végkielégítésekkel valamint átképzési csomagokkal, mikrohitelekkel és a bányaterületeken kialakított inkubációs centrumokkal igyekeztek csökkenteni a foglalkoztatást. Bár a tervszociális komponenseit végrehajtották, a helyi fejlesztés dimenziója fejletlen maradt. A Zsil-völgyön és Vajdahunyadon kívül Brassó ipari koncentrációját, Pitești – Targoviște – Ploești vidékét, a Bánát és Olténia bányavidékeit sorolják a legjelentősebb ipari válságtérségek körébe, de problémákkal küzd a romániai megyék több mint fele (Horváth 2003a).

Az ország iparszerkezetében sokáig nagy súlyt képviselt, és a fejlett régiókon kívül ma is jelentős foglalkoztató a textilipar. Átalakulását hátráltatta, hogy a rendszerváltás előtt egyetlen országos központ irányította, és a privatizáció után az önálló vállalati működés elsajátítása, valamint a nemzetközi kapcsolatok kialakítása hosszas tanulást igényelt. A komplexebb tevékenységek elterjedése jelentős késést szenvedett: a nagyobb vállalatok integrátori szerepének erősödése csak a 2000-es évek elején vált jellemzővé (Hunya 2002, Yoruk 2004), a nemzetközi kapcsolatok pedig elsősorban alvállalkozói szerepbe kényszerítették az iparági szereplőket (Barbuceanu 2011). A 2000-es évektől, és különösen az ország EU-csatlakozásától, az ipar szerkezetében fokozatosan csökkent a textilipar aránya; 2012-ben már

csak a beruházások 1,4%-át, az infokommunikációs technológiák részarányának harmadát vonzotta (*Ban* 2013), Barbuceanu szerint exportrészesedése 2008-ben 10%-ra mérséklődött.

A válságból való kibontakozás folyamata igen lassú volt, a beruházások az ezredfordulóig elkerülték a román ipart. A külföldi működő tőke magas koncentrációját mutatja, hogy 2001-ben a központi régió vonzotta 57,1%-át, Nyugat 10,7%-át (ennek kétharmada jutott Temesvárra) és a fennmaradó hat régió csupán 32,2%-át. 2000 és 2008 között Románia növekedési rátája közép-európai összehasonlításban is látványos volt; a gazdaságszerkezetet az újraiparosodás jellemezte, és a tőkebefektetések 41%-a az iparba áramlott; ugyanakkor a KMT 63%-a változatlanul a hídfőállás szerepét játszó Bukarest–Ilfov régiójában összpontosult (*Molnár* 2010). 2004–2005-től, az akkori magyar gyakorlat átvételével elindult az ipari parkok kialakítása. Jelenleg a parkok köre szűk, fejlettségük és szolgáltatásaik színvonala alacsony, de a munkaerőköltségek mérsékeltek, és a nagyvárosi térségekben működő erős egyetemi központok telephelyi felértékelődésükhöz vezetnek.

A román gazdaságpolitika az ezredfordulóig nem tudott kiszabadulni a deregulációs törekvések és erős etatizmus kettősségét mutató, intézményi feszültségekkel terhelt, „Közép- és Délkelet-Európa határán” fekvő „kockáskapitalizmus” fogságából; ekkor viszont fokozatosan a visegrádi országok gyakorlata és a függő piacgazdasági modell felé közeledett. Ezzel párhuzamosan az iparszerkezet is elmozdult a közepes hozzáadott értékű, komplexebb termékeket előállító, a visegrádi csoportra jellemző iparágak felé, megújítva a fémipar, a járműgyártás és a vegyipar egyes bázisait. Az állami fejlesztéspolitika elsősorban két iparágban ösztönözte az innovatív klaszterek kialakulását, a járműgyártásban (pl. a Renault bukaresti technológiai központja) és az ICT-ben (az Oracle, a Microsoft, az Alcatel-Lucent és az Intel fejlesztési bázisai), elsősorban adókedvezményekkel és adómentességgel (*Ban* 2013). A növekedés hátulütőjeként az ipar dualitása emelkedett; a korábbi, erősebb területi beágyazottsággal rendelkező iparágak mellett megtelepedő üzemek „távolodtak” környezetüktől.

Ezt a növekedési pályát az új válság rázta meg: a 2008-ban 7,5%-os növekedés 2009-ben 6,6%-os recesszióba fordult, majd lelassult; a KMT beáramlásának üteme éves átlagban a harmadára esett vissza, több iparágból kivonultak az olcsó bérszínvonal által vonzott nagybefektetők (pl. az elektronikából a Nokia, a fémiparból az orosz Mechel), a bankszektorban pedig befagyott a vállalati finanszírozás. Az állam rossz pénzügyi helyzetének köszönhetően, valamint az IMF és az Európai Unió Bizottsága nyomására a K+F és innovációs támogatások jelentős visszavágása mellett döntöttek. 2009-ben a kormány teljes egészében megszüntette a szakközépiskolák intézményét, s ezzel Románia versenyelőnyei pont ott szenvednek érzékeny veszteségeket, ahol korábban erősek voltak: a közepes fejlettségű feldolgozóiparban. Az eleve

a képzett munkaerő hiányával küzdő nyugati, elsősorban német vállalatok lobbizása 2012-ben elérte a célját: bevezették a szakképzés új, a német mintájú duális képzésre és vállalati tanuló-szerződésekre épülő rendszerét. Egyes német vállalatok, különösen Brassó és Temesvár környezetében, saját iskolákat alapítottak munkaerő-szükségleteik fedezésére (Molnár 2010, Ban 2013). A vállalati iskolák egyfajta területen kívüli státuszával Erdélybe visszatért a Német Lovagrend kora.

4.4.6. Bulgária

A szocialista Bulgáriában a reformkoncepciók és újracentralizációs törekvések a többi szocialista államnál is sűrűbben váltották egymást: 1959-ben a hruscsovi Szovjetunióhoz hasonlóan az ágazati irányítás területi elvű átszervezésével kísérleteztek; 1962-től ágazati-területi, majd fokozatosan ismét meghatározóan ágazati kontroll érvényesült; 1963-tól az indikatív tervezés bevezetése és a bolgár ipar 66 szervezetben való összevonása volt az aktuális irány. 1974-ben helyreállt a minisztériumi központi irányítása – a rákövetkező időszakban az átszervezés alapja az egész nemzetgazdaságot lefedő tíz nemzeti komplexum volt, hogy aztán 1977–1978-ban a pártvezetés ismét a decentralizáció szükségessége és a területi-termelési komplexumok felállítása mellett álljon ki (Bauer–Szamuely 1979, Najdenova–Popov 1984). Ebben a kaotikus intézményi környezetben Bulgária ipara megerősítette nehézipari karakterét, amely gyökeres, a romániaiainál is radikálisabb, csak a sztálini Szovjetunióhoz fogható társadalmi átalakulást takart: a második világháború előtt a mezőgazdaság még a foglalkoztatás 70%-át és a nemzeti jövedelem 65%-át adta, 1970-re viszont az ipar foglalkoztatási aránya megközelítette a 39%-ot (Jackson 1991). 1960–1963 között újonnan épült Szófia mellett a rendkívül gazdaságtalan Kremikovcsi-i acélmű, amely soha nem termelt nyereséget, s az 1980-as években az ország energiafelhasználásának 15%-ával mindössze a termelési érték 1%-át állította elő. A második csoport a vegyipar, gépipar és elektronika hármasa. A bolgár gazdaságpolitika különösen az utóbbit kezelte hangsúlyosan, mint a KGST-szakosodás során létrehozott egyik fő profilt, és ezen a téren viszonylag sikeres is volt: 1985-ben a termelési érték 12%-át már ez az iparág adta (Böröczfy 1975, Dinev–Misev 1981, Hunya 1987). Az ipar területi elhelyezkedése Bulgáriában hagyományosan egyenletesebb volt más országoknál; ez azonban elsősorban az alacsony fejlettségből következett. Bulgária területi különbségei még Szófia nehézipari koncentrációjának kiemelkedésével is a legkisebbek voltak a szocialista országokban.

A rendszerváltás után az ipar nagyja felépüléséhez hasonló gyorsaságú összeomláson ment keresztül. A nagyipari üzemek felszámolását nem követte a KKV-k elterjedése; a fejlet-

len térségek tőkeszegénysége és az ipari tradíciók hiánya ezt nem tette lehetővé. Az országot 1996-ig szinte teljesen elkerülte a külföldi működő tőke. A 2003-ban a beruházások 70%-át öt iparág, az élelmiszeripar, a textilipar, a fémfeldolgozás, a nem-fémes ásványkincsek és a vegyipar vonzották. A főváros kapuszerepe délkelet-európai összevetésben nem lett kiemelkedően magas; 2002-ben a KMT 56%-a Szófia NUTS 3-as szintű térségében összpontosult, de regionális szinten a Délnyugati Régió csak az országos teljesítmény másfélszeresét érte el. Más délkelet-európai országokhoz hasonlóan Bulgáriában is jelentős szerepet játszott a görög tőke; beruházásai a fővároson kívül elsősorban a görög-bolgár határ mentén jelentek meg, és kedvező modernizációs hatást gyakoroltak ezekben a térségekben. A görög tőkeexport jelentőségét láthatjuk abban, hogy a görög vállalatok a bolgár ipari termelés bővítésében és az ország délkelet-európai exportplatform szerepének javításában voltak érdekeltek, míg a nyugat-európai befektetőket az ország elsősorban felvevőpiacként érdekelte (*Totev 2005, Monastiriotis–Alegria 2011, Bitzenis–Andronikidis–Papadimitriou 2013*).

A bolgár ipar felzárkózását több súlyos, nehezen feloldható probléma hátráltatja. Már *Totev (2005)* jelezte, hogy a bolgár termékek a magas hozzáadott értékű szegmensekben voltak a legkevésbé versenyképesek, és az alvállalkozói relációkat építő munkaintenzív tevékenységekben rendelkeztek a legjobb komparatív előnyökkel – ugyanakkor az abszolút költségelőny már egyre kevésbé volt előny a nemzetközi versenyben. *Török–Csuka–Kovács–Veres (2013)* szerint az export legnagyobb hányadát a munka- és erőforrás-intenzív termékek adták 31%-kal, és még ezekben is nagyon alacsony volt a hazai hozzáadott érték. Az 1995-ben még a kivitel harmadát kitevő, magasabb szaktudást vagy technológiai szintet követelő termékek részaránya 2012-re 23%-ra esett vissza. Minden jel arra mutat, hogy Bulgária az „alacsony technológiájú szektorok csapdájába” (*low-tech sectors trap*) esett.

4.4.7. Jugoszlávia utódállamai

Jugoszlávia az 1950-es évektől sok tekintetben a szocialista reformtörekvések „modellországának” számított, miközben az 1960-as években a kettős – vállalati és területi – decentralizáció, majd a következő évtizedekben már a dezintegráció irányába mozdult el. E folyamat kiemelt állomása az 1965 júliusi gazdasági reform, amely a korábbiakhoz képest is csökkentette a szövetségi szint, s bővítette a vállalatok és tagköztársaságok döntési önállóságát. A tervezés rendszere rendkívül tagolttá vált, egyszerre volt jelen a szövetségi, tagköztársasági, nagyközségi és vállalati szinten. A várakozások azonban nem hozták meg a várt ered-

ményeket; az 1960-as évek második felében Jugoszláviának ismétlődő gazdasági zavarokkal és növekvő inflációs nyomással kellett szembenéznie. Az 1971 és 1975 közötti tervidőszakban stabilizációs intézkedésekkel próbálták megfordítani a kedvezőtlen folyamatokat; ezek három nagy irányra oszthatók (*Beck 1975*):

- az öngazgatási forma megerősítése vállalati integrációkkal,
- az alapanyag- és kitermelőipar fokozottabb fejlesztése,
- területi kiegyenlítési politika, elsősorban ipari eszközökkel.

Az újonnan letelepített nehézipar, amelynek elsődleges kedvezményezettsége Bosznia-Hercegovina volt, magas anyag- és energiafelhasználást tett szükségessé. A nyersanyagkészletek elégtelensége miatt az igényeket a világpiacról elégítették ki – a világgazdasági korszakváltás után az ellátás, különösen a szükséges energiamennyiség biztosítása tartós egyensúlyrontó tényezőként lépett föl. Jugoszlávia „megelőzte” a többi szocialista államot; válsága már az 1970-es években elkezdődött (*Beck 1975, Mihailović 1985*), 1981-ben Európa legmagasabb munkanélküliségi rátájával rendelkezett, különösen a legfejletlenebb területeken: 1990-ben a munkaképes korú boszniai lakosságnak csak 35%-a rendelkezett munkahellyel, Koszovóban pedig 1987-re a hivatalosan mért munkanélküliség elérte az 56%-ot (*De-industrialisation and its Consequences, 2002; Governance and Democracy in Bosnia and Herzegovina, 2004*).

Az ipar területi fejlődésében az 1950-es évek fejlődése ellenére a történelmi különbségek továbbélése maradt meghatározó, sőt, a „déli” tagállamok és autonóm tartományok növekedése elmaradt a fejlettebb „északiakétól”, s abszolút növekedési rátáik is erősen lecsökkentek 1965 után. *Stiperski–Lončar (2008)* számításai kimutatták, hogy az elsősorban ipartelepítéssel megvalósuló területi kiegyenlítési politikák dacára 1957 és 1988 között lényegében nem változott a tagköztársaságok relatív gazdasági teljesítménye. A szövetségi redisztribúció folyamatosan vitatott témává vált; a tagköztársaságok mindegyike folytatta önálló iparának kiépítését, amely nem munkamegosztással, hanem párhuzamosan, elaprózott kapacitásokkal valósult meg. A regionális szétagolódás folyamatait vizsgálva *Singleton–Carter (1982)* és *Mihailović (1985)* egyaránt a piaci integráció kudarcáról és a belső határok erősödéséről ír; *Stiperski* és *Lončar* adatokkal igazolja, hogy 1987-ben a termékek és szolgáltatások értékesítésében a tagköztársasági belső piacok átlagosan 67%-os, más tagköztársaságok 22%-os, a külpiacok pedig 10%-os súllyal szerepeltek. *Mihailović (1985)* álláspontja szerint Jugoszlávia „regionális politikájának” központi eleme nem a kiegyenlítés, hanem nyolc centralizmus egymás mellett élése. Vagyis: mind az egységes rendszerű gazdaság fenntartása, mind a fejlettségi különbségek enyhítése kudarcot vallott (4.14. táblázat). *Singleton–Carter (1982)* már

1982-es könyvükben felhívták a figyelmet a regionális (tagállami) különbségek és a radikális, elsősorban Koszovóban hódító nacionalizmus összefüggésére; ezen az 1954-ben Általános Befektetési Alap, 1965 után a nem túl szerencsés nevű Gazdaságilag Alulfejlett Köztársaságok és Tartományok Gyorsabb Fejlesztésének Elősegítését Finanszírozó Szövetségi Alap transzferei sem tudtak enyhíteni, bár a fejlett tagköztársaságok nemzeti jövedelmének 2%-át újraosztó ügynökség kifizetéseinek 1971–1975 között 70,8%-a, 1976–1980 között 60%-a irányult Koszovó tartományba.

4.14. táblázat

Az egy főre jutó GNP alakulása Jugoszlávia tagállamaiban és az autonóm tartományokban 1947–1980 (Jugoszlávia=100)

Tartomány	1947	1960	1970	1980
Bosznia-Hercegovina	85,6	76,0	67,6	64,9
Koszovó	50,4	37,4	34,1	29,1
Makedónia	70,6	63,9	70,0	69,0
Montenegró	93,0	64,5	77,2	71,0
„Déli” tartományok	77,2	66,3	63,1	59,5
Horvátország	104,3	119,2	123,6	126,2
Szerbia	100,3	96,5	96,5	98,3
Szlovénia	163,3	180,4	193,7	203,6
Vajdaság	99,8	107,9	107,4	110,4
„Északi” tartományok	109,9	116,5	119,6	123,5

Forrás: Lackó 1984, 145.

A szocialista időszakban a tagköztársasági befelé fordulás ellenére létezett egyfajta szövetségi szinten érvényesülő gazdasági specializáció; Szlovénia gépipari, a Vajdaság mezőgazdasági, Bosznia-Hercegovina színesfém-bányászati és hadiipari, Szerbia járműgyártási és hadiipari komplexumai egyaránt voltak a továbbélő történelmi örökség és az erőforrások közelségére alapozó, illetve szociális (végső soron területpolitikai) szempontokat követő ipartelepítés eredményei. 1990 után a belsőből külsővé váló kapcsolatok évekig a mélypontra estek és a szövetségi piac megszűnése mellett a korábbi specializációk gyengülését, termékláncok szétesését eredményezték.

4.4.8. Szlovénia

Szlovénia az egykori jugoszláv tagköztársaságok között a leggyorsabb átmeneti formát képviseli. Az örökölt ipar modernsége és az állam homogenitása miatt az ipari válság nem volt sem kiterjedt, sem túlzottan mély. Elsősorban Maribor és Podravska térség nézett szembe nehézségekkel. Az 1970-es évektől kialakult magas autonómia és a nyugati piacokon való hagyó-

mányos jelenlét (amely a rendszerváltás idejére elérte az export háromnegyedét) valamelyest enyhített a délszláv piacvesztés sokkján. A fém-, gép- és textilipar eltérő módon élte át a visszaesést; az utóbbi csökkenő szerepét a vegyipar és az optika-elektronika növekvő részaránya pótolta, miközben az első kettő nem veszített jelentőségéből (*Kavaš–Koman 2003, Marot 2010*).

Szlovénia az átalakulás speciális, a visegrádi országoktól is eltérő útját követve kezdetektől a külföldi működő tőke kisebb szerepvállalásával, a hazai tulajdonú ipar magasabb szegmenseivel jelent meg a nyugati piacokon. A kapitalizmus-változatok elméletének tipológiája (6.1. táblázat) alapján inkább sorolható a koordinált, mint a függő piacgazdaságok körébe. Az 1990 előtti időkig visszanyúló tradíciók és az ipari termékek magas hazai feldolgozottsága a korai európai integráció motorjává vált, és bár a hazai és külföldi tulajdonú vállalatok eltérő termelékenységé miatt megfigyelhető volt a duális iparszerkezet, a közép-európai átlagnál kisebb különbségekről van szó. A külföldi beruházások telepítési tényezői között sem az alacsony bérszínvonal, hanem már az 1990-es években a minőségi tényezők játszottak szerepet, így a tőke-, majd tudásintenzív versenyképességi formák terjedtek el (*Rojec–Jaklic 2002*). A vállalatok finanszírozásában oroszánrészt vállalt a gyors konszolidáción áteső erős, hazai tulajdonú bankrendszer (*Gál 2010a*).

Szlovénia iparpolitikájában az 1999-es év hozott fordulatot. Az ekkor elkészült tervdokumentum felismeri a félperiférikus fejlődés kockázatait, és célként a magas hozzáadottértékű, minőségi, innovatív iparágak támogatását emeli ki. A kidolgozott stratégia négy pillérre: a gazdasági háttérre, a jó szabályozási környezetre, a tőkeexport- és import két oldalára, és a területileg kiegyensúlyozott fejlődésre koncentrál. Már 2001-ben 2001–2006-ra szóló, tehát az EU-csatlakozás előtt életbe lépő Nemzeti Fejlesztési Tervet dolgoztak ki. Ez, és a Szlovén Gazdaságfejlesztési Stratégia szolgált a nemzeti fejlesztéspolitika alapjául. A dokumentumokban továbbra is az iparszerkezet javítása (az új iparágak részarányának növelése) és a klaszterfejlesztés kapott prioritást. A 2007–2023 közötti hosszú távú feladatokat kijelölő terv a munkaintenzív ipar magas részarányának veszélyeire hívja fel a figyelmet – a cselekvési tervben kilenc növekedési pólust jelöl ki Szlovénia területén, ahol lerakhatók a tudásalapú gazdaság alapjai (technológiai parkok, kutatóintézetek, inkubációs központok stb.). A teljes feldolgozóipar GDP-részesedésének növelését a koncepció nem támogatta (*National Development Plan [of Slovenia] 2001–2006 2001, Steiner 2003, Slovenia's Development Strategy 2005, Resolution on National Development Projects for the Period 2007–2023 2006*). 2005-ben Nemzeti Reformprogram a Lisszaboni Stratégiai Célok Elérésére címen újabb kulcsdokumentum készült, amely a KKV-k innovációhoz való hozzájutására, az

egyetemi és üzleti szféra közötti innovációtranszferre, továbbá a finanszírozási formákra (kockázati tőke, bankhitelek) összpontosított (*Bučar–Rojec* 2009); a klaszterfejlesztés helyett szektorális K+F és innovációs célok kaptak támogatást (*Török–Csuka–Kovács–Veres* 2013). A fejlesztéspolitikát összességében az endogén növekedés és magas innovációtartalom felé való törekvés jellemzi, amelyet a policentrikus fejlődés erős hagyományai is támogatnak (*Marot* 2010).

A működő ipari parkok a „technológiai park” nevet viselik, de inkább inkubációs és innovációtranszfer-szervezeteknek tekinthetők, országosan hatot tartanak számon. Foglalkoztatásuk alacsony, de a települt tevékenységek aránylag magas technológiai színvonalúak. A többi közép-európai országnál magasabb a hazai vállalkozások szerepe, ami elsősorban Szlovénia kedvező ipari örökségéből és hagyományosan magasabb polgárosodottsági szintjéből adódik. Az iparterületek mellett az országban négy technológiai park (Ljubljana, Maribor, Muraszombat, Šempeter pri Gorici) és hat technológiai inkubátor (Celje, Ljubljana, Maribor, Koper, Sežana, Zagorje ob Savi) működik (<http://www.stp.uni-mb.si/>).

A szlovén ipari átalakulás problémái kevésbé súlyosak, mint a térség többi országában, de érvényes az az állítás, hogy ami posztszocialista összehasonlításban kiugróan versenyképes, az a nyugat-európai országokhoz mérten már gyengébb teljesítményt takar. A gépipar és egyes innovatív ágazatok modernizációja mellett a hagyományos iparágak alacsony termelékenységgel, a versenyképes közép vállalatok hiányával és romló piaci pozíciókkal küzdenek; a nyugati piacokon alacsony teljesítményt mutatnak, az ex-jugoszláv és más keleti piacokon viszont már nem rendelkeznek korábbi költségelőnyeikkel (az élelmiszeriparra lásd *Majkovič–Bojnec–Turk* 2007, a textiliparra *Kovač–Semolič–Završnik* 2009, a fa- és asztalosiparra *Kocjančič–Bojnec* 2011). A közepes jövedelmű fejlődési csapda nem csupán elérte a szlovén ipar jelentős részét, hanem annak visszaszorulásához is vezetett – így növekedési tartalékainak kimerülésével az ország sem endogén, sem KMT-vezérelt formában nem volt képes kihasználni a 2000-es évek közepének újraiparosodási folyamatait. A válság nem vezetett a területi különbségek számottevő emelkedéséhez: *Banerjee* és *Jesenko* (2014), de *Mörec* és *Raškovic* (2011) a KKV-szektor tőkefinanszírozási problémáit hangsúlyozza: a kisvállalkozások eredendően nehezen jutottak hitelekhez a magas fedezetet elváró, erősen kockázatkerülő szlovén bankrendszerben, a válság éveiben pedig nem részesültek a puha költségvetési korlátok nagyvállalatok által élvezett előnyeiből.

4.4.9. Horvátország

A horvát ipar csökkenő exportteljesítménye már az 1980-as években súlyos visszaesést szenvedett; az eladatlan termékkészletek problémáival terhelt, lemaradó technológiai színvonalú vállalatok nagy része az évtized végére fizetéseképtelenné vált, amit a szovjet és jugoszláv felvevőpiacok elvesztése, majd a gazdaságszerkezet háború alatti stagnálása súlyosbított. A gazdaság normálállapotává egy alacsony szintű egyensúly vált, az új vállalati finanszírozás rendkívül kemény költségvetési korlátai visszavetették az ipari beruházásokat (*Družić 2007*).

A hagyományos iparágak válsága két területen összpontosult: a kohászatban és a hajóépítési iparban. A hajóépítés a háborúk idején jelentősen visszaesett; a part menti városokban 7 nagy, 14 közepes és 352 kisüzemet, összesen 16 ezer foglalkoztatottat érint. A veszteséget termelő iparág konszolidációjára két jelentősebb kísérlet történt. Az 1999-es feltőkésítési és modernizációs program nem tette nyereségesé az állami nagyvállalatokat, így 2006-tól további forrásbevonással és az egyes üzemek szerkezetváltási stratégiáinak kidolgozásával elkezdődött az üzemek privatizációra alkalmas állapotba hozása. A 2010-es céldátumra a recessziós világgazdaságban nem érkezett be elég megfelelő ajánlat, így a horvát hajóépítés kálváriája folytatódott (*Pretpristupni Ekonomski Program 2007, Kersan-Škabić 2009*). Sziszeken, a horvát kohászat központjában 1988-ban még közel 14 ezer embert foglalkoztató vasgyár már 1991-ben csak 4800-at tartott meg, s 2003-ra belőlük is csak 1300 maradt; a környező területek a háború alatt elveszítették kiegészítő iparágaikat, majd a szerb szakértelmiség menekülésével emberi erőforrásaik egy részét is. A destruktív dezindusztrializáció folyamatai az ipar mellett a térség fejlődési potenciálját is kedvezőtlenül érintették; az 1989-es 75 ezer ipari állásból nagyjából 39 ezer véglegesen elveszett (*Braičić 2005, Braičić–Stiperski–Njegač 2009*). Sziszek iparának második támpillére így a vegyipar, egyrészt a MOL–INA tulajdonában lévő, mintegy kétezer főt foglalkoztató, az országban első helyet elfoglaló olajfinomító, másrészt a mezőgazdaságban használt vegyipari termékekre összpontosító kutinai Petrokemija révén (*Páger 2013d*).

A tőkebeáramlás késve, a 2000-es évek „délkelet-európai” hullámában indult meg, majd 2008-ban jobbra el is apadt. A KMT-beruházásokban a vegyipar, fémipar, gépgyártás és az elektronika vonzereje volt kiemelkedő, de ez elsősorban privatizációs ügyletekben, és nem zöldmezős beruházásokban jelentkezett. A külföldi, elsősorban német, osztrák, olasz és szlovén beruházókat Horvátország inkább piacként, mint ipari telephelyként érdekelte. Északnyugat-Horvátország, főként a főváros kapuszerepe és tetemes székhelyhatása letagadhatatlan az 1997 és 2007 közötti beruházások 79,4%-ával, miközben a dél-pannóniai országrész részese-

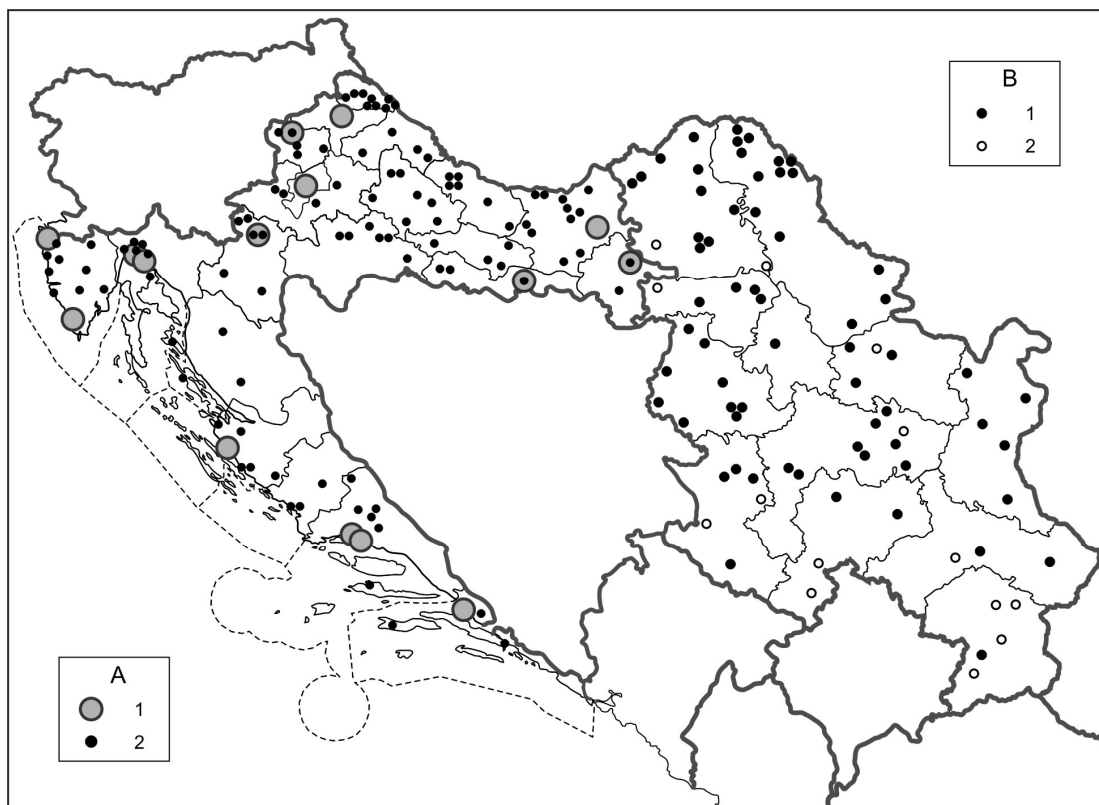
dése mindössze 2,4%-ot tett ki (*Škuflić–Botrić* 2008). A legfőbb regionális szinten jelentős kis- és középvállalkozásokkal szemben a vezető gépipari cégek szinte kivétel nélkül a főváros körül összpontosulnak (*Páger* 2013d).

Horvátország, bár mutatói általában alulmaradnak a visegrádi országcsoporthoz képest, nagyobb szerkezeti hasonlóságot mutat velük, mint Délkelet-Európa államaival. Az ipar technológiai színvonala eltérő regionális képet mutat: Zágrábban megjelentek egyes csúcstechnológiák, míg Közép- és Északnyugat-Horvátországot a közép- és alacsony technológiájú iparágak egyensúlya, Dalmáciát és Kelet-Horvátországot az alacsony technológiájúak túlsúlya jellemzi. Jellemző az is, hogy 2001 és 2005 között az ipar növekedése az alacsonyabb technológiákat képviselő szegmensekben volt a legjelentősebb és a csúcstechnológiában a leggyengébb, ami újraparosodásra, de romló iparszerkezetre és az iparfejlődés térbeli különbségeinek növekedésére utal (*Mikulić* 2009). A külkereskedelmi deficit egy-két sikerágazatot leszámítva a magas hozzáadott értékű iparágakban volt a legmagasabb, és az alacsony hozzáadott értékűekben (nyersanyag- illetve munkaintenzív termelési formák) a legalacsonyabb; 1990 után a korábban sikeres ágazatokban gyakran despecializáció, a korábbi versenyképesség elvesztése ment végbe (*Buturac* 2009). A nemzetközi munkamegosztásban Horvátországot a K+F és innovációs tevékenységek szerény szintje jellemzi. Az innováció terjedése elsősorban nem formális kutatás, hanem vállalkozások közötti, kis lépésekre alapozó együttműködés keretében valósult meg (*Aralica–Račić–Redžepagić* 2009).

Mind Horvátországban, mind Szerbiában kialakult az ipari parkok egész országot lefedő hálózata (4.22. ábra). Horvátországban az ipari parkok szolgáltatásait nyújtó vállalászási övezetek nagyobb száma jellemző (106 övezet), de rajtuk kívül tengeri, folyami és légikikötők mellett illetve egyes főközlekedési utak mentén (a horvát–szlovén, horvát–szerb határok közelségében és Dalmáciában) 15 szabadkereskedelmi övezetet is létrehozta, és bennük adókedvezményekkel illetve részleges adómentességgel ösztönzi a vállalkozások letelepedését. Közülük 2006-ban Eszéken, Slavonski Brod-ban és Splitben folyt termelő tevékenység, de míg az első kettő 900 illetve 1200 főt foglalkoztatott, az utóbbi mindössze 220-at (<http://zone.mingorp.hr>; *Sheane* 2006).

4.22. ábra

Vállalászási övezetek és ipari parkok Horvátországban és Szerbiában

Jelmagyarázat: A – Horvátország, 1 = szabadkereskedelmi övezet, 2 = vállalászási övezet; B – Szerbia, 1 = ipari park, 2 = tervezett ipari park.

Forrás: <http://zone.mingorp.hr> és Strategija Prostornog Razvoja Republike Srbije 2009 – 2013 – 2020, 2009 adatai alapján a szerző szerkesztése.

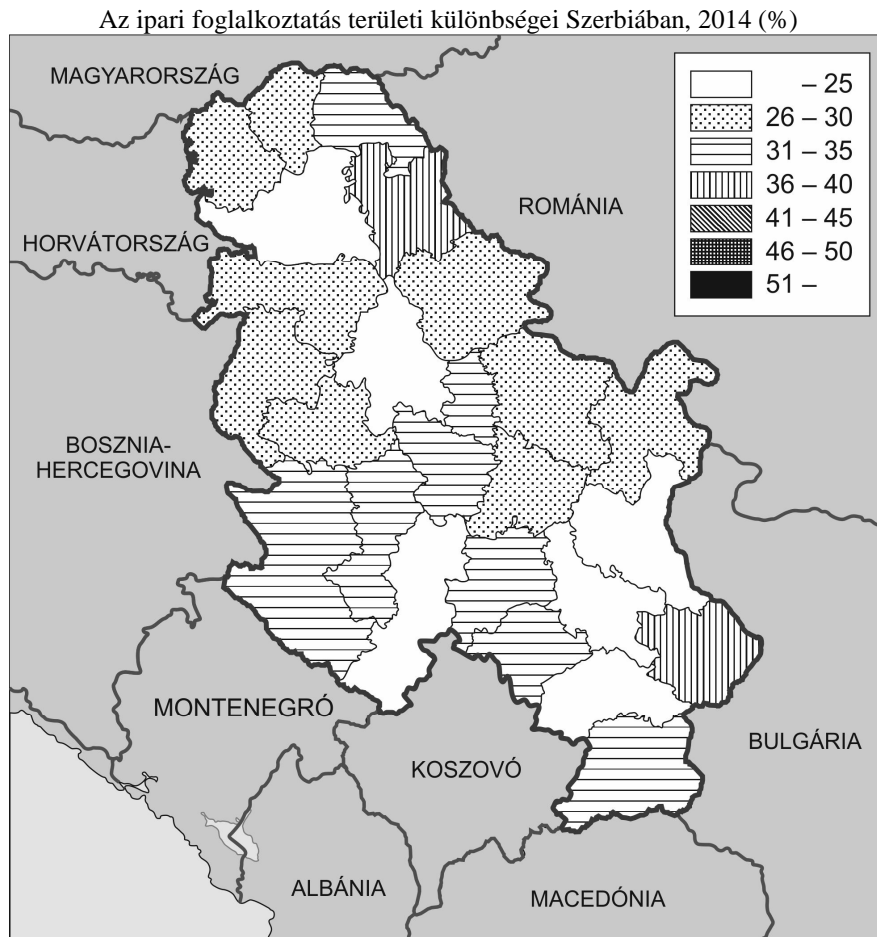
4.4.10. Szerbia

A rendszerváltás utáni Szerbiában a nehézipar centrumai, Kragujevac (jármű-, gép- és hadiipar), Bor és Majdanpek (színesfémhányászat, kohászat), Priboj (busz-, tehergépjármű- és harckocsigyártás) és Loznica (vegyipar, járműipar, textilipar) súlyos leépülésen mentek keresztül, míg az ipar legsikeresebb központjaivá a belgrádi agglomeráció és Újvidék váltak. A Vajdaságban, ahol a 2002-es ipari termelés csak az 1989-es csúcspont 47%-át érte el, az ezredforduló után az országos átlagot meghaladó növekedést ért el, de ebben nem a modern feldolgozóipar, hanem az alacsony technológiai színvonalú, kétharmadrészt a volt jugoszláv piacokra termelő iparágak voltak meghatározóak (Belanka 2007, Nagy–Miletić–Todorovic 2009, Strategija Prostornog Razvoja Republike Srbije 2009 – 2013 – 2020, 2009).

A dezindusztrializáció teljes ipari centrumok eltűnését jelentette: Szerbián belül 1996 és 2008 között a 20–50 ezer főt foglalkoztató ipari központok száma nyolcraól egyre (Újvidék), a 10–20 ezer főseké 17-ről négyre (Szabadka, Pancsova, Kragujevac és Niš), az 5–10 ezer főse-

ké 26-ról 18-ra, az 1–5 ezer főseké pedig 125-ről (Koszovó adatai nélkül) 55-re esett vissza (Zeković 2009; 4.22. ábra).

4.23. ábra

Forrás: Municipalities and Regions of the Republic of Serbia 2014 adatai alapján a szerző szerkesztése

Az egy főre eső ipari hozzáadott érték terén Belgrád, Dél-Bánát, Nyugat- és Dél-Bácska, valamint a délkeleti Pirot mutatta a legmagasabb értékeket, azonban szerkezeti megoszlásukból kitűnik, hogy a fővárosi agglomerációkra jellemző, innovatív iparágakkal is rendelkező Belgráddal és Újvidékkel szemben a Vajdaságban az alacsony technológiai szegmensbe tartozó iparágak nyújtottak – országos összehasonlításban – jó teljesítményt (Belanka 2007). Ez nem az adott ipartípusok magas versenyképességének a jele, hanem annak, hogy a közepes és magas szegmensekbe sorolt iparágak még annyira sem képesek jelentős hozzáadott érték előállítására. Az ipari parkok hálózata (4.22. ábra) 64 elemű; az országos területfejlesztési stratégia az elmaradott, elsősorban dél-szerbiai területeken állami források bevonásával 14 új ipari park létrehozását szorgalmazta (Strategija Prostornog Razvoja Republike Srbije 2009 – 2013 – 2020, 2009).

5. Átalakulási forгатókönyvek Közép-Európában

5.1. Felső-Szilézia: klasszikus átalakulási út egy nagyvárosi régióban

5.1.1. A régió fő adottságai

Felső-Szilézia nem csupán Közép-Európa egyik legiparosodottabb térsége, hanem a klasszikus szénre és acélra alapozott ipari társadalom egy korai magterülete is. Fejlődése a felosztott Lengyelországban a porosz, osztrák és orosz birodalom eltérő keretei között zajlott le; nagyhatalmi ütközőzóna-szerepe mind a XIX., mind a XX. században etnikai, politikai és gazdasági konfliktusok terévé tette (Cymbrowski 2004), és ez az örökség mindmáig megmutatkozik a régió erős belső differenciáltságában, amely időnként teremtő sokszínűségként, időnként bénító széttagoltsággként jelentkezik. A XIX. század második felében Szilézia a kor mércéjével rendkívül fejlett övezet volt, ahol az ipar csúcstechnológiákat alkalmazott, és ahol egyben jelentős tökekkoncentráció ment végbe. Kontrollálatlan növekedése európai léptékben is ritkaságszámba menő térszerkezetet hozott létre, amely csak a Ruhr-vidékhez vagy (kisebb mértékben) az angol Midlandshez hasonlítható. A szocializmus alatt a korábbi ipari fejlődési út konzerválódott; ez a stratégia az egyoldalú nehéziparfejlesztésben (és a követő jellegű urbanizációban) vélte megelni a fejlődés egyedüli üdvözítő útját, s nem ismerte fel a világgazdaságban végbemenő változások jelentőségét. Így a rendszerváltás idejére rendkívül mély gazdasági válság alakult ki, amelyhez a természeti és lakóköznyezet nagyfokú degradációja, továbbá a társadalmi élet patológikus jelenségei (magas halandóság, szegregáció, gyenge és önállótlán közösségek) társultak.

A tér fő jellemzője az erős széttöredezettség: rendkívül eltérő eredetű, minőségű és állapotú településrészek találhatók egymás közvetlen szomszédságában, és a városok halmazából kialakuló, nagyvárosi jegyeket is mutató városeeegyüttes (konurbáció) minden szintjén magában hordozza ezt a sokféleséget. A töredezettséget a következő fő területi dimenziókban ragadhatjuk meg:

- A porosz, osztrák-magyar és orosz befolyási övezetek eltérő kulturális és gazdasági vonásai részben máig élnek: megfigyelhető pl. a városeeegyüttes keleti részeinek (Dąbrowa-medence) gyenge intézményellátottsága de magasabban képzett lakossága, vagy a nyugati, egykor porosz szférába tartozó városok kiemelkedő technológiai kompetenciája.
- A Sziléziai vajdaság önmagában erősen tagolt (5.1. ábra): a magasán urbanizálódott felső-sziléziai konurbáció, az erősebb agrárjellegű, fejletlen Częstochowa, Rybnik

szénbányász körzete és az autóipara ellenére elmaradott Bielsko-Biala négy pólus egyetlen vajdaságon belül (*Klasik–Heffner* 2001), és szerkezeti, egyben politikai megosztottságának egyik forrása. A méretkülönbségek a magyar városhálózat aránytalanságát idézik: a konurbáció 2,7 milliós, és a régió belüli ellenpólusok 176–240 ezres lélekszáma közötti nagyságrendi különbség egyértelműen az előbbi irányba billenti az erőegyensúlyt, a vidékies területek pedig teljesen marginalizálódtak.

- A városeyüttest tagoló különbségek a városok eltérő fejlődési pályáiból, valamint a rendszerváltás után már a városeyüttes szintjén végbemenő gazdasági, társadalmi és intézményi differenciálódásból fakadnak. A városeyüttes több kísérlet ellenére politikailag megosztott maradt; az önkormányzatok önálló politikája párhuzamos fejlesztéseket és folyamatos konfliktusokat eredményez.
- Végül a városokon belüli töredezettség forrása a bányászat és ipar szükségleteit követő, a hagyományos városmorfológiától elütő jegyeket viselő városépítés, az épületállomány eredeti sokszínűsége és (a korábban szlömösödés, környezeti károk és alábányászás, majd piaci revitalizáció és közösségi rehabilitáció által befolyásolt) mai állapota, amely akár háztömbök között is radikális különbségeket eredményez, és radikálisan mozaikos tereket hoz létre.

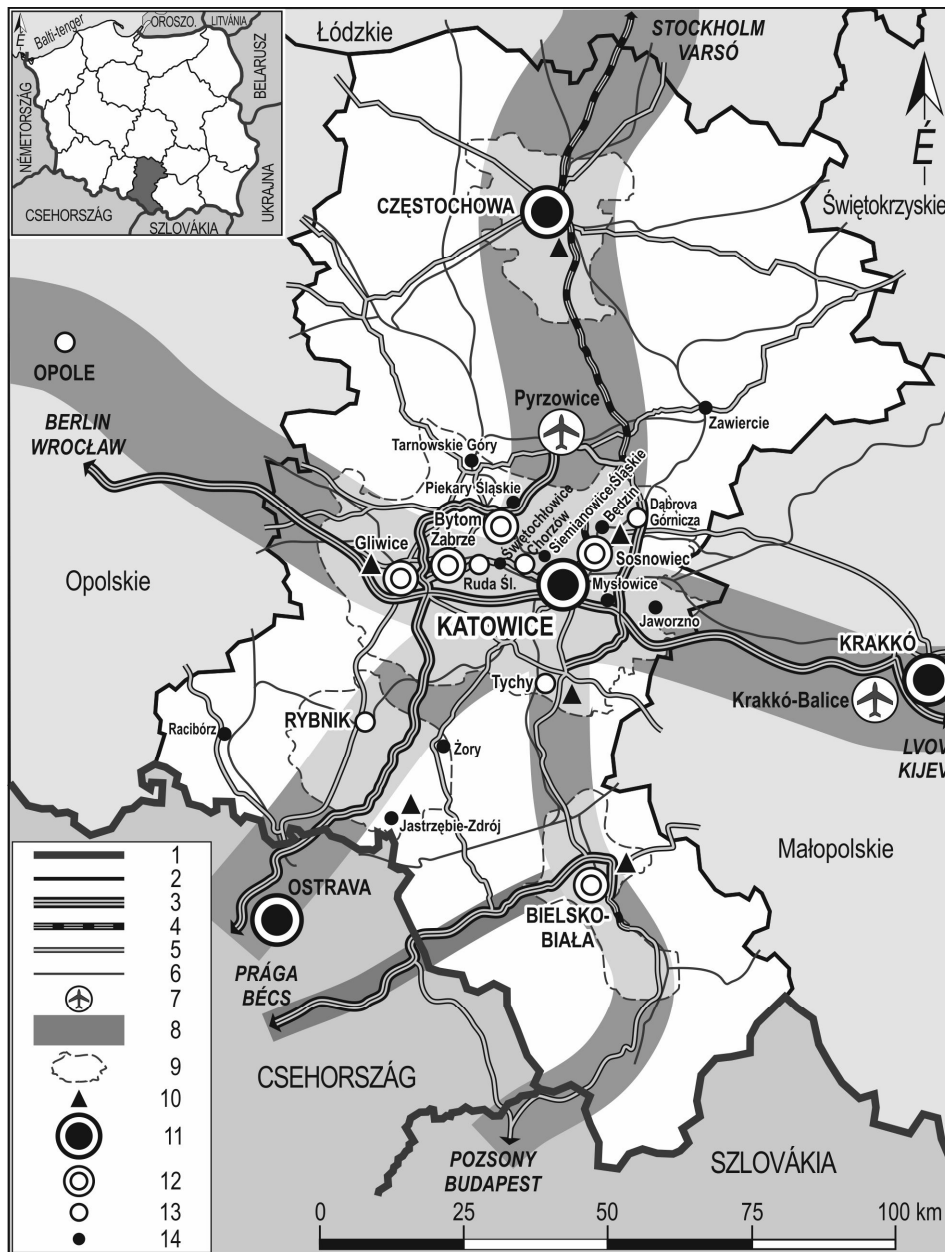
A városi terek fragmentációja nem csak térben megjelenő, hanem időbe is beágyazott jelenség. A birodalmak, külső függőségi viszonyok és ideológiák váltakozása a radikális várostervezés felé orientálta a városeyüttes döntéshozóit: a megvalósult fejlesztések és visszafertészek (városépítés és tudatos városrombolás) a szimbolikus terek és időnként városi funkciók szabad felülírásán nyugodtak. A városmorfológiát máig befolyásolják a korábbi döntések következményei (*Murzyn-Kupisz–Gwosdz* 2011, *Chmielewska* 2012).

A második világháború után Felső-Szilézia dilemmája a lengyel területi fejlődés legellentmondásosabb kérdései közé tartozott. A gazdaságpolitikában két ellentétes törekvés érvényesült: a meglévő iparvidékek továbbfejlesztésére törekedtek, miközben súlyukat a területi kiegyenlítési politika eszközeivel igyekeztek csökkenteni. Ennek megfelelően az eredmények is vegyesek voltak: 1950–1955 között Lengyelország ipari termelésében a régió súlya 32,3%-ról 23,5%-ra mérséklődött (*Cymbrowski* 2004), de egyértelmű vezető szerepét továbbra is megtartotta. *Zawadski* (1965) adatai szerint 1951–1960 között az ipari beruházások 54%-a három vajdaságba (Katowice, Krakkó, Wrocław) koncentrálódott.

5.1. ábra

Felső-Szilézia agglomerációi, főbb települései és területi kapcsolatrendszer

Jelmagyarázat: 1 – államhatár; 2 – vajdasági határ; 3 – autópálya; 4 – tervezett autópálya; 5 – főútvonal; 6 – vasútvonal; 7 – repülőtér; 8 – nemzetközi térkapcsolatok; 9 – városegységes és agglomerációk határa; 10 – különleges gazdasági övezet; 11 – 250 ezer fő fölötti város; 12 – 150 ezer fő fölötti város; 13 – 100 ezer fő fölötti város; 14 – 50 ezer fő fölötti város.

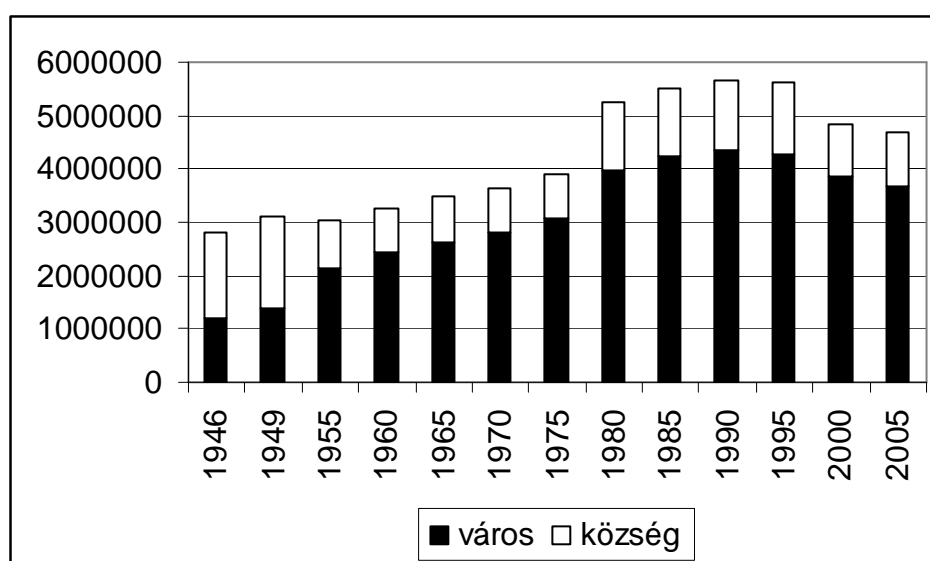
Forrás: A szerző szerkesztése.

A továbbfejlesztés következményeképp Felső-Szilézia a magas bázisértékekhez mérten is óriási növekedésen ment keresztül: 1949 és 1960 között a városi népesség 1,4 millió főről 2,4 millióra, az iparban foglalkoztatottak száma 605 ezerről 868 ezerre emelkedett. A betelepülés rendkívüli nyomást gyakorolt a város- és infrastruktúrafejlesztésre, amely a szocialista időszakban mindvégig követő jellegű maradt (5.2. ábra). Az 1970-es évek beruházási hulláma

új betelepülési folyamatot indított el, amely ismételt túlszűfolttságot, a rekonstrukcióból kimagradó régi lakónegyedekben leromlást és szegregációs folyamatokat eredményezett (a kérdésről lásd még *Szczepański* 1993, *Wódz* 1993 és *Drobniak–Polko* 2004). Az állami fejlesztéspolitikai preferenciái nagyon erős külső kontroll alatt érvényesültek: más szocialista ipari térségekhez hasonlóan a régió lakói sokszor „belső gyarmatosításként” értékelték a kiszemelt ágazatokat és dolgozókat magas beruházásokkal és bérekkel honoráló, de minden más területet elhanyagoló, a fővárosból vezérelt politikát (*Szczepański–Cybula* 1998).

5.2. ábra

A városi és vidéki népesség alakulása Felső-Sziléziában 1946–2005

Forrás: Nemzeti statisztikai évkönyvek alapján a szerző számításai.

Az urbanizáció ellentmondásossága mellett az államszocializmus számára az egyoldalú gazdaságszerkezetből következő, elsősorban a nőket sújtó rejtett munkanélküliség jelentette a legfontosabb gondot. Más szocialista országok gyakorlatához hasonlóan itt is alternatív munkaintenzív (könnyűipari, elektronikai stb.) iparágak letelepítésével próbáltak új állásokat teremteni, de ezek nem hozták meg a tőlük várt eredményeket. Az 1960-as évektől megindult területi kiegyenlítési kísérletek ellenére a legnagyobb nemzeti beruházás mégis az 1972-től épített Huta Katowice acélmű volt, amely még egyoldalúbbá tette a régió gazdaságszerkezetét.⁴¹ Az acélvertikum bővítése és rekonstrukciója mellett bizonyos szintű diverzifikációra törekedtek (elektronika, gépipar, autógyártás), de 1975-től az új ágazatok jelentősége ismét csökkent, visszatértek a kőszénbányászat és acéltermelés extenzív növeléséhez. A környezeti

⁴¹ Az államszocialista időszak sajátos telepítési tényezőjeként a gyár Edward Gierek, a LEMP első titkárának szülőfalujában épült fel.

szempontok teljes elhanyagolásának köszönhetően a rendszerváltás idejére jelentős területek szennyeződtek el és különösen magas volt a daganatos illetve légúti megbetegedések előfordulása. A nehézipar válságfolyamatai is megfigyelhetők a periódusban; a térség iparágait magas energiafelhasználás és alacsony kibocsátás jellemezte, amit a munkaerő hatékonyabb kihasználásával próbáltak – sikertelenül – ellensúlyozni; 1980 után már felgyorsult a foglalkoztatottak kiáramlása a szénbányászatból és kohászatból (Rykiel 1986). A szerkezetváltási programok nem voltak képesek a válság enyhítésére, és a forráshiány miatt végrehajtásukra sem volt remény.

A válságkezelés, szerkezetváltás feladatait tehát rendkívül tág körben és a válságjelenségek közötti erős kapcsolatokat figyelembe véve kellett megfogalmazni. Eleinte a bajba jutott iparágak és a környezet fizikai regenerációja, majd az ezredfordulóhoz közeledve egyre inkább az új növekedési lehetőségek meglelése volt a kulcs cél; vagyis Nyugat-Európa országaihoz hasonlóan itt is megfigyelhető a válságkezelési és az általános regionális politikák közötti átmenet. Felső-Szilézia Közép-Európában egyedi regionális politikai problémákat vet fel, hiszen népessége, gazdasági súlya és urbanizációs színvonala alapján a centrumtérségekhez hasonló vonásokat mutat (5.1 táblázat), miközben gazdasági szerkezete jobban hasonlít a klasszikus iparvidékekhez.

5.1. táblázat

Felső-Szilézia fő adatai (2013)

Mutató	Érték	%
Terület (km ²)	12.333	
powiatok (LAU-1) száma	17	
gminák száma (községek)	167	
ebből városi	49	29,3
ebből vidéki	96	57,4
ebből vegyes	22	13,2
Népesség	4.599.400	
ebből városi	3.559.935	77,4
aktív	2.108.000	53,5
foglalkoztatott	1.638.600	48,3
ebből mezőgazdaság	102.000	6,2
ebből ipar és építőipar	587.000	35,8
ebből szolgáltatások	950.388	58,0
regisztrált munkanélküli	205.000	9,7
népsűrűség (fő/km ²)	373	
GDP/fő (EUR)	10.400	
Lengyelország átlagában		105,8
EU-27 átlagában (PPS)		70,0
Összes beruházás (millió zł)	27.649	
ebből ipar és építőipar	14.176	51,3
Bruttó hozzáadott érték (millió zł)	181.676	
ebből mezőgazdaság	1.619	0,9
ebből ipar és építőipar	78.142	43,0
ebből szolgáltatások	101.915	56,1

Forrás: Rocznik Statystyczny Województw 2014 adatai alapján a szerző szerkesztése.

5.1.2. Intézményfejlődés a helyi kezdeményezésektől a regionális struktúrákig

Az átalakulás első éveit – nyugat-európai válságtérsegekhez hasonlóan – a munkahelymegtartó–szociális intézkedések jellemezték (Cymbrowski 2004); az ekkor rendkívül erős Szolidaritás szakszervezeti mozgalom erős jóléti követelésekkel valamint a dolgozói tulajdon különböző formáin keresztül a menedzsmentben megvalósuló közvetlen befolyás igényével lépett föl. A térségben kialakult egy új regionális döntéshozó elit, amely a politikai pártok képviselőiből, a Szolidaritás üzemi bizottságaiból és egyházi szervezetekből állt össze, de megjelentek a sziléziai öslakosok érdekeit képviselő etnikai regionalista mozgalmak is (Geisler–Wróblewska-Jachna 2004, Baranyai 2015). Ez a konstelláció hamarosan felbomlott: a civil–nonprofit szervezetek elvesztették politikai befolyásoló szerepüket és kiszorultak a hatalomból, a szakszervezetek befolyása pedig egyre inkább pártpolitikai áttételen keresztül érvényesült. Az alulról építkező helyi és regionális törekvések hordozójává helyi politikusok mellett az önkormányzatok és a velük erősen összefonódott gazdasági döntéshozók (kamarák, vállalatvezetők stb.) *fejlesztési koalíciója* vált. Tevékenységük eredményeként kialakultak a helyi gazdaságfejlesztő intézmények első képviselői:

- Felső-sziléziai Légiközlekedési Társaság (Górnośląskie Towarzystwo Lotnicze S.A., 1991), feladata Pyrzowice regionális repülőtér kibővítése és modernizációja;
- Katowicei Nemzetközi Vásár (Międzynarodowe Targi Katowickie), kiállítóközpont;
- Felső-sziléziai Fejlesztési és Promóciós Ügynökség (Górnośląska Agencja Rozwoju Regionalnego S.A., GARR, 1992), finanszírozási lehetőségek felkutatására és fejlesztési koncepciók kidolgozására létesült, ma pedig EU-források elosztása fölött is rendelkezik;
- Felső-sziléziai Vállalkozásátalakítási Ügynökség (Górnośląska Agencja Przekształcen Przedsiębiorstw, GAPP, 1994), eredetileg ipartelemek fejlesztésére és vállalkozáspromócióra szakosodott, ma bővebb régiópromóciót is végez.

A rendszerváltás utáni regionális politika első jelentős dokumentuma Felső-Szilézia regionális gazdaságpolitikai programja (Program Regionalnej Polityki Gospodarczej Górnego Śląska, 1992). A program a recesszióból való kilábalás eszközeiként a gazdaság belső és külső kapcsolatrendszerének építését továbbá a monokultúrából kivezető húzóágazatok letelepítését említi. A program egyben megalapozója az 1995-ös *Regionális Szerződésnek*, amely 2001-es megújításáig szabályozta a regionális és nemzeti szint együttműködési kereteit és célrendsze-

rét. Ahogy az előbbi, úgy az utóbbi is úttörő jelentőségű volt Lengyelországban. Megítélése mégis ellentmondásos; míg egyesek innovativitását hangsúlyozták (Domański 2003, 2004), mások szerint meghaladott intézményépítési lépcsőfok vagy kevés haszonnal járó „regionális pótcselekvés” volt (idézi Bierwiaczonek–Zagała 2004). Területi elemzők arra is rámutatnak, hogy a szerződés felülről lefelé irányuló logikát követett, s a keretében létrejött forrástransfer-intézmények is a központi irányítás kiterjesztését képviselték.

Lengyelország 1999-ben Közép-Európában mindmáig egyedülálló regionális reformot hajtott végre, melynek eredményeként a központ és a megerősödött területi középszint között új feladatmegosztás alakult ki. A kettős hatalmi struktúra súlypontjai a miniszterelnök által kinevezett, dekoncentrált intézményekért felelős vajda, és a regionális tanács által választott, a decentralizációt képviselő marsall. Bár a központi intézményrendszer szerepe számottevő maradt, a változások során rendre a régió megerősödése figyelhető meg; ennek köszönhetően nem csupán nagyobb önállósággal rendelkezik céljai meghatározásában és elérésében, hanem sikeresen állt ellen a folyamatosan jelentkező, a gazdasági válság óta világszerte megerősödő újracentralizációs törekvéseknek is. *A regionális decentralizáció folyamata további önszerveződési folyamatoknak adott lökést; elősegítette a lokális–regionális kollektív tanulási folyamatokat. A széles és erős intézményrendszer hatékonyan lép fel az üzleti promócióban, és kedvező üzleti környezetet biztosít mind a külső beruházók, mind a régióban működő hazai vállalkozások számára.*

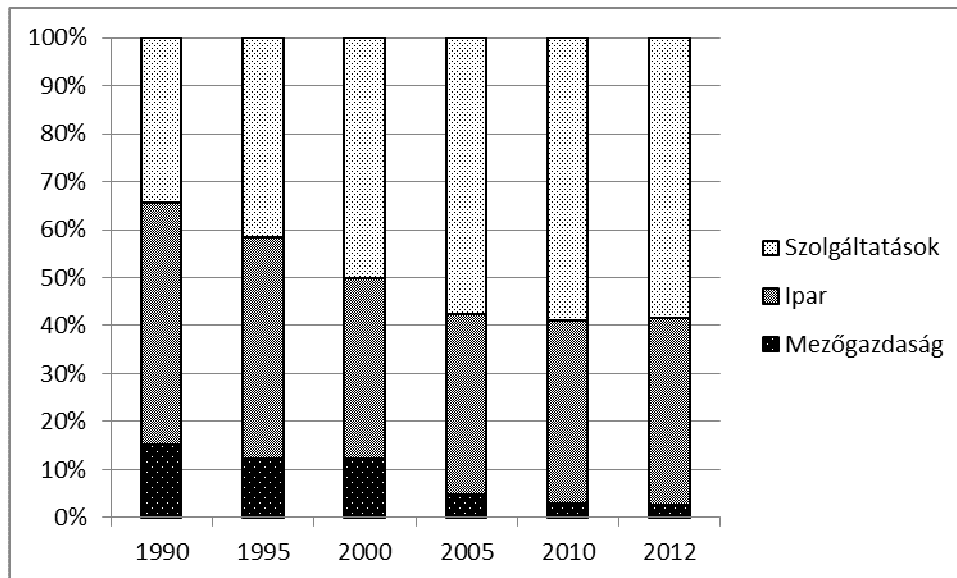
5.1.3. A szerkezetváltás irányai: megújulás és diverzifikáció

Felső-Szilézia gazdaságszerkezetét a rendszerváltás időpontjában a hagyományos ágazatok túlsúlya és a szolgáltatások alulfejlettsége jellemezte. 1990-ben az akkor még három részre oszló vajdaság 1,2 millió ipari alkalmazottjából 415 ezren dolgoztak a szénbányászatban (35%) és 103 ezren (8,7%) a kohászatban; a teljes terciér szektor mindössze 814 ezer foglalkoztatottal (az összfoglalkoztatás 34,5%-ával) rendelkezett. Az elmúlt évtizedekben a szerkezetátalakulás iránya a Közép-Európában általános terciérizáció felé mutatott, és a szolgáltató szektor vált a legfontosabb foglalkoztatóvá (5.3. ábra), de a folyamat jóval kevésbé bizonyult radikálisnak, mint más térségekben. Hasonlóan Ostrava-Karviná a határ cseh oldalán fekvő agglomerációjához (Sucháček et al. 2012), a szolgáltatások felszívó képessége korlátozott volt a munkaerőpiacon, és az ipar részaránya kb. 2000-re 37%-on stabilizálódott. Ez részben az

ipari örökség hatalmas súlyát, részben viszont a várakozásoknál sokkal jobb adaptációs képességét demonstrálja.

5.3. ábra

Felső-Szilézia foglalkoztatási szerkezete 1990–2012 (%)

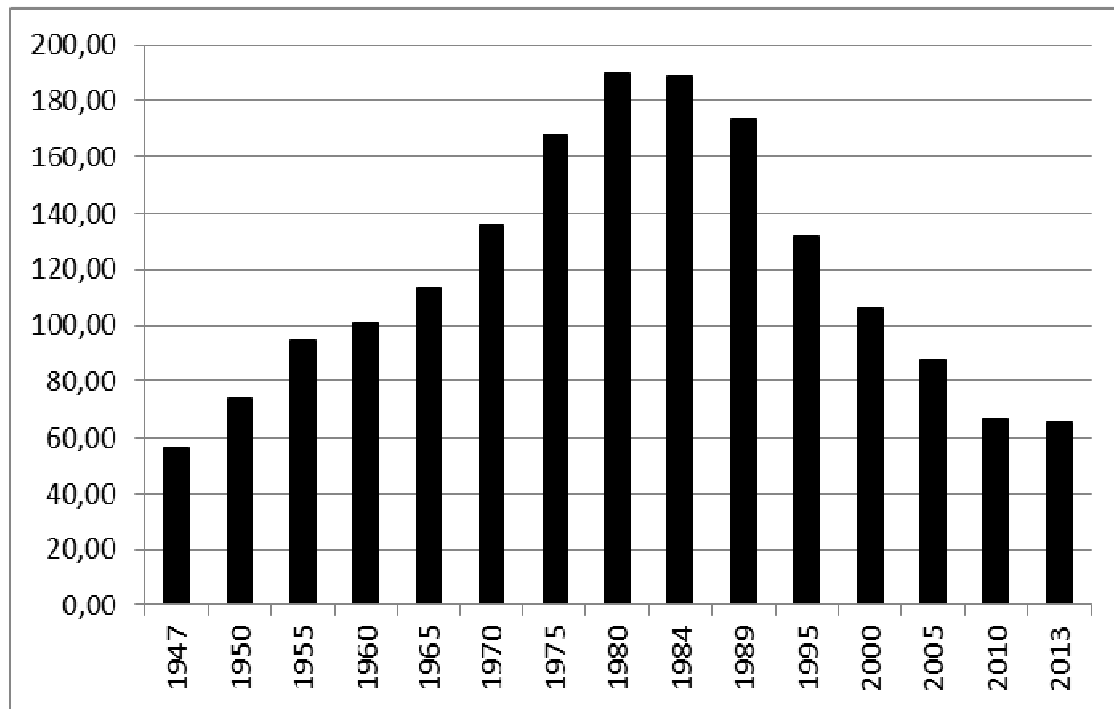
Forrás: Területi statisztikai évkönyvek alapján a szerző számításai.

A szerkezetváltás ütemét – egyben határait – jelzik a szénbányászatban dolgozók és felsőoktatásban tanulók létszámának görbéi, amelyek szinte szimbolikus jelentőségűek: az első monoton csökkenést, a második pedig monoton növekedést mutatott, és a kettő 2002-ben 135 ezer főnél találkozott. Azóta viszont nem történt jelentős elmozdulás: a különbség több mint egy évtizede minimális, és a válság alatt a bányászat ismét növelte vonzerejét. A felsőoktatás minősége sem tudta követni a városeggyüttes nagyságát – a Gliwicei Műszaki Egyetem Felső-Sziléziában a legjobb, de országosan csak a huszadik helyet érte el (*Gwosdz* 2014). Az ipar visszaszorulása (dezindusztrializáció) 1990 és 2000 között gyakorlatilag lezajlott; azóta részaránya a foglalkoztatásban stabilan 38% körüli (országosan 21%), a hozzáadott érték előállításában pedig 35% (országosan 25%). A vajdaságban koncentrálódik az ipari értékesítés 17%-a, amit csak az erős székhelyhatásból részesülő központi régió (*Mazowieckie*) képes meghaladni. Ez a három érték természetesen mind iparági, mind pedig területi dimenzióban jelentős belső szerkezeti megújulást takar. Az erős szakszervezeti háttérrel és 1990 után komoly politikai tőkével rendelkező bányász-társadalom több szerkezetváltási programban meg tudta védeni kollektív érdekeit és az állami tulajdon dominanciáját (*Zientara* 2009), miközben az acéliparban a gyors privatizációt az előnyügdíj-konstrukciókon és a kevésbé sikeres átképzési

programokon alapuló létszámleépítések váltak meghatározóvá (Trappmann 2011). A hagyományos iparágak megőrizték szerepüket Felső-Szilézia gazdaságában, de a korábbtól eltérő térszerkezetben.

5.4. ábra

Felső-Szilézia kőszéntermelése 1947–2013 (millió tonna)

Forrás: Kortus 1989, Riley – Tkocz 1998, Cymbrowski 2004 és regionális statisztikai évkönyvek alapján a szerző szerkesztése

A szénbányászatban egy akna kivételével fennmaradt az állami tulajdon, s az ezzel járó komoly lobbierő. A szükséges leépítések és bányabezárások ezért csak lassan mennek végbe; a korai válságot követően nem a radikális átalakulás, hanem a lépésenként történő átmenet volt jellemző. Az állami beavatkozás alapja az 1995-ös Markowski-terv: az ötéves időszakot átfogó stratégia 52 ezer bányász rendes és további 12 ezer előnyugdíjazásával számolt, így 1995 és 2000 között számuk 263-ról 200 ezerre csökkent volna. A létszámcsökkentést a Világbank és állami források által támogatott végkielégítéssel, a bányabezárások környezeti kárainak felszámolásával valamint új ipari állások létrehozásával kapcsolták össze. A terv csak részben volt sikeres; az alkalmazottak száma 2001-ben még elérte a 224 ezret, és inkább az ágazaton belüli, mint a transz-szektorális megoldások voltak jellemzőek (Szczepeński–Cybula 1998). A szénbányászat szervezeti és térbeli koncentrációt élt át; visszaszorult a nagyvárosi központokból, és a kisebb, gazdaságtalanul működő, elavult technológiájú telephelyek bezárásával konszolidálta helyzetét. Így a bányászatban ma négy állami vállalat összesen harminc

aknát üzemeltet, egy magánüzem pedig egyet. A szénbányászatban felértékelődött Rybnik agglomerációja, és az elmúlt évtizedben Morva-Szilézia: a határ cseh és szlovák oldalán sokkal radikálisabb volt a szénbányászat visszaszorulása, de a lengyel bányavállalatok saját munkaerejükkel és tőkéjükkel jelentek meg ezekben a térségekben, és korábban bezárt bányák újrainvitásával ismét beindították a termelést. A szervezeti konszolidáció jelentősen csökkentette az adminisztratív és egyéb költségeket; az össztermelés csökkenése mellett számottevően javult a termelékenység (5.4. ábra). Ma a vajdaság az országos széntermelés 85%-át biztosítja.

Más utat járt be a kohászat, ahol gyorsabban végbementek a leépítések (1997-ben már csak 43 ezer főt, az 1990-es létszám 42%-át alkalmazták; 2004-re a szám kb. 30 ezer főre, 29%-ra csökkent) és az új, főként EU- és távol-keleti piacok megszerzése jelentett megoldást. Az acélipar erősebb piacosítása a világpiac nagyobb arányú keresletingadozásaival járt együtt. Az EU-n belüli termelés felét és a lengyel villamosenergia-termelés 95%-ának bázisát adó szénbányászat védettebb pozícióival szemben az acélipar uniós részesedése csak 5%-ot tesz ki, miközben nagyon erős külső versenyben kellett helytállnia a BRIC-országok irányából. Az átalakulás többszörös felvásárlási hullámokon át ment végbe; először belföldi konszolidációval és a muzeális technológiákat alkalmazó üzemek bezárásával, majd külföldi szakmai befektetőkkel, amelyek között a legnagyobb acélmű, a Dąbrowa Górniczában működő Huta Katowice megvásárlásával és modernizációjával az ArcelorMittal csoport vált meghatározóvá. Az acélágazatban végbemenő globális koncentrációs folyamat eredményeként 2004-re Lengyelország acéliparának 95%-a magánkézbe jutott, amelynek a körülbelül 70%-át, köztük a négy legnagyobb acélművet a Mittal Steel Poland birtokolta (*Dawley–Stenning–Pike* 2008). A 2008–2009-es visszaesés sokkja azonban súlyosan megrázta az iparágat, és újabb, további létszámleépítéssel járó konszolidációs folyamatot indított el (*Katarzynat–Ślusarczyk* 2010, *Ślusarczyk–Kot* 2011, *Pałucha* 2012).

A bányászatban, nehéz- és vegyiparban kialakult tudás és humántőke új hasznosítására, a hagyományos és új ágazatok közötti átjárásra mutatnak példát azok az iparágak, amelyek a szén bázisán vagy a fémfeldolgozásban alakultak ki Felső-Sziléziában. Ilyenek a klaszterképző, innovatív tisztaszén technológiák, a rekultiváció és vegyipar eredményeiből is építkező modern környezetipar (*Smoliński–Pichlak* 2009), vagy a Dąbrowa Górniczában kialakult, magas feldolgozottsági fokú és hozzáadott értékű termékekre szakosodott acélipari klaszter. Mind a nagyvállalatok, mind a hozzájuk kapcsolódó KKV-k feljebb lépési folyamatot valósítottak meg. A közelség szerepe meghatározó ezekben az új kezdeményezésekben; gyakran nagyvállalatok spinoff-cégeiként jöttek létre, és azok tőkéjét, kapcsolatrendszerét vagy termelési hagyományait felhasználva lépnek piacra.

A szerkezetváltás új iparágak megerősödésével is jár. A járműgyártás korábbi tradíciói (Chorzów – a Pendolino és TGV részegységeit, vagy a budapesti 4-es metró szerelvényeit is gyártó Alstom Konstal, 1864; Bielsko-Biała – Polski Fiat, 1971; Tychy – Polski Fiat, 1975) és a fémiparban továbbhagyományozott műszaki szakértelem konverziója szolgáltatták a bázist a külföldi működő tőke letelepülése számára, amelyben a helyi kezdeményezésre alapított, majd központi állami támogatással országos hálózattá fejlesztett különleges gazdasági övezetek játszották a főszerepet. Az övezetek vonzerejét az ösztönzőkön kívül elsősorban a területi elhelyezkedés, a professzionális befektetővonzás és a munkaerőpiac minőségi és mennyiségi tényezői befolyásolták (*Gwosdz–Jarczewski–Huculak* 2008, *Mezei–Schmidt* 2013). Az Opolei vajdaságba is áttérjedő Katowicei Különleges Gazdasági Övezet mindhárom vonzerőben vonzonak bizonyult: 232 vállalattal és 5 milliárd euró értékű befektetéssel rendelkezik, alkalmazottainak száma pedig 51 ezer fő fölötti, amely a válság alatt is kiugró teljesítményt jelez (2007-ben a befektetett tőke 2 milliárd euró, a foglalkoztatottak száma 25 ezer fő volt). Ez a siker azonban jelentős belső különbségeket is takar; a zöldmezős beruházással létrehozott tychy-i és különösen gliwicei alzóna tőkevonzó és munkahelyteremtő képessége már a kezdetektől lényegesen jobbnak bizonyult, mint a barnamezős sosnowiec-dąbrowai és jastrzębie-źródłói alzónáké (*Drobniak* 2001), vagyis a támogatáspolitikai nem volt képes kiküszöbölni az utóbbiak hátrányait (környezeti kockázat, szűkebb munkaerőpiac, alacsonyabb képzettség stb.).

A széles iparági profil mellett a meghatározó ágazat a tőke 62%-át lefedő járműgyártás, elsősorban az USA-ból és Olaszországból érkezett vállalatokkal (GM, Fiat, Isuzu és beszállítók; www.paiz.gov.pl). A tőkebeáramlással Katowice és Krakkó integrációja a lengyel autóipar központjává vált, amely nem csak területi koncentrációjával (a hazai foglalkoztatás 32%-a), hanem a letelepült vállalatok és tevékenységek sokszínűségével (végtermék-gyártók, beszállítók, integrátor szervezetek, kapcsolódó iparágak, K+F-egységek) is kitűnik. A beszállító hálózatokat először a betelepülő vállalatok hozták magukkal, de az előállított termékek helyi hozzáadott értéke emelkedő tendenciát mutat, és a korábban egy vállalattól függő hazai beszállító vállalatok orientációja is többirányúvá válik: az iparág egyre erősebben beágyazódik a régió gazdaságába. Az autóipar, mint Közép-Európa más ipari térségeiben is, erős válságtűrő képességet mutatott az elmúlt években, és a (Lengyelországot ugyan kevésbé sújtó) recesszió alatt is növelte teljesítményét, bár az előnyöket elsősorban a külföldi tulajdonú vállalatok könyvelték el. Felső-Sziléziát relatív gazdasági fejlettsége, magas bérszínvonala és szervezett munkaereje miatt kevésbé veszélyeztetik a bezárulás (lock-in) jelenségei, és az iparági feljebb lépés révén a centrum-periféria viszony fokozatos oldódása zajlik le, viszont versenytársainál

jobban érinti a delokalizáció, a költségérzékeny termelés kiszervezése. (Domański–Gwosdz 2009, Domański–Lung 2009, Gwosdz–Micek 2010, Domański–Guzik–Gwosdz–Dej 2013).

Az új ipari beruházások természetesen nem kizárólag az autóiparban, és nem kizárólag az övezet területén, hanem azokon kívül is települtek – példaként a cementgyártást, az üvegipart és a vegyipart valamint a könnyű- és élelmiszeripart említhetjük. A beruházások első hulláma privatizáció (részvényfelvásárlás), a második hulláma már zöldmezős beruházások révén valósult meg. Figyelemreméltó tényező, hogy Felső-Szilézia versenyképességét egyáltalán nem az olcsó, de képzetlen munkaerő alapozta meg: az erős szakszervezetek miatt a bérszínvonal magas, de a régió még így is megfizethető, viszont jól képzett szakemberállományt tud kínálni. Ez az előny a szakmunkásképzés intézményeinek fennmaradásával is magyarázható, és markánsan elüt más közép-európai országok és régiók versenyképességi stratégiáitól.

5.1.4. A hagyományos és posztindusztriális gazdaság új egyensúlya

Katowice konurbációja egyike Közép-Európa legurbanizáltabb térségeinek. Össznépessége 2,8 millió fő, területén kilenc 100 ezer fő feletti nagyváros és öt 50 ezer fő feletti népességű középváros található. A közeli Rybnik szénmedence lakossága további 700 ezer főt tesz ki. Az iparosodáshoz kapcsolódó urbanizációs folyamatok sajátosságainak köszönhetően a konurbáció településszerkezete széttöredezett, a bel- és külvárosi zónák, s különféle városi funkciók váltakozása figyelhető meg bennük. A szuburbanizáció csak a fejlődés egy újabb fázisa, melynek eredményeként egyes városközi területek is beépülnek. A fejlesztési stratégiák legfontosabb kihívása Felső-Szilézia területi integrációja, a jelentős, de ma még széttagolt kapacitások egyesítése az európai térben is értékelhető versenyképességhez szükséges kritikus tömegek elérése érdekében. A 2000-es évek közepétől kiadott stratégiai dokumentumok két területre, a *metropolitanizmusra* (világvárosi funkciók kialakítására) és a vajdaság *területi kapcsolatrendszerének újrafogalmazására* koncentrálnak.

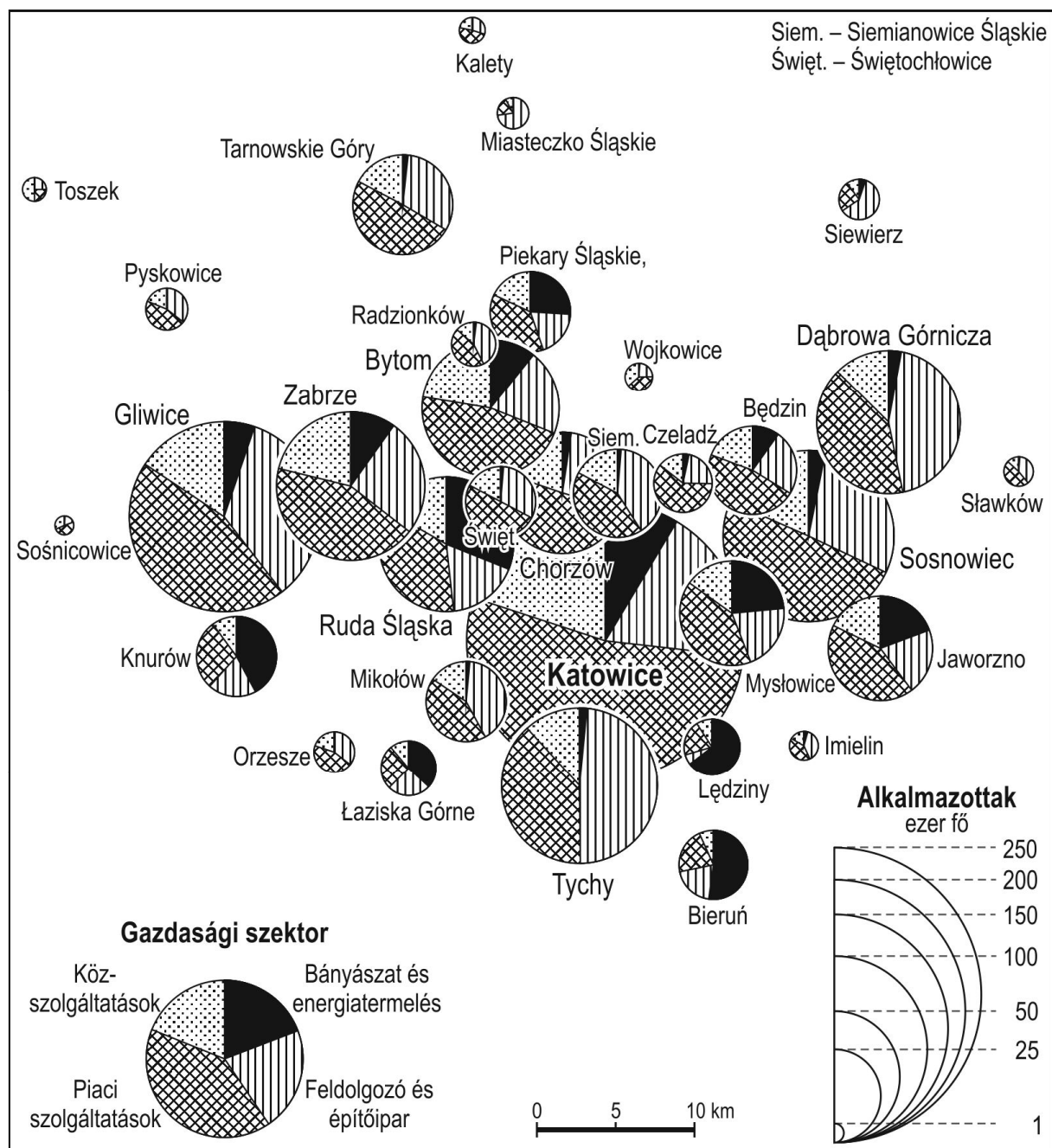
A városfejlődés az erős ipari orientáció mellett is magasan fejlett, „világvárosi” funkciók kifejlődését eredményezte. A „*Katowice 2020*” stratégia tíz regionális, nemzeti és nemzetközi szinten is releváns funkciót sorol fel, köztük a felsőoktatást és a kutatást, a kultúrát, médiát és sportot, továbbá a fejlett pénzügyi intézményrendszert. Külön figyelemre érdemes a régióban működő felsőoktatás rendszere. 1989-ben 49 lengyel vajdaságból Katowice 32-ik volt az egyetemi, 48-ik a főiskolai és 41-ik a középfokú végzettséggel rendelkező foglalkoztatottak arányában (Szczepański–Cybula 1998), mára azonban a régió jelentősen javított felsőoktatási bázisán. A konurbációban négy nagy egyetem (Sziléziai Egyetem – 32 ezer hallgató;

Gliwicei Műszaki Egyetem – 28 ezer hallgató; Katowicei Közgazdasági Egyetem – 15 ezer hallgató; Sziléziai Orvostudományi Egyetem – 9 ezer hallgató) mellett számos, általában üzleti képzést nyújtó magán-főiskola működik, bár a demográfiai változások hazánkhoz hasonlóan itt is a konszolidáció felé mutatnak (a három legnagyobb egyetem létszámvesztése egy évtized alatt 16 ezer fő). Az egyetemek, különösen műszaki karok tudástranzfer-intézményei, szektorális együttműködési programjai és üzleti inkubációs központjai (pl. a Technopark Gliwice, Sosnowiec Tudományos és Technológiai Park) a munkaerő-ellátás biztosításon túl is központi szerepet vívtak ki az autóipar és a gépgyártás területi integrálásában, a magasabb hozzáadott értékű versenyképesség felé való elmozdulásban; másrészt a fehérgalléros szolgáltató tevékenységek munkaerejét és tudásbázisát is biztosítják. A vállalati (meghatározóan alkalmazott ipari) kutatások erősségét bizonyítja, hogy a magánszféra hozzájárulása Felső-Sziléziában érte el a legmagasabb részarányt a K+F finanszírozásában (45%).

A közép-európai országokban a fővárosi agglomerációkon kívül általában korlátozottak a magas hozzáadott értékű posztindusztriális gazdaság növekedési kilátásai, Katowice és konurbációja azonban azt a léptéket kínálja, amely már európai léptékben is képes a fejlett üzleti szolgáltatások befogadására. Ezt mutatja a bankszektor és más szolgáltató tevékenységek viszonylag gyors térnyerése is: bár a modern szolgáltatások foglalkoztatáson belüli részaránya alapján inkább a középmezőnybe tartozik, a központi régió után méretéből eredően Felső-Sziléziában a legmagasabb a pénzügyi és biztosítási szolgáltatások, illetve az infokommunikációs tevékenységek foglalkoztatása (az országos foglalkoztatás 11 illetve 10%-kával), és mind a nemzetközi, mind a hazai szereplők jelenléte kiemelkedő. A kereskedelmi és szövetkezeti bankok nem csak nemzeti hálózatok képviselőiként jelennek meg a régióban, hanem jelentős központi funkciókat is kiépítettek, vagy önállóan működnek (pl. ING Bank Ślaski). Az erős bankosodást a hatalmas lakossági piac mellett az üzleti szféra is ösztönzi; az elmúlt évtizedben a helyi vállalatok banki szolgáltatások iránti igénye mellett a kiszervezett üzleti és informatikai szolgáltatások is számottevő üzleti lehetőségeket teremtettek. Az ágazat bajnoka Varsó után Krakkó (*Gál–Sass 2009, Micek–Dziątek–Górecki 2011*), de a kiszervezett szolgáltató központok Katowicében is megjelentek, és az új szolgáltató szektor sikeres képviselőivé váltak (*Drobniak–Kolka–Skowroński 2012*). Katowice már a szocializmus alatt rendelkezett vásárvárosi hagyományokkal (sőt, a háború előtt volt egy reprezentatív, amerikai mintára épült felhőkarcolója), de valódi üzleti centrum-szerepét ezekben az években nyeri el. A Katowicei Nemzetközi Vásárnak és kisebb rendezvényeknek köszönhetően Lengyelországban Poznań után itt rendezik a legtöbb vásárt. A gazdasági érdekvédelmi szervezetek között 15 ipari és kereskedelmi kamara és több szakszervezet található.

5.5. ábra

A foglalkoztatás ágazati és területi szerkezete a felső-sziléziai városeyüttesben (2010)

Forrás: Gwosdz 2014, 92.

A hagyományos és új ágazatok területi elhelyezkedése együttesen rajzolja újra a városeyüttes gazdasági súlypontjait. Katowice elsősorban a modern üzleti szolgáltatások befogadásában ért el jó teljesítményt; a fogyasztásorientált terek mellett egy amerikai típusú központi üzleti negyed (*central business district, CBD*) alakul ki, amely erősödő ingázási kapcsolatokkal integrálja a környező városokat. A városhalmazban a sikeres és sikertelen

szerkezetváltás példái is megtalálhatók. Katowicén kívül nem az erősen terciarizálódott központok (Bytom, Chorzów, Świętochłowice, Piekary Śląskie), hanem az iparukat megőrző vagy újraiparosodó városok (Tychy, Gliwice, Sosnowiec, Dąbrowa Górnicza) tudták megőrizni vagy érdemben javítani foglalkoztató szerepüket (Drobniak–Kolka–Skowroński 2012, Goczoł 2012, Gwosdz 2014). Ez – hazánkhoz hasonlóan – a radikális szerkezetváltási stratégiák helyett a gradualizmus jelentőségére mutat rá. A kialakuló funkciómegosztás a városeyüttes egységesülésének hipotézisét látszik alátámasztani, ahol nem a városok (1989 előtt domináns) párhuzamos növekedési pályái, hanem a konurbáció együttes koncentrációs folyamatai válnak meghatározóvá, és az üzleti szolgáltató központ-szerepet betöltő Katowice körül változatos gazdaságszerkezetű, de erős ipari specializációkat felvonultató háttérterületek alakulnak ki (5.5. ábra).

5.2. táblázat

A Felső-sziléziai Világvárosi Unió (Górnośląski Związek Metropolitalny) alapító települései (2007 és 2013)

Város	Népesség	
	2007	2014
Katowice	314.500	303.314
Sosnowiec	224.244	213.513
Gliwice	198.499	184.993
Bytom	186.540	174.724
Zabrze	190.110	179.452
Ruda Śląska	145.471	141.869
Tychy	130.492	128.799
Dąbrowa Górnicza	129.559	124.994
Chorzów	113.978	111.168
Jaworzno	95.771	94.305
Mysłowice	75.063	75.129
Siemianowice Śląskie	72.247	69.539
Piekary Śląskie	59.338	54.783
Świętochłowice	54.938	52.372
ÖSSZESEN	1.990.750	

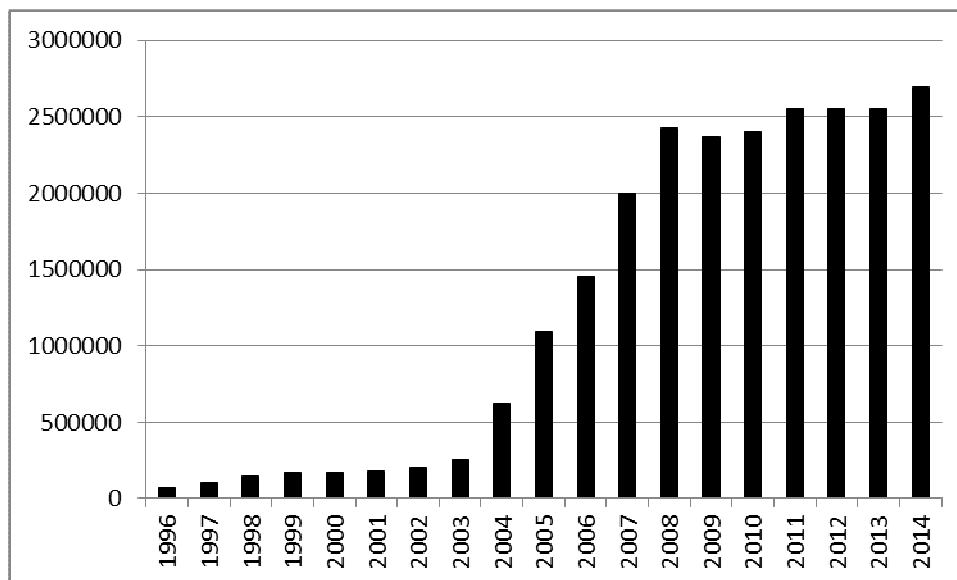
Forrás: www.um.gliwice.pl és www.stat.gov.pl alapján a szerző összeállítása.

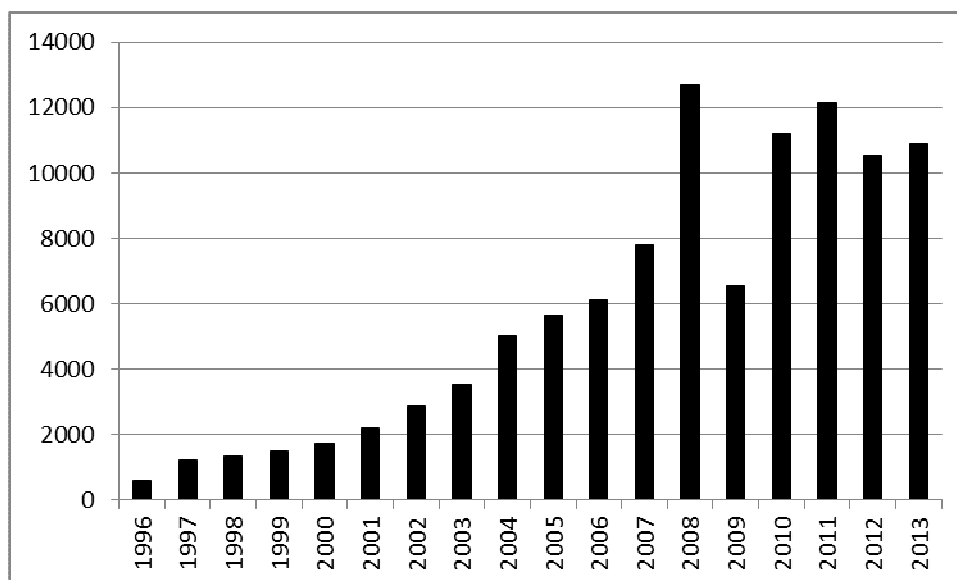
Meghatározó centrum hiányában a városi funkciók eloszlanak a konurbáció területén, nem alakult ki látványos központ. A fragmentált városszerkezetben jelentős párhuzamok fejlődtek ki, és ez a városi kormányzás szétszabdalt szerkezet több nagyléptékű fejlesztési projektet megakadályozott. Következésképpen a továbblépés lehetőségét egy policentrikus alapokon nyugvó, de a fejlesztési tevékenységek összehangolására is képes városszövetség hozza, amely nehézipari térségből fokozatosan magas szintű szolgáltatások biztosítójává válik. A 2005-ös „Katowice 2020” stratégia kidolgozása után a konurbáció 17 legnagyobb városának vezetői 2006 januárjában formálisan is bejelentették a Felső-sziléziai Világvárosi

Unió létrehozására irányuló elhatározásukat; az uniót a lengyel Belügyi és Közigazgatási Minisztérium 2007 júniusában 14 taggal, Katowice központtal bejegyezte (5.2. táblázat; Będzin, Czeladź és Knurów, mivel nem voltak megyei jogú városok, jogi akadályok miatt nem csatlakozhattak a szervezethez). Az unió jelentőségét mutatja, hogy népessége közel azonos Közép-Magyarországéval, és Varsó kivételével Lengyelország legnagyobb urbánus területét alkotja. Ugyanakkor a szövetség belső heterogenitása, érdekkonfliktusai megakadályozták a mélyebb integrációt: a helyi önkormányzatok és az erejüket frissen elnyert vajdasági hatóságok húzódoznak feladataik és forrásaik átadásától, és az egységesülés lehetőségét a varsói elit sem nézi jó szemmel (Baranyai–Lux 2014).

5.6. ábra

Pyrzowice regionális repülőtér személy- (fő) és cargoforgalmának (tonna) alakulása

Forrás: www.gtl.com.pl adatai alapján a szerző szerkesztése.

Figyelemreméltó a régió légiforgalmában végbement robbanásszerű növekedés (5.6. ábra). Az elmúlt évtizedben a pyrzowicei regionális repülőtér forgalma megtöbbszöröződött, ami az utasok számában és az áruszállításban is megmutatkozik. A repülőtér csak 2002-ben érte el az évi 200 ezer utast, 2005-ben azonban a forgalom már meghaladta az egymilliót, 2006-ban pedig ennek másfélszeresét; 2007. június végén sor került az új, három és fél milliós befogadóképességű új terminál megnyitására. A növekedés fő forrása oka a lengyel vendégmunkások utazási igénye és a fapados légitársaságok kedvező árszabása, de Krakkó közelsége is; bár Krakkó saját repülőtérrel rendelkezik, az a környező területek beépítettsége miatt nehezen bővíthető. A cargoforgalom dinamikusan nő, bár ez a növekedés még nem érte el az utasforgalomban bekövetkezett boom mértékét.

A városi terek megújulása az ipari válságon túl

A széttagolt fejlesztési-irányítási rendszer kihívásai mellett a *konurbáció belső tereinek megújítása* is kihívásként jelentkezik. Az iparfejlődés, a szocialista urbanizáció továbbélő visszasságai és a rendszerváltás óta végbemenő átalakulás következtében a történelmi városközpontok és régi munkásnegyedek egy része leromlott és részben elnéptelenedett. Másrészt ezek a terek új tevékenységek – kereskedelem, kultúra, fogyasztói és üzleti szolgáltatások – befogadóivá váltak; több példát találunk régi iparterületek újrahasznosítására is. A barnamezős beruházások eredményeként új bevásárló és üzleti negyedek alakultak ki, de kisebb mértékben a lakó- és rekreációs funkciók megjelenése is érzékelhető. A nagy bevásárlóközpontok első képviselője a Gottwald szénbánya helyén felépített Silesia City Center volt. A TriGránit

csoport beruházása barnamezős projektként valósult meg; a bányaeépületek egy részét szimbolikus jelentőségük miatt megtartották és új funkciókkal ruházták fel.

A városközpontok megújulása mindmáig felemás képet mutat. Katowicében csak az elmúlt években indult el a történelmi városközpont rekonstrukciója, amely a korábban a közlekedés vagy ipar által használt terek átalakításán alapul, és egy funkcionális belváros létrehozására törekedik. Ez a fogyasztásorientált modell a magántőke mellett az Európai Unió forrásait használja fel, és beleillik az európai várospolitikák főáramába. Az uniós pénzekből létrehozott sétáló- és bevásárlóutcák, bicikliutak, a katowicei főpályaudvar új bevásárlóközponttal összekötött megújítása, vagy a volt bányaterületeken épülő új kulturális negyed (koncertterem, kiállítótér, összevont egyetemi könyvtár, a Henryk Sławik és id. Antall József nevét viselő konferenciaközpont) a korábban hiányzó nagyvárosi léptékű infrastruktúrával és új terekkel gazdagítja Katowicét. Az átalakulás hozzájárul a gazdaság szerkezet sokszínűségéhez és javítja a város rugalmas alkalmazkodási képességét (Polko 2012). Az építkezés azonban jelentős ellentmondásokat is hordoz. A városközpont-rehabilitáció talán még Katowicénél is égetőbb kérdés a konurbáció kisebb városaiban (pl. Bytom, Sosnowiec), ahol a központ épületeinek jelentős része kihasználatlan (lásd *Drobniak–Polko* 2004). A helyi ambíciók mindenhol megkövetelik a modern városi büszkeséget megtestesítő nagy bevásárlóközpontok kialakítását (Polko 2013), de a központi város fejlődését a városeggyüttes jelentős részében nem követi szerves megújulás; a városi tér funkcionális gazdagodása elmarad. Az újraéledő városrészek mellett mindenhol találni kisebb-nagyobb szegregátumokat, funkciójukat elvesztő városrészeket és barnamezős területeket. Egész városok (pl. Bytom) sorsát befolyásolja a korábbi alábányászás miatt kiürítésre szoruló épületállomány vagy az ipari válsággal járó népességvesztés problémája.

5.1.5. Az átalakulás értékelése

Felső-Szilézia gazdasági átalakulása és regionális politikája két szempontból is tanulmányozásra érdemes. Egyrészt a régió Közép-Európában egyedi, kivételes adottságokkal rendelkező terület, s ennek megfelelően olyan kihívásokkal szembesült, amelyekkel más térségek nem. Egyszersmind a kritikus tömegek jelenléte megkülönbözteti a gyengébb közép-európai régióktól és bizonyos tekintetben a *központi régiókkal* teszi összehasonlíthatóvá; várható, hogy további fejlődése közelebb esik majd Nyugat-Európa nagy, összetett ipari térségeihez, pl. a Ruhr-vidékhez. Másrészt egyedisége ellenére értékes, általánosítható tanulságokkal is szolgál,

mint egy olyan régió, ahol a szerkezeti átalakulás mindhárom fő iránya markánsan megmutatkozik.

Az ipari válságkezelés és a gazdasági modernizáció Felső-Sziléziában a hagyományos ágazatok átalakításával végbemenő innovatív szerkezetváltás és az új ágazatok letelepítésén keresztül megvalósított újraparosítás-diverzifikáció kettősén alapul; a nagyvárosi funkciókhoz kötődő üzleti és fogyasztói szolgáltatások fejlődése pont az ipar dinamizmusán alapul, miközben rá is visszahat. A fokozatos, a hagyományos ágazatok megújulási potenciálját is kiaknázó szerkezetátalakításnak köszönhetően a régióban nem következett be az iparvesztés, vagyis a humán tőke leépülése és a dezindustrializáció destruktív formájának uralkodóvá válása.

Tanulságos, hogy az ipari versenyképesség és befektetésvonzás forrása nem az olcsó, de képzetlen munkaerő, hanem a tanult és megfelelő munkakultúrájú szakemberállomány. Sem az aránylag magas bérszínvonal, sem a magas szakszervezeti aktivitás nem bizonyult elretentő tényezőnek a befektetők számára, és a térség tőkevonzásában autópályák hiányában a közúti elérhetőség sem játszott akkora szerepet, mint amekkorát nálunk tulajdonítanak neki. *Domański* (2003) egész Lengyelországra kiterjedő kutatásai már az EU-csatlakozás kimutatták a költségelnyök erózióját és a helyi piacok illetve speciális képességek növekvő szerepét az ipari versenyképességben. Felső-Szilézia példája igazolja *Domański* állításait, és ismételten felhívja a figyelmet a helyi és regionális ipari miliók fontosságára. A következő években Közép-Európában a multinacionális iparvállalatok telephelyválasztásában és a létező kapacitások megtartásáról vagy áthelyezéséről szóló döntésekben növekvő szerepet kap a telephely vonzáskörzetének munkaerőbázisa, és ez számos esetben minden bizonnyal döntőnek bizonyul majd.

Végezetül Felső-Szilézia példája kiválóan igazolja a kialakult intézményi környezet és lokális-regionális intézményépítés pozitív hatásaival kapcsolatos hipotéziseket. A régióban a sikeres regionális politikai cselekvés letéteményesei elsősorban az alulról építkező kezdeményezésekből kialakult gazdaságfejlesztő intézmények és az őket létrehozó-menedzselő fejlesztési koalíció, amely nem csupán képes volt lehetőségei felmérésére és kihasználására, hanem sikeresen ellenállt a központi kormányzatok – nálunk sajnos sikeres – újracentralizációs elképzeléseinek is. A régió autonóm kompetenciái és forrásai, döntéshozó képessége megkönynyítotték az globális verseny kihívásaihoz történő adaptációt és az önálló válaszok megfogalmazásának esélyét. Ezt pedig nem elsősorban a felülről vezérelt gazdaságfejlesztés, hanem a saját érdekérvényesítő képesség birtoklása teszi lehetővé.

Talán a fejlesztések legfontosabb problémájaként tekinthető, hogy a városeggyüttes jövőképeben mára elhalványultak a korábban markáns és innovatív gazdaságfejlesztési elképzelések, helyüket pedig az EU-s források által kedvelt „városszépítési” receptek sematikus másolása vette át. A közös fejlesztéspolitika célrendszere uniformizál; a Katowicében kialakuló kulturális negyed például retorikájában, konkrét fejlesztéseiben és kinézetében is megegyezik egy tetszőleges európai nagyváros hasonló létesítményeggyüttesétől – miközben a helyi feltételek egészen más pályát diktálnának.

5.2. Pécs–Baranya: posztindusztriális megújulási kísérletek a periférián

5.2.1. A térség fő adottságai

Pécs város és Baranya megye Magyarországon és Közép-Európában földrajzi és gazdasági periféria; ugyanakkor viszont – kulturális és oktatási centrumként – hagyományosan nagyobb ambíciókkal rendelkezik. *Turnock* (2001) Közép-Európa területi fejlődését átfogó szemléletben vizsgáló tanulmánya Pécsset külön említve felhívta a figyelmet a „kis barokk városok” fejlődési kilátásaira, amelyeket a nagyvárosi centrumok után egy új növekedési hullám lehetséges központjainak tartott. Pécs és Baranya megye ipari átalakulásának elemzése során tehát lényegi kérdés, hogy miként szembesíthetők a megfogalmazott ambíciók és optimista várakozások a térség valóságos állapotával. Ebben a fejezetben Pécs mellett Komlóra és a Baranyában szétszórtnan települt iparra esik a hangsúly; a megye határ menti vidékies térségeinek és kisvárosainak kérdésével bővebben nem foglalkozom.

Bár Pécs története a római korra nyúlik vissza, 1367-ben pedig itt hozták létre Magyarország első egyetemét, a város mindmáig periféria maradt. A török kiűzése után közepes jelentőségű egyházi székhely, a dualista Magyarország településrendszerében pedig csak részleges regionális központ volt; rangját inkább a környező területek városhiányos településszerkezetének és igazgatási-oktatási-szellemi szükségleteinek köszönhette, mint gazdaságának (v.ö. *Beluszky* 2003). A város az iparfejlődés első hullámában hagyományos, a német polgárság munkakultúrájára alapozó, gyakran presztízscikket előállító iparágakkal rendelkezett: öntöde, Zsolnay porcelángyár, Angster orgonagyár, továbbá főként könnyű- és élelmiszeripari (kesztyűgyártás, bőripar, sörfőzés, pezsgőgyártás, dohányipar, textilgyártás) tevékenységek jelentek meg benne. A mecseki kőszén bányászata elsősorban a Dunai Gőzhajózási Társaság, kisebb mértékben egy fokozatosan kialakuló gépipari bázis szükségleteinek fedezésére indult meg (*Horváth* 2006, *Kaposi* 2006). A várost a világháború utáni területvesztések felértékeltek a magyar térszerkezetben: a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem áttelepítésével korábban

hiányzó tudástökéhez jutott, míg az új országhatárokon belül egyedül itt megtalálható fekete-köszén-készletek a bányászat megerősödéséhez vezettek. Ezzel együtt az ipar stagnált; méreteiben nőtt, de szerkezete 1945-ig alig változott, és Pécs továbbra is inkább kulturális és igazgatási szerepköréről volt ismert.

Baranya megye gazdasági lehetőségeit 1949 és 1989 között a szocialista rendszer fejlesztéspolitikája, ezen belül az annak első hullámában fejlesztett dunai kohászati komplexum erőforrásigénye határozta meg. A megvalósult iparosítás és urbanizáció a Mecsek természeti erőforrásait kiaknázó kitermelő- és nehézipari beruházásokkal járt; a korábban könnyűipari és igazgatási szerepkörökkel rendelkező Pécszet a korabeli szakirodalom fejlett bányászattal, iparral és kultúrával rendelkező településként, Komlót pedig „új, korszerű szocialista iparvárosként” és a szocialista gazdaságpolitika sikereként említi (*Markos* 1962 – adatai szerint ekkoriban Pécs aktív népességének 42%-a volt bányász vagy ipari dolgozó). Az ipar fejlődése erősen monostrukturális, egy ágazathoz kötődő gazdasági szerkezetet hozott létre; a korábbi iparágak stagnáltak vagy visszafejlődtek, többek között a bányák szívóhatása miatt (*Kaposi* 2006). A köszén mellett szovjet irányítás alatt már az 1940-es években megindult az urán-készletek kutatása. Az ércbányászat adatai nem jelennek meg a hivatalos statisztikákban, de a foglalkoztatottak létszáma az 1960-as évek végéig mintegy nyolcezer főre emelkedett.

5.3. táblázat

Baranya megye fő adatai (2013)

Mutató	Érték	%
Terület (km ²)	4.430	
járások (LAU-1) száma	10	
települések száma	301	
ebből város	14	4,7
ebből falu	287	95,3
Népesség	377.142	
ebből városi	245.519	65,1
aktív	165.330	55,4
foglalkoztatott	107.129	49,7
ebből mezőgazdaság	5.205	4,9
ebből ipar és építőipar	27.148	25,3
ebből szolgáltatások	74.776	69,8
munkanélküli	17.200	10,4
népsűrűség (fő/km ²)	84	
GDP/fő (2005, PPS)	11.269	
Magyarország átlagában		66,2
EU-27 átlagában		44,0
Összes beruházás (2013, millió Ft)	101.525	
ebből ipar és építőipar	34.476	33,9
Bruttó hozzáadott érték (2011, millió Ft)	593.985	
ebből mezőgazdaság	62.761	10,5
ebből ipar és építőipar	137.971	23,2
ebből szolgáltatások	393.253	66,3

Forrás: Megyei és területi statisztikai évkönyvek alapján a szerző számításai és szerkesztése.

A fejlődés ebben a periódusban meghatározóan kívülről vezérelt volt, irányait központi döntések és a dunai vasmű igényei jelölték ki, amelyben a megyei vezetésre pusztán végrehajtó és városüzemeltetési–ellátási feladatok maradtak. A fejlesztés termeléscentrikus szemlélete más területeken költségminimalizálással járt; a bányászat mellett nem épült ki elégséges lakásállomány és infrastruktúra, s még 1965-ben sem sikerült megoldani a nők foglalkoztatási gondjait – ekkor Komlón a munkaképes korúak közül a férfiak 88,4%-a, de a nőknek csak 36,8%-a rendelkezett munkával (*BML/1/1965/9*. 1965). A magas egy főre eső jövedelmek azonban elfedték a problémákat, és az országos fejlesztéspolitika sem vállalkozhatott a megoldásukra; Pécs országos periféria, Komló pedig a periféria perifériája volt (utóbbi nagy hatást kiváltó szociografikus tárgyalását lásd *Moldova* 1971).

Az 1960-as évek elejétől megfigyelhetők a fejlődési feszültségek és urbanizációs hiányjelenségek feloldására tett kísérletek, amelyekben a helyi politikai és kulturális elit törekvései is megfigyelhetők a fejlesztő tervezés és egyfajta helyi kormányzás kialakítására. Ennek legfontosabb eredménye az 1969-ben készült, kifejezetten előrelátó szerkezetváltozási stratégia (Baranya megye iparfejlesztésének távlati feladatai, *BML/1/1969/3*. 1969), amely nem csupán az egyoldalú iparszerkezet problémájával való szembenézést, hanem a problémák komplex kezelésének egy lehetséges irányát is tartalmazta. A tervezők 1980-ig a bányászat fokozatos visszafejlesztését (a 18 ezres létszám megfelezését), helyére pedig részben egy vagy több „hosszú távon is perspektivikus” húzóágazat (elsősorban vegyipar) letelepítését, valamint a munkaerő-felesleg felszívására alkalmas, csekély beruházási összegeket igénylő könnyűipar rekonstrukcióját támogatták. A műszer- és gépipar támogatói szerepet kapott; a stratégiaalkotók fővárosi vállalatok részegységeinek letelepítésével számoltak.

Az 1969-es terv alulról építkező iparpolitikai stratégiaként értékelhető egy centralizált országban, és bár jó eredményeket ért el az infrastrukturális fejlesztésekben és a munkahelyteremtésben, a valódi szerkezetváltási koncepció nem valósult meg. Az újrendeződő energia-politika először elhalasztotta a bányászat visszafejlesztését, majd teljesen letett róla. Nem sikerült új húzóágazatot telepíteni a megyébe; önálló üzemek létesítése helyett csak kisebb jelentőségű fővárosi részlegek kihelyezésére került sor, amelyek rövid távon enyhítettek a foglalkoztatási gondokon, de hosszútávon a periférikus jelleg konzerválódását eredményezték. Baranya fejlesztési igényeit egy máig érvényes csapdahelyzet húzta keresztül: nem volt elég fejlett, hogy önerőből alkalmazkodjon a külső kihívásokhoz, de annyira igen, hogy az állandó

forráshiánnyal és feladattöbblettel küzdő állami fejlesztéspolitika elkerülje. A látszatfejltség konzerváló ereje pedig depresszióhoz, majd a bányászat és az ipar gyors széthullásához vezetett, bár az utóbbi fennmaradó hagyományai a rendszerváltás utáni elektronikai és gépipar bázisát alkotják. Az 1979-ben és 1984-ben újrafogalmazott iparpolitikai koncepciók (Baranya megye iparának távlati fejlesztési irányelvei, *BML/1/1979/24*. 1979; Jelentés az ipar helyzetéről és feladatairól, *BML/1/1/1984/2*. 1984) nem voltak képesek a szerkezeti válság enyhítésére. Az „új” ipar stagnált, nem ágyazódott be a helyi gazdaságba, termékeit alacsony feldolgozottsági fok és magas importhányad jellemezte; az éves széntermelés pedig 1970 és 1990 között 58%-ot esett vissza, miközben jelentős összegeket költöttek a foglalkoztatás szinten tartására. A rendszerváltás idején született, tervezeti formában maradt utolsó iparpolitikai koncepció (*Baranya megye területfejlesztési stratégiájának alapjai* 1990) számára így már adottságként élt a bányászat leépülésének szükségességére, s a kiutat nyugati mintákat követő szerkezetváltási stratégiákban látta (ipari parkok létesítése, új húzóágazatok letelepítése, iparvállalatok profilváltása, infrastruktúra javítása).

Bár a szocialista időszak diverzifikációs–szerkezetváltási kísérletei kudarcot vallottak, a fejlődésben más irányok sikeresek voltak és fokozatosan egyre nagyobb hatást gyakoroltak Pécs életére. A helyi elit az 1960-as években megakadályozta az egyetem megszüntetésére irányuló fővárosi törekvéseket, majd sikeresen lobbizott bővítéséért; 1969-ben a Pécsi Akadémiai Bizottság megalapítása, 1970-től pedig az először kihelyezett tagozatként működő Közgazdaságtudományi Kar jelezte az új orientációt. Ebben a periódusban fokozatosan megváltozott a város imázsa és önképe; a társadalom az elhanyagolt értékek felé fordult, és egyre inkább egy kultúrájáról, művészetéről és tudományáról híres településként tekintett városára. Az iparvárosi identitás már az 1980-as években elhalványult, az utolsó fejtés bezárása után pedig a város szénbányász múltja távolibbnak és valóságosítlenebbnek tűnik, mint a XIX. század polgári miliője. Ezzel szemben Komló „ipari város” maradt még úgy is, hogy a dezindusztrializációs folyamatok semmivel sem kímélték jobban, mint Pécsét. A megújult identitással szemben azonban Pécsen is egy gyenge döntéshozó elit állt: a civil társadalom bővülését nem követte intézményfejlődés, a stratégiaváltás meghaladta a politika képességeit.

5.4. táblázat

Pécs város és Baranya megye fő szerkezeti mutatói, 1950–2005

		1950	1960	1970	1980	1990	2000	2005	2013
Népesség (1000 fő)	Baranya	362,8	400	421,2	423,5	418,6	400,8	398,4	374,0
	Pécs	87,5	114,1	141,3	168,7	170,0	157,3	156,1	156,8
	Komló	7,0	24,9	28,1	30,3	30,0	27,4	26,7	23,9

Foglalkoztatás (%)	mezőg.	56,5	39,2	29,7	19,9	18,3	8,1	6,0	5,0
	ipar	19,9	30,2	41,1	42,2	38,7	33,1	29,5	25,3
	szolg.	23,6	30,6	29,2	37,9	43,0	58,8	64,5	69,7
Munkanélküliségi ráta (%)		-	-	-	-	4,2*	7,1	8,4	10,2
Beruházások (%)	mezőg.	n.a.	10,9	25,1	25,1	25,7	5,7	8,1	17,5
	ipar	n.a.	65,1	41,6	37,6	37,5	54,9	37,9	33,9
	szolg.	n.a.	24,0	33,3	37,3	36,8	39,4	54,0	48,6
Kőszéntermelés (1000 t)		1.400	2.847	4.151	3.065	1.735	753	0	0

* – 1992-ben 10,9%, 1993-ban 13,5%-on tetőzött; de jelentősebb rejtett munkanélküliség feltételezhető.

Forrás: Megyei és területi statisztikai évkönyvek alapján a szerző számításai és szerkesztése

A térség fejlődésének fő vonása a periférikus helyzet és a kulturális központi szerep felé való törekvés közötti feszültség, amit a szocialista iparfejlődés is csak egy ideig tudott megtörni. Az ipari átalakulás nem a hagyományos nagy iparvidékekre jellemzően, hanem a centrumtérségekre emlékeztető út mentén, a dezindustrializáció kiteljesedésével és egy elsősorban szolgáltatásokra alapozott fejlődési pályára állás kísérletével valósult meg (5.4. táblázat). Ez azonban inkább passzív adaptációs folyamat, mint aktív intervenció eredménye; az intézményi tényezők gyengesége miatt erős útfüggőségről, az örökölt struktúrák hosszú távú túléléséről beszélhetünk. *Lényeges momentum, hogy a szolgáltatásalapú szerkezetátalakulás merőben más következményekhez vezet a valóban erős, nemzetköziesedett nagyvárosi központoknál kisebb léptéket képviselő, stagnáló majd zsugorodó gazdaságú térségben, mint a poszt-indusztriális gazdaság ideális tereiben.*

5.2.2. Egy posztindusztriális térség ipara

Közép-Európa ipari átalakulásában a Dél-Dunántúl ismét köztes helyzetbe került. Nem tudott felzárkózni a központi régió és a Bécs–Budapest tengely gyorsabb és sikeresebb szerkezetváltáson keresztülmenő területeihez, bár nem is élt át Észak-Magyarországhoz mérhető mély depressziót (Faragó 1999, Barta 2005). Jugoszlávia felbomlása és a periférikus területi pozíció meghiúsította a déli-délnyugati kapuszerepre és vásárvárosi pozícióra vonatkozó törekvéseket és visszavetette a külföldi működő tőke beáramlását; a térség periféria, bár ekkor még nem szegény periféria maradt. A szénbányászatban gyors leépülés ment végbe, amit a válságba került és olcsóbb külföldi nyersanyagforrásokhoz jutó kohászat zuhanó kereslete és a gazdaságtalan termelés is súlyosbított. Az egyre gazdaságtalanabbul művelhető uránkészletek

kiaknázása hasonlóan visszaesett; mindkét esetben fokozatos, a társadalmi és politikai feszültségek elkerülésére törekvő üzembezárások zajlottak le (a szénbányászat 2005-ben, az uránitermelés 1997-ben szűnt meg véglegesen). A folyamat Komlón járt súlyos következményekkel, mivel a város gazdasága szinte teljesen monofunkcionális volt, és a részlegipar összeomlása a kevés alternatívát sem kímélte. Más ágazatok hiányában ma is igen magas az inaktivitás; a lakosságban magas a nyugdíjasok, munkanélküliek és a szociálpolitikából élők aránya; az aktívan dolgozók nagy része Pécsre ingázik.

A rendszerváltás után több, a szerkezetváltást célul kitűző elemzés és stratégia született. A Mecseki Szénbányák Vagyonhasznosító Központja megbízásából kidolgozott *Javaslatok a mecseki szénbányászat regionális szerkezetátalakítási programjának megalapozására* (1992) című dokumentum egy szelektív fejlesztési stratégiára tett javaslatot a szénbányászat fokozatos leépítésével és feldolgozóipari tevékenységek megjelenését támogató, vegyes ipari profi- lok kialakítására törekvő diverzifikációval; Komlón a különösen súlyos válság miatt kormányzati támogatásban részesülő kiemelt gazdasági övezet létesítését, Pécsen a felszabaduló bányászati területeken inkubátorházak és ipari parkok kialakítását tartotta szükségesnek. A stratégia hangsúlyozta az ipartelepítés munkaerő-szükségletének minőségi elemeit (átképzési programokat sürgetve), és az új iparágak kialakítójaként számolt az átalakult szénbányákkal is (v.ö. a Ruhr-vidék példáját). A nyugat-európai tapasztalatokat felhasználó stratégia egyes részelemei a későbbiekben valóban megjelentek a térség fejlesztéspolitikájában, de nem egy- séges válságkezelési csomagként, hanem szakaszosan és több, eltérő irányból felmerülő kez- deményezés elemeiként. Hasonló sorsra jutott az Országos Foglalkoztatási Alapítvány megbí- zásából elkészített *Komló és környéke komplex kistérségi fejlesztési irányai* (Kóródi 1994). *A humántőke szerepét újra és újra hangsúlyozó, a műszaki tudást versenyképes terméké fejlesz- teni javasoló koncepciókból egészen máig nem lett gyakorlati cselekvés.*

Az átalakulási folyamat az 1990-es években passzív és piacvezérelt volt, jelentős útfüg- gőséggel. Az elektronikai és gépipari tradíciók egy része külföldi működőtőke- beruházásoknak köszönhetően maradt fent vagy alakult át (Hantarex, Nokia, majd Elcoteq, Hauni), és ebből az élelmiszeripari tevékenységek egy része is profitált (Pécsi Sörgyár, Bri- tish-American Tobacco). Ezek az utódvállalatok az elektronikai ipar kivételével a megye ipa- rának megbízhatóan teljesítő részei, bár az általuk alkalmazott technológia közepes színvona- lú, tulajdoni és irányítási viszonyaik alapján pedig kívülről vezérelt, lényegében a szocializ- mus részlegiparához hasonló telephelyekként működnek önálló stratégiai kompetenciák nél- kül. *Hosszú távon jelentkező kárt okozott a rendszerváltás előtt még működő termékfejlesztő központok leépülése vagy megszüntetése (ilyen központok működtek a dohánygyártásban, az*

urán- és szénbányászatban, de a bőr- és húsiparban is), amelyeket nem pótolnak az egyetem szellemi kapacitásai.

Más vállalatok hazai tulajdonban maradtak, és jellemzően kisebb részekre bomlottak (kesztyűgyártás), megszűntek (bőripar, 2009 februárjában) vagy a közsféra folyamatos segítségeivel maradtak fent – úgy-ahogy (Zsolnay kerámia). Az átalakulással a nagyfoglalkoztató bányászat eltűnésén kívül nem következett be alapvető szerkezeti megújulás; az ipar ágazati struktúráját a korábbi tevékenységek öröksége alkotja, amelyben különösebb belső szervezettség vagy térségi specializáció nem fedezhető föl. Különösen fájdalmas nézni, hogy a megszűnő iparágak milyen csekély mértékben képesek továbbörökíteni hagyományaikat, hasznos technológiáikat: számos tulajdonos és revitalizációs koncepció után sem beszélhetünk például az egykor kiemelkedő innovációs teljesítményű Zsolnay gyárból létesült spinoff-cégekről, új ipari és művészeti kerámiagyártókról, vagy akár a „pécsi design” erős hagyományáról. Az értékes, specializált tudás nyom nélkül tűnik el a térség gazdaságából, és helye betöltetlen marad, mert *sem a működő tőke, sem a vállalkozói tudás, sem a helyi intézményrendszer nem elégséges arra, hogy az örökölt tényezőket új növekedési lehetőségekké formálja.* Nem bontakoznak ki új fejlődési pályák, hanem utód nélküli felbomlásuk megy végbe.

A megye, mint a Dél-dunántúli régió egésze, fokozatosan kiszakadt a dunántúli térből, és a kelet-magyarországi megyék csoportjához sodródott. 2001-ben Baranyában volt a legalacsonyabb az egy főre eső ipari termelési érték (Rác 2008); 2013-ban 22 millió forinttal megelőzte Békést, Nógrádot és Zalát, de a 44 milliós országos átlagnak csak a felét, Komárom-Esztergom és Győr-Moson-Sopron (64 és 62 millió) alig több mint harmadát érte el. A terciér foglalkoztatás arányában Baranyát csak Budapest és Hajdú-Bihar megye előzte meg – úgy, hogy az előbbiben a dezindustrializáció a központi régiókra jellemző utat járt be, vagyis teljesen más tartalmú folyamatról van szó. Nemes Nagy és Lőcsei (2015) megyei ipari fejlődési pályákról szóló nagy jelentőségű összefoglaló cikke az iparfejlődés „két nagy veszteseként” jellemzi Nógrád és Baranya megyéket, mint tartós ipari depressziós térségeket (110.): *„[e] két megye – ahogy a növekedési görbéik futása jelzi – már az 1970-es években elvesztette ipari dinamikáját, bizonytalan, stagnáló helyzetbe került, amiből a rendszerváltozás után mindmáig nem volt képes kikerülni”* – hangsúlyozva, hogy *„fokozatosan szűkül az ipar humán bázisa is”*.

A dezindustrializáció, a szolgáltatásalapú gazdaság kialakulása után a térséget a 2000-es évek végéig nem jellemezték az ipar látványos válságjelenségei; éppen ellenkezőleg, az alapvető probléma a versenyképes ipar hiánya volt, amelynek megjelenését az 1990-es évek közepétől a humántőke gyengesége is kétségessé teszi. Bár Pécs innovációs képességéről kedvező vélemények is születtek (Rechnitzer 2005), ez a potenciál kihasználatlan, és mind a

képzett szakmunkások, mind a műszaki és természettudományos felsőoktatásban részesülők aránya kedvezőtlen képet mutat (Pais 2009); hiányzik az újraiparosításhoz szükséges tudásbázis és nagyrészt ennek intézményi háttere is. A dél-dunántúli regionális innovációs rendszer kiépítésére irányuló törekvések már az ezredforduló utáni években létrehozták intézményeit, azonban mint Páger (2013a) elemzéséből kiviláglik, a RIS kapcsolati hálója alatt a rendszer sarokpontjai komoly gyengeségeket mutatnak: a tudástermelésben, a közvetítőrendszerben, az alkalmazók oldalán és a külső környezetben is leszakadó teljesítménnyel szembesülünk. A műszaki és természettudományos képzés valamint az ipar és innováció kapcsolatára számos munka (köztük Horváth 1998 és Erdős–Varga 2010) felhívta a figyelmet; az egyetemen azonban ezek a karok gyengék, s a helyi gazdasággal nem építettek ki erős kapcsolatokat, az innovációtranszfer elmarad az elégséges szinttől. A Pécsi Tudományegyetem sem diszciplináris szerkezete, sem szervezeti zártsága miatt nem alkalmas hatékony innovációtranszferre; a gazdasági szféra és a felsőoktatás közötti stratégiai együttműködési kapcsolatok jelentősen elmaradnak Győr és Miskolc teljesítményétől (Lux 2013b). A műszaki és természettudományos képzés valamint az ipar és innováció kapcsolatára számos munka (köztük Anselin–Varga–Acs 1997, Horváth 1998 és Egyed 2008) felhívta a figyelmet; az egyetemen azonban ezek a karok gyengék, s nem építettek ki erős kapcsolatokat a helyi gazdasággal. Lengyelország és Románia ipari térségeivel ellentétben az iparban dolgozó műszaki elit nem jelent meg erősen a felsőoktatásban, és az újraiparosítási törekvéseknek sem állt az élére. A kutatás-fejlesztés teljesítménye zuhanó; 2004-ben a megyében a magyarországi K+F-alkalmazottak 7,9%-a, de a ráfordítások mindössze 2,5%-a volt található; 2013-ban már csak az alkalmazottak 4,0%-a és a ráfordítások 2,3%-a. Miközben az országos K+F-foglalkoztatottak száma 8622 fővel bővült, Baranya megyében 1615 fővel, a 2004-es létszám 41%-val (!) csökkent. Az egyetem körül kialakult, elsősorban orvostudományi startup-vállalkozások köre még szűk, létszámuk pedig meglehetősen csekély.

A szakmunkások kínálatában komoly mennyiségi és minőségi hiányosságok tapasztalhatók. A Baranya megyei munkaerőpiac nem képes befektetők számára kellő mennyiségű, adott képesítéssel rendelkező szakmunkást (pl. villanyszerelőt, CNC esztergályost, szerszámgyártót) kínálni vagy kiközvetíteni; egy befektető számára már néhány tucat képzett alkalmazott megszerzése is komoly problémát jelent. Ez – ellentétben pl. Győr térségével – nem egy magasan fejlett munkaerőpiac kedvező kihasználtságával, hanem a több évtizedes dezindusztrializáció és képességvesztés következményeivel magyarázható. Több ipari park és betelepült vállalat beruházása, bővítése hiúsult vagy nehezült meg a szakmunkáshiánynak köszönhetően. Aránytalanul magas a munkaerő kínálatában a szakképzetlenek aránya; a sza-

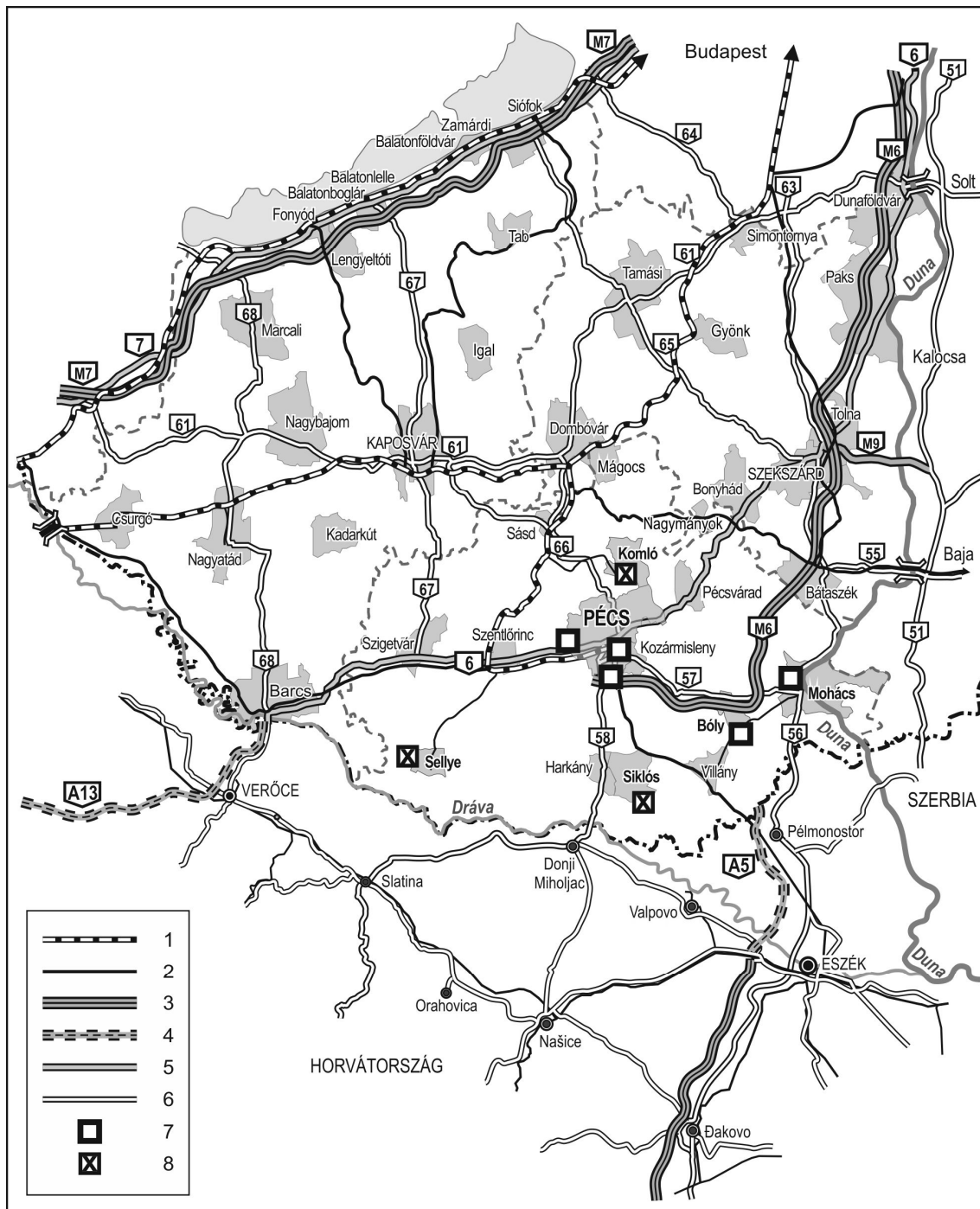
bad munkaerő színvonala és összetétele nem megfelelő. A meglévő, vagy frissen kiképzett szakmunkások körében gyakori a nyugatra vándorlás; elsősorban a német munkaerőpiacra, ahol a megfelelő nyelvtudással és gyakorlattal rendelkező szakemberek a hazainál lényegesen jobb kereseti feltételeket találnak. *A munkakultúra eróziója többször feltűnt a helyi vezetőkkel és vállalkozókkal történő beszélgetéseken*; jellemző példaként egy helyi iparvállalat vezetője kiemelte, hogy cége növekedésének álló fő akadálya nem a piacok megtalálása és a kereslet szűkössége, hanem az, hogy hogyan talál a régióban megfelelő szakképesítéssel rendelkező, naponta nyolc órát végigdolgozni képes és nem alkoholista alkalmazottakat.

Az új világgazdasági válság által okozott visszaesés a működő iparvállalatok jelentős hányadát érintette; mint Közép-Európában általában, elsősorban az európai és globális ellátási láncokba integrálódott vállalkozások érezték meg a forgalom radikális csökkenését (Lőcsei 2012, Kiss 2012). Ez a visszaesés a megyében kedvezőtlenebb esetekben az 50%-ot is elérte. A válságjelenségek 2009-ben voltak a legsúlyosabbak, amit a vállalkozások korlátozott leépítésekkel, költségeik csökkentésével és új piacok felé fordulással próbáltak átvészelni. Az elbocsátások jelentősebbek voltak a rugalmas létszámmal dolgozó külföldi tulajdonú vállalatoknál (amelyek saját külföldi kapacitásaikat kímélték), míg a hazai vállalkozók inkább a nehezen megszerzett és szűkös szakképzett munkaerő hosszú távú megtartására törekedtek. 2009 után a német és osztrák piac által is húzott kilábalás indult meg, egyes vállalkozásoknál kifejezetten jó exporteredményeket értek el.

A sok tekintetben kedvezőtlen adottságokkal rendelkező térségben *megkésett és csekély maradt a külföldi működő tőke beáramlása*. A külföldi ipart egy-két nagyvállalat mellett a (főként német tulajdonú) középvállalkozások képviselik; nem beszélhetünk a Bécs-Budapest tengely, valamint a fő közlekedési korridorok mentén már létrejött vállalati hálózatokról, bár a megye ipari parkjai rendelkeznek csekélyebb integráló szerepkörrel (5.7. ábra). Az ipari parkok alapítása az országos tendenciákat követte; a megyében a kereslethez képest számottevő túlkínálat alakult ki, így két kisebb, periférikus elhelyezkedésű ipari park vállalkozásaival együtt, a komlói pedig szervezett egységként megszűnt. A három pécsi ipari park betelepítettsége alacsony; a déli ipari park, bár a maga nemében a legprofibb kezdeményezésként indult (a korábban a Győri Ipari Park mögött álló osztrák magánbefektetői körrel és egy helyi ingatlanfejlesztő vállalkozóval), a válság áldozatául esett, és közművesített területe létrehozása óta üresen áll. Egy 2015 májusában született bejelentés szerint a kormány üzemcsarnokok építésével és egy állami ügynökség területvásárlásával kívánta orvosolni a helyzetet. A maga nemében a megye legsikeresebb ipari parkját a Bólyi Ipari Park képviseli.

5.7. ábra

A Dél-Dunántúl közlekedési kapcsolatai és a baranyai ipari parkok elhelyezkedése.

Jelmagyarázat: 1 = villamosított vasúti fővonal; 2 = egyéb vasútvonal; 3 = autópálya; 4 = tervezett vagy megépült autópálya; 5 = elsőrendű főút; 6 = másodrendű főút; 7 = működő ipari park; 8 = megszűnt vagy inaktív ipari park.

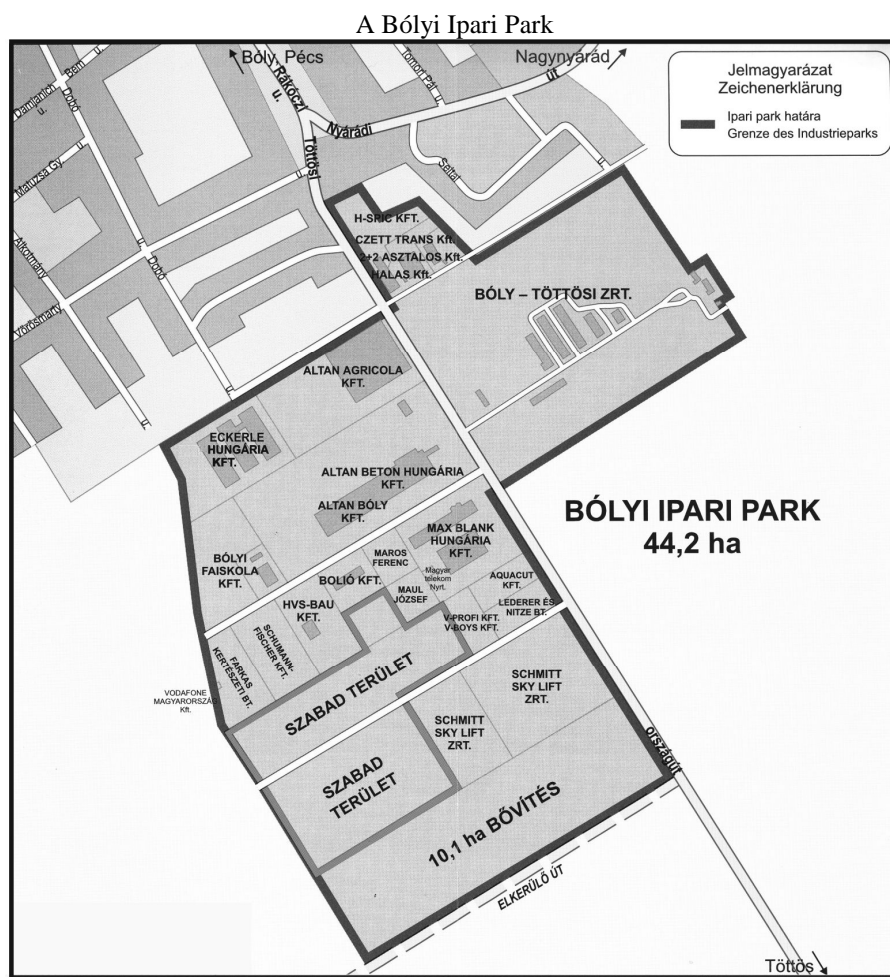
Forrás: A szerző szerkesztése.

Egy helyi ipari park sikertörténete: a Bólyi Ipari Park

Az 1998-ban alapított bólyi ipari park magas színvonalú szolgáltatásai és Hárs József polgármester folyamatos nemzetközi lobbitevékenysége révén a kis- és középvállalkozásokra alapozott helyi foglalkoztató ipari parkok egyik legsikeresebb hazai példájává vált. A 3 vállalko-

zással alapított ipari parknak 2002-ben már 600 alkalmazottja volt, amellyel a 3900 lelkes településen lényegében megszüntette a helyi munkanélküliséget és hozzásegítette a települést a mikrotérségi központtá fejlődéshez. A helyi közösség sikeresen alkalmazkodott a globalizáció feltételeihez, amelyet az önkormányzat innovatív hozzáállása is elősegített (Maurel–Póla 2007). Az ipari park szervezetének 100%-os tulajdonosa a városi önkormányzat; a betelepített terület 78%-át értékesítették, 22%-át pedig – elsősorban hazai kis- és középvállalkozásoknak – bérbe adták. A válság után 2015-ben 28 kis- és középvállalkozás 800 alkalmazottjának adott munkát.

5.8. ábra

Forrás: Önkormányzati kiadvány.

A Bólyon települt vállalkozások számára releváns versenyelőnyök között lényeges a szakképzett munkaerővel való viszonylag jó ellátottság, a munkaerő-kínálat és a kereslet jó illeszkedése, amit kiegészít a munkavállalók némettudása. Egyes vállalkozások letelepülésében szerepe volt a német családi–rokonok kapcsolatoknak (ez Baranya megyében máshol is előforduló puha ipartelepítési tényező), de elsősorban az ipari park által kínált telephelyi

adottságok és az önkormányzat aktív befektetésszervező tevékenysége meghatározó. Az M6-os autópálya hatása pozitív, de nem önmagában döntő elem. A vállalkozások között még viszonylag kis súlyú a hazai tulajdonú középvállalkozások aránya, de már létezik 5-6 helyi vállalkozás, amelyek garázscégekbe nőttek ki magukat és költöztek be az ipari parkba. Az ipari park fejlesztési stratégiájában kiemelten támaszkodik ezekre a vállalkozásokra, mivel egyes iparágak befektetésvonzásában megerősödtek a keleti versenytársak (Románia és Ukrajna), és a válság is visszavetette a nyugati vállalatok beruházási hajlandóságát. A helyi vállalkozások működéséhez az ipari park külön kedvezményeket biztosít, pl. kedvezményes (70%-on átadott) energiaárakkal.

A legsikeresebb önkormányzati segítség viszont a csarnoképítés és a csarnokbérleti rendszer lett. A kis- és középvállalkozások számára rendkívül nehéz feladat a tőke- és infrastruktúraigényes, szabványokkal és előírásokkal terhelt telephely-létesítés, ehhez sem szabad tőkével, sem szaktudással nem rendelkeznek; ezért komoly kereslet mutatkozik kulcsrakész csarnokhely biztosítására. Ezekben az önkormányzat gyártóteret, valamint irodákat és szociális blokkot kínál, s azokat kedvezményes bérleti díjjal értékesíti. Bár ez a beruházás jelentős költségekkel jár (50-50%-os helyi és uniós társfinanszírozással), hosszú távon működtetett önkormányzati vagyonelemmé válik, és visszahozza a befektetett pénzt (a helyi foglalkoztatás és adók mellett fogyasztás, egzisztenciaépítés, szolgáltatások igénybevétele formájában). Az ipari park hosszú távú gazdasági céljai – erős helyi vállalkozóréteg kialakítása – mellett a település szociális céljai, a fiatal vállalkozók megtartása és hazahozatala, vagyis végső soron a település fenntartható fejlődése jelentik a beruházások motivációját.

A tartós jelenlétre berendezkedett külföldi szereplők mellett a rendszerváltás óta kialakult a helyi vagy regionális kötődésű, nemzetközi piacokra is kilépő hazai középvállalkozások rétege is, amelyek elsősorban a gépgyártásban, fémiparban, illetve könnyű- és építőipari területeken végzik munkájukat. Ezek a vállalkozások a feldolgozóipar specializált szegmenseiben, rés piacokon működő, versenyképes és innovatív piaci szereplők. Környezetükhöz mérten kiemelkedően jól teljesítenek, minőségi termékeket állítanak elő és minőségi (emberi) erőforrásokat használnak fel; voltaképpen a német „Mittelstand” (az értéktermelés nagyját adó, a német gazdasági sikerekért felelős középvállalati szféra) hazai megfelelői, remélhetően előfutárai. A rossz környezeti feltételek és a válság ellenére képesek voltak helytállni a hazai piacokon, és alkalmazkodással, folyamatos terjeszkedéssel integrálódni az ipar nemzetközi hálózataiba. Mellettük létezik a középvállalattá fejlődés látható esélyével rendelkező kisvállalkozások szűk köre is. Legfontosabb nemzetközi kapcsolataikat a német és az osztrák piac jelenti, amelyek mellett megtalálható egy szétszórtabb nyugat-európai vevőkör is. Kevésbé vannak jelen a

vállalkozások a visegrádi országok piacain, és csak nagyon kevesen építettek sikeres kapcsolatokat keleti irányban, Románia és Ukrajna felé. A Nyugat-Balkán országai szinte teljes mértékben hiányoznak ebből a kapcsolatrendszerből, még a szomszéd Horvátország is – aláhúzza azt a Baranyában tapasztalható problémát, hogy a megye nem összekötő kapocs, hanem a szomszéd országbeli perifériával határos periféria. A szélesebb világpiacra csak néhány külföldi tulajdonú, egyedi termékeket gyártó cég jutott el; ezek viszont valóban globális megjelenésűek. Fennálló kettősség, hogy az exportáló vállalatok egy része folyamatos terjeszkedéssel, a hazai piaci jelenlét megerősödése után fordult a kivitel felé, egyesek viszont olyan termékeket – jellemzően speciális gépeket, berendezéseket és részegységeket – állítanak elő, amelyek teljes mértékben a külső piacokra irányulnak, és a hazai értékesítés vagy nem létezik, vagy jelentéktelen.

A város egyik, valamikor ígéretesnek minősített iparági specializációját jelentő elektronikai iparban az Elcoteq 2012-ben (külső okok miatt) bekövetkezett összeomlását csak minimális helyreállítási folyamat követte: a valaha 2500–3000 fő tartós létszámú nagyvállalat helyére érkezett utódvállalatok (Huawei, Flextronics, Jabil) létszáma ma nemigen haladja meg a 800 főt. A leépülés okai között könnyen megnevezhetjük a termelés alacsony hozzáadott értékét, a vezető vállalat alacsony helyi beágyazottságát, és különösen azt, hogy az iparág az 1990-es évek második felétől elmulasztotta a feljebb lépést. 2015-ben a városba érkezett az audioteknikai Harman, amelynek letelepedését a város 150 millió forinttal, „a legfejlettebb infrastruktúrával”, valamint síppal-dobbal-nádi hegedűvel támogatta. A beruházástól várt 420 állás szépségét csökkentette, hogy ugyanekkor a Flextronics kivonulása megszüntette az általa létrehozott 400 álláshelyet. Látható, hogy az iparág korábbi stabilitása megroppant, és az újabb és újabb lyukak betömődésével sem könnyű jobb eredményt elérni, mint megszűnésének elodázását. Célszerűbb volna szakképzési és átképzési programokkal új, ígéretes iparágakban találni új növekedési lehetőségeket – ma ugyanis a térséget a munkanélküliség, valamint a képzett munkaerő Győrbe, külföldre és a fővárosba áramlása jellemzi.

5.2.3. A szolgáltatásalapú fejlődési út határai

Az útfüggőségnek pozitív hozadéka is tapasztalható a kulturális, oktatási és fogyasztói szolgáltatások esetében. Már az 1990-es évek elején készült fejlesztési stratégiák és tanulmányok felhívták a figyelmet a Pécsen koncentráltan megjelenő kulturális jelentőségére, és a nemzetközi városversenyben tapasztalható gyengeségeik említése mellett kihasználásukat, komplex,

nemzetközi szinten is értékesíthető termékké fejlesztésüket javasolták (Faragó–Horváth–Hrubi 1990). A kultúra jelentőségét hangsúlyozta az 1995-ös városfejlesztési koncepció, amely először említette a „kulturális ipar” fogalmát (Pécs városfejlesztési koncepciója 1995), és a város jövőképeként egy tudásalapú gazdaságra, szolgáltatásokra és innovációra alapuló utat látott követendőnek. Az 1990-es évektől a pécsi elit egyértelműen kulturális és oktatási központként tekintett saját városára, és fejlesztési stratégiáiban rendre szolgáltatásközpontú jövőképeket fogalmazott meg a posztindusztrialista ideológia jegyében, gyakran egyértelműen tagadva a termelő ágazatok szerepét (Zeller Gyula, a PTE rektorhelyettese, a Pécs jövőjéről szóló vitasorozat beszédes, „Nem kell XIX. századi ipar!” című interjújában: „Köztudott, hogy depressziós térségben élünk. Nagy az elvándorlás, hiányoznak a nagyvállalatok, s úgy érzem, hogy az elmúlt húsz évben nem sikerült olyan stratégiát kialakítani, ami fellendülést hozna. Nehéz megmondani, hogy mi húzhatja ki a csávából a régiót, ám meggyőződésem, hogy nem a termelőágazatok fejlesztése a megoldás.” – Mészáros B. 2013). A városi intézmények között talán egyedül a kereskedelmi és iparkamara állt ki határozottan és következetesen az újraiparosítási elképzelések mellett; figyelmeztetve a város vezetőit azokra a dezindusztrializációs kockázatokra, amelyek utóbb rendre bekövetkeztek.

A megye gazdaságában egyes pozitív folyamatok ellenére egyre erősebben megmutatkoznak a szolgáltatásokra alapozott gazdaság gyengeségei. A szolgáltatások köre túlnyomórészt a fogyasztói szolgáltatásokhoz sorolható; az üzleti szolgáltatások részaránya alacsony, részben a termelőszféra gyengesége, részben az üzleti szolgáltató cégek erős fővárosi koncentrációja miatt. Póla és Raffay kutatásai alapján Baranya 2004-ben Magyarország üzleti szolgáltatásokban erős megyéi közé volt sorolható, de 7% fölötti értéke így is elmaradt a fővárosi mutató felétől. Míg az üzleti szolgáltatások és az idegenforgalom „exportképes” területi termékek, a fogyasztói szolgáltatások jobbra inkább jövedelemújraosztó és a régióból való forráskiáramlást megakadályozó funkcióval rendelkeznek (Póla – Raffay 2006). Bár megfigyelhetők a kreatív osztály kialakulásának jelei, ebből a rétegből kevés piacképes vállalkozás emelkedik ki. Teljesítményüket jelentősen visszafogja a város és környezete alacsony jövedelmi szintje és folyamatos, az elmúlt években felgyorsuló hanyatlása. Hiányoznak, s a gyárbezárásokkal tovább ritkulnak a stabil, jó béreket fizető piaci vállalkozások, miközben a közszférának stagnáló bérszínvonala mellett folyamatos leépítésekkel kell szembenéznie. Az állam 2004-től következetesen zajló újraközpontosítása a lokális intézményrendszerek és állás-helyek leépítésével járt; a fővárosi elitcsoportok a vidék rovására konszolidálták helyzetüket. A közszférában nem csak az elérhető állások mennyisége, hanem minősége is visszaesett: alacsonyabb bérszínvonalú, végrehajtó feladatokra szorítókozó, bizonytalan munkahelyek vár-

ják azokat a pályakezdeket, akiknek egyáltalán van reményük elhelyezkedni. A fogyasztás tehát nem csupán stagnált, hanem vissza is esett, s ennek ma már a demográfiai helyzet, a fiatal munkavállalók és a középosztály elvándorlása, valamint az egyetem zsugorodása az egyik fő hatóerője.

Miközben a megye és a régió gazdasága nem volt képes fenntartani a helyi és regionális piacokat kiszolgáló üzleti szolgáltatások fejlett és kiterjedt hálózatát, az elmúlt években a közép-európai trendeket követve Pécsen megjelentek az exportképes kihelyezett üzleti szolgáltatások képviselői. A call centert működtető Unisys Hungary 2012-ben száz állással jelent meg a városi munkaerőpiacon. A hasonló profilú, a Deutsche Telekom vállalati ügyfeleit kiszolgáló T-Systems International leányvállalataként működő IT Services Hungary Budapest, Debrecen és Miskolc után szintén 2012-ben nyitotta meg pécsi kirendeltségét; 2015-ben kibővült telephelyen már 400 főt alkalmaztak, és az év végéig további 100 fős bővülést terveztek – ezzel az országosan 3900 főt foglalkoztató vállalat a legnagyobb helyi foglalkoztatók közé lépett. A megosztott szolgáltató központok, bár lényegében „fehérgalléros szalagmunkát” végeznek, mégis mérföldkövet képviselnek a gazdaságszerkezet megújulásában. Olyan, iparágként működő, iparszerű szolgáltatásokról van szó, amelyek egyetemi végzettségű, nyelveket tudó munkatársakat foglalkoztatnak, és helyi mércével jó béreket fizetnek. Nem csak foglalkoztató szerepük és az alkalmazottak fogyasztási multiplikátora, hanem a fehérgalléros munkaerő és általában a fiatal munkavállalók helyben maradása is mellettük szól; megjelenésük pedig további üzleti szolgáltatások előtt nyitja meg a kaput egy olyan városban, amely az általuk keresett munkaerőt megfelelő árban, minőségben és létszámban képes felkínálni. A desk help azonban olyan tevékenység, amelyben intenzív globális verseny tapasztalható, és a versenytársak egy része (pl. Indiában és más ázsiai országokban) jelentős bérelőnyöket tud felkínálni: a kulturális közelség és az egyetem által biztosított tudás mellett az új „szolgáltató iparág” versenylőnyei még megerősítésre szorúlnak.

5.5. táblázat

A Pécsi Tudományegyetem számokban

Kar	Alapítás éve	Hallgatók (2007–2008)		Hallgatók (2012)		Alkalmazottak (2008)	
		fő	%	fő	%	fő	%
Állam- és Jogtudományi	1921 (1865)	4.950	14,9	3.479	14,5	122	1,9
Ált. Orvostudományi	1951 (1912)	2.241	6,8	3.081	12,8	473	7,5
Közgazdaságtudományi	1975 (1970)	2.854	8,6	2.392	10,0	114	1,8
Egészségtudományi	1990	3.724	11,2	2.456	10,2	360	5,8

Természettudományi	1992 (1948)	2.756	8,3	2.615	10,9	198	3,1
Bölcészettudományi	1992 (1833)	6.094	18,3	4.045	16,8	320	5,1
Pollack Mihály Műszo- ki	1995 (1970)	5.031	15,1	3.353	14,0	225	3,6
Művészeti	1996	551	1,7	473	2,0	70	1,1
Illyés Gyula Főiskolai	2000 (1977)	1.875	5,6	1.020	4,2	110	1,7
Felnőttképzési és E.E.F.	2005	3.172	9,5	1.117	4,6	86	1,4
Klinikák		-	-	-	-	2.830	44,9
Rektorátus és egyéb adm.		-	-	-	-	1.398	22,1
ÖSSZESEN		33.248	100,0	24.031	100,0	6.306	100,0

Megjegyzés: Az alapítás éve az önálló karrá válás időpontját jelzi, a zárójelekben az oktatási tevékenység kezdete illetve történelmi előzmények szerepelnek.

Forrás: www.pte.hu és Poór–Kolbe 2008 alapján a szerző számításai és szerkesztése.

A kulturális funkciók fenntartásában és generálásában a Pécsi Tudományegyetem és jogelődjei központi szerepet játszottak. A 24 ezer hallgató és ötezret meghaladó alkalmazott az egyetemet a város és a régió legnagyobb foglalkoztatói közé emeli (5.5. táblázat); Pécs városában jelenléte multiplikátorhatással jár, különösen az albérletek, áruk, fogyasztói szolgáltatások és kultúra iránti keresletben. Az egyetemvárosi rang a város hangulatában, vonzerjében is megmutatkozik. A felsőoktatás a nyugati példához, pl. Leedshez (*Baka–Gazdag* 2002), Grazhoz vagy Newcastle-hoz (*Mezei* 2001) hasonlóan szerepet kapott az ipari átalakulás folyamatában; többek között az egyetem jelenléte és kereslete mentette meg sokáig a várost a klasszikus iparvesztéssel járó mély depressziótól. Az egyetemre alapozott fogyasztási modell azonban az elmúlt évtizedben megrendült, és válságjelenségeket mutat. Nem csak az állami finanszírozás elapadása, hanem a növekvő mobilitás, a fővárosi és egyre inkább külföldi felsőoktatás javuló elérhetősége; sőt, tartós népességfogyási okok is szerepet játszanak a számok kedvezőtlen alakulásában. A felsőoktatásban résztvevő hallgatók száma országosan 2001 és 2007 között 184-ről 396 ezerre emelkedett, majd e csúcs után 2013-ig 320 ezerre esett vissza. Pécsen az egyetemi hallgatói létszám öt év leforgása alatt (!) több mint 9200 fővel esett vissza. Ez a fogyasztáskiesés visszatükröződik a város szolgáltatásaiban, kiskereskedelmi forgalmában, ingatlanpiacán, kulturális termelésében és számos más vonásában. Az orvostudományi kar által vonzott, fizetőképes külföldi (elsősorban német és norvég) hallgatók számának dícséretes emelkedése valamennyit enyhített a gondon: létszámuk 2000-ben 200, 2012-ben már 1500 volt, és nem csak fogyasztókként, hanem a városi kultúra formálójaként is sokat jelentenek a városnak. A gazdasági fejlődésben az egyetem kulturális szerepe ma még meghaladja a tudományos, innovációs tevékenysége elégtelen mértékű, a működő innovációtranszfer pedig szinte teljesen hiányzik.

A szolgáltatásokra és kultúrára alapozott szerkezetváltás a fent felsorolt dokumentumok dacára inkább útfüggő jelenségként és sodródásként, mint hatékonyan irányított stratégiaként értékelhető. A döntéshozók részleges elitváltás után sem voltak képesek a stratégiai beavatkozásra; a helyi és regionális intézményrendszer gyenge maradt és nem alakult ki sikeres fejlesztési koalíció. Pécsset többször emlegették a magyar decentralizációs elképzelések forrásaként, ennek azonban nem volt értékelhető hatása a város fejlődésére; az újracentralizációra adott válasz nem az intézményépítés, hanem a provincializmus volt (*Horváth 2007*). A helyi intézményrendszer kísérletei a helyzet feloldására, így a kereskedelmi és iparkamara hálózatfejlesztése (*Póla 2007*) nem hozták meg a várt áttörést. Erős intézmények hiányában a személyes vezetői képességek szerepe (leadership) vált ezek pótlékává, ez az egyéni erőforrás azonban nem helyettesíthette az effektív kormányzást, és a későbbiekben igen törekenynek bizonyult.

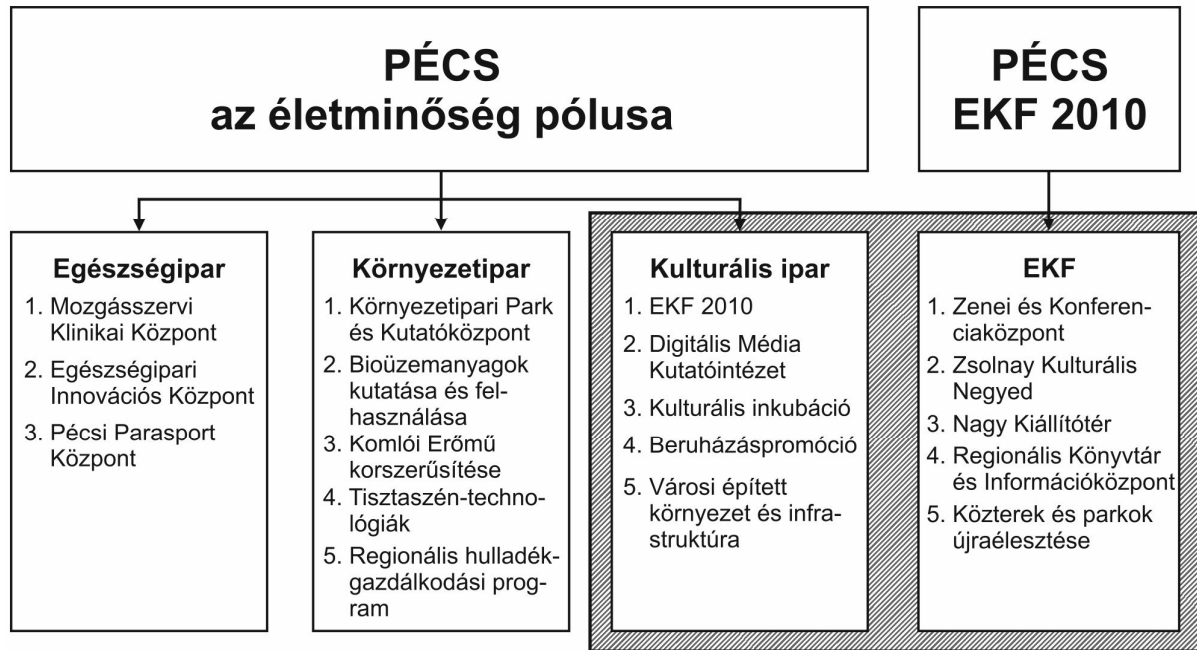
Az EU-csatlakozás után Pécs két, egymással összefüggő stratégiát fogadott el a belső erőforrásokra alapozott növekedés megindítására valamint az országos és európai területi versenyben való helytállásra. Az endogén növekedés mellett szólt, hogy a város és a régió nem volt képes kapcsolódni a Bécs-Budapest tengely külföldi működtőikére alapozott ipari növekedéséhez, egyben azonban az országos fejlesztéspolitika 2007–2013 közötti prioritásaiból eredő külső meghatározottság is volt. Az országos politika (alapidokumentuma *Országos Területpolitikai Konceptió 2005*, bővebb értékeléséről lásd *Faragó 2006*) célja lényegében innovatív regionális klaszterek alapjainak létrehozása volt, amelyeket középtávon a területi specializáció katalizátorainak szántak. Az endogén növekedés jól illeszkedik a térség adottságaihoz; jobb fenntarthatóság és magasabb gazdasági beágyazottság jellemzi, mint a kívülről vezérelt növekedési modelleket, bár kiteljesedése lassabb folyamat és nem jár radikális területi átalakulással. *Horváth (2003b)* a Porter modelljéhez hasonló regionális klaszterek kialakulását és az újraparosítás lehetőségét emeli ki a stratégiában.

Pécsen a klaszterkezdeményezések alapja a 2006-ban elfogadott pólusstratégia (*Pécs, az életminőség pólusa, 2006*) és a sikeres Európa Kulturális Fővárosa pályázat (*A határtalan város 2005*) volt. A két fejlesztési irány közös eleme az elsősorban városi adottságok kihasználására alapozó kulturális klaszterépítés; az egészségipar a klinikum és a szélesebben értelmezett, fizikai egészséget, szellemi-anyagi jólétet és kulturális fogyasztást is magában foglaló életminőség fogalma köré rendeződött (fő célcsoportjai a fiatalok és a visszavonulás utáni, de még aktív „ezüst generáció”), míg a környezetipari fejlesztések erősebb infrastrukturális-energetikai irányukkal távolabb álltak a fő iránytól (5.9. ábra). A póluskonceptió „iparágai” valójában ipari és fogyasztói szolgáltató elemek keverékei voltak, nem tekinthetők egyértelmű

újraiparosítási törekvéseknek. Az ipari funkciók ugyanakkor magas tudástartalmú, az egyetemi tudásbázist kihasználó tevékenységekhez (pl. orvosi és ortopédikus eszközök előállításához), részben modern energetikai kutatásokhoz kötődtek.

5.9. ábra

A klaszterkezdeményezések és fő projektek rendszere Pécsen

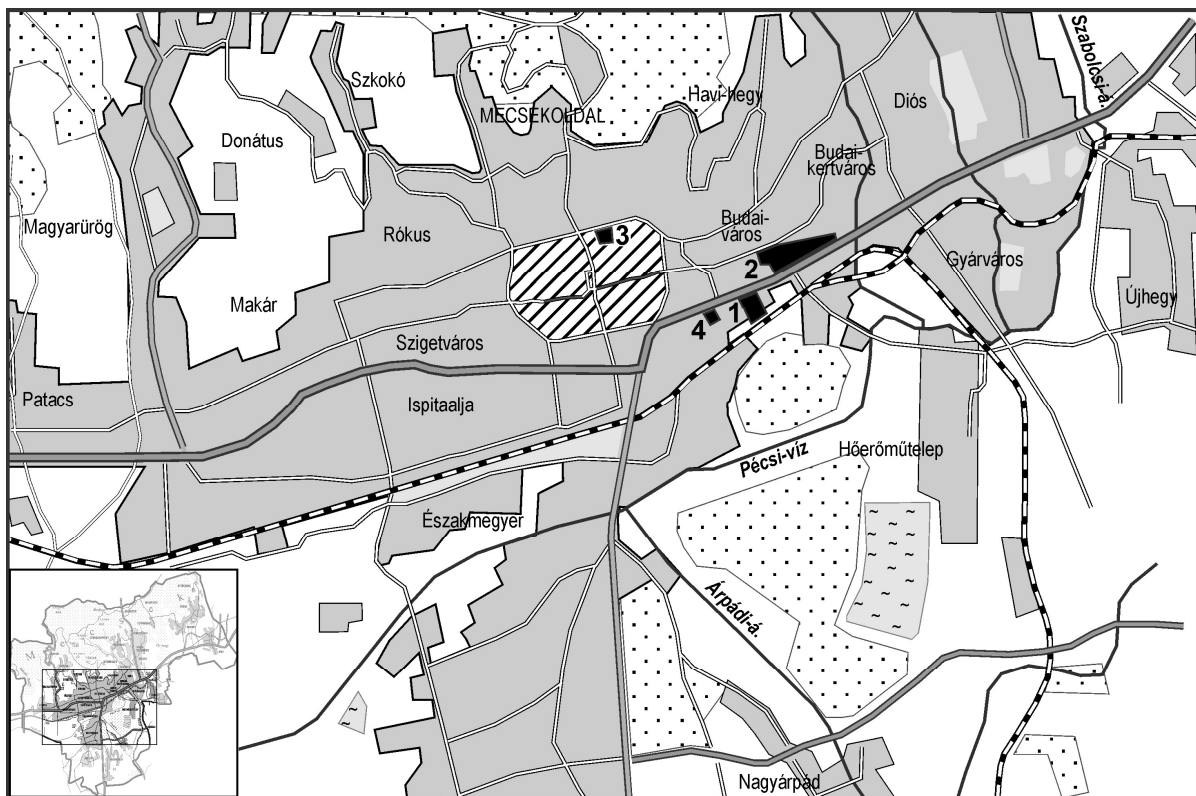
Forrás: Fejlesztési dokumentumok alapján a szerző szerkesztése

Az Európa Kulturális Fővárosa (EKF) koncepció külön említést érdemel, mivel egyaránt jó példát szolgáltat a dezindustrializáción alapuló ipari átalakulás lehetőségeire és árnyoldalaira. A dezindustrializációs folyamatok és a városi értékek felértékelődésének kettősét először Glasgow használta ki az 1985 óta élő európai EKF-törekvések keretében tudatos szerkezetváltási stratégia eszközeként; a kisebb léptékű projektek száma Nyugat-Európában tekintélyes, és a „kultúraalapú ipari regeneráció” az iparvárosok megújulásának elfogadott eszközévé vált. *Evans* (2005) és *Griffiths* (2006) regenerációs kezdeményezéseket illetve EKF-projekteket összehasonlítva ugyanakkor szkepticizmusra int, mivel egy részük hosszabb távon, egy részük pedig egyáltalán nem járt a várost meglátogatók számának emelkedésével; ráadásul az európai „kultúrvárosok” csoportja erősen zártnak bizonyult az új belépők előtt. A kultúraalapú regenerációról még súlyosabb kritikát fogalmaztak meg a radikális földrajz képviselői (*Miles* 2005; *Miles – Paddison* 2005); nézeteik szerint ezek elsősorban retorikai konstrukciók maradtak, és nem voltak tekintettel a városi polgárok érdekeire, miközben rendre túlbecsülték a beavatkozás gazdasági, környezeti és társadalmi előnyeit. Felmerül még a nagy-

ságrend, vagyis a kritikus tömeg kérdése (Cooke 2008, Lorenzen–Frederiksen 2008): a kulturális ipar rendkívül erős globális agglomerálódást mutat nagy- és világvárosokban, így lehetőségei a kisebb centrumok számára behatároltak; a kultúrateremtés–kultúratermelés gyakran nem elégséges a gazdaság dinamizálására. Ezek a kritikák a pécsi EKF-projektben is beigazolódtak.

5.10. ábra

Az EKF 2010 program létesítményei

Jelmagyarázat: 1 – Zenei és Konferenciaközpont, 2 – Zsolnay Kulturális Negyed, 3 – Nagy Kiállítótér, 4 – Regionális Könyvtár és Információközpont; *Raszter:* történelmi belváros
Forrás: Fejlesztési dokumentumok alapján a szerző szerkesztése

A pécsi EKF-program alulról építkező kezdeményezésként jött létre; az önkormányzat támogatásával, de elsősorban a városi civil társadalom képviselői vettek részt az első fejlesztési koncepció kidolgozásában, amely európai kontextusban a város határ menti fekvését és multikulturális társadalmát, Magyarországon a kulturális decentralizáció és a városi léptékváltás jelentőségét hangsúlyozta (*A határtalan város* 2005). Fókuszában elsősorban a városi tér “élhetősége” (jelentőségéről lásd *Alexander et al.* 1977 és *Montgomery* 2003), “fiatalossága” és kulturális tartalma, a kisvárosi barokk, középkori és balkáni impressziók és a közép-európai alapok együttese. Az öt kulcsprojekt az alapkoncepciót “lefordítja” a beruházások szintjére, és

a városközpont keleti irányú, leromlott területeket érintő kiterjesztésére törekszik (5.10. ábra). Jelentős momentum, hogy a város ipari örökségét a programban a Zsolnay gyár, a XIX. századi polgári ipar létesítménye képviseli, míg a „megtagadott” és ezért „feledésre ítélt” szénbányász múlt nem jelenik meg a koncepcióban. Az 1990-es évek második felében születtek elképzelések a bányászat fennmaradt épített örökségének hasznosítására és új funkciókkal való felruházására (erről nagyon alapos született Pécs-Komló Komplex Tájrehabilitációs és Környezetállapot Programjában; *Faragó 1997*), és egy időben reális lehetőségként számoltak a Művészeti Kar ilyen elhelyezéséről, de a tervek végül nem valósultak meg.

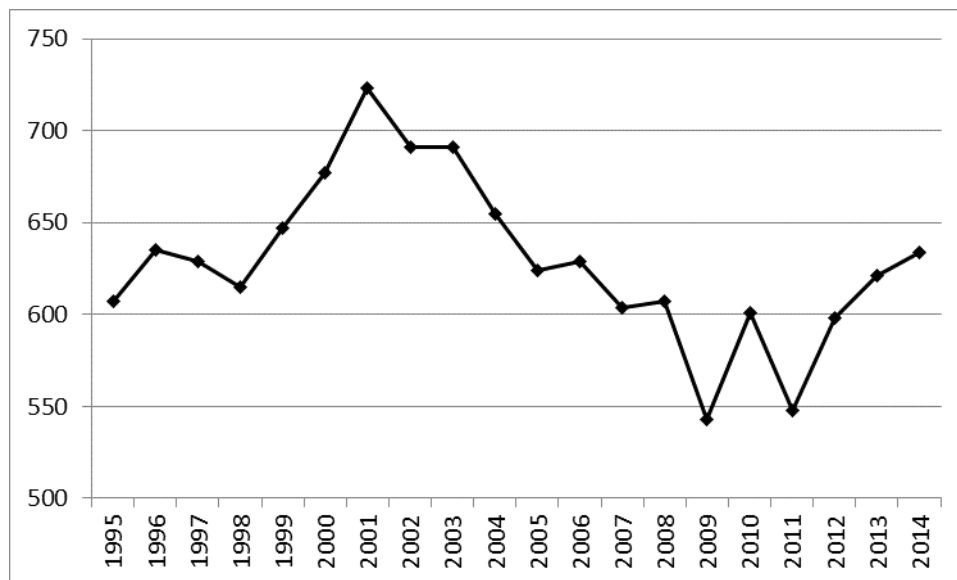
A klaszterkezdeményezések megvalósítása, különösen az EKF-program lebonyolítása ismét élesen felvetette az elit és az intézmények gyengeségének kérdését. Nyilvánvalóvá vált, hogy a döntéshozók nem képesek a nagyméretű projektek menedzselésére; a szükségszerűen innovatív tervek szemlélete pedig összeütközésbe került a magyar területfejlesztési gyakorlat bürokratikus mikromenedzsmentre, felelősségelkerülésre, az innovativitás elutasítására és átláthatatlanságra való hajlamával. A város egy személynél koncentrálódó döntési kompetenciákra épülő irányítási rendszere kudarcot vallott Toller László polgármester súlyos balesetével, majd utóda, Tasnádi Péter halálával, és előtűntek a személyes leadership miatt addig kevésbé szembetűnő intézményi hiányosságok. *Faragóval (2012)* és *Pálné Kováccsal (2013)* egyetértve mondhatjuk, hogy az EKF-projekt a központosítás és a többszintű kormányzás áldozatául esett: az új kulturális létesítmények felépítéséből, majd a programok megszervezéséből előbb a projekt eredeti koncepcióját adó városi civilek, értelmiségiek, majd a városi bürokrácia szereplői is kiszorultak, s a felkészülést a pénzt orrontó fővárosi érdekcsoportok vezényelték le. Jelképes, hogy a megújuló főteret Kínából hozott burkolóanyaggal, Moldvából toborzott építőmunkások rakták le 2010 elején – a silány kivitelezésnek köszönhetően egymás után kétszer is.

A létrehozott kulcsprojektek, kulturális létesítmények nem csak késve épültek meg, hanem az EKF-év zárása után fenntartásuk sem csökkentette, hanem éppenséggel súlyosbította a város kiszolgáltatottságát, állami forrásoktól való függőségét; tartós fenntartásuk, alkalmazottaik bére állandó bizonytalanság forrásává vált, amely nem csak a stratégiai tervezést, hanem alapvető működésüket is fenyegeti. A kultúra nem vált piacképes terméké a metropolisztérségektől távoli, periférikus „kisebb nagyvárosban”; a „kulturális főváros” koncepciójával nem kulturális decentralizáció, hanem annak szöges ellentéte valósult meg. Ráadásul a program az új gazdasági válság elmélyülésének éveire esett, amikor Európa-szerte (s hazánkban különösen) a kulturális és turisztikai szolgáltatások iránti kereslet visszaesése, és az olcsó légitársaságokkal könnyen elérhető centrumtárségek előretörése volt tapasztalható. Ez a végkövetkez-

tetés az ipari (posztindusztriális) átalakulás keserű tanulsága, még akkor is, ha két tartós szerkezetátalakulási hatást mégiscsak tulajdoníthatunk neki. Egyrészt a kulturális fejlesztések hozadéka nem rövid, hanem hosszú távon meghozhatja gyümölcsét. A válság éveit követően a megyei vendégéjszakák száma emelkedést mutat (5.11. ábra), még akkor is, ha a városban 2006-ban megforduló 135 ezer turista helyett 2013-ban még csak 102, 2014-ben 106 ezer érkezett. Másrészt szinte „szabad szemmel” tapasztalható a város imázsának átalakulása: Pécszet még a kétezres évek közepén is sokan vélték hanyatló bányászvárosnak, míg mára az ipari hanyatlás impresszióit valóban átvette egy élhető, vonzó kulturális kínálatú egyetemi központ képe.

5.11. ábra

A vendégéjszakák alakulása Baranya megyében (1995–2014, ezer)

Forrás: Megyei statisztikai évkönyvek adatai alapján a szerző szerkesztése.

5.2.4. Az átalakulás értékelése

Pécs–Baranya ipari átalakulását egyszerre jellemzi az innovatív koncepciók megjelenése és a passzivitás, a tervek megvalósításakor jelentkező kapacitáshiány. Összességében egy periférikus térségről beszélhetünk, amely bizonyos tényezők alapján ennél a csoportnál kedvezőbb adottságokat mutatott fel, de nem volt képes megakadályozni a hosszú távú leszakadási folyamatokat. A posztszocializmus ipari átmenete ezért elsősorban a dezindusztrializációhoz kötődik; a bányászat eltűnése után a fennmaradó ipari bázist gyenge, a nemzetközi gazdasági rendszerbe periférikus elemekként integrálódott vállalatok jelentik; a fejlettebb ágazatok meghonosodásának nem adták a humántőke-feltételei, de az ehhez szükséges területi pozí-

ciók, kritikus tömegek sem. A felsőoktatás, kultúra és a fogyasztói szolgáltatások tompították a szerkezeti, majd 2008-tól az új válság hatásait, de nem voltak elégségesek a gazdaság új növekedési pályára állítására; a fejlett üzleti szolgáltatások pedig – őket igénybevevő termelő szféra híján – aránylag gyengén vannak jelen a térségben. Hiányoznak mind a magas hozzáadott értékű, mind a tömeges foglalkoztatást ígérő ágazatok. Kiviláglik, hogy a központi régiók számára járható szolgáltatásalapú fejlődési út lehetőségei nem elégségesek egy kevésbé urbanizált, periférikus térség számára; továbbra is, sőt, a korábbiaknál több ipari beruházásra, újraiparosításra van szükség. Különösen igaz ez „a periféria perifériájára”, Komlóra (de Baranya kisvárosaira és községeire is). Itt az ipar elvesztése és a radikális funkcióvesztés lett az átalakulás kimenetele, voltaképpen kiterjedt „gazdaságmentes” övezetek alakultak ki, ahol a társadalom zöme közalkalmazott, nyugdíjas vagy állami transzferekből él, és amelyek különösen kiszolgáltatottakká váltak, amikor ezek elapadtak. Ha a régió nem szegényedett el radikálisan a rendszerváltás után, most ennek is eljött az ideje. Mint Dél-Dunántúl egésze, a megye nagyjá radikális demográfiai szakadék szélén áll, amely várhatóan súlyos hatásokkal lesz a településállományra – a falvakra, kisvárosokra, de a régióközpont Pécsre is.

A modern magyar fejlesztéspolitika a második generációs (2007–2013-as) programozási periódusban növekedési pólusok megalapozása mellett döntött; ezek a fejlesztési projektek lényegében innovatív klaszterkezdeményezések. Pécssett az ipari és szolgáltató tevékenységek keveréke szolgált a klaszter alapjául; egy nagyléptékű program, az Európa Kulturális Fővárosa 2010 nyomán a „kulturális ipar” fejlesztései kapták a legnagyobb hangsúlyt. Együttesen az EKF és a Pólus fejlesztései egy endogén növekedési pályát rajzoltak ki, de ezek a fejlesztések felemás képet mutatnak. A megye megtermelt bruttó hozzáadott értéke 2007 és 2012 között gyakorlatilag stagnált. Az értéktermelésben a terciér szektor részarányának stagnálása és mérsékelt dezindusztrializáció mellett a mezőgazdaság részarányának 2,3%-os növekedése volt megfigyelhető. A mezőgazdaságban ez idő alatt mintegy 700, az iparban 6500, a szolgáltatásokban 1400 állás szűnt meg. Tekintetbe véve, hogy ebben az időszakban 4%-kal emelkedett a szolgáltatások foglalkoztatási részaránya, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a megye gazdaságában a terciérizáció/dezindusztrializáció destruktív formái bizonyultak meghatározónak. A válsághoz való alkalmazkodás helyett a térség tartós válságérzékenysége válik szembeűnővé.

Közép- és hosszú távon a térségben nem lehet figyelmen kívül hagyni az ipar (elsősorban a szakképzett munkaerő-kínálatra alapozott gépipar) növekedési potenciálját; a pusztán terciérizációra alapozott fejlődés illúzióknak, még hozzá veszélyes illúzióknak bizonyult. A továbblépés szükségessé teszi a növekedés háttérfeltételeinek javítását. Ez nem pusztán közle-

kedési infrastruktúrát jelent; sőt, a tényező kínálat humán oldala valamint a működő irányítási, intézményi rendszer a jövőben kulcsfontosságúvá válik. A térség azonban örökölt, súlyos intézményi deficitet hordoz. Az állami túlközpontosítás és a lokális–regionális tudás- és kapacitáshiányok *együttesen* vezettek a belső gyengeségekhez, amelyek rendre megakadályozták az aktív szerkezetátalakítási politikák alkalmazását. Hat évvel ezelőtt, PhD-értekezésemben így fejeztem be a fejezetet: „Bár Pécs már a rendszerváltás előtt innovatív ötletek forrása volt, ez az innovativitás csak akkor válik majd értékessé, ha határozott és következetes cselekvés alapjává válik.” Jobb ötletem ma sincs.

6. Az újraiparosítás lehetőségei Közép-Európában

6.1 Az újraiparosítás előtt álló kihívások

6.1.1. A felzárkózási modell határai

A közép-európai ipar nemzetközi integrációja fenntartásokkal, jelentős kivételekkel, de összességében sikertörténetnek tekinthető. Bár az átalakulás jelentősen megnövelte a területi egyenlőtlenségeket, és az új differenciálódási folyamatok kedvező hatásaiból mindmáig sokan kimaradnak, a megszilárduló iparszerkezet európai és globális léptékben is versenyképes, termékei, bár inkább közepes, mint alacsony hozzáadott értékűek, már sokkal kevésbé viselik az államszocializmus és a tradicionális elmaradottság nyomait. Korlátozott területeken ismét megjelentek a kiválóság azon szigetei, amelyek a XIX. században és a második világháború előtt a fejlődés olyan reményteli jeleinek tűntek. Ez az eredmény persze az erős piaci szelekció eredménye is: különösen a visegrádi országokra, de egyre inkább Délkelet-Európára is igaz, hogy az alacsony hatékonyságú, elavult technológiákkal működő, rossz termékminőségű vállalatok nagy része megsemmisült; helyüket vagy újak vették át, vagy nyom nélkül eltűntek a térség gazdaságából. Már a válság előtt is tapasztalhatók voltak azonban azok a kihívások, amelyek napjainkban még erősebben tapasztalhatók, és új dilemmák elé állítják Közép-Európa ipari térségeit.

- Először, *a korábban meghatározó, KMT-alapú fejlődési modell jelentős térbeli egyenlőtlenségeket eredményezett.* Az ipari átalakulás előnyei elsősorban a 4.3.2. fejezetben leírt átmeneti régiókban, s különösen Közép-Európa hagyományos ipari magtárságében realizálódtak. Mind gazdaságpolitikai, mind társadalmi szempontok indokolják az ipar területi dualitásának mérséklését, vagyis a hagyományos és új perifériák felzárkóztatását, amelyben az újraiparosítás szerepe sem kerülhető meg – mind az ipari foglalkoztatás, mind az üzleti szolgáltatások fejlődése és a fogyasztáson keresztül jelentkező jövedelmi multiplikátor-hatások kiaknázása érdekében.
- Másodszor, a munkaerő-kínálat válság okozta ideiglenes növekedésével együtt *elfogytak a közép-európai tér versenyképességét korábban biztosító szabad, bőséges munkaerő-tartalékok,* márpedig ez a tényező az ipartelepítés legfontosabb előfeltételévé vált. A problémát azok a térségek lesznek képesek sikeresen kezelni, amelyek folyamatosan tudják biztosítani az iparvállalatok szükségleteihez illeszkedő tudással és készségekkel rendelkező szakmunkások és diplomások utánpótlását. Ez a tényező az újraiparosítás legjelentősebb feltételévé válik, és a hazai és külföldi tulajdonú ipar lehetőségeit egy-

aránt, bár nem egyforma mértékben befolyásolja (utóbbiak magasabb bérekkel könnyebben szerzik meg a szükséges munkaerőt, amellyel jelentős kiszorító hatást fejthetnek ki környezetükben).

- Harmadszor, *a puszta olcsó munkaerővel versenyző termelés önmagában is fokozódó versennyel kénytelen szembenézni* a Távol-Kelet, Kelet-Európa, és lehet, hogy a jövőben a válságból újraiparosítási politikákkal kilábalni próbáló dél-európai periféria irányából is.⁴² Mivel további bérelőnyök létrehozására nem nyílik reális kilátás, a jelenlegi versenyképesség tartós megőrzését csak az ipari tényezőintenzitási létra mentén történő feljebb lépés, a magasabb hozzáadott értékű tevékenységek irányába történő elmozdulás, valamint a termelékenység növekedése képes biztosítani. Ennek jelei megfigyelhetők a sikeresebb ipari térségekben, miközben a perifériákon jelentős delokalizációs veszély alakulhat ki már a következő évtizedben is. A javuló termelékenység korlátozottan hozzájárulhat ahhoz is, hogy a re-shoring révén Közép-Európa Távol-Keletről „hazahozott” gyártókapacitások új telephelyévé váljon.
- Negyedszer, míg a posztoszocialista átalakulás első két évtizedében Szlovénia kivételével minden rendszerváltó ország iparfejlődésében a külföldi működő tőke tett szert meghatározó szerepre, és erősen duális gazdaságok épültek ki (*Barta 2005, Kiss 2007a*), ma már *nem kerülhető meg a hazai ipar megerősítésének kérdése sem*.

A nemzetközi beszállító hálózatok klaszteresedése növeli a hazai hozzáadott érték részarányát és a külföldi vállalatok területi beágyazottságát, de a térség iparvállalatai „saját jogon” is versenyzőkké válnak a hazai és európai (rés)piacokon. A hazai ipar megerősítése ugyanakkor a periféria minduntalan visszatérő törekvése is, amelyet éppen annyira motivál a modernizáció vagy a külső függés mérséklésének igénye, mint a válságban jelentkező új tőkeéhség. Mint *Marer* (2010) jelzi: a posztoszocialista országokba irányuló működőtőke- és hitelbeáramlás lelassulása fékezi az európai tér kereskedelmi és pénzügyi integrációját, és szükségessé teszi, hogy ezeknek az államoknak *„a jövőben a termelékenység és versenyképesség növekedéséhez szükséges források relatíve nagyobb részét kell belső forrásokból fedeznie”* (30.). Ilyen körülmények között, a korábbinál erősebb újraelosztási igények mellett, és a globalizációs folyamatokból adódó aszimmetrikus függőség mérséklése érdekében pedig a perifériákon nem hagyható figyelmen kívül a kelet-ázsiai mintájú felzárkóztató „fejlesztő állam” (developmental state) vonzereje sem (v.ö. *Kőrösi* 2012).

---

⁴² *Barta* (2012) is felhívja rá a figyelmet, hogy a járműipari befektetésekért folyó harcban Nyugat- és Közép-Európa között inkább munkamegosztáson alapuló viszony alakult ki: a delokalizációs folyamatok valódi küzdelme az 1990 után új ipari telephelyként megjelenő posztoszocialista térség, és a dezindusztrializációt elszenvedő dél között zajlik le.

A válság utáni újraiparosítás tehát nem csak új tőkeberuházásokat igényel, hanem fel kell oldania a Közép-Európa gazdaságaiban elterjedt külső tőkefüggőség ellentmondásait, amelyek bizonyos esetekben már korlátozzák a költségelnyökön túlmutató feljebb lépést, a versenyképesség magas útjára lépést. A KMT-alapú iparfejlődés a külföldi beruházók erőforrásaiból és saját döntési preferenciáik szerint valósult meg, és az általa biztosított előnyökért a poszt-socialista országok komoly árat fizettek, amikor növekedési stratégiáikban Szlovénia kivételével alulsúlyozták a hazai tulajdonú ipart. Ezzel ugyanis értékes piaci lehetőségeket és modernizációs pályákat hagytak ki – ez az elszalasztott lehetőség lett a rendszerváltások egyik jelentős használdozati költsége (opportunity cost). A külső függés problémái az új válságot követő években nem csak a közgondolkodásban és az állami politikákban jelentek meg, hanem a közép-európai kapitalizmus természetét vizsgáló szakirodalom összehasonlító írásaiban is, és mára már bevett fogalomként beszélhetünk a térség országait jellemző *függő piacgazdasági modell* vonásairól, és talán a továbblépés lehetőségeiről is.

A modell forrása a *kapitalizmus-változatok elmélete*, az az összehasonlító gazdasági kutatásokban gyökerező gondolat, hogy világszerte igen eltérő fundamentumok biztosítják a különböző nemzetgazdaságok versenyképességét. Hasonlóan a versenyképesség magas és alacsony útjához, a kapitalizmus-változatok is eltérő intézményi formákban, tényezőintenzitásban, sőt, tulajdoni viszonyokban gondolkodnak. Az alapvető intézmények pedig a globalizáció, az egységesülő versenyszabályozás dacára is eltérő versenyelőnyöket termelnek ki. Az elmélet korai meghatározó írása *Gereffi* (1995) a kelet-ázsiai „gazdasági csoda” gazdaságpolitikai hátterét feltáró elemzése, amelyben a nyugati kormányzati filozófiáktól eltérő, a korábbi versenyelméleteknek részben ellentmondó elemeket azonosított (lásd 3.2.2. rész).

A kapitalizmus-változatok elmélete először az elsősorban angolszász gyökerű liberális piacgazdaságok (LME) és a kontinentális–német koordinált piacgazdaságok (CME) különbségeit vizsgálta; a közép-európai függő modell – több előzmény, például *Bohle* és *Greskovits* (2004, 2006) az európai szociális modell adoptálásának keleti esélyeiről szóló tanulmányai, valamint *Rugraff* (2008) a kelet-ázsiai, ír és közép-európai felzárkózási modellt tárgyaló írása után – *Nölke* és *Vliegenthart* (2009) tanulmányában kristályosodott ki, mint a visegrádi négyekre jellemző, rajtuk kívül korlátozottabb tanulságokkal szolgáló változat. A szerzők, és több más elemző szerint a balti államok csoportja inkább a liberális, Szlovénia a koordinált modellhez áll közelebb, a Szovjetunió utódállamai pedig megint más utat képviselnek. Romániában több, egymással ellentmondó és egymást gyengítő modell keveredik egymással az ún. „kórtékapitalizmus” formájában, *Ban* (2013) azonban meggyőző bizonyítékokkal szolgál arra, hogy Románia különutas jellege megszűnőben van, és fokozatosan a tiszta függő mo-

dellhez kezd közelíteni. A modell azon az érvrendszeren nyugszik, hogy a közép-európai gazdaságokban nem a nyugati kapitalizmus-változatok egyike ereszt gyökeret, hanem egy önálló, saját vonásokkal és kihívásokkal rendelkező modell létrejöttének vagyunk tanúi.

Sokak számára (e sorok íróját is beleértve) riasztó lehet az a gondolat, hogy Közép-Európa fejlődésének meghatározó ereje nem a konvergencia, hanem a különutasság; történelmi tapasztalataink alapján nem nehéz kilátástalan mellékutakra, kényszerpályákra, leszakadásunk rémeire gondolnunk. Márpedig a közép-európai és nyugat-európai gazdaságok közötti fejlettségi rés szűkülése cseppet sem „eleve elrendeltetett” folyamat: hosszú idősorok igazolják, hogy a rés 1914-ben volt a legkisebb, és az államszocializmus alatt hatalmasra tágult (*Gál* 2013), vagyis a II. világháború utáni helyreállítási periódus és az 1960-as, 1970-es évek gazdasági növekedése cseppet sem felzárkózáshoz, hanem leszakadáshoz vezetett. A jövő kilátásai sem adnak okot felhőtlen öröme. Az ESPON ET2050 kutatásában felállított, 2030-ig és 2050-ig terjedő trendszámítások mind a jelenlegi trendek folytatódásával számoló alapszenárió, mind a fejlődési alternatívákat megvizsgáló feltáró szenáriók esetében a régi és új EU-tagállamok közötti különbségek növekedésével számoltak (ESPON 2014). Ha tehát a közép-európai országok sikeres felzárkózási politikákra törekednek, akkor számolniuk kell a függő piacgazdasági modell által felvetett dilemmák enyhítésével vagy feloldásával.

6.1. táblázat

Három kapitalizmus-változat

Intézmény	Liberális piacgazdaság (LME)	Koordinált piacgazdaság (CME)	Függő piacgazdaság (DME)
Jellegzetes koordinációs mechanizmus	versengő piacok és formális szerződések	vállalatközi hálózatok és szövetségek	transznacionális vállalatokon belüli hierarchiáktól való függés
A tőkefinanszírozás fő formája	hazai és nemzetközi tőkepiacok	hazai bankkölcsonök és belső tőkealapok	külföldi működőtőkeberuházások és külföldi tulajdonú bankok
Vállalatirányítás	kívülálló / szétszórt részvénytulajdon	bennfentesek / koncentrált részvénytulajdon	transznacionális vállalati központok
Érdekegyeztetés	plurális–piaci, kevés kollektív szerződés	együttműködő, ágazati vagy nemzeti kollektív szerződések	a képzett munkaerő kibékítése, vállalati szintű kollektív szerződések
Oktatási és képzési rendszer	általános képességek, magas K+F-kiadások	vállalat- vagy iparág-specifikus képességek, szakképzés	korlátozott továbbképzési kiadások
Innovációtranszfer	piaci, formális szerződéseken alapuló	vegyes vállalatok és üzleti szövetségek jelentős szerepe	transznacionális nagyvállalat leányvállalatai közötti belső transzfer
Komparatív előnyök	radikális innováció a technológiai és szolgáltató szektorban	inkrementális innováció a tőkejavak előállításában	félleg standardizált ipari jóságok összeszerelő platformjai

A függő („DME”) fejlődési modell Nölke és Vliegenthart (2009) által lefektetett formája elsősorban a fejlesztés finanszírozásában és a legfontosabb gazdasági döntéseket meghozó koordinációs mechanizmusok működésében tér el a fejlett országokban bevett liberális és koordinált formáktól. A liberális piacgazdaságok a nemzetközi (de a centrumországokban koncentrálódó) tőkepiacok finanszírozási lehetőségeit kihasználva, a koordinált piacgazdaságok pedig a hazai, sőt, vállalaton belüli tőkeakkumulációra támaszkodva teremtik elő forrásaikat, a nagy döntések pedig itt versenypiaci mechanizmusok, ott a vállalatok között kialakuló tartós stratégiai együttműködések égisze alatt formálódnak. A függő piacgazdaságok meghatározó vonása a külső irányítás és az erős hierarchikus kontroll, vagyis a helyi erőforrásokat (jelesül képzett munkaerőt, infrastruktúrát és intézményeket) is felhasználó, de külső finanszírozástól (külföldi működő tőkétől és külföldi bankok kölcsöneitől) és vállalatirányítási döntésektől függő termelési rendszerek túlsúlya. Bár a nagyvállalatok erősödő érdekérvényesítése világtendencia, befolyásuk lényegesen erősebb Közép-Európában, és a hazai tőke gyengeségének köszönhetően duális gazdaságok kialakulásához vezet. A modell további különbségei az ipar működési mechanizmusában is tetten érhetők (6.1. táblázat), és kiterjednek a gazdaságon túli szférákra is – az intézményfejlődésre éppen úgy, mint a társadalom tagozódására vagy a területi differenciálódásra. *A modell végső soron erős komparatív előnyöket teremt a félig standardizált ipari javak tömegtermelésében, elsősorban az összeszerelésben;* a másik oldalon azonban – bár csúcstechnológiai termékek termelésére szakosodott – önállóan nem rendelkezik sem az LME modellre jellemző radikális, sem a CME modellre jellemző inkrementális innovációs képességekkel.

Az alapmodell által nyújtott kép tovább részletezhető. Farkas (2011) hat tényező (termékpiacok, K+F és innováció, pénzügyi rendszer, munkaerőpiac és érdekegyeztetés, szociális háló, valamint oktatás) empirikus vizsgálata alapján elemzi a közép-európai piacgazdaságokat, megállapítva, hogy országcsoportokat elkülönítő klaszterelemzés segítségével többnyire igazolható egy önálló közép-európai fejlődési modell lefektetése; valamint hogy (Szlovénia részleges kivételével) a csoport belső különbségei sokkal kisebbek, mint a csoport egészének eltérései a régi EU-tagállamoktól. A közép-európai modellben megfigyelhetők a kontinentális, mediterrán, időnként az angolszász országcsoport fejlődési jegyei, de ebben a kombinációban az egyes jellemvonások megszilárdult, már önálló utat bejáró intézményrendszerre állnak össze. Farkas végkövetkeztetései pesszimisták: a transznacionális vállalatok kiszolgálására berendezkedett modell tudás-spilloverei alacsonyak, és a jelenlegi aszimmetrikus függőségi vi-

szony hosszan meghatározó maradhat, meghiúsítva az új tagállamok európai felzárkózáshoz fűzött reményeit. Ennél valamivel derülátóbb *Myant és Drahoukoupil (2015)*, amikor a kapitalizmus-modelleket dinamikus alkalmazkodási folyamatokba ágyazva rámutatnak a függő változaton belüli előrelépés jelentőségére. A fejlettebb közép-európai országok a költségalapú versenytől fokozatosan a komplex termékeket előállító országok közé emelkedtek, és telephelyeik a transznacionális vállalati hálózatokban a hierarchia második szintjére küzdötték fel magukat. Ez az integrációs forma aránylag magas jövedelmet és relatív biztonságot kínál a nemzetközi munkamegosztásban; a nagyvállalatoknak ezen a szinten érdekükben áll figyelmet fordítaniuk tevékenységeik helyi beágyazottságára, a humántőke fejlesztésére és a helyi intézményrendszer jó állapotára. Az ipar aránylag rugalmasan reagált az új világgazdasági válságra, és a versenyképes iparágak nem szenvedtek tartós veszteségeket.

A függő piacgazdaságokban a vállalatokon keresztül érvényesülő piaci függést a nemzeti és nemzetközi politikai rend függőségi viszonyai teszik teljessé. A világgazdaságban általános jelenséggé vált a transznacionális nagyvállalatok érdekeit követő politikai érdekérvényesítés, amely Európán belül az angolszász modell érdekében lép fel, és a koordinált piacgazdaságok intézményi alapjai elleni fellazítási próbálkozásokban is megfigyelhető (*Nölke 2011*). Ennek speciális részterületét, az Európai Unió befolyását is vizsgálták a kapitalizmus-változatok kutatói. Már *Nölke és Vliegenthart (2009, 684.)* jelzi, hogy „[az] elsőként a korai 1990-es években bevezetett nagyvállalati kormányzás szabályozási keretrendszerét erősen befolyásolta az EU-bővítés folyamata. A folyamat során az EU a nagyvállalati kormányzáshoz illeszkedő reformok sorát szabta az uniós tagság feltételéül. Ennek eredményeként a nagyvállalati kormányzás gyakorlatait és szabályozását nem a belső fejlődés, hanem transznacionális hajtóerők befolyása teremtette meg.”

Rugraff (2008) figyelmeztet rá, hogy a posztszocialista országok maguk számolták fel azt az eszközrendszert, amely egy stratégiai iparpolitika alapjául szolgálhattak volna – és ezzel sorsuk alakulását a globális nagyvállalatok és nemzetközi szervezetek jóindulatára bízták. Az átmenet során nagyon hamar sor került a nemzetközi kereskedelem teljes liberalizálására, a legjobb teljesítményű állami vállalatok (potenciális nemzeti bajnokok), valamint a bank-szektor privatizációjára, és az állami iparpolitika majdnem teljes megszüntetésére. A gyors és széleskörű piacnyitáson alapuló globális integráció ellentétben áll a XIX. és XX. században sikeresen felzárkózó gazdaságok többségének eseteivel (kivéve Írország KMT-alapú modelljével). *Cimoli–Dosi–Stiglitz (2015)* rávilágít, hogy míg a szabadkereskedelmi politikák a II. világháború után megértően viszonyultak a kevésbé iparosodott országok korlátozott piacvédelméhez és az állami iparfejlesztési politikákhoz, napjainkban a WTO már korántsem fogad-

ja el a hasonló törekvéseket. További adalékokat szolgáltat az átalakulás megértéséhez *Medve-Bálint* (2014), kimutatva az EU hatását a közép-európai tagjelölt országok, majd EU-tagállamok KMT-barát politikáinak alakításában. A csatlakozási folyamatban érvényesülő erős kondicionalitás során az uniós versenyszabályok átvétele részben az uniós vállalatok számára kedvező feltételek megteremtésére, részben viszont a nyugati munkavállalók megnyugtására törekedett, ezzel pedig egy adott, a költségelőnyökre összpontosító befektetési szerkezetet pártolt. A modell kompromisszumokkal és kivételekkel valósult meg; Észtországban liberális, Szlovéniában a neokorporativista jegyeket mutató koordinált modell alakult ki, de általában a piacnyitást és a külföldi működő tőkére alapozott neoliberais politikák kaptak uniós támogatást, miközben jelentős ellenkezés fogadta a „nemzeti kapitalizmus” megerősítésére törekvő elképzeléseket (pl. a cseh lakossági privatizációs törekvéseket, vagy a 2010 utáni új magyar etatizmust).

A DME modell függőségi viszonyai nem egyirányúak, mivel a közép-európai gazdaságokba ágyazott vállalatok hosszú távú sikeressége is függ a befogadók által nyújtott előnyös versenyfeltételektől, ami erősíti a felek egymásrautaltságát, és kölcsönösen előnyös fejlődési lehetőségeket kínál, ösztönzi a vállalati feljebb lépést. Ez a stratégiai érdekeltség különösen jól megmutatkozik a német befektetők által követett, hosszú távú építkezésre összpontosító versenystratégiákban, de pl. sokkal kevésbé jellemzi az észak-amerikai, távol-keleti befektetőket, és iparági eltérései is megmutatkoznak. A két oldal között mégis egyértelmű hatalmi különbségek érvényesülnek, amelyek két további körülmény révén újra is termelik magukat.

- Egyrészt, a közép-európai gazdaságok egyoldalúan függenek a külső befektetőktől, míg utóbbiaknál a függőségi viszonyok többirányúak, sokkal szélesebb és bonyolultabb kapcsolati hálóban jelennek meg. Ez lényegesen erősebb tárgyalási pozíciót kínál számukra, különösen akkor, amikor egy, egész kormányokat megmozgató és licitálásra készítő nagyberuházás telephelyválasztásáról, vagy valamelyik telephely bővítéséről van szó.
- Másrészt, a központok veszténivalója különleges esetektől eltekintve „csak” egy előnyös befektetési helyszín, a perifériák azonban – ha nem tartoznak Közép-Európa különösen szerencsés adottságú telephelyei közé – sokkal súlyosabb egzisztenciális fenyegetéssel szembesülnek, mivel nem rendelkeznek a gazdaság újjáépítéséhez rendelkező tőkével, piaci ismeretekkel, innovációkkal (ezeket ugyanis a külső központoktól kölcsönözték), de jobbára erős fejlesztő intézményekkel sem (lásd 5.1.2. fejezet). A tőke kivonás gazdasági, társadalmi és politikai költségei így egész városok és régiók fundamentumait rendíthetik meg.

A modellből levonható általános következtetések a következő (nem térhez kötött) kockázatokra hívják fel a figyelmet:

- A duális közép-európai ipar *jelenlegi* versenyképességét megalapozó tényezők könnyen válhatnak a *jövőbeli* feljebb lépési törekvések gátjaivá, és szűkítik az endogén fejlődés felé mutató evolúciós alternatívák feltárásának esélyeit.
- A transznacionális vállalatok *eltérő viselkedést* mutatnak hazai piacaikon és kiszervezett részlegeik esetében. Az értéklánc legértékesebb szegmensei a vállalati központok közelségében maradnak, a periféria termelő kapacitásai pedig kevesebb figyelmet kapnak és könnyebben feláldozhatók. Ennek a viselkedésnek nemzeti eltérései is megfigyelhetők (pl. a német vállalatok magasabb hajlandósága a magas termelési funkciók letelepítésére).
- Az erős hazai vállalatok hiánya *tovagyűrűző hatásokat kelt a szolgáltató szektorban* is: csökevényesek maradnak a fejlett üzleti szolgáltatások, mert azokat a vállalatok központjaikhoz közel veszik igénybe; elmaradott az alkalmazott kutatások és innovációk rendszere, mivel a telephelyek többségére ilyen tevékenységet nem helyeznek ki; és nem épül ki új vállalatoknak kedvező finanszírozási rendszer, mert nincs szervezet, amely rendszeresen igénybe venné. A hiányok olyan dimenziókban is megmutatkoznak, amelyeket a közvélekedés nem tart az ipar részének – például az erős nemzeti márkákban (gondoljunk az amúgy nem élvonalbeli olasz ipar itt élvezett előnyeire), a formatervezés és design területén, vagy a marketingben. Ezek a szolgáltatások vagy nem jelennek meg a függő országokban, vagy korlátozottak maradnak.
- Számottevő közép- és hosszú távú kockázat származik a *tőke mozgásokból*. A transznacionális vállalatok részlegei nagyon erős versenyt folytatnak a profit újbóli befektetéséért, és a vállalati központok stratégiái könnyen dönthetnek annak repatriálásáról vagy máshol történő felhasználásáról. A költségelőnyök csökkenése kilépésre ösztönözheti az alacsony tényezőintenzitású termelésre szakosodott vállalatokat, iparágakat (pl. a hagyományos iparágak vagy az elektronikai ipar szereplőit).
- A sikeres ipari térségeket is fenyegetik a *kiszorító és eltömődési* hatások, amelyek visszafogják a további tőkebefektetések hatékonyságát, és a képzett munkaerő elszívásával, a helyi piacok lefőlözésével a térségi KKV-szektor pusztulását és a meglévő helyi ipari hálózatok felbomlását eredményezhetik.
- A DME modell legfontosabb mellékhatásaként a külső tőkeberuházásokra alapozott modellben *alacsony a pénzügyi, humán és társadalmi tőke akkumulációja*. A liberális és koordinált piacgazdaságokkal szemben a függő piacgazdaságok történelmi tőkehiá-

nya újratermeli magát; különösen az időről időre bekövetkező, a gyakori rendszerváltásokkal járó transzformációs veszteségeknek (Gál 2013) köszönhetően. A vállalatokban megtermelt profit a munkabérek és beszedett adókon keresztül fontos multiplikatorként generál (bár a befektetés-vonzó politikák révén könnyen jutnak olyan versenyelőnyökhöz, közterhek ideiglenes vagy tartós csökkentéséhez, amelyekről egyszerű halandók nem is álmodhatnak), de a legfontosabb eredmény, a tőkeképződés és új vállalatok kialakulása elmaradhat. Az alacsonyan tartott bérszínvonal ösztönzi a jobb jövedelmi viszonyokat és életkörülményeket kínáló hazai és európai centrumterészek felé irányuló *tartós migrációs folyamatokat*, amelyek aláaknázzák egyes térségek vagy teljes nemzetgazdaságok humántőke-akkumulációját is.

A DME modell ennek megfelelően a *közepes jövedelmű fejlődés csapdájába (middle income trap)* vezet, de ezt a szituációt további súlyos fenntarthatósági dilemmák terhelik. A függőség rendszerei önmagukban ördögi kört formálnak, amelyből különösen nehéz kitörni. A vállalatok és ipari térségek *új bezárulási folyamatokat* élhetnek át, olyan fejlődési pályákra kényszerülhetnek, amelyek vagy nem képesek biztosítani a versenyképesség magas útja felé való elmozdulást, vagy fenntarthatatlanoknak bizonyulhatnak. A közepes jövedelmű fejlődés csapdája így átvezethet a fejlett piacgazdaságokat sújtó, a 2.2.1. részben bővebben ismertetett *eltűnő közép problémájához* is. Számottevő belső megújulási képesség és az ehhez szükséges erőforrások hiányában a külső sokkok és a külső költségalapú verseny nyomása fokozatosan felőrölheti a térségben jelenleg még élő versenyelőnyöket, és újabb, tragikus gazdasági és társadalmi következményekkel járó dezindusztrializációs folyamatokat indíthat el. A vezető szolgáltató és csúcstechnológiai tevékenységek lehetőségeit kiaknázni nem képes, az olcsó tömegtermelésből kiszoruló országok így még jobban a perifériára szorulhatnak.

Térségi szinten a DME modell könnyített pályát biztosít a feljebb lépés bizonyos formáinak, de megnehezíti más fejlődési esélyek megragadásának és kiaknázásának esélyét. Az értéklánc-szemléletet követő transznacionális vállalatok magas funkcionális specializációt valósítanak meg a tér egyes pontjain, miközben a teljes értékláncot egymással is versengő telephelyek térben eloszló hálózatában „rakják össze”. Az értékláncok helyi szereplői nagyon erős, bár iparág- és cégspecifikus tudáskészletet sajátíthatnak el, a lokális–globális interfész szerepet betöltő telephelyek a modern, hatékony gyártási eljárások, minőségmenedzsment és piaci tudás kiváló keverékében részesülhetnek (Humphrey–Schmitz 2002). Ez az „előre csomagolt” felzárkózási pálya rövid időtávon belül jelentős sikerekkel kecsegtet, középtávon pedig lehetőséget nyújt a magasabb gyártó funkciók megszerzésére, amellyel egy térség növelheti az egy telephelyen található tevékenységek komplexitását és tényezőintenzitását. Ez a

lehetőség azonban nagyon éles versenyhelyzetben adatik meg, és gyakran csak a legjobban szereplő telephelyek számára érhető el, miközben máshol az értékláncokon belüli vállalati optimalizálás akkor is funkciószegény helyi ipari kapacitások kiépítésében és az egyoldalú (vállalaton belüli vagy beszállítói) vevő–eladó kapcsolatok fenntartásában érdekelt, ha ezek a kapcsolatok *egyébként* stabilak, nem fenyegeti őket a delokalizáció vagy a felmondás veszélye. Tautológiának tűnik, de lényeges kérdés: *a külföldi működő tőkére alapozott fejlődési út csak azokat a térségeket segíti hozzá az érdemi felzárkózáshoz, amelyek eredendően jól illeszkednek a transznacionális vállalatok saját versenystratégiáihoz – és ezt a pozíciójukat folyamatos adaptáció révén meg is tudják őrizni.* Az ideális területi pozíciókon kívül eső térségeknek más lehetőségekhez kell fordulniuk.

Az értékláncokra épülő, a DME-modellben különösen gyakori fejlődési út ellentétben áll a hagyományos, KKV-alapú (neomarthallianus) iparági körzetek komplex, a termelő és kiszolgáló funkciók szélesebb körét egy térségen belül megszervező, belső erőforrásokra és helyi tudás kiaknázására támaszkodó filozófiájával. Más iparági körzetek, így a szatellit és hibrid formák jobban illeszkednek az értékláncokhoz, a kerékagy-és-küllők körzetek pedig egy lehetséges kompromisszumot képviselnek a széles globális integráció és a helyi beágyazottság között. Itt egy adott ipari térség perspektívájából ismét a specializáció és diverzifikáció dilemmájához hasonló, optimális megoldás nélküli helyzet (3.1.1. rész) merül fel: a mély globális integráció erős specializációs lehetőségeket nyit meg, de kiszolgáltatottá tesz a külső folyamatokkal szemben, és új szerkezeti válságok kialakulásának kockázataival fenyeget. A lokális komplexitás ellenben könnyen lehet, hogy képtelen kilépni a helyi piacok hatósugarából, és megfelelő erőforrások (a tőke, tudás és piaci részesedés kritikus tömege), illetve szervezettség hiányában lemarad az erősebb versenyzőkkel szemben.

Bár valószínűtlen, hogy a függő piacgazdaságok belátható időn belül kitörjenek az intézményeik, fejlődési pályáik és a külső környezet által rájuk szabott szerepekből, jelenlegi helyzetük mégsem megváltoztathatatlan fátum. *Beazonosíthatók és többnyire fokozatos építkezésre alapozott stratégiákkal is megragadhatók azok a politikák, amelyek elősegíthetik Közép-Európa közeledését egy másik kapitalizmus-változat – térségünk történelmi hagyományából és társadalmi elvárásaiból fakadóan leginkább a koordinált piacgazdaság – felé való elmozdulását.*

6.1.2. A területi lépték problémája

A fejlesztéspolitikai stratégiák és a tudományos szakirodalom elemzései által tárgyalt sikeres térformációk, fejlesztési modellek, és azok periférián újrateremtett mása között lényegi ellentmondás feszül. Az első esetben jobbra spontán fejlődés eredményeként létrejött, egy adott történelmi és társadalmi környezetben kialakult, intézményeit talán külső segítséggel, de elsősorban saját motivációból, saját javára fejlesztő egységekről beszélünk. Az iparági körzeteket, klasztereket, regionális innovációs rendszereket, tanuló régiókat (és más térformációkat) vizsgáló irodalom értelemszerűen a jó gyakorlatról, gyakran egyedi sikertörténetekről számol be. Néhány „ikonikus” esettanulmány úgy határozhatja meg a közgondolkodást, hogy azokról a kiugró teljesítményekről beszél, amelyek gyakran Európa és Észak-Amerika legfejlettebb régióiban jöttek létre, és leírva (kialakulásuk nehézségeitől, ellentmondásaitól és szabálytalanságaitól megfosztva) még ehhez képest is egy ideált testesítenek meg.

Amikor a közpolitika a kevésbé szerencsés perifériákon reprodukálni akarja a fenti sikertörténeteket, óhatatlanul olyan kontextusba helyez át egy szerveződési formát, ahol *a fejlődés így gyakran szervesen, eltérő történelmi, társadalmi és intézményi közegben zajlik le, és intézményei felülről kialakítottak, a támogatást nyújtó elképzeléseit és érdekeit képviselik. A kitűzött célokhoz rendelt tekintélyes pénzüsszegek beépülnek a lehetséges kedvezményezetek várakozásaiba: akár opportunistá „pénzleszívásra”, járadékvadász magatartásra is sor kerülhet, de még gyakoribb a vágyvezérelt gondolkodás, amely gyors és fájdalommentes sikerekben reménykedve szem elöl téveszti a helyi lehetőségeket, és eleinte szépen fejlődő, de a folyamatos szubvencióktól függő eredményeket terem. Előfordul, hogy „sivatagi katedrálisok” jönnek létre: a támogatásokkal létrehozott fejlesztési egység magja önmagában működőképes, de nem képes beágyazódni környezetébe, és a fejlődés kényszere ismét a delokalizáció, a továbbvándorlás felé sodorja a letelepült vállalatokat.*

A perifériák számára különösen érdekesek azok a tanulságok, amelyeket nem ideális térségek körzet- vagy klaszterszervezési kísérletei nyújtanak. *Közös vonásuk, hogy a fejlett térségek mintái korlátozottan alkalmazhatók a fejlesztéspolitikában, de helyben csak akkor válnak sikeressé, ha megfelelő adaptáción esnek át: az alacsony fejlettségű területek nem képesek egy az egyben követni a centrumtérségek receptjeit, és saját intézményeikből, tudáskészleteikből építkezve kell megfogalmazniuk saját fejlődési útjukat.* Nuur és Laestadius (2010) valamint Kasabov (2011) az innovatív ipar metropolitánus térségeken kívüli fejlődését vizsgálva rámutat, hogy az új evolúciós pályák létrehozása, a radikálisan új utat törő körzet- és klaszterépítés előtt komoly akadályok fekszenek még fejlett országok (esetükben Svédország illetve Nagy-Britannia) perifériáin is. A periférikus tér fokozottan szembesült a globális verseny kihívásaival, mivel pont azokon a területeken versenyzett, ahol az alacsony termelési költségű

országok térségei is teszik. Az importált tudásból építkező fejlesztési politikák képesek bizonyos mértékű lokalizált erőforrás-koncentráció, ipari specializáció elérésére, és a minőségi humántőke kialakulása is elindulhat, de a „távolság halálába” vetett remények ellenére nem alakulnak ki erős, sűrű és szükséges változatosságot hordozó tudáshálózatok, és nem könnyen integrálódnak a periférikus régió vállalkozói kultúrájába. Még nagyobb veszély, hogy a létrehozott struktúrák kezdeti fejlődési fázisaikban nagyon érzékenyek: a finanszírozás vagy a piac ingadozásai könnyen keresztülhúzzák a korai elképzeléseket. *A siker kulcsa ilyenkor nem a radikális szerkezetváltási reményekbe vetett voluntarizmus, hanem a lépésről lépésre építkező, a helyi erőforrásokat fokozatosan integráló és a tudástermelés, tanulás- innovatív formáit támogató szervezetfejlesztés.*

Rodríguez-Clare (2007) – akinek érvelése az intelligens specializációs irodalom következtetéseire hajaz – arra hívja fel a figyelmet, hogy a fejlesztéspolitika számára általában nagyobb sikerrel kecsegtet már működő, területi beágyazottsággal rendelkező klaszterek fejlesztésén keresztül támogatni a hálózatok, iparági körzetek szerveződését, mint teljesen új, hagyományokkal nem rendelkező iparágak meghonosításával próbálkozni (kivéve ha, mint a hagyományos iparágakból a csúcstechnológiába átlépő Finnországban, ehhez kedvező környezeti és intézményi feltételek állnak rendelkezésre – bár a néhány kiemelkedő vállalat, köztük a Nokia sikerére támaszkodó finn modell problémái az elmúlt években ismét felszínre törtek). A fejlesztéseket a térség vagy ország számára „természetes” komparatív előnyökből, és nem a globális divatokból érdemes levezetni. A legfontosabb közpolitikai lépés a vállalatok közötti tranzakciós költségek csökkentése, amely megnyitja őket az egymástól származó innováció befogadására; másrészt az innovációk alkalmazására, kedvezőbb esetben megteremtésére alkalmas környezet kialakítása.

Hasonló megállapításokat tett van den Berg–Braun–van Winden (2001) a klaszter-életciklusok és az agglomerációs folyamatok összefüggéseiről⁴³, kiemelve hogy a kifejlett, érett klaszterek számottevő előnyökkel rendelkeznek, többek között a skálahatásoknak köszönhetően (a marshallihoz hasonló) agglomerációs externáliákat élveznek, életkoruk pedig megkönnyíti a klaszter teljesítménye szempontjából kulcsfontosságú, hosszú távú együttműködésen nyugvó stratégiai interakciók kibontakozását. A klaszterek sikeressége belső önszervező képességükön, a szereplők participációján és a tanulási folyamatok sikerességén is múlik, tehát a fejlődési folyamatban jelentős szerepet játszik az erős, hatékony intézményi környezet. Ezek a megállapítások a klaszterfejlődés korai fázisában járó városi térségekben az

---

⁴³ A kérdésnek a Regional Studies 2011-ben különszámot szentelt; lásd Boschma–Fornahl (2011) összefoglalóját és más írásokat.

inkubáció, valamint a fejlesztési folyamatot átfogó és koordináló, a várostérségi gazdasághoz kötődő szervezet szükségességét vetik fel az innovációs folyamat becsatornázása, irányítása érdekében.

Bár a képzett munkaerő elvándorlása a centrumtérségeket is érinti, különösen élesen érvényesül a kisebb nagyvárosi központok által uralt, ritkásabb térszerkezetű perifériákon. *Ahlin–Andersson* és *Thulin* (2014) az egyetemi hallgatók korai karrierjét jellemző telephelyválasztási döntésekben Svédország példáján is kimutatta a sűrűbb, magasabb foglalkoztatási esélyeket kínáló nagyvárosi munkaerőpiacok vonzerejét – az egyetemet végzett hallgatók kétharmada nagyvárosokban folytatta pályafutását. A nagyvárosok változatosabb állás kínálat, jövedelemprémiuma és gyorsabb előremeneteli lehetőségei mellett a legjelentősebb szempont a sűrűbb képzettség-hálózat – a pályakezdők számára tetemes előnyt jelent, hogy könnyebben találnak képességeiknek megfelelő állást, később pedig könnyebben is sajátítanak el új képességeket, amelyek tovább növelik elhelyezkedési esélyeiket és béreiket. A nagyvárosi előnyök kihasználásához megfelelő kritikus tömegre is szükség volt: a közepes és kisvárosok esetében a szerzők által végzett modellszámítások nem mutatták ki a nagyvárosi előnyöket.

A konklúziók *Carree* és *Cronenberg* (2014) holland és *Marot* (2015) szlovéniai kutatásai, valamint *Gordon* (2015) „metropolitánus mozgólépcső”-elmélete mellett összezsengenek *Houston–Findlay–Harrison–Mason* (2008) Skóciában kimutatott eredményeivel, amelyek a kedvezőbb fogyasztási és a foglalkoztatási lehetőségek között az utóbbiak domináns hatását, és a fogyasztási szempontok másodlagosságát (pontosabban következmény-mivoltát) igazolták. A lokális–regionális humántőke megőrzése, az ipari térségek tudásbázisának fejlesztése kulcskérdés a centrumtérségektől távol eső térségek számára, és Közép-Európa felzárkózásában vagy leszakadásában is hasonló szerepet fog betölteni. Az országos centrumok (és különösen a hazainál összehasonlíthatatlanul magasabb külföldi munkalehetőségek) vonzerejét térségi *push hatások* súlyosbítják: a tartós munkanélküliség, a leromlott lakókörnyezet, a rossz kilátások eredményezte *munkaerő-piaci depresszió* hozzájárul a képzettek elvándorlásához; sőt, második generációs migrációs nyomás formájában a helyi családok gyerekeiket is arra ösztönzik, hogy máshogy kezeljék boldogulásukat (*Dabasi Halász–Hegyi–Kéri* 2014). Ezek a jelenségek az iparvesztés és a térségi kiüresedés irányába hatnak, és különös jelentőséggel bírnak az útfüggő, kumulatív oksági hatásokat eredményező területi folyamatok elmélyülése esetén.

A perifériák kevésbé koncentrált, fejletlen terei sajátos fejlesztésproblémákkal szembe-sülnek a nagy- és világvárosok által uralt világban. Ahogy a kötet korábbi részeiben részlete-sbben tárgyaltam, a koncentrációs folyamatok lépéskényszerbe hozzák az optimumtól eltérő

adottságú térségeket; kikényszerítik, hogy valamilyen kollektív döntést hozzanak a specializáció és diverzifikáció dilemmájában. A „*kisebb nagyvárosok*” (*minor cities*) problémája úgy fogalmazható meg, hogy képes-e egy városi térség elmozdulni a perifériáról, vagy megakadályozni a globális agglomerációs folyamatok eredményezte perifériára sodródást. *Sucháček* (2010) felveti, hogy ez önmagában a centrum–periféria viszony megjelenése: a metropolisztérségek a területi fejlődési folyamatok formálói, aktív irányítói, míg a kisebb nagyvárosok esetén a nagyok erős külső kontrollja érvényesül, amely az alkalmazkodás kérdéseit veti fel számukra. Mint *Suvák* (2011) figyelmeztet, a „policentrikus” szemléletű fejlesztési minták valójában a funkcionális hierarchiák hordozóiként hatnak a kis- és középvárosokra; „*a kevésbé fontos területek fejlesztése alárendelődik a metropolisztérségek fejlesztésének*”; „*a kis- és középvárosi térségek megítélése a nagyvárosi fejlesztési elképzelések szemüvegén keresztül történik, és létjogosultságuk az alapján dől el, hogy be tudnak-e illeszkedni a nagyvárosi térségek által meghatározott rendbe*” (236.).

A probléma különösen élesen jelentkezik a posztszocialista Közép- és Kelet-Európában, mivel Lengyelország kivételével funkcionálisan gyengék és méretükben is alulfejlettek a városhálózat második szintjét képező központok. Bár átfogó tanulmányában *Turnock* (2001) optimistán látta a közép- és kelet-európai „kis barokk városok” fejlődési kilátásait és tökevonzó képességét, amelyeket a nagyvárosi centrumok után egy új növekedési hullám lehetséges központjainak tartott, a reálgazdaságban lezajló fejlődési folyamatok azóta kevésbé derűs képet mutatnak. Szembetűnően illusztrálja a problémákat, hogy a térségben, a balti államokat is beleértve, az ESPON számításai a fővárosok és jelentős regionális központok, valamint háttérterületeik közötti különbségek drámai emelkedését diagnosztizálták 1995 és 2004 között, s mindössze néhány lengyel nagyváros jelenti a kivételt (*First ESPON 2013 Synthesis Report* 2010). A *Csomós* (2011) által idézett városrangsorokban szintén a térség lemaradásával szembesülünk: a lengyel regionális központok mellett csak Brno (42.), Ostrava (46.) és Pilzen (50.) került fel a közép-európai nagyvárosok becsült nominális GDP alapján felvett ötvenes rangsorába; egyértelmű német uralom érvényesül – a transznacionális vállalatok összesített forgalma alapján pedig az összefüggés még szélsőségesebben rajzolódik ki. Mindez a centrumtérségek erősödő előnyeire utal: a fejlődés a posztszocialista államokban szigetszerűen megy végbe, az európai és globális integráció előnyeiből egyoldalúan a központi agglomerációk részesülnek.

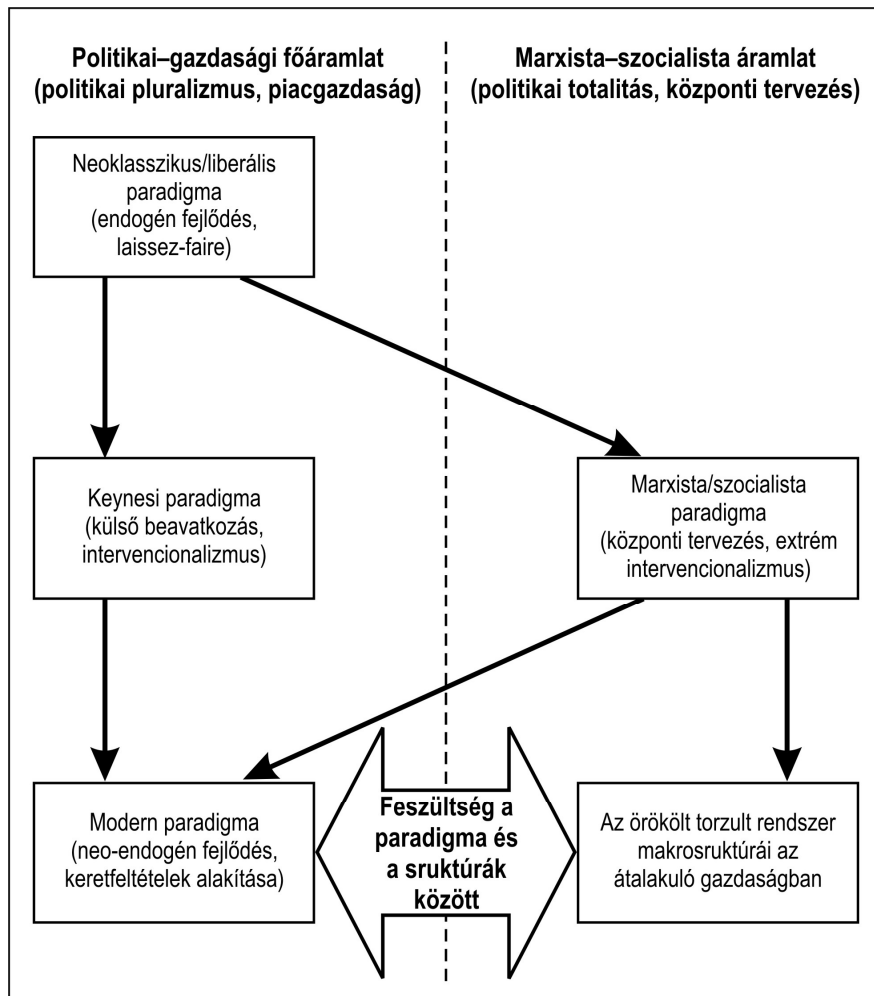
Feltételezhető, hogy néhány (főként lengyel és cseh) kivételtől eltekintve Közép-Európa nagyvárosai nem rendelkeznek megfelelő kritikus tömeggel az agglomerációs externáliák teljes mértékű kihasználásához, és nem vehetik fel a versenyt az európai magtérségekkel. Ez a

helyzet Magyarországon, ahol bár sokrétű és differenciált városhálózat alakult ki (*Rechnitzer* 2004; a magyar városi térségek gazdasági és társadalmi versenyképességi rangsorolására lásd *Baranyai–Baráth* 2009 és *Rechnitzer–Páthy–Berkes* 2014), a területi középszint gyengesége a trianoni békeszerződés óta folyamatos és akut probléma; Szlovákiában, ahol önmagában csak Kassa népessége haladja meg a 100 ezer fős népességszámot; a Nyugat-Balkán országaiban (*Rácz* 2011) és Bulgáriában. Románia régióközpontjai népességszámukból adódóan jobb potenciállal rendelkeznek, de alulfejlettségük miatt csak Temesvár éri el az ESPON besorolása szerinti „potenciális nagyvárosi növekedési térség (MEGA)” státuszt, és az innovatív gazdaságban Bukarest dominanciája rajzolódik ki (*Molnár* 2010). Az agglomerációs előnyök a kisebb nagyvárosokban is érvényesülnek, de elmaradnak a nagyobbaktól – „papírforma” szerint a fejlettségi különbségek növekedésére lehet számítani a központi régiók és a perifériák között. Ahogy *Sucháček* (2010) megállapítja, a jelenkor gazdasági–politikai folyamatai a *földrajzi determinizmus* felé tendálnak; a nagy centrumok előnyei nem érhetők el a kisebb városok számára.

Természetesen ebben a helyzetben, ha tökéletes kiút nem is létezik, az alkalmazkodás lehetőségei és eredményei nyitottak: a kisebb nagyvárosok komplex telephelyi adottságaik függvényében általános versenystratégiákat alkalmazva sikeresen betagozódhatnak a termelési–szolgáltatási rendszerek hierarchiáiba, vagy belső erőforrásaikat, nehezen lemásolható vagy egyedi térségi előnyeiket új rendszerbe foglalva érhetnek el specializációt. A policentrikus városfejlődés modelljének város- és gazdaságfejlesztési politikákba integrálása, a városhálózaton belüli rugalmas funkciómegosztás (*Faragó* 2006, *Sýkora–Muliček* 2009) szintén mérsékelheti az elégtelen kritikus tömegekből adódó versenyhátrányokat, bár ez a kisvárosok részéről jelentős politikai ellenállásba ütközik és diszfunkcionális forráselosztás mellett a különböző területi keretekben szerveződő kormányzati szerveződések folyamatos konfliktusát eredményezi (*Hegedüs* 2008). Ott, ahol a közösségi fejlesztési gyakorlat nem rendelkezik működő tradíciókkal és erős társadalmi kontrollal, „tervezési vákuumról” beszélhetünk és egy elosztók által alakított „projektosztály” alakul ki; a forráselosztás prioritásainak kijelölésével a területi fejlődés irányait külső (részben nemzeti, részben közösségi) politikai döntések, gazdasági érdekek alakítják (*Horváth* 1998, 2010, *Lux* 2005, *Pálné Kovács* 2010).

6.1. ábra

Feszültség a modern területfejlesztési paradigma és a poszt szocialista országok politikai makrostrukturái között

Forrás: Sucháček 2008, 57.

6.1.3. A fejlesztő tervezés intézményi kihívásai

Közép-Európában, ahol az államszocializmus a városokra mint a fejlesztéspolitika *tárgyára*, és nem *alanyára* tekintett, és ez az örökség mindmáig élő maradt, jelentős problémát jelent a gazdaságfejlesztési gyakorlat beemelésében a városok mindennapi működésébe. Sucháček (2008) ezt az államszocialista kitérő következményének tekinti: Közép-Európa országai kimaradtak a keynesi, kívülről vezérelt de piaccgazdasági alapokon álló és idővel jelentős területi kapacitásokat kiépítő fejlődési fázisból. Állandó feszültség lép fel az örökölt, eltorzult viszonyrendszer és a modern fejlesztéspolitikai modell ütközése következtében (6.1. ábra). Ugyanakkor a hatékony városi kormányzás másik támasza, az erős hazai vállalati szektor is hiányzik; bár az elmúlt évtizedekben kialakult egy megerősödő középvállalati kör, a szereplők még mindig szétaprózottak és tökeszegények. Figyelmünkbe kell idéznünk Elekes (2013) fontos megállapítását is: a regionális gazdaság (esetünkben intézményrendszerek) rugalmassága,

sokktűró képessége nem csak a káros külső hatásokkal, hanem a szakpolitikákkal szemben is érvényesülhet; „az egymással kölcsönhatásban álló folyamatok egy darabig képesek újratermelni a korábban fennálló struktúrákat” (21.). Ezt a problémát a térség országaiban tapasztalható gyenge bizalmi szint mellett a helyi hagyományokhoz illeszkedő, a helyi szereplők bevonására törekvő politikák enyhíthetik.

A következmények rendre megjelennek a városi önkormányzatok konkrét döntéseiben. *Hervainé Szabó* (2008) magyar városi elitek döntési preferenciáit vizsgálva a városi fejlesztések és az önkormányzati tulajdon üzemeltetésének túlsúlyát mutatta ki, miközben a befektésvonzás, a helyi gazdasági szereplők támogatása, a helyi versenyképesség növelése alulértékelt volt. A szociális problémák kezelésének igénye, bár megjelent a városi gondolkodásban, nem rendelkezik sem elégséges forrásokkal, sem kellően hatékony hozzárendelt eszközrendszerrel. Hozzá kell tennünk, hogy – mint *Suvák* (2010) kimutatja – sem a településfejlesztési jogi szabályozása, sem a települési feladatok finanszírozása, sem a centralizált közigazgatási hagyományok nem kedveznek az önálló stratégiai tervezés kialakulásának. A helyi gazdaságfejlesztés modelljeinek közép-európai összehasonlítása során *Mezei* (2006) az egész térségben nagyfokú homogenitást tárt fel az önkormányzati fejlesztésekben: „Az alkalmazott instrumentumok az infrastruktúrafejlesztési, a pénzügyi, a vagyonhoz kötődő, a marketing és promóciós, illetve az információszoigálatási és tanácsadási eszközcsoportokba sorolhatók.” (106.) Ahol alkalmaztak helyi gazdaságfejlesztési eszközöket, ott a kínálatoldali stratégiák általános uralma volt jellemző, az alapvető cél a befektetők vonzása volt, és csak másodlagos elemként jelent meg a humántőke vagy a helyi KKV-k fejlesztése.

Mindez afelé mutat, hogy erős intézményi gátak akadályozzák a fejlesztő tervezés és a várostérségi gondolkodás hatékony közép-európai befogadását (részletesen lásd *Pálné Kovács* 2010, 2011). Ez nem azt jelenti, hogy nem alakulnak ki a gazdasági és társadalmi érdekeket összehangoló, a fejlesztési folyamatokat irányító városi rezsimek, hanem azt, hogy ezek elsősorban a hagyományos városi szolgáltatások zökkenőmentes ellátására és a vagyongazdálkodásra koncentrálnak. Ez a helyzet más-más okokból a helyi és a (centralizált irányításban érdekelt) nemzeti politikai elit számára is megfelel. Aktív fejlesztési tevékenységet végző rezsimek ritkábban jönnek létre, általában eleve sikeres ipari központokban vagy ott, ahol a fejlesztési források felhasználásának különösen jó gyakorlatai alakultak ki. Még akkor is ez a helyzet, ha az aktív fejlesztéspolitikai az adott városi térség számára kedvezőbb növekedési kilátásokat vagy a társadalmi problémák mérséklődését kínálná.

Pedig a globális-lokális paradoxon, a versenyelőnyök jelentős részének erősödő lokalizációja, a komplex térségi tényezőkinálat ipartelepítésben betöltött szerepe egyre fontosabb

kihívás az ipari térségek előtt. A válsághoz és az új versenyfeltételekhez való alkalmazkodásban kritikus jelentőségű a döntéshozók, területi szereplők rugalmassága és alkalmazkodóképessége, ami akkor érvényesíthető hatékonyan, ha a döntéshozatalban és a fejlesztéspolitikában is a mainál jobban érvényesül a szubszidiaritás elve (megvalósul az érdemi decentralizáció), és egy erős helyi szint áll szemben a globalizáció kényszereivel. Ezek a kihívások – bár a nemzeti szintű és közösségi fejlesztéspolitikák döntései is hatnak rájuk – helyi, térségi építkezést tesznek szükségessé: olyan erőforrásokat kell mobilizálni és a fejlesztési rendszerbe illeszteni, amelyek a nemzetinél finomabb skálán mozgó beavatkozást sürgetnek, s a városok aktív, belső erőforrásokra építő és a helyi adottságokat figyelembe vevő fejlesztő szerepét igényelik. Sürgetőbbé teszi a cselekvést az innováció szerepének átalakulása, egyes innovátorok helyett az innovációs rendszerek előretörése, amely – ha a folyamatnak nincsenek erős és helyben települt vállalati vagy intézményi irányítói – a közsféra beavatkozását igényli, amely pedig valamilyen formában térségi szerveződést tesz szükségessé. Ugyanebbe az irányba mutatnak az ipar szervezett versenyképességi formái, az iparági körzetek, klaszterek, de részben a transznacionális vállalatok helyi képviselői is. *A koevolúciós kapcsolatok által beindított pozitív fejlődési folyamatok (lásd a 3.4. ábra sémáját) elindítója azonban a legtöbb helyen a fejlett, jól működő ipar, amely a helyi kormányzás rendszereiben és a társadalomban is kedvező változásokat ér el; ha úgy tetszik, felébreszti bennük „a jóra való hajlamot”.*

Az együttműködés szűk lehetőségeit ezért olyan alapokra szükséges helyezni, amely képes a széttartó érdekek közös pontjainak megtalálására, és enyhíteni tudja a résztvevők egyéni gyengeségeit is. Az intézményesülés két alapvető forma mentén mehet végbe.

- Vagy egy lazább szerveződésű, elsősorban informális kapcsolatokon nyugvó *fejlesztési koalíció*, amely meghatározott célokra mobilizálja a térségi erőforrásokat, és a szükségleteknek megfelelően von be újabb szereplőket.
- Vagy egy formalizáltabb, a neokorporativista német–osztrák modellt követő *formalizált együttműködési rendszer*, amely rendelkezik a stratégiai döntésekhez szükséges tudással és legitimációval.

Valószínű, hogy a második forma XIX. századig visszanyúló történelmi hagyományai ellenére bizalomhiányba, illetve a központi kormányzatok, centrumtérségek érdekekbe ütközne, ezért lehetséges, hogy először parciális, akár iparági együttműködések, akár klaszterek formájában alakíthatók ki a működő intézményi keretek alapjai. Az átfogó újraiparosítási politikához azonban ennél többre, erősebb intézményes képviselőre lesz szükség.

Bár a német modellnél ma lényegesen alacsonyabb szervezőerővel bírnak a kapcsolati és társadalmi tőke (újra)termelésében (*Maennig–Ölschläger* 2011), Magyarországon a területi gazdasági érdekek legfontosabb artikulálóiként (*Póla* 2006, 2009) a kereskedelmi és iparkamarák rendelkeznek olyan tudáskészlettel és képességekkel, amely lehetővé teszi számukra az újraiparosítás irányító szerepének felvállalását. A kamarák szerepét hangsúlyozza, hogy a fragmentált, egyenként kicsi és tőkeszegény egységekből álló vállalkozói hálózatok szereplői csak közös képviseleten keresztül képesek érdemi erő kifejtésére; a kamarák pedig ezeket az érdekeket valamennyire ki tudják egyensúlyozni a multinacionális nagyvállalatok jóval erősebb érdekképviseletével. Ezt az érdekképviseleti, egyben irányító szerepet pedig a fejlesztéspolitikai intézmények is kiegészíthetik a közösségi (európai uniós) tervezésben megszerzett szaktudásukkal. A kamarák olyan feladatokat látnak el, amelyeket a városi önkormányzatok – az említett intézményi okoknak köszönhetően – jobbra nem tudnak képviselni.

6.2 Az újraiparosítás tartalma és lehetőségei

6.2.1. Külső és belső erőforrásokra alapozott fejlesztési stratégiák

A külföldi működő tőke beáramlása nagyon eltérő hatásokat gyakorolhat egy ipari térség működésére. A KKV-alapú marshalli és a központi vállalatok köré csoportosuló „kerékagy-és-küllők” iparági körzetek a térségi endogén erőforrásokra alapozott fejlődési modellt képviselnek, míg a szatellit, állami alapítású és részben hibrid típusok vagy exogén erőforrásokat, vagy az exogén és endogén erőforrások kombinációját alkalmazzák. A nagy tömegben, sokszerűen megjelenő külföldi tőke mindenképpen exogén, s negatív irányban is átformálhatja a körzet működését, de pozitív külső sokkot, térségi boomot is eredményezhet (*Lux* 2012). Egy jól működő térség gazdasága egyaránt kedvező terep a külföldi és hazai vállalatok számára; a jó teljesítőképességű, válságtűrő üzemszerkezet néhány meghatározó, tőkeerős nagyvállalaton; innovatív, versenyképes középvállalatok széles körén; valamint az őket összekötő működő kapcsolatrendszeren alapul.

A KMT-beruházások hatásai fejlett és fejletlen térségekben

Olasz kutatók fejlett és kevésbé fejlett olasz iparági körzeteket összehasonlító modellszámításai megállapították, hogy területi környezetüktől függően a KMT-beruházások motivációi és térségi hatásai erősen eltérőek voltak. A fejletlenebb dél-olasz körzetekben elsősorban kvantitatív telepítési tényezők, adó- és beruházási kedvezmények álltak a beruházási döntések mö-

gött; a beruházások pedig termelékenység-növekedéssel jártak, amely elsősorban a termelési bázis kiszélesítésének és új iparágak megjelenésének volt köszönhető. Az északi körzetekben a beruházások mögött inkább a kvalitatív telepítési tényezők álltak: a fejlett ipari környezet, a magas technológiai színvonalú, magas hozzáadott értékű termelés lehetőségei vonzották a beruházókat. Ezekben a körzetekben azonban a KMT-beruházások térségi hatásai negatív egyenleget mutattak: a betelepülő vállalatok növelték az iparági szinten mért termelékenységet, de az előnyöket már jelentős kiszorító (*crowding-out*) és eltömődési (*congestion*) hatások ellensúlyozták. A kedvezőtlen hatások a kevésbé fejlett, déli körzetekben akkor jelentkeztek, ha a betelepülő KMT a helyi, gyenge iparági hálózatok piacait vette célba és fölözte le: a hatás ekkor a termelési tényezők és a termékek piacán (vagyis input- és outputoldalon) is megfigyelhető volt. *A kettős hatás a KMT felzárkózásra gyakorolt jelentőségét támasztja alá azokban a régiókban, amelyekben alacsony a belső beruházások szintje, de óvatosságra int ott, ahol ezt a helyi termelés rovására éri el. Összességében a KMT hatása lényegesen magasabb azokban a térségekben, ahol korábban csak alacsony szinten volt jelen (Menghinello–De Propriis–Driffield 2010).*

Közép-Európa országaiban a külföldi működő tőke és a szintén külföldi tulajdonban lévő bankrendszer fejlődésben játszott szerepe nem váltható ki hazai forrásokkal, de jól felfogható érdekünk, hogy a mainál diverzifikáltabb vállalati kör és tőkefinanszírozási rendszer jöjjön létre, létrejöhessen a belső erőforrásokra alapozott (endogén) növekedés jobb keretfeltételei. A regionális gazdaságfejlődés uralkodó elméletei jelentős szerepet tulajdonítanak a helyi kis- és középvállalatoknak; az iparban pedig különösen a közepes méretű, stabil vállalatok szerepét hangsúlyozzák. Ezek a vállalatok ugyanis egyszerre rendelkeznek a kisebb méretre jellemző rugalmassággal, és a nemzetközi versenyképesség alapjait biztosító piaci jelenléttel, erőforrásokkal és tudáskészlettel. A hazai tőkeakkumulációhoz való hozzájárulásuk, az önálló versenystratégiák megfogalmazásának képessége, valamint a helyi és regionális üzleti környezet formálásában játszott szerepük felértékeli őket az újraparosítási stratégiákban. A duális iparszerkezet és a függő piacgazdasági modell meghaladása egy erősebb középvállalati szegmens kialakulását feltételezi. Ma a visegrádi országok körében legjobban Lengyelországban látszanak a hazai tulajdonú ipari középvállalatok kialakulásának jelei; ez pedig nagy mértékben a helyi önkormányzatok következetesen vállalkozásbarát magatartásának köszönhető. Csehországban, Magyarországon és különösen Szlovákiában még erős intézményi és társadalmi korlátok hátráltatják kialakulásukat, bár Csehországban legalább a bővüléshez szükséges uniós és magánforrások rendelkezésre állnak.

6.2. táblázat

A tudásalapú gazdaság indexei Közép- és Délkelet-Európában (2012)

	Tudásgazdasági index	Tudásindex	Ösztönzők és intézmények	Innováció	Oktatás és emberi erőforrások	Infokommunikáció
<i>Albánia</i>	4,0	3,9	4,1	2,8	5,0	4,0
<i>Bosznia-Hercegovina</i>	4,6	4,7	4,3	3,1	5,7	5,2
<i>Bulgária</i>	7,0	6,9	7,1	6,4	7,7	6,7
<i>Horvátország</i>	7,3	7,3	7,3	7,7	6,6	7,6
<i>Csehország</i>	8,0	7,9	8,2	7,8	8,2	7,7
<i>Magyarország</i>	8,0	7,9	8,4	8,2	7,7	7,7
<i>Macedónia</i>	5,6	5,7	5,3	4,7	5,4	6,9
<i>Lengyelország</i>	7,4	7,4	7,5	7,0	8,0	7,1
<i>Románia</i>	6,4	6,3	7,0	5,7	6,5	6,6
<i>Szerbia</i>	5,7	6,3	4,0	6,2	5,8	7,0
<i>Slzovákia</i>	7,5	7,4	7,8	6,9	7,3	8,0
<i>Szlovénia</i>	8,2	8,2	8,1	8,3	8,3	7,9
Visegrádi o. + Szlovénia	7,8	7,8	8,0	7,6	7,9	7,7
Délkelet-Európa	5,8	5,9	5,6	5,2	6,1	6,3
EU15	8,7	8,7	8,7	8,8	8,6	8,7

Forrás: A Világbank Knowledge Assessment Methodology adatai alapján a szerző számításai és szerkesztése.

Az endogén fejlődés másik előfeltétele a tudáshálózatok fejlettsége, a kollektív tanulás és az innovációs rendszerek magas teljesítőképessége. Ezen a téren Közép- és Délkelet-Európában csak Szlovénia adottságai érik el a megfelelő színvonalat. A térség fennmaradó részét, különösen a délkeleti országok csoportját vizsgálva a kép lényegesen kedvezőtlenebb: nem csupán az innovatív, tudásintenzív ipar, hanem a tudásalapú gazdaság alapvető feltételrendszere is elmaradásokkal küzd. A Világbank által készített, a tudásgazdaságra való felkészültséget vizsgáló potenciálfelmérés adatai alapján szembevetendő, hogy mind a tudás hasznosításában elért teljesítmény (tudásgazdasági index), mind a potenciálisan felhasználható tudás (tudásindex), mind pedig ezek részindexei – az innovációpolitika ösztönzői és intézményei, az oktatás és emberi erőforrások teljesítménye, és az infokommunikációs technológiák elterjedtsége – súlyos lemaradást mutatnak (6.2. táblázat). A délkeleti országok csoportjában egyedül az infokommunikációs ellátottság volt aránylag kedvező; lemaradásuk átlagosan kétszer akkora volt az északnyugati országokhoz képest, mint az északnyugatiaké az EU15-ökhöz. *Csak a humántőke fejlődésben játszott szerepének radikális újraértékelése, az emberi tőkébe irányuló beruházások hidalhatják át ezt a ma még tatóngó szakadékot; és ez a feladat talán egy generációsnyi időt is igényel.*

Már a válság kibontakozása előtt tapasztalható volt, hogy az ipar letelepülését és fejlődését befolyásoló telepítési tényezők természete átalakul a közép-európai gazdaságokban. A korábban meghatározó mennyiségi feltételek (adóztatás szintje, bérszínvonal, közúti elérhetőség) mellett, azokat kiegészítve egyre jobban érvényesül különböző minőségi tényezők (a helyi kormányzat minősége, a munkaerő képzettsége és készségei, elérhető beszállítói hálózatok, klaszterek és üzleti szolgáltatások) befolyása. Nő a lokalizáció, a telepítési tényezők helyspecifikus kombinációinak szerepe. Mindkét sajátosság afelé mutat, hogy emelkedően van a helyi, térségi cselekvés vagy fejlesztési aktivitás szerepe az iparfejlődés sikerében vagy kudarcában. Ez egyszerre jelent kínálkozó esélyt és súlyos felelősséget a döntéshozók számára.

Az újraparosítás tartalmát (gazdaságpolitikai céljait) a szerkezetátalakulási folyamatok aktív formálásában ragadhatjuk meg. Mivel ezek erősen útfüggő, múltbéli események és jelenkori rugalmatlanságok által egyaránt befolyásolt evolúciós pályák, a stratégiai beavatkozást olyan területeken célszerű végrehajtani, ahol a szűkös erőforrások hosszú távon is kedvező eredményeket tudnak elérni. Mivel egy térség, város vagy régió fejlődési útját nagyon nehéz vagy szinte lehetetlen alapjaiban megváltoztatni (illetve az ehhez szükséges erőforrások nem állnak a modern államok rendelkezésére), nem a radikális váltás, hanem a fokozatos építkezést lehetővé tevő, az örökölt tényezők kedvező részének megújítására, a belső és külső erőforrások új kombinációinak kialakítására törekvő stratégia vezet nagyobb eséllyel sikerre.

Az újraparosítás közvetlen értelemben a vállalati környezet fejlesztése az erőforráskoncentráció logikáját követő, kedvező működési feltételeket biztosító telephelyek és támogató intézmények létrehozásával (vagy továbbfejlesztésével). A térségi versenyképességi tényezőket együttesen felkínáló és értékesítő ipari parkok, inkubációs központok és fejlesztési ügynökségek létrehozása mellett az iparági szintű beavatkozást is megjelenik a prioritások között. Az uralkodó fejlesztési paradigma eszközeiként alkalmazott klaszterek voltaképpen térbeli iparági specializációt valósítanak meg; a *működő klaszterek*⁴⁴ az iparágon belüli túlszorduló hatások generálásával lokalizációs előnyöket hoznak létre. Az újraparosítás célja a klaszterek és iparági körzetek megerősítése, vagy ahol még nem működnek, létrehozása. A specializációs profilok kialakulása annál nagyobb valószínűséggel jár sikerrel, minél erősebben kapcsolódik az új specializáció a városi térség már meglévő tudáskészletéhez, működő intézményeihez, minél jobban illeszkedik a működő ipari rendszerhez.

---

⁴⁴ Ilyen megkülönböztetésük a klaszter címet viselő, de csupán támogatások lehívására létrejött szervezetek mérhetetlen elszaporodása miatt is szükséges.

Az újraiparosítás közvetett értelemben, hosszú távon az ipar versenyképességét növelő térségi tényezőkínálat és az üzleti környezet innovatív fejlesztése. Három fő beavatkozási pontja:

- *A társadalmi tőke, amely kiterjed a munkavállalók szakképzettségére, munkakultúrájára és az üzleti vagy más társadalmi kapcsolatokban megnyilvánuló bizalom szintjére. A térségi munkaerőpiac átalakítása a szakképzési és felsőoktatási intézményeken keresztül lehetséges, eszközei között megemlíthető pl. a duális képzés és a tanulmányi szerződések bevezetése, a felnőttképzés, a rehabilitáció és a munkaerő-piaci reintegráció támogatása, vagy a készségfejlesztés.*
- *Az ipar működését támogató szervezetrendszer és a szervezetekben jelenlévő tudás; egy olyan rendszer, amely képes az erőforrások hatékony mobilizációjára, a közös gazdasági érdekek képviselésére és a regionális innovációs rendszer működtetésére. Az intézményrendszer kiemelkedő csomópontjai az egyetemek, a fejlesztéspolitikai intézmények illetve a kamarák; megtalálhatók közöttük az ipartestületek, egyes üzleti szolgáltatások, de a fejlesztéskoordinációt folytató, aktív klaszterszervezetek is ide sorolhatók.*
- *A térségi tudásbázis, amely az ipar számára értékes (akár kiemelkedő versenyelőnyt biztosító ritka vagy egyedi) képességek és termelési hagyományok megalapozója, egyben közvetítője és folyamatos megújulásának letéteményese.*

A kontinens nyugati részéhez illetve a metropolisztérségekhez mérten periférikus közép-európai ipari térségekben mindhárom téren súlyos elmaradások halmozódtak fel; a leszakadó térségekben az újraiparosítás elégtelen feltételrendszere, gyenge társadalmi környezete vált a felzárkózás gátjává. A térségi tényezőkínálat fejlesztése lassabb folyamat és közvetettebb sikerekkel kecsegtet, mint a kedvező telephelyi előnyök közvetlen kialakítása. A „szoft” versenyképességi tényezők azonban a hosszú távú alkalmazkodóképesség, regionális rugalmasság alappillérei, a változó gazdasági körülmények között is helytállni képes gazdaságot segítenek kialakulni.

Az újraiparosítás egyik fenti értelmezése sem tisztán piaci logikát követ, hanem hatékonysági szempontokra támaszkodó, de a hatékonyság érdekében erős felzárkóztató, inkubációs elemeket tartalmazó fejlesztési filozófiát képvisel. Mint Kasabov (2011) figyelmeztet, az innovatív klaszterfejlődés folyamata a perifériákon jelentős intézményi nehézségekbe és a gyenge hálózatok problémáiba ütközik; a társadalmi, intézményi és kognitív közelség hiánya pont a fejlődés legkockázatosabb, korai stádiumában jelentkezik. Ezért a folyamatnak a piaci szereplők mellett a közszféra intézményeit is be kell vonnia.

A nemzetközi versenybe sikeresen integrálódott térségek számára a kihívás lényege a feljebb lépés, az ipar hozzáadott értékének növelése, javuló térségi beágyazottsága és a fenntartható ipari hálózatok (iparági körzetek, klaszterek, innovációs rendszerek) kiépítése. Meg kell haladni vagy enyhíteni szükséges a kapitalizmus-változatok elmélete által feltárt, a függő piacgazdasági modellt jellemző szerkezeti gyengeségeket, a külső tőkefüggőség jelentette növekedési és tőkeképződési kockázatokat, az irányító és iparhoz kapcsolódó (részben szolgáltató) funkciók gyengeségét, s különösen az erős hazai középvállalatok hiányát. A másik oldalon viszont egyre feszítőbb problémákkal jár a hagyományos és új perifériák helyzete is, ahol a dezindustrializációs folyamatok destruktív formái a térgazdaság „kiüresedéséhez”, a lokális specializációk megsemmisüléséhez és a területi versenyképesség homogenizálódásához vezetnek. Számukra szociális és felzárkóztatási szempontok teszik kívánatosná a széles bázisú újraiparosítás lehetőségeit, amelyek azonban nagyon nehezen egyeztethetők össze az európai és globális verseny piaci kihívásaival; részben a tőke, az elmúlt években pedig a munkaerő növekvő mobilitásával. Lengyelország, Románia, a balti államok és az elmúlt években Magyarország tetemes humántőke-vesztései rámutattak, hogy a perifériákról (nem rurális gettókból, hanem kis-, közép- és egyes nagyvárosokból is!) való elvándorlás a személyes választási lehetőségek javulásával sokkal nagyobb mértéket ölt a korábbi várakozásoknál; a helyi kilátásoknál pedig a nyugat-európai minimálszintek is már-már mesés jólétet ígérnek. *A versenyképesség magas útját a zárványszerűség, a területi és társadalmi szétszakadás veszélyei övezik; az alacsony utat pedig a fenntarthatóság és a különböző csapdahelyzetek (az alacsony szintű egyensúly, a közepes jövedelmű fejlődés csapdái és az eltűnő közép problémája).*

Ez az újraiparosításban érvényesülő kettősség súlyos ellentmondásokat hordoz, feloldásukra pedig nincsen rövidtávon is kielégítő megoldási lehetőség. Általánosságban a szakképzettség, a fokozatosan hatékonyabbá váló értéktermelés, a pénzbeli, társadalmi és tudástőke akkumulációjának elősegítése, valamint a térbe ágyazott (lokalizált) versenyelőnyök térségi specializációs profilokká fejlesztése tűnik a fenntartható fejlődés letéteményesének.

6.2.2. Az újraiparosítás iparágai: négy példa

Mely iparágak alkalmasak az újraiparosítási stratégiák megvalósítására? Melyek ígérnek tartós sikereket, és melyek képesek az eljövendő válságok túlélésére? Ez a kötet nem vállalkozhat egyes iparágak versenyképességének mélyebb elemzésére vagy jövőbeli szerepük pontos

előrejelzésére: célja az ipari átalakulás területi folyamatainak és kihívásainak átfogó bemutatása. A kérdés mégsem kerülhető meg, így – felvállalva a vázlatosság és pontatlanság kockázatát – itt néhány példán keresztül röviden felvázolom, hogy a kötet alapjául szolgáló kutatásokat figyelembe véve hogyan válhatnak nagyon különböző profilú iparágak a modern versenyképesség forrásaivá. A lista nem teljes, mivel a jövő még nyitott könyv, és a technológiák gyors ütemű átalakulása, az „új” (korábbi iparágak összeolvadásán, esetleg szolgáltató és ipari tevékenységek újszerű keverékein alapuló) ipari tevékenységek kiemelkedése folyamatosan zajlik. Az iparágak kiválasztásánál a következő szempontokra helyeztem a hangsúlyt:

- A közép-európai versenykörnyezetben elérhető *fenntartható* versenyképességük és *tartós* növekedési potenciáljuk – vagyis az a képességük, hogy ne csak „itt és most” legyenek képesek helytállni, hanem a külső környezet változásával alkalmazkodjanak az új külső és belső kihívásokhoz, megtartsák rugalmasságukat, alkalmazkodóképességüket.
- Az, hogy milyen mértékben képesek alkalmazkodni *a versenyképesség magas útjának* szempontjaihoz – vagyis magas hozzáadott értékű, magasan képzett munkaerőt foglalkoztató, tisztességes béreket fizető ipari termelésről van szó, amely nyitott a termék- és folyamatinnováció új eredményeinek befogadására, esetleg azok előállítására.
- A hazai *ipari hálózatok, rendszerek fejlődésének elősegítése* – olyan iparágak, amelyekben megtalálják lehetőségeiket a KKV-k és startup-vállalkozások, jó esélye van a versenyképes középállalatok kialakulásának; az iparvállalatok megtelepülését erős lokalizáció, valamint hálózatképződés jellemzi.

Az itt említett négy példa nem öleli fel a lehetőségek teljes skáláját. Egyes meghatározó iparágakat (pl. vegy- és gyógyszeripar) kiemelkedő tőkeigényességük vagy piacra lépési korlátjaik, másokat (pl. elektronikai összeszerelés, könnyűipar) kifutó jellegük vagy az őket érintő súlyos delokalizációs kockázatok miatt azonban nem említek. Ez nem jelenti azt, hogy ezek az iparágak nem lehetnek sikeresek; csak azt, hogy a tartós sikerek elérése nehéz feladat, ezért várhatóan csekélyebb szerepük lesz a területi fejlődésben, mint az itt felsorolt iparágaknak. *Jól – kis túlzással – bármit lehet csinálni.* A válogatás tehát önkényes, és inkább kiindulópont, mint végkövetkeztetés – tudatosan négy, nagyon eltérő profilú és pozíciójú iparág (egy általános húzóágazat, egy modern, magas tudástartalmú iparág, egy hagyományos, de felértékelődő klasszikus, valamint egy „iparosodott” szolgáltatás) kapcsán világít rá arra, hogy a fejlődés és az innováció esélyei mindenhol megtalálhatók.

Várható, hogy Közép-Európa iparfejlődésében meghatározó marad a *gépipar*. Jelenlegi formájában elsősorban járműgyártás formájában települt a közép-európai ipari térségekben, és

ebben a formájában a posztoszocialista ipari integráció legfontosabb motorja, a külföldi működőtőke-áramlások legfontosabb kedvezményezettje lett. Csupán a járműipar „központi” funkcióira azonban nem lehet tartós növekedést alapozni: az autógyártás folyamatában bekövetkező változások, az erősödő automatizáció és a résztevékenységek kiszervezése eredményeként az iparág munkaerőfelszívó képessége gyengül, és a 2030-as évekre könnyen munkaerőkibocsátóvá válhat. Ez a folyamat több nyugat-európai országban (Franciaország, Nagy-Britannia, Olaszország) végbement, hanyatló ipari térségek sorát hagyva maga után, és a külső versenytársak, az új technológiák hatása valószínűleg Közép-Európát is eléri majd. Ezeket a delokalizációs, dezindustrializációs kockázatokat érdemes volna megelőzni, és gondoskodni arról, hogy Közép-Európa ne váljon egy újabb nagy ipari átalakulás vesztesévé.

Számos új vállalat és új munkahely létesülhet azonban az értéklánc más pontjain, amelyek vagy a szélesebben értelmezett közlekedéshez, vagy más gépgyártó tevékenységekhez kapcsolódnak. A maga nemében a gépgyártás az egyik vezető „kreatív iparág”, hiszen alkalmazási területei rendkívül sokszínűek, konverziós képességei pedig a legjobbak közé tartoznak. A gépipar könnyen válik főnix-iparaggá, válságba jutott régi ipari térségeket megújító kreatív erővé; a regionális rugalmasság egyik legfontosabb hordozója. A *specializált gépgyártás* feltételei különösen érdekesek a térség országai számára:

- A tömeggyártás mellett világszerte növekvő kereslet mutatkozik a testreszabott, kis-szériás vagy egyedi gépipari termékekre (részben célgépekre). A tervezés, gyártás, üzembe helyezés és karbantartás is speciális vevői igényeket elégít ki; magas hozzáadott értékű tevékenységeket egyesít.
- A magas szaktudású munkaerőt igénylő, fejlett tervezői háttérrel kiegészülő specializált gépgyártásban nem a munkaerőköltségek és a méretgazdaságosság, hanem minőségi tényezők és a nagyfokú rugalmasság biztosítják a versenyképesség alapját; ez az ipar magas bérszínvonalú országokban is fenntartható.
- Egyes kulcsfontosságú alaptermotechnológiák (3d-nyomtatás, új CAD/CAM-megoldások, nanotechnológia, új anyagok stb.) elterjedése jelentősen javítani fogja a tömeges testreszabás lehetőségeit. Ez a térben egyenletesebben eloszló, kisebb üzemméretre szabott iparfejlesztést is megkönnyíti.
- A specializált gépgyártás magas hozzáadott értékű termékei nem kiemelkedően nyersanyagigényesek; tőkeigényességük változó, de a közép-európai lehetőségekhez mérten nem elérhetetlenül magas. Megkerülhetők a nyugati és kelet-ázsiai versenytársaknál elérhető elérhetetlenül nagy szériák problémái, és megfelelő háttértámogatással a te-

vékenységben számos meglévő vagy újonnan alapított iparvállalat válhat nemzetközi szinten is versenyképpé.

- A specializált gépgyártásban megerősödő hazai és nemzetközi KKV-k alkalmassá tehetők a járműiparban jelentkező munkaerő-fölösleg felszívására, és részben beilleszkedhetnek a járműipari értékláncokba. A specializált gépgyártást végző vállalkozások Magyarországon is szélesedő körben vannak jelen; részben külföldi, de növekvő számban hazai tulajdonban. Az iparág a hazai gépipar továbbfejlődésének egyik iránya lehet.
- A specializált gépek, berendezések iránt a nyugat-európai piacokon kívül az elmúlt évtizedben magas kereslet mutatkozott a közép-ázsiai országok, Törökország, Oroszország, és a feltörekvő országok részéről. A cseh, részben lengyel gépgyártás korábbi kapcsolataira is támaszkodva élen járt a keleti piacok meghódításában. Ez a technológiai és vállalati kompetenciák mellett következetes piaci jelenlétet és kapcsolatépítést igényelt. Magyarországon mindez aktív piacépítést, a keleti gazdasági kapcsolatok új tartalommal való megtöltését igényelné.

A fejlesztések feltétele a magas szintű műszaki szaktudást előállító szakképzés, egyetemi mérnökképzés, valamint tovább- és átképzés intézményeinek megerősítése; a fővárosközpontúság enyhítésével egyenletesebb területi megoszlása. A hazai oktatási intézmények szélesebb körében szükséges erős, modern műszaki képzéseket indítani. Támogatni kell a termékfejlesztést, az önálló márkák kialakulását; a kis- és középvállalkozások egy részénél a piacra jutást.

A versenyképes iparfejlődésben már ma is vezető szerepet játszanak az *infokommunikációs tevékenységek* és a *szoftveripar*; közép-európai szereplői, bár inkább az oldalvívén, megjelentek a globális piacokon. A nyugati vállalatok kiszervezett tevékenységeinek elterjedése és hazai KKV-k megalakulása egyaránt megfigyelhető. Az ICT-tevékenységek és a szoftveripar mellett szól, hogy az iparág jelentős globális koncentrációja, a Szilícium-völgy uralkodó szerepe mellett is általános húzóágazat. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy fő szegmenseiben ma kiemelkedő, és a közeljövőben is az marad a jelentős felhőszolgáltatók piaci súlya, amelyek egyes rés piacokra belépve könnyen alakítanak ki monopóliumokat. Ezeken a területeken a kisebb szereplők nem versenyképesek; a globális piacnak nagyon gyengék (néhol fogyasztási szokásokhoz, néhol szabályozáshoz kötöttek) a földrajzi korlátjai. Ugyanakkor várható, hogy az iparág a jövő évtizedekben dekoncentrációs tendenciákat mutat majd, és „termelése” jobban szétterül a globális városhierarchia alacsonyabb szintjein, beleértve Közép-Európa kisebb nagyvárosait. Fejlesztése mellett több jelentős érv szól:

- Az iparág erős rugalmasságot mutat (jól adaptálható új körülményekhez), és húzóágazat szerepe mellett kulcsfontosságú alaptechnológiaként funkcionál: eredményeit az ipar, a szolgáltatások és a tartalomgyártás is fel tudja használni a saját versenyképessége erősítéséhez.
- Számos üzleti szolgáltatást integrál, részben saját vállalatain belül, részben azok fogyasztójaként; így erős kölcsönhatásban áll azok fejlődésével.
- Tőkeigénye és a piacra lépés korlátai alacsonyak; kisvállalkozások is képesek a globális piacra lépésre. A felhőszolgáltatók piaci súlya megkerülhetetlen, de mellettük számos, lehatárolható és megvédhető rés piac található; a globális piac jól szegmentálható.
- Gyakran játszik szerepet az ipari válságtérsegek megújulásában, szerkezeti diverzifikációjában, fönix-iparágként működik.

Közép-Európa szemszögéből nézve a szoftveripar települése két térségtípusban figyelemreméltó: a fővárosok vonzáskörzetében és a korábbi (nehéz-)ipari központokban, átalakuló régi ipari térségekben. Az első esetben a fővárosok globális integrációja, a másodikban az ipar szerkezetátalakulása, a helyi-regionális tudásbázisok és műszaki képzések modernizációja, „újrahasznosítása” a vezető szempont. Növekedésének és versenyképességének alapját a műszaki felsőoktatás intézményei, technológiai központok jelentik. A posztszocialista országokban számos helyen indultak programok az iparág fejlesztésére (részben újonnan alapított képzésekkel, részben korábban is működő műszaki képzési helyek megújításával), amelyhez jelentős európai uniós forrásokat vontak be.

Az iparág pozíciói különösen Csehországban és Lengyelországban jók, mivel ez a két ország erősebb technológiai központokkal rendelkezik a fővároson kívül; a műszaki képzés nagyobb részt képvisel a felsőoktatás diszciplináris tagoltságában; térszerkezetük decentralizáltabb, jelentős vidéki alcentrumokkal rendelkezik. Nálunk túlzott területi koncentrációja néhány fővárosi startup-sikertörténetre korlátozza lehetőségeit; a középmezőny sokkal kisebb az elvárhatónál, a technológiai startupok tőkevonása elmarad a többi visegrádi ország átlagától. Ezzel együtt a műszaki képzési bázisok most is jó minőségű munkaerőt képeznek; nagyarányú expanziójuk, illetve a tudástranszfer- és inkubációs szervezetek segítségével számos városban indíthatná meg a szektor fejlődését. A hazai szoftveripar üzleti és vállalati alkalmazásokra összpontosul; az iparág egyes szegmensei – pl. játékipar és más magas hozzáadott értékű tartalom-előállítás – még fejlődésre várnak; az itt aktív vállalkozások elsősorban külső megrendelők beszállítói.

A hagyományos iparágak között a fenntartható fejlődés legjobb lehetőségeit a magas feldolgozottsági fokú, magas hozzáadott értékű *élelmiszeripar* hordozza. A népességnöveke-

déssel a globális piacon folyamatosan jelennek meg újabb, fizetőképes fogyasztói csoportok; a korábbi túltermelési válságok helyett a jó minőségű élelmiszerek iránti kereslet folyamatos, tartós emelkedést mutat. Az európai élelmiszeripari termékek minősége, jó hírneve versenyelőnyként jelentkezik. Közép-Európában az iparág szerepe különösen magas azokban a térségekben, amelyekben nem jelent meg tömeges külföldi működő tőke; itt az élelmiszeripar a vállalkozások fejlődésében, a termelésben és a foglalkoztatásban is húzóágazatként működik; egyben a mezőgazdaság, a vidéki térségek integrátora.

A rendszerváltás idején Magyarország vezető élelmiszerexportőr volt Közép-Európában; ez a pozíciónk jelentős relatív visszaesést szenvedett, miközben a korábban önelátásra is nehezen képes térségbeli országok erős versenytársakként jelentkeztek (Lengyelország, újabban Románia). Az élelmiszeriparban termőhelyi adottságai, termelési hagyományai révén azonban Magyarország jelentős potenciállal rendelkezik mind a minőségi tömegtermelésre, mind a rés piacokat kiszolgáló magas minőségű termékek előállítására. Ezeket az adottságokat ma csak töredékesen használja ki, amelyért az elhibázott agrárátmenet, a termékklán-cok és integrációs rendszerek szétesése, az ágazati K+F leépítése, és az ágazat súlyosan visszaesett tudástartalma is felelős. Az iparág egy (nem kizárólagos) lehetőséget nyújt a vidékies térségek és kisvárosi központok gazdaságának újraintegrálására, amennyiben a fenti problémákra sikerül választ találni. A fejlődés kulcsa a jó minőségű alapanyagtermelés; az alapanyagexport helyett a magas feldolgozottsági fokú élelmiszertermelés; valamint az értékesítés (illetve élelmiszermárkák) minél szorosabb integrációja; az értéklánc különböző szintjein keletkező profit minél nagyobb részének lefölözése. Kiemelt jelentőségű a termékfejlesztés; a hiteles kiválósági tanúsítványok és földrajzi eredetvédelem szempontjainak való megfelelés; a vállalati vagy térségi márkák kialakítása.

A fejezet negyedik példája nem hagyományos értelemben vett iparág (bár a szoftveripar sem az), hanem példa az iparszerűvé váló, iparágként működő szolgáltató tevékenységekre. A *kihelyezett üzleti szolgáltatások*, a standardizált (termékszerű) szolgáltatásokat nyújtó szolgáltató központok az offshoring egyik globálisan jelentős formáját képviselik; mind a feltörekvő országokban, mind Közép-Európában megjelentek. Az iparág fontosabb előnyei:

- Lehetőséget kínálnak a diplomás munkaerő helyi alkalmazására, megelőzve a végzettek egy részének fővárosba vagy külföldre költözését. A fehér galléros foglalkoztatás széles bázisú lehetőségét képviselik; bérszínvonaluk jól igazodik a diplomás várakozásokhoz; kedvező fogyasztási multiplikatórral rendelkeznek.
- Jellemzően általános tudású alkalmazottakat keresnek; fő szempontjaik a nyelvtudás, a jó feladatmegoldó képesség és a folyamatos tanulás. Ezért alkalmasak kevésbé piac-

képes diplomások elhelyezkedésére is, és olyan nagy-, illetve középvárosokban is jól fejleszthetők, amelyek a bölcsészet- és társadalomtudományokra szakosodtak.

- Hozzájárulnak további, magasabb hozzáadott értékű üzleti szolgáltatások letelepüléséhez.

Az „iparág” kiemelkedő versenyelőnyei Közép-Európában a szolgáltatások színvonalában, a kedvező földrajzi elhelyezkedésben, és a szolgáltatók kulturális közelségében fogalmazhatók meg; ez a globális (indiai stb.) versenytársak költségalapú versenyével szemben minőségi tényezőkre támaszkodik. Szolgáltató központok különösen hamar és nagy számban telepedtek le Lengyelországban; a régióközpontok (különösen Krakkó és Katowice) mellett 100–150 ezres lakosságú városokban is. Ebben a lengyel fiatal generáció jó nyelvtudása mellett a városi és regionális önkormányzatok erős gazdaságfejlesztési jogosítványai is szerepet játszottak. Hazánk még lehetőségei alatt teljesít; az elmúlt években a szolgáltató központok Budapesten kívül is megjelentek (Debrecen, Pécs, Szeged), bár a lengyel telítettségtől még jócskán elmaradnak. Megfelelő stratégiákkal a tevékenység jelentős expanziója érhető el. Nem hallgatható el, hogy hosszú távon, különösen a bérszínvonal emelkedésével, ezeket a tevékenységeket külső delokalizációs kihívások érhetik. Szerepük elsősorban áthidaló, a következő 10–15 év foglalkoztatási problémáira azonban választ adhatnak, és – ami talán még fontosabb – magukban hordozzák a feljebb lépés lehetőségét a magasabb hozzáadott értékű szolgáltató tevékenységek felé.

6.2.3. A szervezett gazdaság felé

Milyen tanulságokat vonhatunk le az ipar területi fejlődési tendenciáiból a posztoszocialista országok számára? Alkalmazható-e ezekben az országokban a koncentrált fejlesztéspolitikai modellek? A periféria általános problémái és az iparági körzetek, klaszterek, innovációs hálózatok kialakulása (kialakítása) elé állított kihívásai az európai tér számos pontján fellelhetők: a posztoszocialista országok példája ezen belül további speciális fejlődési vonásokkal gazdagítja a képet. A kötet korábbi részeinek részletesebb tárgyalását mellőzve itt a következő alapproblémákra kívánom felhívni a figyelmet:

- A térséget állandó, gyakorlatilag „történelmi” tökehiány jellemzi; a részleges és időszakos sikerek nem voltak képesek áthidalni a piaci és állami erőforrások minduntalan jelentkező szűkösségét, és az e téren mutatkozó külső függést.

- A posztszocialista ipar dualitása, a külföldi és hazai tulajdonú ipar között szinte minden tényezőben megmutatkozó hatékonysági különbségek fennmaradtak és tartósaknak bizonyultak.
- Az intézményi és társadalmi környezet tartós gyengeségei merőben meghatározzák mind az endogén fejlődés, mind a fejlesztéspolitika cselekvőképességét.
- Újra és újra felbukkanó probléma a kritikus tömegek hiánya.

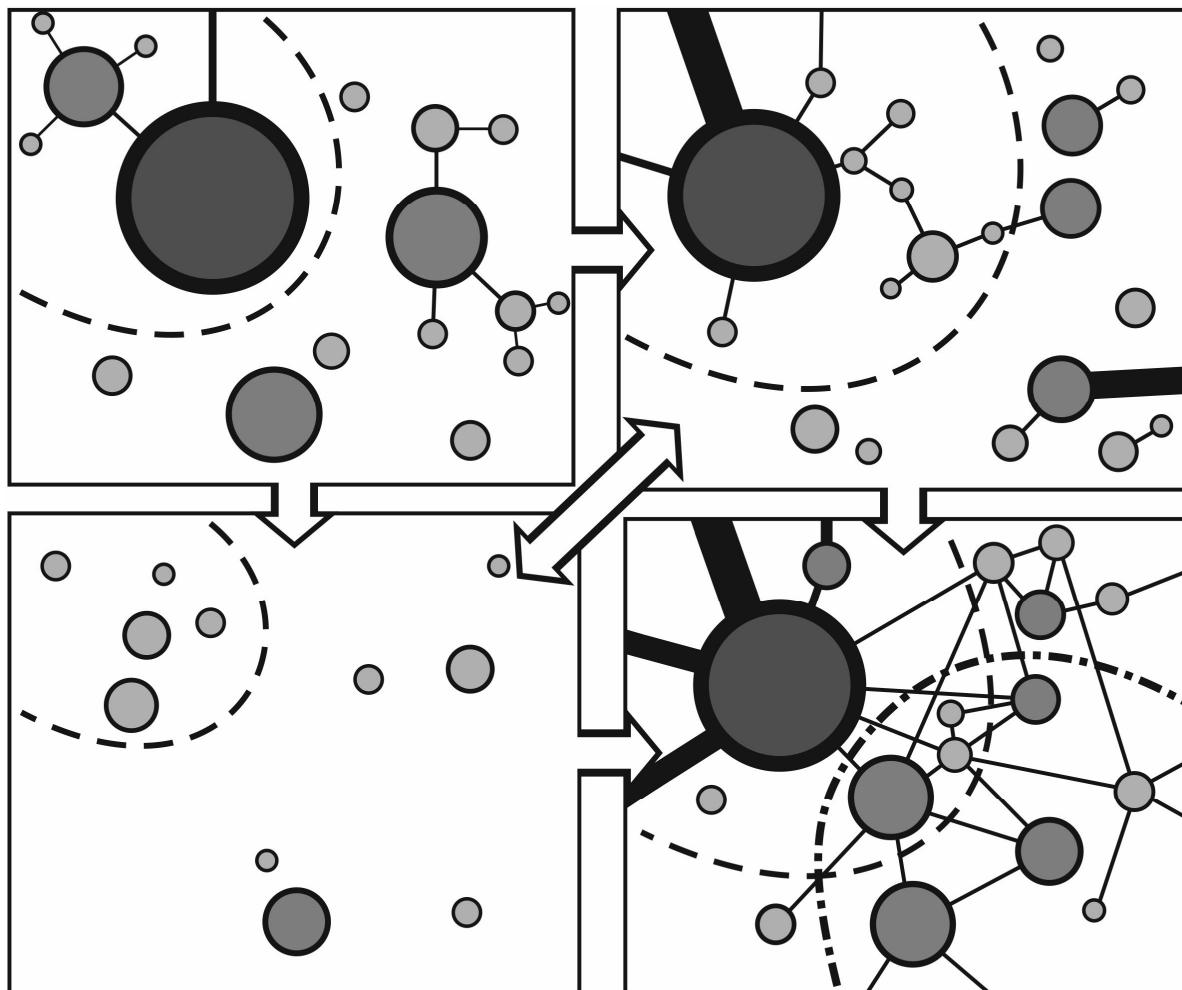
Mindez afelé mutat, hogy a térségünkben érvényesülő feltételrendszerben nagyon nehéz merőben új fejlődési pályákat teremteni; a gradualista, fokozatosan építkező, a helyi termelői kapacitásokat, tudást felhasználó, azokat megerősítő stratégiáknak van a legnagyobb polgárjoguk. Csakhogy itt ismét problémába ütközünk: a posztszocialista tér jelentős része mindig is periférikus vonásokat viselt, és az elmúlt évtizedekben még a korábbi belső gazdasági szervezettségét is elveszítette.

6.2. ábra

A posztszocialista tér átalakulása

Az államszocializmus tere

A multinacionális vállalatok uralta köztes tér

A dezindusztrializálódott periféria

Az újraintegrált tér

Forrás: A szerző szerkesztése

A 6.2. ábra modellje alapján értelmezhetjük az ipar térben zajló átalakulást, s a modell logikája egyben egy lehetséges választ ad arra, hogy nálunk mi lehet az iparági körzetekre alapozott szervezett gazdaság jelentősége, és minden fejlesztéspolitikával kapcsolatos kétely ellenére miért érdemes fejlesztésükre közösségi erőforrásokat fordítani. Az államszocializmus gazdaságában nem voltak értelmezhetők az iparági körzetek, mivel az ipart vertikálisan integrált nagyvállalatok uralták, amelyek működésében a helyi építkezésnek és a horizontális kapcsolatoknak egyáltalán nem, vagy csak a rendszer logikáján kívül jutott hely. Még a jelentős vállalatok is erős külső függésben működtek, a magyar iparra jellemző, fővárosi vállalatok irányítása alatt álló vidéki részlegipar pedig még ennyire sem építhetett ki funkcionális kötődéseket környezetével. Ugyanakkor a térben nagyon erős iparági specializáció valósult meg, és ez bizonyos mértékű, bár lemaradó teljesítményt mutató know-how és tudás akkumulációjával, térségi tanulással járt együtt. Egyes, helyi termelési hagyományokon működő vállalatok (amelyek fejlesztését az 1960-as, 1970-es években Lengyelországban és hazánkban is az iparszerkezet diverzifikációjára törekvő fejlesztési kampányok támogatták) a térségi tudásbázis

korábbi elemeit tudták integrálni. Ez a kettős innovációs örökség gyakorlatilag még ma is befolyásolja az iparfejlődés folyamatait.

Az átmenet erős piaci szelekciója voltaképpen kettéosztotta az ipari teret. A sikeres szerkezetváltást átélő, elsősorban a multinacionális vállalatok által integrált ipari térségeken kívül az ipar átalakulását a korábbi specializációs profilok felbomlása és egy „homogén periféria” kialakulása jellemezte. A nagyvállalatok és a részlegipar egységei elsorvadtak, de a helyükön elégséges tőke, tudás és társadalmi szervezettség hiányában csak nagyon korlátozottan jöttek létre új vállalatok vagy iparágak – nem igazolódtak be a „teremtő pusztuláshoz” fűzött remények, és nem alakult ki új, versenyképes gazdaság. Az iparági specializációk meggyengülése és megszűnése különösen érzékenyen érintette a KMT-beruházások által elhanyagolt kis- és középvárosokat, amelyek így foglalkoztató, területi integráló szerepüket is elveszítették. A létrejött tér homogenitása abban rejlik, hogy specializáció hiányában mindenhol csak ugyanazt az erőforrást képes felkínálni: az olcsó, nagyrészt gyengén képzett munkaerőt és az alapvető infrastruktúrát; ez pedig gyakran már alacsony bérek mellett sem alkalmas a globális versenyben való túlélésre.

Az az ipari tudás, amely néhány évtizeddel korábban még megtalálható volt, vagy eltűnt, vagy csak korlátozottan maradt fenn: önálló, de elszigetelt KKV-k, gyakran egy korábbi, nagyobb iparvállalat műszaki–személyzeti örökségének fennmaradt részei.⁴⁵ Ha egy térben lehatárolt iparág szereplői körében nem alakul ki új hálózatosodás, a kilábalás esélyei sem biztatóak; a kiürülési folyamatok (a képzett munkaerő elvándorlása, a tőkeképződés elmaradása és az ipari delokalizáció) folytatódnak. Az általános tőkehiány miatt evolúciós útképződésre viszont még külső fejlesztési források bevonásával is kevés lehetőség nyílik: a kapcsolódási lehetőségek, a társadalmi tőke hiánya, és a hálózati formációk ritkás szerkezete miatt erős akadályok emelkednek az újrspecializáció előtt. Az egyetemi bázisú építkezés talán segítséget nyújthat a folyamatban: a növekedési pólusokra alapozott fejlesztési stratégiák innovatív iparágak megtelepedésére törekedtek, és az állami alapítású iparági körzetek logikája felé mutatnak. Ez a folyamat azonban gyerekcipőben jár; és mind az egyetemi szféra által felkínált tudás illetve intézményi háttér, mind az egyetemeket körbevevő gazdaság abszorpciós képességei látható gyengeségekkel küzdenek.

A privatizáció és zöldmezős beruházások révén megjelenő transznacionális vállalatok ipari tere lényegesen kedvezőbb képet mutat. Bár ez a folyamat sem ellentmondásokról mentes, alapvetően inkább sikeres átalakulást jelent, és a visegrádi országokban a fővárosokon

---

⁴⁵ Ezek a kolokációs területek vonásait viselik, bár a sikeresebbeket talán tekinthetjük korai fejlettségi stádiumukat élő marshalli iparági körzeteknek

kívül ez a „köztes tér” bizonyult a legsikeresebbnek. A letelepült vállalatok közreműködésével újraszerveződött tér vonzereje bizonyos mértékben pont az alacsony vagy közepes hozzáadott értékű tevékenységek áttelepítésén nyugodott, ez a fajta termelés pedig nem igényelt különösen magas hálózati integrációt, társadalmi és gazdasági beágyazottságot; tipikus szatellit körzetek alakultak ki. Az erre a versenystratégiára tartósan berendezkedő ipari térségek korai sikerei (magas befektetési szint, új munkahelyek, a „teremtő pusztulás után gyorsan újraszerveződő” ipar) igen hamar kifulladásra kerültek, amennyiben nem voltak képesek a feljebb lépésre és új versenyképességi tényezők felmutatására, miközben „kiárazták” magukat az olcsó munkaerőre építő versenyből (Magyarországon Közép-Dunántúl és Székesfehérvár példája mutatja, hogy a korai privatizációs sikereket a 2000-es években megtorpanás, majd elnyújtott stagnálás és erózió követte). A delokalizáció, az ipar leépülése végső soron „kiürítheti”, perifériára szoríthatja a térséget, amely új belépők hiányában néhány év alatt elveszítheti meglévő versenyképességét is.

A valóban sikeres alkalmazkodási modellt azok a térségek képviselik, amelyek képeseknek bizonyultak a betelepült nagyvállalatok területi beágyazására és hálózati integrációjára; valamilyen formában feljebb lépést valósítottak meg, s a szatellit körzetmodell felől a „kerékagy-és-küllök” forma felé mozdulnak el (ezt legtisztábban a közép-európai feldolgozóipar integrációs zónájában letelepült autóipar példája testesíti meg). Ezzel együtt a pozitívumok mellett tradeoff-hatások is kimutathatók: a nagyvállalatok bizonyos mértékű kiszorító hatást gyakorolnak térségükben az ipari fejlődés ma legfontosabb szűk keresztmetszetét jelentő szakképzett munkaerő, valamint a felvevőpiacok lefőlézésével. A sikeres ipari térségek *irigylésre méltó problémái* itt nagyjából összevethetőek a nyugat-európai iparági körzetek dilemmáival, és ezért a párhuzamok tanulmányozása különösen értékes tanulságokkal szolgál a hazai kutatók, közpolitikai szakértők számára.

Mind a perifériák, mind a köztes tér számára az erős kapcsolati hálókon alapuló újraintegrált tér víziója tűnik az ipari fejlődés kívánatos irányának – ez a szerveződés pedig az iparági körzetek *kialakulása* vagy *kialakítása* felé mutat. Olyan gazdasági szerveződésre van szükség, amely egyszerre képes teret nyújtani a külföldi működő tőke, és a globális léptékben is versenyképes közép-vállalatokká fejlődő KKV-k számára, s mindezt fenntartható módon, a társadalmi tőke (újra-)termelődésével valamint a helyi–regionális intézmények megerősödésével képes elérni. A területi integrációt a perifériákon első lépésben már egyes, marshalli vagy állami alapítású iparági körzetek kialakulása is megvalósítja; a versenyképes ipar jelenléte ugyanis mind az endogén fejlődés feltételeire, mind a térségek tőkevonzó képességére kedvező hatással van, s így kumulatív növekedési folyamatok léphetnek működésbe, túlcso-

duló hatások érvényesülhetnek. A fejlettnék számító ipari térségekben célszerű a specializációt bizonyos mértékű, a regionális rugalmasságot növelő diverzifikációval kiegyensúlyozni. A beszállítói kapcsolatokban és a vállalkozások közötti relációkban ez többirányú kapcsolatokon nyugvó hálózatos együttműködést igényel; a belső és a külső erőforrások hasznosításában pedig egyensúlyt a külföldi és a hazai tulajdon között. Így nem csak a beszállító rendszerek „kerékagy-és-küllők” rendszerei működnek tovább (de a korábbinál differenciáltabb, magasabb színvonalú kapcsolódási lehetőségeket kínáló formában), hanem lehetőség nyílik a KKV-k, közép vállalatok marshalli forma felé mutató hálózatainak létrejöttére is. *Összességében az újraintegrált tér három, egymással összefüggő célt képvisel;*

- *újrspecializációt valósít meg a specializációs profiljait részben vagy egészben elvesztett iparban;*
- *lehetőséget ad a súlyos különbségekkel terhelt duális ipar meghaladására; és*
- *kiváló feltételeket kínál a feljebb lépés, az ipar folyamatos tanuláson alapuló hosszú távú fenntarthatóságának biztosítása számára.*

Az iparági körzetek és más integrált hálózatok által uralt szervezett tér ideája a válság sújtotta Közép-Európában természetesen normatív elképzelés. Akár a gazdaság önálló fejlődési képességével, akár a fejlesztéspolitika lehetőségeivel és képességeivel szemben jogos, és szükséges is a kételkedés. De mégis: ha a célok jók, minden érdekében megtett lépés értékes teljesítmény.

V É G E

Felhasznált irodalom

Monográfiák és tanulmányok

- Acemoglu, Daron – Autor, David (2010): *Skills, tasks and technologies: Implications for employment and earnings*. Working Paper.
- Ache, Peter (2000): Cities in Old Industrial Regions between local innovative milieu and urban governance – Reflections on city region governance. *European Planning Studies* 6, pp. 693–709.
- Ahlin, Lina – Andersson, Martin – Thulin, per (2014): Market thickness and the early labour market career of university graduates: An urban advantage? *Spatial Econometric Analysis* 4, pp. 396–419.
- Aiginger, Karl (2007): Industrial policy: A dying breed or a re-emerging phoenix. *Journal of Industry, Competition and Trade* 7, pp. 297–323.
- Aleksandrowicz, Darius (1999): *The socialist city and its transformation*. Discussion Papers, No. 10/99. Frankfurt Institute for Transformation Studies, Frankfurt.
- Alexander, Christopher – Ishikawa, Sara – Silverstein, Murray – Jacobson, Max – Fiksdahl-King, Ingrid – Angel, Shlomo (1977) *A pattern language. Towns, buildings, construction*, New York: Oxford University Press, New York.
- Amin, Ash (2008): Post-Fordism: Models, fantasies and phantoms of transition. Amin, Ash (ed.): *Post-Fordism: A Reader*. Blackwell, Oxford–Cambridge, pp. 1–39.
- Amison, Philip – Bailey, David (2014): Phoenix industries and open innovation? The midlands advanced automotive manufacturing and engineering industry. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 7, pp. 397–411.
- Anić, Ivan-Damir – Rajh, Edo – Teodorović, Ivan (2008): Full manufacturing versus subcontracting business models in the Croatian textile and clothing industry. *Economic Review/Ekonomski Pregled* 7–8, pp. 325–343.
- Anselin, L. – Varga, A. – Acs, Z. (1997) Local geographic spillovers between university research and high technology innovations, in: *Journal of Urban Economics* 42, pp. 422–448.
- Anwar Klára – Szőkéné Boros Zsuzsanna (2010): A bruttó hazai termék (GDP) növekedéséhez való hozzájárulás. *Statisztikai Szemle* 10–11., pp. 1123–1131.
- Aralica, Zoran – Račić, Domagoj – Redžepagić, Denis (2009): R&D activities as a growth factor of foreign-owned SMEs in Croatia. *Croatian Economic Survey* 11, pp. 73–93.

- Asheim, Bjorn (1996): Industrial districts as 'learning regions': A condition for prosperity. *European Planning Studies* 4, pp. 379–400.
- Audretsch, David B. (1998): Agglomeration and the location of innovative activity. *Oxford Review of Economic Policy* 2, pp. 18–29.
- Audretsch, D. B. – Carree, M. A. – van Stel, A. J. – Thurik, A. R. (2000): *Impeded industrial restructuring. The growth penalty*. Tinbergen Institute, Amsterdam.
- Bachtler, John F. – Taylor, Sandra (1999): *Objective 2: experiences, lessons and policy implications*. European Policies Research Centre, University of Strathclyde, Glasgow.
- Bailey, David – De Propris, Lisa (2014): Manufacturing reshoring and its limits: The UK automotive case. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 7, pp. 379–395.
- Bailey, David – Driffield, Nigel (2007): Industrial policy, FDI and employment: Still 'missing a strategy'. *Journal of Industry, Competition and Trade* 7, pp. 189–211.
- Bajmócy Zoltán (2006): Egyetemi üzleti inkubáció lehetőségei elmaradott térségekben. *Tér és Társadalom* 3, pp. 31–47.
- Bajmócy Zoltán (2011): *Bevezetés a helyi gazdaságfejlesztésbe*. JATEPress, Szeged.
- Bajmócy Zoltán – Lux Gábor – Rácz Szilárd (2008): Tabu-e az ipar a területfejlesztésben? *Területi Statisztika* 1, pp. 94–97.
- Baka, Judit – Gazdag, László (2002): *A hárompólusú világ erővonalai*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs.
- Bakucz, Márta (2007): *European Capital of Culture on the periphery. Paper submitted for the Regional Studies Association International Conference: Regions in Focus? 2–5th April 2007*. www.regional-studies-assoc.ac.uk/events/lisbon07/papers/Bakucz.pdf
- Balázs Sándor – Varga György (1959): A szocialista iparirányítás szervezeti kérdéseiből. *Közgazdasági Szemle* 8–9, pp. 826–847.
- Ban, Cornel (2013): *From Cocktail to Dependence: Revisiting the Foundations of Dependent Market Economies. GEGI Working Paper 3*. Boston University, Department of International Relations. <http://ssrn.com/abstract=2233056>
- Banerjee, Biswait – Jesenko, Manca (2014): Economic growth and regional disparities in Slovenia. *Regional Studies*, pp. 1–24.
- Baranszkij, N. N. (1950): A gazdasági körzetbeosztás (rayonírozás). *A Földrajzi Könyv- és Térképtár értesítője* 1–3, pp. 90–119.
- Baranyai Nóra (2015): A kisebbségi autonómiatörekvések tartalmi elemei Kelet-Közép-Európában. Hervainé Szabó Gyöngyvér (szerk.): *A 21. század eleji államiság kérdőjelei*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, pp. 277–291.

- Baranyai Nóra – Baráth Gabriella (2009): A várostérségek társadalmi és gazdasági versenyképességi rangsorai. Szirmai Viktória (szerk.): *A várostérségi versenyképesség társadalmi tényezői. Hogyan lehetnek a magyar nagyvárostérségek versenyképesebbek?* Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, pp. 191–201.
- Baranyai Nóra (2012): *Lengyel területfejlesztési szakirodalmi szemle. Háttér tanulmány.* Székesfehérvár, Kézirat.
- Baranyai, Nóra – Lux, Gábor (2014): Upper Silesia: The revival of a traditional industrial region in Poland. *Regional Statistics* 2, pp. 126–144.
- Barbuceanu, Stefania (2011): The metal and textile industry in Romania. *SEER Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe* 3, pp. 321–345.
- Barta Györgyi (2000): A külföldi működő tőke szerepe a magyar ipar duális struktúrájának és regionális differenciálódásának kialakulásában. Horváth Gyula – Rechnitzer János (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón.* MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, pp. 265–281.
- Barta Györgyi (2002a): *A magyar ipar területi folyamatai 1945–2000.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Barta Györgyi (témavezető) (2002b): *A területfejlesztés gazdaságot támogató eszközeinek, megoldásainak hatékonysága.* MTA Regionális Kutatások Központja Közép- és Észak-Magyarországi Tudományos Intézet, Budapesti Osztály, Budapest.
- Barta Györgyi (2004): Átmeneti gazdaság a barnaövezetben. Barta Györgyi (szerk.): *A budapesti barnaövezet megújulási esélyei.* MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, pp. 79–87.
- Barta, Györgyi (2005): The role of Foreign Direct Investment in the spatial restructuring of Hungarian industry. Barta, Györgyi – G. Fekete, Éva – Kukorelli Szörényiné, Irén – Timár, Judit (eds.): *Hungarian spaces and places: patterns of transition.* Centre for Regional Studies, Pécs, pp. 143–160.
- Barta Györgyi (2010): A külföldi működőtőke-beruházás fejlődést generáló és megosztó szerepe a Magyar gazdaság területi folyamataiban. Barta Györgyi – Beluszky Pál – Földi Zsuzsa – Kovács Katalin (szerk.): *A területi kutatások csomópontjai.* Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, Pécs, pp. 336–358.
- Barta Györgyi – Czirfusz Márton – Kukely György (2008): Újraiparosodás a nagyvilágban és Magyarországon. *Tér és Társadalom* 4, pp. 1–20.

- Barta Györgyi – Kukely György (2004): A budapesti ipar az államszocializmusban és bukása idején. Barta Györgyi (szerk.): *A budapesti barnaövezet megújulási esélyei*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, pp. 35–54.
- Barta Györgyi – Kukely György – Lengyel Balázs – Ságvári Bence (2007): Magyarország a globális K+F térképén. Fejlődő országok a multinacionális vállalatok változó K+F stratégiájában. *Tér és Társadalom* 3, pp. 31–50.
- Barta, Györgyi – Lócsei, Hajnalka (2011): The effect of the recent economic crisis on the spatial structure of Hungarian industry. *Regional Statistics* 1, pp. 99–109.
- Bartke István (1971): *Az iparilag elmaradott területek ipari fejlesztésének főbb közgazdasági kérdései Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bartlett, Will (2009): Economic development in the European super-periphery: Evidence from the Western Balkans. *Economic Annals/Ekonomski Anali* 181, pp. 21–44.
- Bauer Tamás – Szamuely László (1979): Az ipar ágazati irányításának szervezete az európai KGST-országokban: néhány tanulság. *Közgazdasági Szemle* 1, pp. 25–42.
- Beccattini, Giacomo (2002): From Marshall’s to the Italian “industrial districts”: A brief critical reconstruction. Curzio, Alberto Quadrio – Fortis, Marco (Eds.): *Complexity and Industrial Clusters: Dynamics and Models in Theory and Practice*. Springer Verlag, Heidelberg, pp. 83–106.
- Beccattini, Giacomo – Dei Ottati, Gabi (2006): The performance of Italian industrial districts and large enterprise areas in the 1990s. *European Planning Studies* 8, pp. 1139–1162.
- Beck Béla (1975): *Jugoszlávia gazdasága*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Becker, Sascha O. – Ekholm, Karolina – Jaeckle, Robert – Muendler, Marc-Andreas (2005): Location choice and employment decisions: A comparison of German and Swedish multinationals. *CESifo Working Papers* 1374., CESifo Group Munich, München.
- Belanka, Csaba (2007): Ipar. Nagy, Imre (szerk.): *Vajdaság. A Kárpát-medence régiói* 7. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja – Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest, pp. 308–322.
- Belinda, Bernd – Helms, Gesa (2003): Zero tolerance for the industrial past and other threats: Policing and urban entrepreneurialism in Britain and Germany. *Urban Studies* 9, pp. 1845–1867.
- Bell, Daniel (1973): *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. 1999 Special Anniversary Edition. Basic Books, New York.
- Bellandi, Marco (2002): Italian industrial districts: An industrial economics interpretation. *European Planning Studies* 4, pp. 425–437.

- Belussi, Fiorenza – Sedita, Silvia Rita (2009): Life cycle vs. multiple path dependency in industrial districts. *European Planning Studies* 4, pp. 505–528.
- Beluszky Pál (2003): *Magyarország településföldrajza. Általános rész*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Beluszky Pál – Győri Róbert (2004): A budapesti barnaövezet határai. Barta Györgyi (szerk.): *A budapesti barnaövezet megújulási esélyei*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, pp. 71–76.
- Benko, Georges (1992): *Technológiai parkok és technopoliszok földrajza*. MTA Regionális Kutatások Központja, Budapest.
- Benneworth, Paul (2004): In what sense 'regional development'? Entrepreneurship, underdevelopment and strong tradition in the periphery. *Entrepreneurship & Regional Development* 5, pp. 439–458.
- Benneworth, Paul – Charles, David (2005): University spin-off policies and economic development in less successful regions: Learning from two decades of policy practice. *European Planning Studies* 4, pp. 537–557.
- van den Berg, Leo – Braun, Erik – van Winden, Willem (2001): Growth clusters in European cities: An integral approach. *Urban Studies* 1, pp. 185–205.
- Bierwiazzonek, Krzysztof – Zagała, Zbigniew (2004): An example of regional projects and discourses in the process of regional restructuring. Szczepański, Marek S. – Michael Thomas (eds.): *Regional actors and regional contexts of action. The cases of Upper Silesia and Lower Lusatia*. Śląskie Wydawnictwa Naukowe, Tychy, pp. 231–254.
- Bitzenis, Aristidis P. – Andronikidis, Andreas – Papadimitriou, Pyrros D. (2013): Does 'new regionalism theory' explain the complementary role of Foreign Direct Investment and trade activity in the Central and Eastern European region? The case of Bulgaria. *Forum for Social Economics* 2–3, pp. 257–280.
- Bivens, Josh (2003): Updated Employment Multipliers for the U.S. Economy (2003). *Economic Policy Institute Working Paper No. 268*.
- Blažek, Jiří – Žižalová, Pavla – Rumpel, Petr – Skokan, Karel (2011): Where does the knowledge for knowledge-intensive industries come from? The case of biotech in Prague and ICT in Ostrava. *European Planning Studies* 7, pp. 1277–1303.
- Blazyca, George (2001): Poland – can regional policy meet the challenge of regional problems? Klasik, Andrzej – Heffner, Krystian (eds.): *Restructuring heavy industrial regions. Some experience from Scotland and Upper Silesia*. Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Karola Adamickiego, Katowice, pp. 35–49.

- Bogomolov, O. – Peksev, J. (1962): A szocialista nemzetközi munkamegosztás és együttműködés elvei és távlatai. *Közgazdasági Szemle* 8, pp. 910–923.
- Bohle, Dorothee – Greskovits, Béla (2004): *Capital, Labor, and the Prospects of the European Social Model in the East. CES Central & Eastern Working Paper* 58.
- Bohle, Dorothee – Greskovits, Béla (2006): Capitalism without compromise: Strong business and weak labor in Eastern Europe's weak transnational industries. *Studies in Comparative International Development* 1, pp. 3–25.
- Boland, Philip (2000): Urban governance and economic development. A critique of Merseyside and Objective I status. *European Urban and Regional Studies* 3, pp. 211–222.
- Bosch, Gerhard (1995): Industrial restructuring and further training in North-Rhine-Westphalia. Cooke, Philip (ed.): *The rise of the rustbelt*. Routledge, London – New York, pp. 125–138.
- Boschma, Ron (2015): Towards an evolutionary perspective on regional resilience. *Regional studies* 5, pp.733–751.
- Boschma, Ron – Fornahl, Dirk (2011): Cluster evolution and a roadmap for future research. *Regional Studies* 10, pp. 1295–1298.
- Boschma, Ron – Frenken, Koen (2009): Some notes on institutions in evolutionary economic geography. *Economic Geography* 2, pp. 151–158.
- Boschma, Ron – Lambooy, Jan (1999a): Evolutionary economics and evolutionary geography. *Journal of Evolutionary Economics* 4, pp. 11–29.
- Boschma, Ron – Lambooy, Jan (1999b): The prospects of an adjustment policy based on collective learning in old industrial regions. *Geojournal* 49, pp. 391–399.
- Boschma, Ron – Martin, Ron (2010): The aims and scope of evolutionary economic geography. Boschma, Ron – Martin, Ron (Eds.): *The Handbook of Evolutionary Economic Geography*. Edward Elgar, Cheltenham, pp. 3–39.
- Böröczfy Ferenc (szerk.) (1975): *Az európai szocialista országok gazdasága*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Braičić, Zdenko (2005): Razvoj metalurgije i njezin utjecaj na urbanu preobrazbu i stambenu izgradnju Siska. *Geoadria* 2, pp. 211–228.
- Braičić, Zdenko – Stiperski, Zoran – Njegač, Dražen (2009): Utjecaj gospodarske tranzicije I rata na promjene u prostornoj slici zaposlenosti Sisačke regije. *Hrvatski Geografski Glasnik* 1, pp. 103–125.

- Brouwer, E. – Budil-Nadvornikova, H. – Kleinknecht, A. (1999): Are urban agglomerations a better breeding place for product innovation? An analysis of new product announcements. *Regional Studies* 6, pp. 541–549.
- Bryson, John R. – Ronayne, Megan (2014): Manufacturing carpets and technical textiles: Routines, resources, capabilities, adaptation, innovation and the evolution of the British textile industry. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 7, pp. 471–488.
- Bučar, Maja – Rojec, Matija (2009): *Cases of science-industry cooperation in Slovenian food and chemical industries*. Centre of International Relations, Ljubljana.
- Buday-Sántha Attila (2001): *Agrárpolitika – vidékpolitika: A magyar agrárgazdaság és az Európai Unió*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Buday-Sántha Attila (2002): *Környezetgazdálkodás. (Általános rész)*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Buturac, Goran (2009): Structural characteristics of exports and imports of Croatian manufacturing. *Economic Review/Ekonomski Pregled* 9–10, pp. 432–457.
- Buzás Norbert – Lengyel Imre (2002): A hazai ipari parkok helyzetéről és továbbfejlesztésük lehetőségeiről. Buzás Norbert – Lengyel Imre (szerk.): *Ipari parkok fejlődési lehetőségei*. JATEPress, Szeged, pp. 201–210.
- Büschefeld, Herbert (1999): Wirtschaftliche Transformationsprozesse in den Nachfolgestaaten Jugoslawiens. *Europa Regional* 4, pp. 23–38.
- Camagni, Roberto – Capella, Roberta (2013): Regional innovation patterns and the EU regional policy reform: Toward smart innovation policies. *Growth and Change* 2, pp. 355–389.
- Caniëls, Marjolein C. J. – Romijn, Henny A. (2006): Localised knowledge spillovers: The key to innovativeness in industrial clusters? Cooke, Philip – Piccaluga, Andrea (eds.): *Regional Development in the Knowledge Economy*. Routledge, London and New York, pp. 22–42.
- Carree, Martin A. – Cronenberg, Kristin (2014): Locational choices and the costs of distance: Empirical evidence for Dutch graduates. *Spatial Economic Analysis* 4, pp. 420–435.
- Cheliński, Ryszard (1967): A lengyel népgazdaság iparosításának második szakasza (1958–1966). *Közgazdasági Szemle* 10, pp. 1165–1178.
- Chmielewska, Marta (2012): Current changes in morphology of the city center of Katowice. *Acta Geographica Silesiana* 11, pp. 5–14.
- Christopherson, Susan (2009a): Building ‘phoenix industries’ in our old industrial cities. Tomaney, John (Ed.): *The Future of Regional Policy*. The Smith Institute, London.

- Christopherson, Susan (2009b): Manufacturing: Up from the ashes. *Democracy: A Journal of Ideas* 14.
- Christopherson, Susan – Martin, Ron – Sunley, Peter – Tyler, Peter (2014): Reindustrialising regions: Rebuilding the manufacturing economy? *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 7, pp. 351–358.
- Cimoli, Mario – Dosi, Giovanni – Stiglitz, Joseph E. (2015): The rationale for industrial and innovation policy. *Intereconomics* 3, pp. 126–132.
- Cohen, Elie (2007): Industrial policies in France: The old and the new. *Journal of Industry, Competition and Trade* 7, pp. 213–227.
- Competing in Global Value Chains: EU Industrial Structure Report 2013* (2013). European Commission Directorate-General for Enterprise and Industry, Luxembourg.
- Cooke, Philip (1995a): Introduction. Cooke, Philip (ed.): *The rise of the rustbelt*. Routledge, London – New York, pp. 1–19.
- Cooke, Philip (1995b): Keeping to the high road: Learning, reflexivity and associative governance in regional economic development. Cooke, Philip (ed.): *The rise of the rustbelt*. Routledge, London – New York, pp. 231–245.
- Cooke, Philip (2008): Culture, clusters, districts and quarters: Some reflections on the scale question. Cooke, Philip – Lazzaretti, Luciana. (eds.): *Creative cities, cultural clusters and local economic development*. Edward Elgar, Cheltenham, UK – Northampton, MA, USA, pp. 25–47.
- Cooke, Philip – Memedovic, Olga (2003): *Strategies for regional innovation systems: Learning transfer and applications*. United Nations Industrial Development Organisation, Vienna. http://www.unido.org/file-storage/download/?file_id=11898 [2008. 03. 18.]
- Crouch, Colin – Farrell, Henry (2004): Breaking the path of institutional development? Alternatives to the new determinism. *Rationality and Society* 1, pp. 5–43.
- Cymbrowski, Borys (2004): Upper Silesia: industrial development and its persistencies. Szczepański, Marek S. – Thomas, Michael (eds.): *Regional actors and regional contexts of action. The cases of Upper Silesia and Lower Lusatia*. Śląskie Wydawnictwa Naukowe, Tychy, pp. 107–140.
- Czifrusz Márton (2007): Struktúrák regionális egyenlőtlenségei. *Tér és Társadalom* 1, pp. 69–83.
- Czifrusz Márton (2013): Bevezetés: A kreatív város. Jelinek Csaba – Bodnár Judit – Czifrusz Márton – Gyimesi Zoltán (szerk.): *Kritikai városkutatás*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, pp. 263–272.

- Csizmadia Zoltán – Grosz András (2002): Szervezet-központú hálózatok: az ipari parkok térségi-intézményi kapcsolatrendszerének és együttműködési aktivitásának szerkezeti jellemzői. *Tér és Társadalom* 2, pp. 53–80.
- Csomós György (2011): A közép-európai régió nagyvárosainak gazdaságirányító szerepe. *Tér és Társadalom* 3, pp. 129–140.
- Dabasi Halász Zsuzsanna – Hegyi-Kéri Ágnes (2014): A dezindusztrializáció fizikai és társadalmi következményeinek összefüggése. *Közgazdász Fórum* 4–5, pp. 83–97.
- Dahl, Michael S. – Ostergaard, Christian R. – Dalum, Bent (2010): Emergence of regional clusters: The role of spinoffs in the early growth process. Boschma, Ron – Martin, Ron (Eds.): *The Handbook of Evolutionary Economic Geography*. Edward Elgar, Cheltenham, pp. 205–220.
- David, Paul A. (2007): Path dependence: A foundational concept of historical social science. *Cliometrica* 1, pp. 91–114.
- Dawley, Stuart – Stenning, Alison – Pike, Andy (2008): Mapping corporations, connecting communities: Remaking steel geographies in Northern England and Southern Poland. *European Urban and Regional Studies* 3, pp. 265–287.
- Deák Szabolcs (2002): A hazai ipari parkok és a betelepült vállalkozások jellemzői (empirikus felmérés). Buzás Norbert – Lengyel Imre (szerk.): *Ipari parkok fejlődési lehetőségei*. JATEPress, Szeged, pp. 175–200.
- Deitrick, Sabina – Beauregard, Robert A. (1995): From front-runner to also-ran – The transformation of a once-dominant industrial region: Pennsylvania, USA. Cooke, Philip (ed.): *The rise of the rustbelt*. Routledge, London – New York, pp. 52–71.
- De-industrialisation and its Consequences. A Kosovo story*. (2002) European Stability Initiative, Prishtina – Berlin.
- Dénes Judit – Dénes István (2000): *Sepsiszentgyörgy gazdaságának stratégiai fejlesztése*. <http://www.sepsiszentgyorgy.info/strategia/index.htm> (2007. I. 1.)
- Derudder, B. – Taylor, P. J. – Witlox, F. – Catalano, G. (2003): Hierarchical tendencies and regional patterns in the world city network: A global urban analysis of 234 cities. *Regional Studies* 9, pp. 875–886.
- Dimou, Michel (1994): The industrial district: A stage of a diffuse industrialization process—The case of Roanne. *European Planning Studies* 1, pp. 23–38.
- Dinev, L. – Misev, K. (1981): *Bulgária földrajza*. Gondolat, Budapest.

- Domański, Bolesław (2003): Industrial change and foreign direct investment in the post-socialist economy. The case of Poland. *European Urban and Regional Studies* 2, pp. 99–118.
- Domański, Bolesław (2004a): Local and regional embeddedness of foreign industrial investors in Poland. *Prace Geograficzne, zeszyt 114*. Uniwersytet Jagiellonski, Kraków, pp. 37–54.
- Domański, Bolesław (2004b): Moral problems of eastern wilderness: European core and periphery. Lee, Roger – Smith, David M. (eds.): *Geographies and moralities: International perspectives on development, justice and peace*. Blackwell, London, pp. 47–61.
- Domański, Bolesław (2004c): West and East in 'New Europe': The pitfalls of paternalism and a claimant attitude. *European Urban and Regional Studies* 11, pp. 377–381.
- Domański, Bolesław – Gwosdz, Krzysztof (2009): Toward a more embedded production system? Automotive supply networks and localized capabilities in Poland. *Growth and Change* 3, pp. 452–482.
- Domański, Bolesław – Lung, Yannick (2009): Editorial: The changing face of the European periphery in the automotive industry. *European Urban and Regional Studies* 1, pp. 5–10.
- Domański, Bolesław – Guzik, Robert – Gwosdz, Krzysztof – Dej, Magdalena (2013): The crisis and beyond: The dynamics and restructuring of automotive industry in Poland. *Int. J. Automotive Technology and Management* 2, pp. 151–166.
- Dominek Ákos (2012): Járműipari klaszterek a kelet-közép-európai térségben. rechnitzer János – Smahó Melinda (szerk.): *A járműipari beszállítói hálózat Kelet-Közép-Európában és Magyarországon*. Széchenyi University Press, Győr, pp. 193–215.
- Drahokoupil, Jan – Myant, Martin (2015): Putting comparative capitalism research in its place: Varieties of capitalism in transition economies. Ebenau, Matthias – Bruff, Ian – May, Christian (Eds.): *New Directions in Critical Comparative Capitalisms Research*. Palgrave Macmillan, London.
- Drobniak, Adam (2001): FDI in Upper Silesia – experience and lesson. Klasik, Andrzej – Heffner, Krystian (eds.): *Restructuring heavy industrial regions. Some experience from Scotland and Upper Silesia*. Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Karola Adamieckiego, Katowice, pp. 145–165.
- Drobniak, Adam – Kolka, Magdalena – Skowroński, Mateusz (2012): Transition and urban economic resilience in Poland's post-industrial cities: The case of Katowice. *Regions* 286, pp. 13–15.

- Drobniak, Adam – Polko, Adam (2004): City centre redevelopment: The case study of Sosnowiec – in the context of Silesian and Scottish experiences. Heffner, Krystian – Klasik, Andrzej (eds.): *Regions in the process of changes*. Publisher of the Karol Adamiecki University of Economics in Katowice, Katowice, pp.159–174.
- Družić, Ivo (2007): Dynamics of the Croatian economy. *Zagreb International Review of Economics & Business* 2, pp. 63–86.
- Duhigg, Charles – Bradsher, Keith (2012): How the U.S. lost out on iPhone work. *New York Times*, January 21.
- Dunford, Michael – Greco, Lidia (2007): Geographies of growth, decline and restructuring. The rise and fall (privatization) of the state-owned steel sector and the trajectories of steel localities in the Italian Mezzogiorno. *European Urban and Regional Studies* 1, pp. 27–53.
- Dusek Tamás (2013): *Tér és közgazdaságtan*. L'Harmattan, Budapest.
- Egyed, Ildikó (2008) A Grenoble-i technopolisz fejlődése a második ipari forradalom tükrében. Buday-Sántha Attila – Zemplényiné Bartha Júlia (szerk.): *Évkönyv 2008*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaság-tudományi Kara, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs, pp. 47–61.
- Egyed Ildikó (2009): A fél évszázados múltú francia területfejlesztés (aménagement du territoire) és egy középváros bemutatása a változó paradigmák fókuszában. *Tér és Társadalom* 1, pp. 167–180.
- Egyed Ildikó (2014): Területfejlesztés vagy iparpolitika? A francia versenyképességi pólus program tapasztalatai. *Tér és Társadalom* 2, pp. 159–175.
- Ehrlich Éva – Révész Gábor (1994): A jelen és egy lehetséges jövő Magyarországon, 1985 – 2005. Ehrlich Éva – Révész Gábor – Tamási Péter (szerk.) (1994): *Kelet-Közép-Európa: honnan – hová?* Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 25–186.
- Elekes Zoltán (2013): Evolúciós gazdaságföldrajz és intézményi koevolúció. Lukovics Miklós – Savanya Péter (szerk.): *Új hangsúlyok a területi fejlődésben*. JATEPress, Szeged, pp. 13–24.
- Elekes Zoltán (2014): Az általánosított darwinizmus lehetőségei a regionális gazdaságfejlesztésben. Lukovics Miklós (szerk.): *Tanulmányok Lengyel Imre professzor 60. születésnapja tiszteletére*. SZTE Gazdaságtudományi Kar, Szeged, pp. 910–102.
- Enyedi György (1978): *Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Enyedi György (1989): Van-e szocialista urbanizáció? *Tér és Társadalom* 2, pp. 92–103.

- Erdős Katalin – Varga Attila (2010): Az egyetemi vállalkozó – Legenda vagy valóság az európai regionális fejlődés elősegítésére? *Közgazdasági Szemle* 5, pp. 457–472.
- Erdős, Katalin – Varga, Attila (2013): Academic entrepreneurs in post-socialist Central Europe: Evidence from the Hungarian biotechnology sector. Capello, Roberta – Gorzelak, Grzegorz – Olechnika, Agnieszka (eds.): *Universities, Cities and Regions: Loci for Knowledge and Innovation Creation*. Routledge, New York, pp. 229–245.
- Erdősi Ferenc (2003a): Globalizáció és a világvárosok által uralt tér. *Tér és Társadalom* 3, 4, pp. 1–27., 1–16.
- Erdősi Ferenc (2004): *Európa közlekedése és a regionális fejlődés*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- ESPON Atlas. Mapping the Structure of the European Territory*. (2006) Federal Office for Building and Regional Planning, Bonn.
- ESPON 2050. Territorial Scenarios and Vision for Europe (ET 2050). Main Report*. (2014) MCRIT, Barcelona.
- Etherington, David – Jones, Martin (2009): City-regions: New geographies of uneven development and inequality. *Regional Studies* 2, pp. 247–265.
- Evans, G. (2005) Measure for measure: Evaluating the evidence of culture’s contribution to regeneration. *Urban Studies* 5–6, pp. 959–983.
- Evgeniev, Evgeni (2008): *Industrial and firm upgrading in the European periphery. The textile and clothing industry in Turkey and Bulgaria*. Professor Marin Drinov Academic Publishing House, Sofia.
- Faltán, Lubomír – Szomolányi, Soňa – Pekník, Karel – Šarmir, Eduard: Szlovákia lépései az EU-tagság felé. Ehrlich Éva – Révész Gábor – Tamási Péter (szerk.) (1994): *Kelet-Közép-Európa: honnan – hová?* Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 397–485.
- Faragó, László (1999): Regional ‘winners’ and ‘losers’. Hajdú, Zoltán (ed.): *Regional processes and spatial structures in Hungary in the 1990s*. Hungarian Academy of Sciences Centre for Regional Studies, Pécs, pp. 316–327.
- Faragó László (2005): *A jövőalkotás társadalomtechnikája. A közösségi tervezés elmélete*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Faragó László (2006): A városokra alapozott területpolitika koncepcionális megalapozása. *Tér és Társadalom* 2, pp. 83–102.
- Faragó László (2010): Területi koncentráció és a jelentőségüket veszítő perifériák. Barta Györgyi – Beluszky Pál – Földi Zsuzsa – Kovács Katalin (szerk.): *A területi kutatások*

- csomópontjai*. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, Pécs, pp. 432–453.
- Faragó, László (2012): Urban regeneration in a 'city of culture': The case of Pécs, Hungary. *European Spatial Research and Policy* 2, pp. 103–120.
- Faragó László – Horváth Gyula – Hrubí László (1990): *Szerkezetátalakítás és regionális politika*. Ts-2/2 Program Iroda, Budapest.
- Farkas, Beáta (2011): The Central and Eastern European model of capitalism. *Post-Communist Economies* 1, pp. 15–34.
- Farkas Péter (2012): A világgazdasági válság elhúzódásának mélyebb okairól: A pénzügyi egyensúlytalanságok és a modell. Farkas Péter – Meisel Sándor – Weiner Csaba (szerk.): *Elvesztett illúziók: A világgazdaság tartós válságáról*. MTA KRTK Világgazdasági Intézet, Budapest, pp. 26–48.
- Fekszí Kinga (2013): A tovatűnő ipar nyomában Miskolcon: Adalékok a barnamezős területek munkaerő-piaci problémájának feltárásához. *Észak-Magyarországi Stratégiai Füzetek* 1, pp. 57–62.
- First ESPON 2013 Synthesis Report. New Evidence on Smart, Sustainable and Inclusive Territories*. (2010) The ESPON 2013 Programme, Luxembourg.
- Florida, Richard (2002): *The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure and Everyday Life*. Basic Books, New York.
- For a European Industrial Renaissance*. (2014) European Commission, Brussels.
- Foray, Dominique (2015): *Smart Specialisation: Opportunities and Challenges for Regional Innovation Policy*. Routledge, Abingdon, Oxfordshire – New York.
- Foray, Dominique – David, Paul A. – Hall, Bronwyn H. (2011): Smart specialization: The concept. *Knowledge For Growth: Prospects for Science, Technology and Innovation. K4G Policy Brief* 9. DG-Research.
- Foray, Dominique – David, Paul A. – Hall, Bronwyn H. (2011): Smart specialization: From academic idea to political instrument, the surprising career of a concept and the difficulties involved in its implementation. *MTEI Working Papers* 1, École Polytechnique Fédérale de Lausanne, Lausanne.
- Freeman, Richard B. (2008): The new global labor market. *Focus* 1, pp. 1–6.
- Freudenberg, Michael – Lemoine, Françoise (1999): *Central and Eastern European countries in the international division of labour in Europe. Working Papers 1999 – 05*. CEPII, Paris.

- Frigant, Vincent – Layan, Jean-Bernard (2009): Modular production and the new division of labour within Europe. The perspective of French automotive parts suppliers. *European Urban and Regional Studies* 1, pp. 11–25.
- Fuentes, Daniel Díaz (1999): On the limits of the post-industrial society: Structural change and service sector employment in Spain. *International Review of Applied Economics* 1, pp. 111–123.
- Gál, Zoltán (2005a): The development and the polarised spatial structure of the Hungarian banking system in a transforming economy. Barta, Gy. – G. Fekete, É. – Kukorelli Szörényiné, I. – Timár, J. (eds.): *Hungarian spaces and places: Patterns of transition*. Centre for Regional Studies, Pécs, pp. 197–219.
- Gál Zoltán (2005b): Az egyetemek szerepe a regionális innovációs hálózatokban. Buzás Norbert (szerk.): *Tudásmenedzsment és tudásalapú gazdaságfejlesztés*. SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei, JATEPress, Szeged, pp. 269–292.
- Gál Zoltán (2010a): A Nyugat-Balkán bankszektora. Horváth Gyula – Hajdú Zoltán (szerk.): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országokban*. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, Pécs, pp. 453–470.
- Gál Zoltán (2010b): *Pénzügyi piacok a globális térben. A válság szabdalta pénzügyi tér*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gál, Zoltán (2013): Role of financial sector FDI in regional imbalances in Central and Eastern Europe. Gostyńska, A. – Tokarski, P. – Toporowski, P. – Wnukowski, D. (eds.): *Euro-zone enlargement: challenges for the V4 countries*. The Polish Institute of International Affairs, Warsaw, pp. 27–35.
- Gál, Zoltán – Ptaček, Pavel (2011): The role of mid-range universities in knowledge transfer in non-metropolitan regions in Central Eastern Europe. *European Planning Studies* 9, pp. 1669–1690.
- Gál, Zoltán – Sass, Magdolna (2009): Emerging new locations of business services: Offshoring in Central and Eastern Europe. *Regions* 1, pp. 18–22.
- Gazdag László (2005): Világgazdasági korszakváltás. Glück Róbert – Gyimesi Gergely (szerk.): *Évkönyv 2004–2005. III. kötet*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs, pp. 17–29.
- Geisler, Robert – Wróblewska-Jachna, Joanna (2004): The set of institutions in Upper Silesia and the regional ability for action. Szczepański, Marek S. – Michael Thomas (eds.): *Regional actors and regional contexts of action. The cases of Upper Silesia and Lower Lusatia*. Śląskie Wydawnictwa Naukowe, Tychy, pp. 175–196.

- Gereffi, Gary (1995): State policies and industrial upgrading in East Asia. *Revue d'Économie Industrielle* 1, pp. 79–90.
- Germuska Pál (2002): Válságkezelési utak a magyarországi szocialista városokban. Szerkezetváltás Tatabányán és Ózdon 1990 és 2000 között. Rainer M. János – Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2002. Magyarország a jelenkorban*. 1956-os Intézet, Budapest, pp. 391–417.
- Germuska Pál (2004): *Indusztria bővületében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok*. 1956-os Intézet, Budapest.
- Gershuny, Jonathan Israel (1977): Post-industrial society: The myth of the service economy. *Futures* 4, pp. 103–114.
- Gierańczyk, Wiesława – Stańczyk, Arkadiusz (2000): The development of foreign industrial entrepreneurship in Poland (with special emphasis on the Toruń region). *European Spatial Research and Policy* 2, pp. 83–94.
- Goczoł, Lucjan (2012): Transition and urban economic resilience in Poland's post-industrial towns: The case of Bytom. *Regions* 286, pp. 15–17.
- Goldfeld, S. M.–Quandt, R. E. (1988): Budget constraints, bailouts, and the firm under central planning. *Journal of Comparative Economics* 12, pp. 502–520.
- Goos, Maarten – Manning, Alan (2007): Lousy and lovely jobs: The rising polarization of work in Britain. *The Review of Economics and Statistics* 1, pp. 118–133.
- Gordon, Ian R. (2015): Ambition, human capital acquisition and the metropolitan escalator. *Regional Studies* 6, pp. 1042–1055.
- Gordon, Ian R. – McCann, Philip (2000): Industrial clusters: Complexes, agglomeration and/or social networks. *Urban Studies* 3, pp. 513–532.
- Gorzela, Grzegorz (1996): *The regional dimension of transformation in Central Europe. Regional policy and development 10*. Regional Studies Association, London.
- Gorzela, Grzegorz (1998): Regional development and planning in East Central Europe. Keune, Maarten (ed.): *Regional development and employment policy: Lessons from Central and Eastern Europe*. International Labour Organization, Budapest, pp. 62–76. http://www.ilo.org/public/english/region/eurpro/budapest/publ/book/regdev_toc.htm (2007. III. 21.)
- Gorzela, Grzegorz – Jalowiecki, Bohdan (1994): Lengyelország fejlődése 2005-ig. Ehrlich Éva – Révész Gábor – Tamási Péter (szerk.) (1994): *Kelet-Közép-Európa: honnan – hová?* Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 189–287.

- Grabher, Gernot (1993): The weakness of strong ties. The lock-in of regional development in the Ruhr area. Grabher, Gernot (ed.): *The embedded firm. On the socioeconomics of industrial networks*. Routledge, London, pp. 255–277.
- Grabher, Gernot (1997): Adaptation at the cost of adaptability? Restructuring the Eastern German regional economy. Grabher, Gernot – Stark, David (eds.): *Restructuring networks in post-socialism. Legacies, linkages and localities*. Oxford University Press, Oxford, pp. 107–134.
- Grabher, Gernot – Stark, David (1997): Organizing diversity: Evolutionary theory, network analysis, and post-socialism. Grabher, Gernot – Stark, David (eds.): *Restructuring networks in post-socialism. Legacies, linkages and localities*. Oxford University Press, Oxford, pp. 1–32.
- Graham, Brian – Ashworth, Gregory John – Tunbridge, John E. (2000): *A geography of heritage. Power, culture & economy*. Arnold, London.
- Greco, Lidia – DiFabbio, Mariadele (2014): Path-dependence and change in an Old Industrial Area: The case of Taranto, Italy. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 7, pp. 413–431.
- Greenhalgh, Paul – Shaw, Keith (2003): Regional Development Agencies and physical regeneration in England: Can RDAs deliver the urban renaissance? *Planning Practice & Research* 2–3, pp. 161–178.
- Griffiths, Ron (2006): City/culture discourses: Evidence from the competition to select the European Capital of Culture 2008. *European Planning Studies* 4, pp. 415–430.
- Grosz András (1999): *Tatabánya – The successful transformation: Change of structure in a depressed industrial area*. Paper submitted for the conference “The future of old industrialised cities and regions undergoing structural changes: Central and Eastern European experiences in comparison.” 8th-9th November 1999, Krakow.
- Grosz András (2004): Klaszterek és klaszter-kezdeményezések regionális és iparági súlyának mérése. Mezei Cecília (szerk.): *Évkönyv 2003*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs, pp. 357–369.
- Grosz András – Rechnitzer János (szerk.) (2005): *Régiók és nagyvárosok innovációs potenciálja Magyarországon*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs–Győr.
- Guerrieri, Paolo (1998): Trade patterns, Foreign Direct Investment, and industrial restructuring of Central and Eastern Europe. Zysman, John – Schwartz, Andrew (eds.): *Enlarging Europe: The industrial foundations of a new political reality*. University of California at Berkeley, Berkeley, pp. 130–156.

- Gulyás László (2005): *Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig*. Hazai Térségfejlesztő Rt.
- Gwosdz, Krzysztof (2014): *Pomiędzy starą a nową ścieżką rozwojową. Mechanizmy ewolucji struktury gospodarczej i przestrzennej regionu tradycyjnego przemysłu na przykładzie konurbacji katowickiej po 1989 roku*. Uniwersytet Jagelloński w Krakowie, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Kraków.
- Gwosdz, Krzysztof – Jarczewski, Wojciech – Huculak, Maciej (2008): Polish special economic zones: Idea versus practice. *Environment and Planning C: Government and Policy* 26, pp. 824–840.
- Gwosdz, Krzysztof – Micek, Grzegorz (2010): Spatial agglomerations in the Polish automotive industry. *Przegląd Geograficzny* 2, pp. 159–190.
- Györfy Ildikó (2011): Az elérhetőség szerepe a területi egyenlőtlenségek alakulásában Észak-Magyarország példáján. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek* 1, pp. 18–30.
- Györfy Ildikó – Roncz Judit (2009): A szakképzés válsága? Adalékok az Észak-magyarországi régióban tanuló diákok véleménye alapján. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek* 2, pp. 108–120.
- Hansen, Teis – Winther, Lars (2014): Competitive low-tech manufacturing and challenges for regional policy in the European context – lessons from the Danish experience. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 7, pp. 449–470.
- Hardi, Tamás (2010): *Cities, regions and transborder mobility along and across the border. Discussion Papers No. 82*. Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences, Pécs.
- Harrison, Bennett (1992): Industrial districts: Old wine in new bottles? *Regional Studies* 5, pp. 469–483.
- Harrison, John (2007): From competitive regions to competitive city-regions: A new orthodoxy, but some old mistakes. *Journal of Economic Geography* 7, pp. 311–332.
- Hausmann, Ricardo – Hidalgo, César A. – Bustos, Sebastián – Coscia, Michele – Chung, Sarah – Jimenez, Juan – Simoes, Alexander – Yildirim, Muhammad A. (2011): *The Atlas of Economic Complexity*. Puritan Press, New Hampshire.
- Hausner, Jerzy – Kudłacz, Tadeusz – Szlachta, Jacek (1997): Regional and local factors in the restructuring of South-Eastern Poland. Grabher, Gernot – Stark, David (eds.): *Restructuring networks in post-socialism. Legacies, linkages and localities*. Oxford University Press, Oxford, pp. 190–208.

- Havlik, Peter (2005): Central and East European industry in an enlarged European Union: Restructuring, specialisation and catching-up. *Économie Internationale* 102, pp. 107–132.
- Hassink, Robert (2010): Regional resilience: A promising concept to explain differences in regional economic adaptability? *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 3, pp. 45–58.
- Hedges, Chris (2009): *Empire of Illusion. The End of Literacy and the Triumph of Spectacle*. Nation Books, New York.
- Hegedüs József (2008): A nagyvárosi kormányzatok és az önkormányzati rendszer. *Tér és Társadalom* 1, pp. 59–75.
- Helper, Susan – Wial, Howard (2011): *Accelerating Advanced Manufacturing With New Research Centers*. The Brookings Institute, Washington D.C.
- Helper, Susan – Krueger, Timothy – Wial, Howard (2012): *Why does manufacturing matter? Which manufacturing matters? A policy framework*. The Brookings Institute, Washington D.C.
- Herschel, Tassilo (2007): Between difference and adjustment – The re-/presentation and implementation of post-socialist (communist) transformation. *Geoforum* 3, pp. 439–444.
- Hervainé Szabó Gyöngyvér (2008): Az integratív várospolitikai tapasztalatai a hazai várostérségekben. *Tér és Társadalom* 1, pp. 77–91.
- Heymann, Eric – Vetter, Stefan (2013): *Europe's Re-industrialisation: The Gulf Between Aspiration and Reality*. Deutsche Bank AG – DB Research, Frankfurt am Main.
- Horváth Gyula (1998): *Európai regionális politika*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Horváth Gyula (szerk.) (2003a): *Székelyföld. A Kárpát-medence régiói 1*. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja – Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Horváth Gyula (2003b): Hanyatlás és újraiparosítás. Grünwald Géza – Kaszás Endre (szerk.): *Pécs–Baranya jövőjéért. Tényfeltáró sorozat*. Dunántúli Napló – Pécs–Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara, Pécs, pp. 45–59.
- Horváth Gyula (2005): Magyarország térszerkezete és a régió intézménye. *Területi Statisztika* 4, pp. 309–323.
- Horváth Gyula (2006): A lassú fejlődés történelmi folyamatai a Dél-Dunántúlon. Hajdú Zoltán (szerk.): *Dél-Dunántúl. A Kárpát-medence régiói 3*. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, Pécs–Budapest, pp. 27–62.

- Horváth Gyula (2007): A régióépítés dilemmái Kelet-Közép-Európában. Hajdú Zoltán – Illés Iván – Raffay Zoltán (szerk.): *Délkelet-Európa: Államhatárok, határon átnyúló kapcsolatok, térstruktúrák*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, pp. 74–99.
- Horváth, Gyula (2009): *Cohesion Deficiencies in Eastern and Central Europe: Inequalities of Regional Research Area. Discussion Papers No. 72*. Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences, Pécs.
- Horváth Gyula (2010): Szubszidiaritás és területfejlesztés. Hajdú Zoltán (szerk.): *Szubszidiaritás és regionalitás az egyház- és államszervezetben*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, pp. 87–100.
- Hospers, Gert-Jan (2004): Restructuring Europe's rustbelt. The case of the German Ruhrgebiet. *Intereconomics* May/June, pp. 147–156.
- Houston, Donald – Findlay, Allan – Harrison, Richard – Mason, Colin (2008): Will attracting the “creative class” boost economic growth in Old Industrial Regions? A case study of Scotland. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography* 2, pp. 133–149.
- Hrubi László (2000): A gazdasági térszerkezet változásai Magyarországon. Horváth Gyula – Rechnitzer János (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, pp. 237–264.
- Hrubi László (2009): Tudás és újraiparosítás a dél-dunántúli régióban. Fodor István (szerk.): *A régiók újraiparosítása. A Dél-Dunántúl esélyei*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, pp. 61–68.
- Hudec, Otto – Urbančíková, Nataša (2013): Unlocking potential of social capital in the border regions. *Észak-Magyarországi Stratégiai Füzetek* 2, pp. 17–31.
- Hudson, Ray (1994): Institutional change, cultural transformation and economic regeneration: Myths and realities from Europe's Old Industrial Areas. Amin, Ash – Thrift, Nigel (eds.): *Globalization, institutions, and regional development in Europe*. Oxford University Press, Oxford, pp. 198–216.
- Hudson, Ray (2010): Resilient regions in an uncertain world: Wishful thinking or practical reality? *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 1, pp. 1–15.
- Humphrey, John – Schmitz, Hubert (2002): How does insertion in global value chains affect upgrading in industrial clusters? *Regional Studies* 9, pp. 1017–1027.
- Hunya Gábor (1987): *Kelet-Európa (Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, az NDK és Románia) ipari régiói 1975–1985*. Kézirat. Budapest, k.n. Lelőhely: MTA RKK DTI könyvtára.

- Hunya, Gábor (2002): Restructuring through FDI in Romanian manufacturing. *Economic Systems* 4, pp. 387–394.
- Hutschenreiter, Gernot – Zhang, Gang (2007): China's quest for innovation-driven growth – The policy dimension. *Journal of Industry, Competition and Trade* 7, pp. 245–254.
- Iammarino, Simona – McCann, Philip (2010): The relationship between multinational firms and innovative clusters. Boschma, Ron – Martin, Ron (Eds.): *The Handbook of Evolutionary Economic Geography*. Edward Elgar, Cheltenham, pp. 182–204.
- Illés Iván (1994): *A kelet-közép-európai országok 1990–1993. évi gazdasági fejlődésének összehasonlítása*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs. Kézirat. Lelőhely: MTA RKK DTI könyvtára.
- Illner, Michal – Machonin, Pavel – Müller, Karel – Sojka, Milan (1994): A Cseh Köztársaság az 1989-es átalakulás után: A változások forgatókönyvei 2005-ig. Ehrlich Éva – Révész Gábor – Tamási Péter (szerk.) (1994): *Kelet-Közép-Európa: honnan – hová?* Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 289–393.
- Imbroscio, David L. (1998): Reformulating urban regime theory: The division of labor between state and market reconsidered. *Journal of Urban Affairs* 3, pp. 233–248.
- Imbroscio, David L. (2003): Overcoming the neglect of economics in urban regime theory. *Journal of Urban Affairs* 3, pp. 271–284.
- An Integrated Industrial Policy for the Globalisation Era: Putting Competitiveness and Sustainability at Centre Stage* (2010). European Commission, Brussels.
- Jackson, Marvin (1991): The rise and decay of the socialist economy in Bulgaria. *The Journal of Economic Perspectives* 4, pp. 203–209.
- Jánossy Ferenc (1969): Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja. *Közgazdasági Szemle* 7–8, pp. 806–829.
- Jánossy Ferenc (1973): *A gazdasági fejlődés trendvonaláról*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Jansson, Jan Owen (2009): The myth of the service economy – An update. *Futures* 41, pp. 182–189.
- Jones, Andrew (1998): Issues in waterfront regeneration: More sobering thoughts – a UK perspective. *Planning Practice & Research* 4, pp. 433–442.
- Jones, Colin (2005): A regional perspective on the impact of the privatisation of the UK public industrial property stock. *Environment and Planning C: Government and Policy* 1, pp. 123–139.

- Jürgens, Ulrich – Krzywdzinski, Martin (2009): Changing east-west division of labour in the European automotive industry. *European Urban and Regional Studies* 1, pp. 27–42.
- Kádár Kriszta (2014): The rehabilitation of former Soviet military sites in Hungary. *Hungarian Geographical Bulletin* 4, pp. 437–456.
- Kádár Kriszta – Kozma Gábor (2011): Az egykori szovjet katonai területek funkcióváltása Debrecenben. *Tér és Társadalom* 2, pp. 164–179.
- Kaditi, Eleni A. (2013): Foreign investments and institutional convergence in South-Eastern Europe. *International Economic Journal* 1, pp. 109–126.
- Kalantaridis, Christos – Slava, S. – Sochka, K. (2003): Globalization processes in the clothing industry of Transcarpathia, Western Ukraine. *Regional Studies* 2, pp. 173–186.
- Kaposi Zoltán (2006): *Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000*. Pécs–Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara, Pécs.
- Kasabov, Edward (2011) Towards a theory of peripheral, early-stage clusters, *Regional Studies* 6, pp. 827–842.
- Katarzynat, Grondys – Ślusarczyk, Beata (2010): Steel sector in Poland and its conditions after accession to the European Union. *Annales Universitatis Apulensis Series Oeconomica* 2, pp. 570–574.
- Kavaš, Damjan – Koman, Klemen (2003): The role and status of regional and industrial policy in Slovenia. Steiner, Michael (ed.): *From old industries to new regions. Policies for structural transformation in accession countries*. Leykam Buchverlagsgesellschaft, Graz, pp. 157–177.
- Kazimour, Jan (1981): *Csehszlovákia gazdasági fejlődése*. Statisztikai Kiadó Vállalat, Budapest.
- Kersan-Škabić, Ines (2009): Brodogradnja u Europskoj Uniji i Hrvatskoj – Realnost i izazovi. *Ekonomska Misao i Praksa* 2, pp. 373–396.
- Ketels, Christian H. M. (2007): Industrial policy in the United States. *Journal of Industry, Competition and Trade* 7, pp. 147–167.
- Kilar, Wioletta (2015): Settlement concentration of economic potential represented by IT corporations. *Geographia Polonica* 1, pp. 123–141.
- Kilicaslan, Yilmaz – Taymaz, Erol (2008): Labor market institutions and industrial performance: An evolutionary study. *Journal of Evolutionary Economics* 3–4, pp. 477–492.
- Kilper, Heiderose – Wood, Gerald (1995): Restructuring policies: The Emscher Park International Building Exhibition. Cooke, Philip (ed.): *The rise of the rustbelt*. Routledge, London – New York, pp. 208–230.

- Kiss Éva (2002a): A magyar ipar térszerkezeti változásai. *Földrajzi Értesítő* 3–4, pp. 347–364.
- Kiss, Eva (2002b): Restructuring in the industrial areas of Budapest in the period of transition. *Urban Studies* 1, pp. 69–84.
- Kiss, Eva (2007a): Foreign Direct Investment in Hungary. Industry and its spatial effects. *Eastern European Economics* 1, pp. 6–28.
- Kiss, Eva (2007b): The impacts of relocation on the spatial pattern to Hungarian industry. *Geographia Polonica* 1, pp. 43–61.
- Kiss Éva (2010): *Területi szerkezetváltás a magyar iparban 1989 után*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Kiss, Éva (2012): The impacts of the economic crisis on the spatial organization of Hungarian industry. *European Urban and Regional Studies* 1, pp. 62–76.
- Kiss Éva (2013): Sokszínű ipari parkállomány. Kiss Éva (szerk.): *A hazai ipari parkok különböző dimenzióban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, pp. 11–39.
- Kiss Éva – Tiner Tibor (2013): Autópályák függésében: A hazai ipari parkok kereskedelmi kapcsolatai. Kiss Éva (szerk.): *A hazai ipari parkok különböző dimenzióban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, pp. 76–89.
- Klasik, Andrzej – Heffner, Krystian (2001): Polish regional policy and the problems of Upper Silesia ten years into transformation. Klasik, Andrzej – Heffner, Krystian (eds.): *Restructuring heavy industrial regions. Some experience from Scotland and Upper Silesia*. Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Karola Adameckiego, Katowice, pp. 11–34.
- Kocjančič, Jože–Bojnec, Štefan (2011): Dynamics in wood industry in Slovenia. *Ekonomška Istraživanja* 1, pp. 68–81.
- Kocziszky, György (2007): Chances of convergence of the region of Northern Hungary. *Theory, Methodology, Practice* 4, pp. 43–52.
- Kocsis Éva – Szabó Katalin (2000): *A posztmodern vállalat. Tanulás és hálózatosodás az új gazdaságban*. Oktatási Minisztérium, Budapest.
- Kondratyev, N. D. (1980): A gazdasági fejlődés hosszú hullámai. *Történelmi Szemle* 2, pp. 241–269.
- Koós Bálint (2010): A gazdasági tevékenységek agglomerálódása egy vállalatdemográfiai modell tükrében. *Tér és Társadalom* 1, pp. 51–64.
- Kornai János (1980): *A hiány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kornai János (1983): Bürokratikus és piaci koordináció. *Közgazdasági Szemle* 9., 1025–1038.

- Kornai János (1986): A puha költségvetési korlát. *Tervgazdasági Fórum* 3, pp. 1–18.
- Kornai János (1993a): *A szocialista rendszer*. HVG Rt., Budapest.
- Kornai János (1993b) Transzformációs visszaesés. Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján. *Közgazdasági Szemle* 7–8, pp. 569–599.
- Kornai János (1997): Pénzügyi fegyelem és puha költségvetési korlát. *Közgazdasági Szemle* 11, pp. 940–953.
- Kóródi József (1959): *A borsodi iparvidék*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kóródi József – Kőszegfalvi György (1971): *Városfejlesztés Magyarországon*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Kóródi József – Márton Géza (1968): *A magyar ipar területi kérdései*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Kóródi József (programvezető) (1994): *Komló és környéke komplex kistérségi fejlesztési irányai*. Habitat Hungária Rt., Budapest–Komló.
- Kortus, Bronisław (1989): On restructuralization [sic] of industry in the Upper Silesian Industrial Region. *Restructuring of industry in industrial regions. Proceedings of the conference, Łódź 1989*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, pp. 35 – 40.
- Kovač, Jure – Semolić, Brane – Završnik, Bruno (2009): Restructuring the textile and clothing industry using modern business models – A Slovenian case study. *Fibres & Textiles in Eastern Europe* 3, pp. 11–16.
- Kovačević, Radovan (2009): The structural characteristics of world trade and the merchandise exports of Serbia. *Economic Annals/Ekonomski Anali* 181, pp. 55–86.
- Kovács Szilárd (2012): Iparfejlesztés és helyi adópolitika a dél-dunántúli városok példáján. *Területfejlesztés és Innováció* 2, pp. 19–26.
- Kovács Teréz (2003): *Vidékfejlesztési politika*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Köszegi László (1961): A területi tervezés elméleti alapjai. *Közgazdasági Szemle* 2, pp. 129–141.
- KPMG 2009. *A Guide to Special Economic Zones in Poland*. Warszawa, KPMG Sp. z. o. o., 68 p.
- Krueger, Anne O. (1974): The political economy of the rent-seeking society. *The American Economic Review* 3, pp. 291–303.
- Krugman, Paul (1991): Increasing returns and economic geography. *Journal of Political Economy* 3, pp. 183–199.
- Krzywdzinski, Martin (2014): How the EU's eastern enlargement changed the German productive model. The case of the automotive industry. *Revue de la Régulation* 1, pp. 1–20.

- Kuttor Dániel (2010): A gazdasági-politikai átmenet regionális hatásainak vizsgálata a visegrádi országokban 1995-től 2006-ig. *Tér és Társadalom* 4, pp. 249 – 265.
- Kuttor, Dániel – Hegyi-Kéri, Ágnes (2012): Sectoral and regional dimensions of industrialisation in East Central Europe. Pavelkova, Drahomira – Strouhal, Jiri – Pásekova, Marie – Sucháček, Jan (eds.): *Advances in Economics, Risk Management, Political and Law Science*. WSEAS Press, Zlin, pp. 290–299.
- Kuus, Merje (2004): Europe's eastern expansion and the reinscription of otherness in East-Central Europe. *Progress in Human Geography* 4, pp. 472–489.
- Labrianidis, Lois – Kalantaridis, Christos 2004: The delocalization of production in labour intensive industries: Instances of triangular manufacturing between Germany, Greece and FYROM. *European Planning Studies* 8, pp. 1157–1173.
- Lackó, László (1984): An assessment of regional policies and problems in Eastern Europe. Demko, George (ed.): *Regional Development Problems and Policies in Eastern and Western Europe*. Croom Helm, London & Sidney, pp. 134–156.
- Lanier, Jaron (2013): *Who Owns the Future?* Simon & Schuster, New York – London – Toronto – Sydney – New Delhi.
- Lefilleur, Julien (2008): Geographic reorganisation of the European automobile sector. What role for the Central and East European countries in an enlarged European Union? An empirical approach. *Eastern European Economics* 5, pp. 69–91.
- Lemoine, Françoise (1998): Integrating Central and Eastern Europe in the regional trade and production network. Zysman, John – Schwartz, Andrew (eds.): *Enlarging Europe: The industrial foundations of a new political reality*. University of California at Berkeley, Berkeley, pp. 130–156.
- Lengyel Balázs – Bajmócy Zoltán (2013): Regionális és helyi gazdaságfejlesztés az evolúciós gazdaságföldrajz szemszögéből. *Tér és Társadalom* 1, pp. 5–29.
- Lengyel Balázs – Ságvári Bence (2011): Creative occupations and regional development in Hungary: Mobility of talent in a one-centred transition economy. *European Planning Studies* 12, pp. 2073–2093.
- Lengyel Balázs – Szanyi Miklós (2011): Agglomerációs előnyök és regionális növekedés felzárkózó régiókban – A magyar átmenet esete. *Közgazdasági Szemle* 10, pp. 858–876.
- Lengyel Imre (2003): *Verseny és területi fejlődés: Térségek versenyképessége Magyarországon*. JATEPress, Szeged.
- Lengyel Imre (2010): *Regionális gazdaságfejlesztés. Versenyképesség, klaszterek és alulról szerveződő stratégiák*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Lengyel Imre (2012): A hazai területfejlesztés zsákutcái: A triális Magyarország. Rechnitzer János – Rácz Szilárd (szerk.): *Dialógus a regionális tudományról*. Széchenyi Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola – Magyar Regionális Tudományi Társaság, Győr, 140–150.
- Lengyel, Imre (2014): Reorganization of Hungarian manufacturing sector: Impacts of EU accession and global crisis. *European Journal of Business Research* 2, pp. 93–100.
- Lengyel Imre – Kosztópulosz Andreász – Imreh Szabolcs (2002): Az ipari park fogalmköre és kategóriái. Buzás Norbert – Lengyel Imre (szerk.): *Ipari parkok fejlődési lehetőségei*. JATEPress, Szeged, pp. 55–76.
- Lengyel Imre – Mozsár Ferenc (2002): A külső gazdasági hatások (externáliák) térbelisége. *Tér és Társadalom* 2, pp. 1–20.
- Lengyel Imre – Rechnitzer János (2004): *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Lenner Tibor (2013): A Vas megyei ipari parkok és közlekedési kapcsolataik térszerkezeti vonásai. Kiss Éva (szerk.): *A hazai ipari parkok különböző dimenzióban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, pp. 162–182.
- Levinson, Mark (2012): Manufacturing the future. Why reindustrialization is the road to recovery. *New Labour Forum* 3, pp. 10–15.
- Lijewski, Teofil (1985): The spread of industry as a consequence of the location of new factories in Poland, 1945–1982. *Geographia Polonica*, Vol. 51, pp. 199–206.
- Lipietz, Alain (1992): The regulation approach and capitalist crises: An alternative compromise for the 1990s. Dunford, Mick – Kafkalas, Grigoris (eds.): *Cities and regions in new Europe: The global-local interplay and spatial development strategies*. Belhaven Press, London, pp. 309–333.
- Loftman, Patrick – Nevin, Brendan (1995): Prestige projects and urban regeneration in the 1980s and 1990s: A review of benefits and limitations. *Planning Practice & Research* 3–4, pp. 299–315.
- Lorenzen, Mark – Frederiksen, Lars (2008) Why do cultural industries cluster? Localization, urbanization, products and projects. Cooke, Philip – Lazzaretti, Luciana (eds.): *Creative cities, cultural clusters and local economic development*. Edward Elgar, Cheltenham, UK – Northampton, MA, USA, pp. 155–179.
- Lovering, John (1999): Theory led by policy: The inadequacies of the ‘new regionalism’ (illustrated from the case of Wales). *International Journal of Urban and Regional Research* 2, pp. 379–395.

- Lőcsei Hajnalka (2012): A gazdasági világválság hatása a munkanélküliség területi egyenlőtlenségeire. Fazekas Károly – Molnár György (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök, 2010: Közelkép: A válság munkapiaci hatásai*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet – Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest, pp. 126–141.
- Lux Gábor (2005): A magyar fejlesztéspolitika térszemlélete és a második generációs programozás területi vetületei. *Tér és Társadalom* 3–4., 81–93.
- Lux Gábor (2006): Régi ipari térségeink jövője a regionális fejlődés szemszögéből. Kristóf Tamás – Tóth Attiláné (szerk.): *Globális és hazai problémák tegnaptól holnapig. VI. Magyar (Jubileumi) Jövőkutatási Konferencia*. Arisztotelész Stúdió Bt., Budapest, pp. 220–224.
- Lux, Gábor (2010): Location differences of services and industry: A Central European dichotomy. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego* 16, pp. 29–37.
- Lux Gábor (2012): A térségi boom gazdasági és társadalmi következményei. *Tér és Társadalom* 2, pp. 22–39.
- Lux Gábor (2013a): A Baranya megyei ipari parkok közlekedési adottságai és fejlesztési problémái. Kiss Éva (szerk.): *A hazai ipari parkok különböző dimenzióban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, pp. 111–126.
- Lux Gábor (2013b): Kritikus tömeg alatt: a fejlesztési együttműködés lehetőségei a kisebb nagyvárosokban. *Tér és Társadalom* 4, pp. 52–74.
- Lux Gábor (2015): A területi modellezés Magyarországon 1945 és 1990 között. Czirfusz Márton – Suvák Andrea – Hoyk Edit (szerk.): *Klíma-változás – társadalom – gazdaság: Hosszú távú területi folyamatok és trendek Magyarországon*. Publikon Kiadó, Pécs, 13–30.
- MacKinnon, Danny – Cumbers, Andrew – Pike, Andy – Birch, Kean – McMaster, Robert (2009): Evolution in economic geography: Institutions, political economy, and adaptation. *Economic Geography* 2, pp. 129–150.
- Maenning, Wolfgang – Ölschläger, Michaela (2011): Innovative milieux and regional competitiveness: The role of associations and chambers of commerce and industry in Germany. *Regional Studies* 4, pp. 441–452.
- Majkovič, Darja – Bojnec, Štefan – Turk, Jernej (2007): Development of new members' EU trade: Evidence from the Slovenian agri-food sector. *Post-Communist Economics* 2, pp. 209–223.

- Maniu, Mircea T. – Kallai, Ella – Popa, Dana (2001): Explaining growth. Country report: Romania (1990–2000). *The Romanian economy: from communism through the transition to a market economy*. Initiatives for Democracy in Eastern Europe (IDEE), Bucharest. <http://www.eldis.org/static/DOC13116.htm> (2007. III. 21)
- Markos György (1951): *A népi demokratikus országok gazdasági földrajza*. Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Budapest.
- Markos György (1962): *Magyarország gazdasági földrajza*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Markowski, Tadeusz – Marszał, Tadeusz (1999): Recovering economy of a region in transition – the case of the Łódź Industrial Agglomeration (Poland). *European Spatial Research and Policy* 1, pp. 31–52.
- Markusen, Ann (1996): Sticky places in slippery space: A typology of industrial districts. *Economic Geography* 3, pp. 293–313.
- Marot, Naja (2010): What is the most suitable self-governing structure – A case study of a Slovenian post-mining town. Sucháček, Jan – Petersen, Jeppe Juul (eds.): *Development in Minor Cities: Institutions Matter*. VŠB – Technical University of Ostrava, Faculty of Economics, Department of Regional and Environmental Economics, Ostrava, pp. 127–147.
- Marot, Naja (2015): Youth: The motor of redevelopment in mid-sized post-industrial towns. *Economic and Business Review* 2, pp. 223–241.
- Marshall, Michael (1997): Gazdasági hanyatlás és a szerkezetátalakítás alternatívái Nagy-Britannia ipari hátszagaiban. Horváth Gyula (szerk.): *Régiók felemelkedése és hanyatlása. Regionális átalakulás a Brit-szigeteken. Régiók Európája 2*. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, Pécs, pp. 163–192.
- Martin, Ron (1997): Az új gazdaság és a szerkezetátalakítás regionális politikája: brit tapasztalatok. Horváth Gyula (szerk.): *Régiók felemelkedése és hanyatlása. Regionális átalakulás a Brit-szigeteken. Régiók Európája 2*. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, Pécs, 99–120.
- Martin, Ron (2012): Regional economic resilience, hysteresis and recessionary shocks. *Journal of Economic Geography* 12, pp. 1–32.
- Martin, Ron – Sunley, Peter (2010): The place of path dependence in an evolutionary perspective on the economic landscape. Boschma, Ron – Martin, Ron (Eds.): *The Handbook of Evolutionary Economic Geography*. Edward Elgar, Cheltenham, pp. 62–92.

- Martin, Ron – Sunleyartin, Peter (2011): Conceptualizing cluster evolution: Beyond the life cycle model? *Regional Studies* 10, pp. 1299–1318.
- Maurel, Marie-Claude – Póla, Péter (2007): *Local system and spatial change – The case of Bóly in South Transdanubia. Discussion Papers No 57.* Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences, Pécs.
- McCann, Philip – Ortega-Argilés, Raquel (2013): Transforming European regional policy: A result-driven agenda and smart specialization. *Oxford Review of Economic Policy* 2, pp. 405–431.
- McCann, Philip – Ortega-Argilés, Raquel (2015): Smart specialization, regional growth and applications to European Union cohesion policy. *Regional Studies* 8, pp. 1291–1302.
- Medve-Bálint, Gergő (2014): The role of the EU in shaping FDI flows to East Central Europe. *Journal of Common Market Studies* 1, pp. 35–51.
- Meisel Sándor (1974): *Mit kell tudni a KGST-ről?* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Menghinello, Stefano – De Propris, Lisa – Driffield, Nigel (2010): Industrial districts, inward Foreign Direct Investment and regional development. *Journal of Economic Geography* 10, pp. 539–558.
- Mészáros B. Endre (2013): *Nem kell XIX. századi ipar!* Dunántúli Napló, szeptember 9.
- Menzel, Max-Peter – Fornahl, Dirk (2009): Cluster life cycles – Dimensions and rationales of cluster evolution. *Industrial and Corporate Change* 1, pp. 205–238.
- Mezei Cecília (2006): Helyi gazdaságfejlesztés Közép-Kelet-Európában. *Tér és Társadalom* 3, pp. 95–108.
- Mezei Cecília – Schmidt Andrea (2013): A lengyel regionális politika és intézményei. *Tér és Társadalom* 3, pp. 109–125.
- Mezei Katalin (2001): Az egyetemek helye és szerepe a regionális gazdaságfejlesztésben. Mezei Cecília (szerk.): *Évkönyv 2001.* Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs, pp. 56–68.
- Micek, Grzegorz – Działek, Jarosław – Górecki, Janusz (2011): The discourse and realities of offshore business services to Kraków. *European Planning Studies* 9, pp. 1651–1668.
- Mihailović, Kosta (1985): *A jugoszláv gazdasági valóság.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Mikulić, Davor (2009): Regionalni razvitak i tehnološka konvergencija prerađivačke industrije u Hrvatskoj. *Economic Review/Ekonomski Pregled* 11, pp. 570–592.
- Milberg, William – Houston, Ellen (1999): *The high road and the low road to international competitiveness.* Carnegie Council.

- Milberg, William – Houston, Ellen (2005): The high road and the low road to international competitiveness: Extending the Neo-Schumpeterian trade model beyond technology. *International Review of Applied Economics* 2, pp. 137–162.
- Milberg, William – Winkler, Deborah (2010): Economic insecurity in the new wave of globalization: Offshoring and the labor share under varieties of capitalism. *International Review of Applied Economics* 3, pp. 285–308.
- Miles, Ian (1993): Services in the new industrial economy. *Futures* 6, pp. 653–672.
- Miles, Malcolm (2005): Interruptions: Testing the rhetoric of culturally led urban regeneration. *Urban Studies* 5–6, pp. 889–911.
- Miles, Steven – Paddison, Ronan (2005): Introduction: The rise and rise of culture-led urban regeneration. *Urban Studies* 5–6, pp. 833–839.
- Miletić, Radmila (2006): Odabrana obeležja neravnornog regionalnog razvoja u Srbiji [Az egyenlőtlen területi fejlődés egyes mutatói Szerbiában]. *Glasnik Srpskog Geografskog Društva/Bulletin of the Serbian Geographical Society* 1, pp. 177–190.
- Moldova György (1971): *Tisztelet Komlónak!* Magyarország felfedezése. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Molnár Balázs – Szirmai Viktória (2009): A várostársadalmi és területi egyenlőtlenségek vizsgálatának elméleti megalapozása. Szirmai Viktória (szerk.): *A várostársadalmi versenyképesség társadalmi tényezői. Hogyan lehetnek a magyar nagyvárostársadalmak versenyképesebbek?* Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, pp. 37–42.
- Molnár Ernő (2010): Közép- és Délkelet-Európa határán: Gazdasági modernizáció és szerkezetváltás Romániában. Demeter Gábor – Radics Zsolt (szerk.): *Kompországok – ahol a part szakad...* Szemelvények Köztes-Európa integrációs törekvéseiből (1990–2008). Didakt Kiadó, Debrecen, 370–411.
- Molnár Ernő (2012): Kelet-Közép-Európa az autóipar nemzetközi munkamegosztásában. *Tér és Társadalom* 1, pp. 123–137.
- Molnár Ernő (2013a): Az autóipar, mint húzóágazat az ipari parkokban: Telephelyválasztás, közlekedési adottságok. Kiss Éva (szerk.): *A hazai ipari parkok különböző dimenzióban.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, pp. 210–235.
- Molnár Ernő (2013b): A közlekedési adottságok szerepe a Hajdú-Bihar megyei ipari parkok fejlődésében. Kiss Éva (szerk.): *A hazai ipari parkok különböző dimenzióban.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, pp. 144–161.
- Molnár Ernő (2013c): Egy zsugorodó iparág újrapozicionálásának kérdőjelei: Magyarország cipőgyártása a rendszerváltás után. *Tér és Társadalom* 4, pp. 95–113.

- Molnár Ernő (2015): Martfű: Egy cipőgyártó kisváros múltja és perspektívái. *Földrajzi Közlemények* 2., 132–146.
- Molnár Ernő – Lengyel István Máté (2015): Újraiparosodás és útfüggőség: Gondolatok a magyarországi ipar területi dinamikája kapcsán. *Tér és Társadalom* 4, pp. 42–59.
- Monastiriotis, Vassilis – Alegria, Rodrigo (2011): Origin of FDI and intra-industry domestic spillovers: The case of Greek and European FDI in Bulgaria. *Review of Development Economics* 2, pp. 326–339.
- Montgomery, John (2003): Cultural quarters as mechanisms for urban regeneration. Part 1: Conceptualising cultural quarters. *Planning, Practice & Research* 4, pp. 293–306.
- Mörec, Barbara – Raškovič, Matevž (2011): Overview and estimation of the 2008 financial and economic crisis ‘effect size’ on SME capital structures: Case of Slovenia. *Ekonomski Istraživanja* 4, pp. 107–125.
- Moretti, Enrico – Thulin, Per (2013): Local multipliers and human capital in the United States and Sweden. *Industrial and Corporate Change* 1, pp. 339–362.
- Morris, Jonathan – Plake, Rolf (1995): The restructuring of the steel industries in Germany and Great Britain. Cooke, Philip (ed.): *The rise of the rustbelt*. Routledge, London – New York, pp. 72–84.
- Morrison, Andrea (2008): Gatekeepers of knowledge within industrial districts: Who they are, how they interact. *Regional Studies* 6, pp. 817–835.
- Moulaert, Frank – Martinelli, Flavia – González, Sara – Swyngedouw, Erik (2007): Introduction: Social innovation and governance in European cities: Urban development between path dependency and radical innovation. *European Urban and Regional Studies* 3, pp. 195–209.
- Murzyn-Kupisz, Monika – Gwosdz, Krzysztof (2011): The changing identity of the Central European city: The case of Katowice. *Journal of Historical Geography* 37, pp. 113–126.
- Myant, Martin (1995): Transforming the Czech and Slovak economies: Evidence at the district level. *Regional Studies* 8, pp. 753–760.
- Myrdal, Gunnar (1957): *Economic Theory and Under-Developed Regions*. Gerald Duckworth & Co., London.
- Nagy Erika (2012): Verseny vagy kiegyenlítés? Az európai várospolitikai neoliberais fordulata és a helyi tervezési-fejlesztési gyakorlatok ‘projektesítése’. Pál Viktor (szerk.): *A társadalomföldrajz lokális és globális kérdései*. SZTE TTIK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged, pp. 54–67.

- Nagy Erika – Nagy Gábor (2010): Koncentráció és függőség – A magyar városhálózat az üzleti szolgáltatások térstruktúráiban. Barta Györgyi – Beluszky Pál – Földi Zsuzsa – Kovács Katalin (szerk.): *A területi kutatások csomópontjai*. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, Pécs, pp. 158–182.
- Nagy Gábor (2013): A Békés megyei ipari parkok, különös tekintettel a közlekedési adottságokra. Kiss Éva (szerk.): *A hazai ipari parkok különböző dimenzióban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, pp. 127–143.
- Nagy Imre – Miletić, Radmila – Todorovic, Marina (2009): Szerbia regionális fejlődésének alapvető jellemzői. – *Tér és Társadalom* 3, pp. 173–198.
- Najdenova, Radka – Popov, Petör (1984): Regionális politika és a termelőerők területi szervezésének irányítása a Bolgár Népköztársaságban (módszertani alapelvek). Horváth Gyula (szerk.): *Területi összefüggések a szocialista gazdaságirányításban*. MTA Regionális Kutatások Központja Dunántúli Tudományos Intézete, Pécs, pp. 3–29.
- Nelson, Richard R. (1995): Recent evolutionary theorizing about economic change. *Journal of Economic Literature* 1, pp. 48–90.
- Nelson, Richard R. – Winter, Sidney G. (1982): *An evolutionary theory of economic growth*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Nemes Nagy József (1998): *A tér a társadalomkutatásban. Bevezetés a regionális tudományba*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Nemes Nagy József – Lőcsei Hajnalka (2015): Hosszú távú megyei ipari növekedési pályák (1964–2013). *Területi Statisztika* 2, pp. 100–121.
- Németh Nándor (2009): *Fejlődési tengelyek az új térszerkezetben. Az autópálya-hálózat szerepe a regionális tagoltságban. Regionális Tudományi Tanulmányok* 15. ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Budapest.
- Nesporova, Alena (1998): An active approach towards regional restructuring: The case of Ostrava, Czech Republic. Keune, Maarten (ed.): *Regional development and employment policy: Lessons from Central and Eastern Europe*. International Labour Organization, Budapest, pp. 77–96.
- Nikodémus Antal (2002): Az ipari parkok szerepe a kormány befektetéspolitikájában. Buzás Norbert – Lengyel Imre (szerk.): *Ipari parkok fejlődési lehetőségei*. JATEPress, Szeged, pp. 7–23.
- Nikodémus Antal – Schulz Mária (2002): Nemzetközi áttekintés az ipari parkokról. *Comitatus* 1, pp. 88 – 93.

- Novák Csaba (2003): *A külföldi működő tőke és a technológiai tovagyrűzés Magyarországon. Műhelytanulmányok 50.* MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest.
- Nölke, Andreas (2011): *Transnational economic order and national economic institutions. MPIfG Working Paper 11/3.* Max-Planck-Institut für Gesellschaftsforschung, Köln.
- Nölke, Andreas – Vliegthart, Arjan (2009): Enlarging the varieties of capitalism: The emergence of dependent market economies in East Central Europe. *World Politics* 4, pp. 670–702.
- Nuur, Cali – Laestadius, Staffan (2010): Development in peripheral regions: Case studies in Sweden. *European Urban and Regional Studies* 3, pp. 293–307.
- Oldenski, Lindsay (2012): *Offshoring and the polarization of the U.S. labor market.* Working Paper.
- Paas, Tiiu – Sepp, Jüri – Scannel, Nancy J. (2010): Sectoral structure and productivity in the EU: New member states' adjustment to structural transformation. Marelli, Enrico – Signorelli, Marcello: *Economic Growth and Structural Features of Transition.* Palgrave Macmillan, Basingstoke, Hampshire, pp. 131–149.
- Paci, Raffaele – Usai, Stefano (1999): Externalities, knowledge spillovers and the spatial distribution of innovation. *GeoJournal* 49, pp. 381–390.
- Páger Balázs (2012): A környezetipar szerepe a regionális gazdaságtan fejlesztésében. Baranyi Béla – Fodor István (szerk.): *Környezetipar, újraparositás és regionalitás Magyarországon.* MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Pécs–Debrecen, pp. 51–66.
- Páger Balázs (2013a): A Dél-dunántúli regionális innovációs rendszer fejlődése. Gál Zoltán (szerk.): *Innovációbarát kormányzás Magyarországon: A regionális innovációs fejlesztéspolitikai kihívásai.* MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Pécs, pp. 165–186.
- Páger Balázs (2013b): Az információs társadalom területi szerveződésének keretei: A tanuló régiók. Buday-Sántha Attila – Danka Sándor – Komlósi Éva (szerk.): *Régiók fejlesztése.* Pécsi Tudományegyetem, Pécs, pp. 255–269.
- Páger Balázs (2013c): Ismét az „ígéret földje”? Lódz gazdasági átalakulása a rendszerváltást követően. Rechnitzer János – Somlyódy Edit – Kovács Gábor (szerk.): *A hely szelleme – a területi fejlesztések lokális dimenziói: A Fiatal Regionalisták VIII. Konferenciáján elhangzott előadások.* Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Győr, pp. 447–458.
- Páger Balázs (2013d): Pannon-Horvátország megyéi az ipar tükrében. Hajdú Zoltán – Nagy Imre (szerk.): *Dél-Pannónia. A Kárpát-medence régiói 13.* MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, pp. 305–317.

- Pais Ella Regina (2009): A műszaki képzés változásának kihívásai. Fodor István (szerk.): *A régiók újraiparosítása. A Dél-Dunántúl esélyei*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, pp. 35–44.
- Pálné Kovács Ilona (2010): Városi terek kormányzása és a városi rezsimek: Egy induló kutatás margójára. *Tér és Társadalom* 4, pp. 3–27.
- Pálné Kovács, Ilona (2011): *Local Governance in Hungary: The Balance of the Last 20 Years. Discussion Papers No. 83*. Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences, Pécs.
- Pálné Kovács, Ilona (2013): Pécs, as the victim of multi-level governance: The case of the project “European Capital of Culture” in 2010. *Urban Research & Practice* 3, pp. 365–375.
- Pałucha, K. (2012): Selected problems of development of the steel industry in Poland. *Metallurgija* 51. 3, pp. 357–360.
- Paniccia, Ivana (2006): Cutting through the chaos: Towards a new typology of industrial districts and clusters. Asheim, Bjorn – Cooke, Philip, Martin, Ron (Eds.): *Clusters and Regional Development. Critical Reflections and Explorations*. Routledge, London – New York, pp. 90–114.
- van der Panne, Gerben (2004): Agglomeration externalities: Marshall versus Jacobs. *Journal of Evolutionary Economics* 5, pp. 593–604.
- Parrilli, Mario Davide (2009): Collective efficiency, policy inducement and social embeddedness: Drivers for the development of industrial districts. *Entrepreneurship & Regional Development* 1, pp. 1–24.
- Pástor, Rudolf – Šipikal, Miroslav – Rehák, Štefan (2013): Knowledge creation and knowledge acquisition in the software industry in Slovakia: The case study of Košice region. *Regional Science Policy & Practice* 4, pp. 401–415.
- Pavlaković-Koči, Vera – Pejnović, Dane (2005): Polarization of regional economic development in Croatia: Trends and challenges in a new geographic reality. *Croatian Geographical Bulletin/Hrvatski Geografski Glasnik* 2, pp. 5–19.
- Pavlenda, V. (1963): *Csehszlovákia időszerű közgazdasági kérdései*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Pavlínek, Petr (2014): Whose success? The state–foreign capital nexus and the development of the automotive industry in Slovakia. *European Urban and Regional Studies*

- Pavlínek, Petr – Domański, Bolesław – Guzik, Robert (2009): Industrial upgrading through Foreign Direct Investment in Central European automotive manufacturing. *European Urban and Regional Studies* 1, 43–63.
- Pavlínek, Petr – Smith, Adrian (1998): Internationalization and embeddedness in East-Central European transition: The contrasting geographies of inward investment in the Czech and Slovak Republics. *Regional Studies* 7, pp. 619–638.
- Pavlínek, Petr – Ženka, Jan (2010): The 2008–2009 automotive industry crisis and regional unemployment in Central Europe. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 3, pp. 349–365.
- Pavlínek, Petr – Žižalová, Pavla (2014): Linkages and spillovers in global production networks: Firm-level analysis of the Czech automotive industry. *Journal of Economic Geography*, pp. 1 – 33.
- Peche, Norbert (1982): A fejlettségi szint kiegyenlítődése a KGST-n belül és a közösség kevésbé fejlett országai. Böröczfy Ferenc (szerk.): *A szocialista integrációról*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, pp. 67–88.
- Peck, Jamie (2005): Struggling with the creative class. *International Journal of Urban and Regional Research* 4, pp. 740–770.
- Petrakos, George – Totev, Stoyan (2000): Economic structure and change in the Balkan region: Implications for integration, transition and economic cooperation. *International Journal of Urban and Regional Research* 1, pp. 95–113.
- Petrakos, George (2002): The Balkans in the new European economic space: Problems of adjustment and policies of development. Kotios, Angelos – Petrakos, George (eds.): *Restructuring and Development in Southeastern Europe*. University of Thessaly Press, South and East European Development Center, Thessaly, pp. 15–40.
- Pike, Andy – Dawley, Stuart – Tomaney, John (2010): Resilience, adaptation and adaptability. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 3, pp. 59–70.
- Pirisi Gábor – Sóskuti Zsuzsanna (2013): Egy zsugorodó ipari kisváros: A gazdasági szerkezetváltás településszerkezeti hatásai Ajkán. *Területfejlesztés és Innováció* 2, pp. 19–31.
- Póla Péter (2006): Gazdasági kamarák a globalizációban. *Tér és Társadalom* 3, pp. 19–30.
- Póla, Péter (2007): *The economic chambers and the enforcement of local economic interests (public law or private law chamber model?) Discussion Papers No 60*. Hungarian Academy of Sciences Centre for Regional Studies, Pécs.

- Póla Péter (2009): Az újraiparosítás intézményi feltételei. Fodor István (szerk.): *A régiók újraiparosítása. A Dél-Dunántúl esélyei*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, pp. 69–78.
- Póla Péter – Raffay Zoltán (2005): Szolgáltatások. Hajdú Zoltán (szerk.): *Dél-Dunántúl. A Kárpát-medence régiói 3*. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja – Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest, 307–340.
- Polko, Adam (2012): Public space development in the context of urban and regional resilience. *Journal of Economics and Management* 10, pp. 47–58.
- Polko, Adam (2013): Impact of shopping malls on the functional and spatial structure of communes in the outer metropolitan zone. *Studia Regionalia* 37, pp. 127–140.
- Poór József – Kolbe Tamás (2008): *Pécsi Tudományegyetem emberi erőforrás szervezet átvilágítása. Részletes jelentés*. Candidate Kft, Budapest.
- Potter, Antony – Watts, Doug (2011): Evolutionary agglomeration theory: Increasing returns, diminishing returns, and the industry life cycle. *Journal of Economic Geography* 11, pp. 417–455.
- Pretpristupni Ekonomski Program 2008–2010* (2007). Republika Hrvatska, Zagreb.
- Prisching, Manfred (1985): Die Stagnation von Regionen und Branchen. Eine Theorie sozio-ökonomischer Anpassungsprozesse. *Wirtschaft und Gesellschaft* 2, pp. 175–194.
- Pyke, Frank – Nesporova, Alena – Ghellab, Youcef (2002): *An employment strategy for the Lodz region of Poland*. International Labour Office, Employment Strategy Department, Central and Eastern European Team, Geneva–Budapest.
- Rabellotti, Roberta – Carabelli, Anna – Hirsch, Giovanna (2009): Italian industrial districts on the move: Where are they going? *European Planning Studies* 1, pp. 19–41.
- Rachwał, Tomasz (2015): Structural changes in Polish industry after 1989. *Geographia Polonica* 4, pp. 575–605.
- Rácz Szilárd (2008) Egy regionális központ modernizációs problémái – Pécs példája. Buday-Sántha Attila – Zemlényné Bartha Júlia (szerk.): *Évkönyv 2008*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaság-tudományi Kara, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs, pp. 233–246.
- Rácz Szilárd (2011): Déli szomszédsági városhálózatok és hatások. Cieger András (szerk.): *Terek, tervek, történetek. Az identitás történetének térbeli keretei 2*. Atelier, Budapest, pp. 211–237.
- Radenkovic-Jocic, Dragana (2004): Role of foreign investment in development of Balkan countries (The case of Serbia). *South Eastern Journal of Economics* 2, pp. 101–118.

- Radosevic, Slavo – Yoruk, Deniz Eylem (2001): *Videoton: The growth of enterprise through entrepreneurship and network alignment. Working Paper No. 3.* University College London, Centre for the Study of Economic & Social Change in Europe, London.
- Rakusz Lajos (2007): *Ipari parkok fejlesztése – foglalkoztatás.* Ipari Parkok Egyesület, h. n. <http://www.ipe.hu/files/Ipari%20parkok%20fejlesztese%20foglalkoztatasi.pdf> [2008. 04. 2]
- Rawski, Thomas (1997) Who has soft budget constraints? *Global Economic Review* 1, pp. 29–49.
- Rechnitzer János (2004): A városhálózat és a régiók formálódása. *Magyar Tudomány* 9, pp. 978–990.
- Rechnitzer János (2005): A magyar városhálózat innovációs potenciálja. Grosz András – Rechnitzer János (szerk.): *Régiók és nagyvárosok innovációs potenciálja Magyarországon.* Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, Pécs–Győr, pp. 147–181.
- Rechnitzer János (2008): A regionális fejlődés erőforrásainak átrendeződése, új súlypont: A tudás. Lengyel Imre – Lukovics Miklós (szerk.): *Kérdőjelek a régiók gazdasági fejlődésében.* JATEPress, Szeged, pp. 13–25.
- Rechnitzer János – Páthy Ádám – Berkes Judit (2014): A magyar városhálózat stabilitása és változása. *Tér és Társadalom* 2, pp. 105–127.
- Rechnitzer János – Smahó Melinda (2012): A jármű- és autóipar hatása a kelet-közép-európai térség versenyképességére. *Magyar Tudomány* 7, pp. 38–47.
- Rechnitzer János (2016): *A területi tőke a városfejlődésben: A Győr-kód.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Rehfeld, Dieter (1995): Disintegration and reintegration of production clusters in the Ruhr area. Cooke, Philip (ed.): *The rise of the rustbelt.* Routledge, London – New York, pp. 85–102.
- Report to the President on Capturing Domestic Competitive Advantage in Advanced Manufacturing* (2012). Executive Office of the President – President’s council of Advisors on Science and Technology, h.n.
- Report to the President on Ensuring American Leadership in Advanced Manufacturing* (2011). Executive Office of the President – President’s council of Advisors on Science and Technology, h.n.
- Ricz Judit (2007): Az agglomerálódás klasszikus és új logikája. *Külgazdaság* 7–8, pp. 83–102.

- Riley, Ray – Tkocz, Maria (1998): Coal mining in Upper Silesia under communism and capitalism. *European Urban and Regional Studies* 3, pp. 217–235.
- Rodríguez-Clare, Andrés (2007): Clusters and comparative advantage: Implications for industrial policy. *Journal of Development Economics* 1, pp. 43–57.
- Rojec, Matija – Jaklic, Andreja (2002): *Integration of Slovenia into EU and Global Industrial Networks: Review of Existing Evidence. Working Paper No. 14.* Centre for the Study of Economic & Social Change in Europe, School of Slavonic & East European Studies, University College of London, London.
- Román Zoltán (1981): *Iparpolitika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.*
- Rugraff, Eric (2008): Are the FDI policies of the Central European countries efficient? *Post-Communist Economies* 3, pp. 303–316.
- Rutherford, Tod D. – Holmes, John (2014): Manufacturing resiliency: Economic restructuring and automotive manufacturing in the Great Lakes region. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 7, pp. 359–378.
- Rykiel, Zbigniew (1986): Social problems of the development of the Upper Silesian Industrial District. *Geographica Polonica, Vol. 52*, pp. 267–277.
- Sadler, David (2004): Cluster evolution, the transformation of Old Industrial Regions and the steel industry supply chain in North East England. *Regional Studies* 1, pp. 55–66.
- Sass Magdolna (2008): A szolgáltatások relokációja – európai folyamatok. *Európai Tükör* 7–8, pp. 85–100.
- Sassen, Saskia (2006): *Cities in a world economy.* Sage Publications Ltd., London.
- Saxenian, Annalee (1996): *Regional Advantage: Culture and Competition in Silicon Valley and Route 128.* Harvard University Press, Cambridge–London.
- Schönfelder, Bruno (2005): The impact of the war 1991–1995 on the Croatian economy. A contribution to the analysis of war economies. *Economic Annals/Ekonomski Anali* 166, pp. 7–31.
- Sheane, Paul (2006): *Strategic Plan for the Long Term Development of Existing Free Zones in Croatia. Comparative Study of Free Zones in Croatia With Those in the Region.* CARDS Project, Zagreb.
- Singleton, Fred – Carter, Bernard (1982): *The Economy of Yugoslavia.* Croom Helm, London–Canberra, St. Martin's Press, New York.
- Šipikal, Miroslav – Buček, Milan (2013): The role of FDI in regional innovation: Evidence from the automotive industry in Western Slovakia. *Regional Science Policy & Practice* 4, pp. 475–491.

- Sirkin, Harold L. – Zinser, Michael – Hohner, Douglas (2011): *Made in America, Again: Why Manufacturing Will Return to the U.S.* The Boston Consulting Group.
- Škuflić, Lorena – Botrić, Valerija (2008): Foreign Direct Investment in Croatia: Regional perspective. *Economic Research* 3, pp. 9–29.
- Śleszyński, Przemysław (2014): Headquarters of large enterprises in the spatial structure of major Polish cities. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego* 25, pp. 178–193.
- Ślusarczyk, Beata – Kot, Sebastian (2011): The consolidation influence on performance results in steel industry. *Metal 2011: 20th Anniversary International Conference on Metallurgy and Materials. Conference Proceedings*. Brno, pp. 1–6.
- Smętkowski, Maciej (2015): Spatial patterns of regional economic development in Central and Eastern European countries. *Geographia Polonica* 4, pp. 539–555.
- Smith, Adrian (1995): Regulation theory, strategies of enterprise integration and the political economy of regional restructuring in Central and Eastern Europe: The case of Slovakia. *Regional Studies* 8, pp. 761–772.
- Smith, Adrian – Ferenčíková, Soňa (1998): Inward investment, regional transformations and uneven development in Eastern and Central Europe: Enterprise case-studies from Slovakia. *European Urban and Regional Studies* 2, pp. 155–173.
- Smith, Adrian – Pickles, John – Begg, Robert – Roukova, Poli – Bucek, Milan (2005): Outward processing, EU enlargement and regional relocation in the European textiles and clothing industry: Reflections on the European Commission's communication 'On the future of the textiles and clothing sector in the enlarged European Union'. *European Urban and Regional Studies* 1, pp. 83–91.
- Smoliński, Adam – Pichlak, Magdalena (2009): Innovation in Polish industry: The cluster concept applied to clean coal technologies in Silesia. *Technology in Society* 31, pp. 356–364.
- de Socio, Mark (2007): Business community structures and urban regimes: A comparative analysis. *Journal of Urban Affairs* 4, pp. 339–366.
- de Socio, Mark (2010): Marginalization of sunset firms in regime coalitions: A social network analysis. *Regional Studies* 2, pp. 167–182.
- Sokol, Martin (2001): Central and Eastern Europe a decade after the fall of state-socialism: Regional dimensions of transition processes. *Regional Studies* 7, pp. 645–655.
- Sokol, Martin (2013): Silicon Valley in Eastern Slovakia? Neoliberalism, post-socialism and the knowledge economy. *Europe-Asia Studies* 7, pp. 1324–1343.

- Sokol, Martin – van Egeraat, Chris – Williams, Brendan (2008): Revisiting the ‘informational city’: Space of flows, policentricity and the geography of knowledge-intensive business services in the emerging global city-region of Dublin. *Regional Studies* 8, pp. 1133–146.
- Sollé-Ollé, Albert – Viladecans-Marsal, Elisabet (2004): Central cities as engines of metropolitan area growth. *Journal of Regional Science* 2, pp. 321–350.
- Somlyódy Edit (2008): A városi térségek a közigazgatási struktúra és a „governance” keresztmetszetében. *Tér és Társadalom* 1, pp. 27–43.
- Soós Károly Attila (2002): Az átmeneti gazdaságok EU-exportja nemzetközi összehasonlításban, 1993–2000. *Közgazdasági Szemle* 12, pp. 1063–1080.
- Spasić, Nenad – Jokić, Vesna – Maričić, Tamara (2009): Managing spatial development in zones undergoing major structural changes. *Spatium* 21, pp. 53–65
- Spasić, Nenad – Petovar, Ksenija – Jokić, Vesna (2009): Potentials and limitations of spatial and demographic development in Kosovo-Metohija lignite basin. *Spatium* 19, pp. 30–50.
- Stark Antal (1966): *A magyar ipar*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- State of the Industry, Sectoral Overview and Implementation of the EU Industrial Policy. Commission Staff Working Document* (2014). European Commission, Brussels.
- Steiner, Michael (1985): Old Industrial Areas: A theoretical approach. *Urban Studies* 5, pp. 387–398.
- Steiner, Michael (2003): Modernizing traditional industries in declining regions – concepts of transformation in old and new market economies. Michael Steiner (ed.): *From old industries to new regions. Policies for structural transformations in accession countries*. Leykam Buchverlagsgesellschaft, Graz, pp. 9–24.
- Stiperski, Zoran – Lončar, Jelena (2008): Changes in levels of economic development among the states formed in the area of former Yugoslavia. *Croatian Geographical Bulletin/Hrvatski Geografski Glasnik* 2, pp. 5–32.
- Storper, Michael (1992): The limits to globalization: Technology districts and international trade. *Economic Geography* 1, pp. 60–93.
- Storper, Michael (1995): The resurgence of regional economies ten years later: The region as a nexus of untraded interdependencies. *European Urban and Regional Studies* 3, pp. 191–221.
- Strategija Prostornog Razvoja Republike Srbije 2009 – 2013 – 2020* (2009). Ministarstvo Životne Sredine i Prostornog Planiranje, Beograd.

- A *Stronger European Industry for Growth and Economic Recovery. Industrial Policy Communication Update* (2012). European Commission DG Enterprise and Industry, Brussels.
- Sucháček, Jan (2005): *Regional Decline and Restructuring in Ostrava Agglomeration and Katowice Conurbation*. VŠB – Technical University of Ostrava, Faculty of Economics, Ostrava. <http://www-sre.wu-wien.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa05/papers/200.pdf> [2011. 10. 5.]
- Sucháček, Jan (2008): *Territorial Development Reconsidered*. VŠB – Technical University of Ostrava, Faculty of Economics, Ostrava. <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/15009/> [2011. 10. 05.]
- Sucháček, Jan (2010): On the emergence of minor cities. Sucháček, Jan – Petersen, Jeppe Juul (eds.): *Developments in Minor Cities: Institutions Matter*. VŠB – Technical University of Ostrava, Ostrava, pp. 13–28.
- Sucháček, Jan – Herot, Pavel (2014): The city of Ostrava – From industrial image to industrial image 2.0. Go, Frank M. – Lemmetyinen, Arja – Hakala, Ulla (eds.): *Harnessing place branding through cultural entrepreneurship*. Palgrave, pp. 191–210.
- Sucháček, Jan – Krpčová, Martina – Stachoňová, Martina – Holešinská, Lucie – Adamovský, Jiří (2012): Transition and resilience in Czech post-industrial towns: The case of Ostrava and Karviná. *Regions* 286, pp. 17–19.
- Suvák Andrea (2010): Integrated urban development strategies – Comparison of European and Hungarian approaches. *Journal of Landscape Studies* 3, pp. 139–146.
- Sýkora, Luděk – Mulíček, Ondřej (2009): The micro-regional nature of functional urban areas (FUAs): Lessons from the analysis of the Czech urban and regional system. *Urban Research and Practice* 3, pp. 287–307.
- Szakálné Kanó, Izabella – Vas, Zsófia (2013): Spatial distribution of knowledge-intensive industries in Hungary. *Transition Studies Review* 4, pp. 431–444.
- Szalavetz Andrea (1998): *Az energetikai gépgyártás privatizációja*. Állami Privatizációs és Vagyonkezelő Rt., Budapest.
- Szalavetz Andrea (2003): *A hagyományos és a gyorsan növekvő ágazatok támogatására alkalmazott iparstratégiai eszközök*. Műhelytanulmányok 46., 2003. július. MTA Világ-gazdasági Kutatóintézet, Budapest.
- Szalavetz Andrea (2008): A szolgáltatási szektor és a gazdasági fejlődés. *Közgazdasági Szemle* 6, pp. 503–521.

- Szalavetz Andrea (2011): Innovációvezérelt növekedés? *Közgazdasági Szemle* 5, pp. 460–476.
- Szalavetz Andrea (2012): A „feljebb lépési” teljesítmény mérése a globális értékláncokon belül. *Külgazdaság* 3–4, pp. 66–86.
- Szalavetz Andrea (2013): Régi-új világgazdasági jelenségek a globális értékláncok tükrében. *Külgazdaság* 3–4, pp. 46–64.
- Szalavetz, Andrea (2015): Post-crisis approaches to state intervention: New developmentalism or industrial policy as usual? *Competition & Change* 1, pp. 70–83.
- Szamuely László – Csaba László (1998): *Rendszerváltozás a közgazdaságtanban – közgazdaságtan a rendszerváltozásban*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest.
- Szanyi Mikós (2003): *An FDI-based development model for Hungary – new challenges? Working Papers No. 141*. MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest.
- Szanyi Mikós (2004): *State aid to the Hungarian manufacturing sector 1990–2000. Working Papers No. 146*. MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest.
- Szanyi Miklós (2010): A dualitás kérdése a rendszerváltást követő gazdasági fejlődésben. *Competitio* 1, pp. 71–90.
- Szczepański, Marek S. (1993): A „new socialist city” in the Upper Silesian Industrial Region: A sociological case study. Szczepański, Marek S. (ed.): *Dilemmas of regionalism and the region of dilemmas. The case of Upper Silesia*. Uniwersytet Śląski, Katowice, pp. 142–161.
- Szczepański, Marek S. – Cybula, Adrian (1998): Economic restructuring and employment promotion in the Katowice Voivodship, 1989–1996. Keune, Maarten (ed.): *Regional development and employment policy: Lessons from Central and Eastern Europe*. International Labour Organization, Budapest, pp. 97–125. http://www.ilo.org/public/english/region/eurpro/budapest/publ/book/regdev_toc.htm (2009. II. 26.)
- Szirmai Viktória – A. Gergely András – Baráth Gabriella – Molnár Balázs – Szépvölgyi Ákos (2002): *Verseny és/vagy együttműködés. Város és környéke kapcsolatai*. MTA Szociológiai Kutatóintézet – MTA RKK NYUTI Közép-dunántúli Kutatócsoport, Budapest–Székesfehérvár.
- Tailored Wages* (2014). Clean Clothes Campaign. www.cleanclothes.org [2015. VII. 7.]
- The Economist* (2014): The second Jagiellonian age. *The Economist* 2014. VI. 28. <http://www.economist.com/news/special-report/21604684-first-time-half-millennium-poland-thriving-says-vendeline-von-bredow> [2014. X. 17.]

- Tatai Zoltán (1984): *Iparunk területi szerkezetének átalakítása*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Taylor, Peter J. – Walker, D. R. F. (2001): World cities: A first multivariate analysis of their service complexes. *Urban Studies* 1, pp. 23–47.
- Therkildsen, Hans Peter – Hansen, Carsten Jahn – Lorentzen, Anne (2009): The experience economy and the transformation of urban governance and planning. *European Planning Studies* 6, pp. 925–940.
- Tiner Tibor (2011): Az ipari parkok elérhetőségének szerepe a nemzetközi és hazai szakirodalomban. *Földrajzi Közlemények* 3, pp. 291–299.
- Tödting, Franz – Skokan, Karel – Höglinger, Christoph – Rumpel, Petr – Grillitsch, Markus (2013): Innovation and knowledge sourcing of modern sectors in Old Industrial Regions: A comparison of software firms in Moravia-Silesia and Austria. *European Urban and Regional Studies* 2, pp. 188–205.
- Török, Ádám (2007): Industrial policy in the new member countries of the European Union: A survey of patterns and initiatives since 1990. *Journal of Industry, Competition and Trade* 7, pp. 255–271.
- Török, Ádám – Csuka, Gyöngyi – Kovács, Bernadett – Veres, Anita (2013): *The Resurrection of Industrial Policy in the European Union and its Impact on Industrial Policy in the New Member Countries*. *WWWforEurope Working Papers* 26. h.n.
- Tosics Iván (2008): Nagyvárosi kormányzás: A város és környéke együttműködése. Külföldi és hazai példák és relevancia. *Tér és Társadalom* 1, pp. 3–25.
- Totev, Stoyan (2005): Foreign Direct Investment in Bulgaria: Advantages and disadvantages to investment. *South-East Europe Review* 4, pp. 91–104.
- Tóth Balázs István (2012): Regionális rugalmasság – rugalmas régiók. *Tér és Társadalom* 2, pp. 3–21.
- Tóth József (1998): Magyarország az új világgazdasági rendben. Vuics Tibor – Csajághy Nóra (szerk.): *Előadások a társadalomföldrajz köréből*. JPTE KTK–TTK, Pécs, pp. 176–194.
- Trappmann, Vera (2011): Labour as entrepreneurs: The ambivalent role of labour in restructuring in the Polish steel industry. *Warsaw Forum of Economic Sociology* 4, pp. 7–28.
- Turnock, David (1970): The pattern of industrialization in Romania. *Annals of the Association of American Geographers* 3, pp. 540–559.
- Turnock, David (1986): *The Romanian economy in the twentieth century*. Croom Helm, London & Sidney.

- Turnock, David (2001): Location trends for foreign direct investment in East Central Europe. *Environment and Planning C: Government and Policy* 6, pp. 849–880.
- Tüü Lászlóné (1968): Az ipari tevékenység és az ipari szervezetek koncentrálttsága. *Közgazdasági Szemle* 9, pp. 1039–1054.
- Tüzemen, Didem – Willis, Jonathan (2013): The vanishing middle: Job polarization and workers' response to the decline in middle-skill jobs. *Economic Review* 1, pp. 5–32.
- UNEP (1997): *The environmental management of industrial estates*. United Nations Environment Programme Industry and Environment, Vienna. <http://www.uneptie.org/pc/ind-estates/graphics/Publications/TR39CVR.jpg> [2008.03.18]
- UNIDO (1997): *Industrial estates: principles and practice*. United Nations Industrial Development Organization, Vienna. 47 p. <http://www.unido.org/doc/3514> [2008.03.18]
- Vadasi Aida (2009): *A bizalom és bizalomhiány hatása a vállalkozói hálózatok együttműködésére. A bizalom hatása az együttműködések makro-regionális rendszerére nemzetközi és hazai példák tükrében. Doktori értekezés*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs.
- Valev, E. B. (1964): Problemi ekonomiceszkava razvityija pridunajszkih rajonov Ruminyii, Bolgarii i SzSzsZR. *Vesztnyik Moszkovszkava Universzitetata*. Szerija V/2, pp. 56–69.
- Vas Zsófia – Lengyel Imre – Szakálné Kanó Izabella (2015): Regionális klaszterek és agglomerációs előnyök: Feldolgozóipar a magyar városrégiókban. *Tér és Társadalom* 3, pp. 49–72.
- Viladecans-Marsal, Elisabet (2002): *The Growth of Cities: Does Agglomeration Matter?* Institut d'Deconomia de Barcelona, Centre de Recerca en Federalisme Fiscal I Economia Regional, Barcelona. <http://ideas.repec.org/p/ieb/wpaper/143894art112.html> [2011. 10. 05.]
- Voith, Richard (1998): Do suburbs need cities? *Journal of Regional Science* 3, pp. 445–464.
- Vojnić, Dragomir (1994): Croatian economy in transition. *Croatian Economic Survey* 1, pp. 95–120.
- Winięcki, Jan (1986): Az ipar túlméretezettsége a kelet-európai szocialista országokban: tények, okok, következmények. *Közgazdasági Szemle* 5, pp. 579–592.
- Wisniewski, Anna (2005): *The impact of Foreign Direct Investment on regional development in Poland*. Working Papers No. 162. MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest.
- Wódcz, Kazimiera (1993): The processes of differentiation and segregation in the urbanized space of the Upper Silesian industrial region. Szczepański, Marek S. (ed.): *Dilemmas of*

- regionalism and the region of dilemmas. The case of Upper Silesia.* Uniwersytet Śląski, Katowice, pp. 129–141.
- Worrall, David – Donnelly, Tom – Morris, David (2003): *Industrial restructuring: The role of FDI, joint ventures, acquisitions and technology transfer in Central Europe's automotive industry.* Reinventing regions in a global economy. RSA conference, Pisa. <http://www.regional-studies-assoc.ac.uk/events/pisa03/worrall.pdf> (2007. III. 28.)
- Ylä-Anttila, Pekka – Palmberg, Christopher (2007): Economic and industrial policy transformations in Finland. *Journal of Industry, Competition and Trade* 7, pp. 169–187.
- Young, Craig (2004): From place promotion to sophisticated place marketing under post-socialism: The case of CzechInvest. *European Spatial Research and Policy* 2, pp. 71–84.
- Yoruk, Denis Eylem (2004): Patterns of industrial upgrading in the clothing industry in Poland and Romania. McGowan, F. – Radosevic, Slavo – von Tunzelman, Nick (eds.): *The emerging industrial structure of the wider Europe.* Routledge, London – New York, pp. 95–110.
- Zawadski, Stanisław Maciej (1965): *Analiza struktury przestrzennej przemysłu polski ludowej.* Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Zeitlin, Jonathan (2008): Industrial districts and regional clusters. Jones, Geoffrey – Zeitlin, Jonathan (eds.): *The Oxford Handbook of Business History.* Oxford University Press, Oxford, pp. 219–243.
- Zeković, Slavka (2006): Development and spatial pattern of industry in Serbia. *European Spatial Research and Policy* 2, pp. 161–180.
- Zeković, Slavka (2009): Regional competitiveness and territorial industrial development in Serbia. *Spatium* 21, pp. 27–38.
- Zeković, Slavka – Spasić, Nenad – Maričić, Tamara (2007): Development of new economic poles in metropolitan areas: Belgrade example. *Spatium* 15–16, pp. 21–27.
- Ženka, Jan – Čadil, Vladislav (2009): Regional distribution of technology-intensive manufacturing industries in the Czech Republic with an accent on risk of delocalisation. *Prague Economic Papers* 1, pp. 61–77.
- Zientara, Piotr (2009): Restructuring the coal mining industry. Unionism, conflict, and cooperation: Evidence from Poland. *Eastern European Economics* 1, pp. 41–59.

- Zivanovic, Zora (2009): Macroregional centers in function of regional development in Serbia. *Glasnik Srpskog Geografskog Društva/Bulletin of the Serbian Geographical Society* 3, pp. 23–50
- van Zon, Hans (1998): The mismanaged integration of Zaporizhzhya with the world economy: Implications for regional development in peripheral regions. *Regional Studies* 7, pp. 607–618.
- Zourek, Heinz (2007): The European Commission's new industrial policy in an integrating and globalizing world. *Journal of Industry, Competition and Trade* 7, pp. 285–295.

Tervdokumentumok, stratégiák

- Baranya megye területfejlesztési stratégiájának alapjai, a szerkezetváltás programja és eszközei. Előterjesztés a Minisztertanács részére (tervezet)* (1990). Baranya Megyei Tanács, Pécs.
- Befektetés a jövőbe: Nemzeti Kutatás-fejlesztési és Innovációs Stratégia (2013–2020)* (2013). Nemzetgazdasági Minisztérium, h.n.
- BML/1/1965/9. (1965): *Összefoglaló jelentés a munkaerőhelyzetről*. BML/1/1965/9. MSZMP Ipari Osztály anyagai.
- BML/1/1969/3. (1969): *Baranya megye iparfejlesztésének távlati feladatai*. BML MSZMP Archívum/1/1969/3. 1969. III. 4. VB és 1969. III. 26. PB ülés jkv.
- BML/1/1979/24. (1979): *Baranya megye iparának távlati fejlesztési irányelvei*. BML MSZMP Archívum/1/1979/24. 1979. VIII. 28. VB ülés jkv.
- BML/1/1/1984/2. (1984): *Jelentés az ipar helyzetéről és feladatairól*. BML MSZMP Archívum/1/1/1984/2. 1984. IV. 26. PB ülés jkv.
- Budapest főváros intenzív ipari fejlesztésének módszere, figyelembe véve a csökkenő munkaerőt* (1973). Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság, Budapest.
- Dénes Judit – Dénes István (2000): *Sepsiszentgyörgy gazdaságának stratégiai fejlesztése*. <http://www.sepsiszentgyorgy.info/strategia/index.htm> (2007. I. 1.)
- Development Strategy of the Śląskie Voivodeship for years 2000–2020* (2005). Marshall Office, Katowice.
- European Competitiveness Report 2013. Towards Knowledge Driven Reindustrialisation* (2013). European Commission Directorate-General for Enterprise and Industry, Luxembourg.

- Ex post evaluation of 1994–99 Objective 2 programmes. Synthesis report* (2003). European Commission, DG for Regional Policy, Centre for Strategy & Evaluation Services, Luxembourg.
- Faragó László (programvezető) (1997): *Pécs-Komló komplex tájrehabilitációs és környezetállapot javító programja*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs. Kézirat. Lelőhely: MTA RKK DTI könyvtára.
- Górnictwo Węglowe w Województwie Śląskim w 2004 r.* (2004). Urząd Statystyczny w Katowicach. http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/katow/ASSETS_gornictwo2004.pdf (2007. VII. 24.)
- A határtalan város: Európa Kulturális Fővárosa – Pécs, 2010* (2005). Európa Centrum Kht. (Pécs 2010 Pályázati Központ), Pécs.
- Horváth Gyula (programvezető) (1990): *A kultúra és kulturális szolgáltatások szerepe Pécs város fejlesztésében*. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja Dunántúli Tudományos Intézete, Pécs. Kézirat. Lelőhely: MTA RKK DTI könyvtára.
- Javaslatok a mecseki szénbányászat regionális szerkezetátalakítási programjának megalapozására* (1992). Honfoglalás Bt., Budapest–Pécs.
- „Katowice 2020”. *The City Development Strategy. Annex to resolution No. LII/1068/05, City Council of Katowice, dated 19 December 2005* (2005). The City Council of Katowice, Katowice.
- Kis- és középvállalkozások stratégiája 2014–2020: Társadalmi egyeztetésre készített tervezet*. (2013). Nemzetgazdasági Minisztérium, Budapest.
- [Komplex Program] Az együttműködés további elmélyítését és tökéletesítését, valamint a KGST-tagállamok szocialista gazdasági integrációjának fejlesztését célzó komplex program. (1978) *A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának jogi dokumentumai*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 59–174.
- A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának jogi dokumentumai* (1978). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Magyar Növekedési Terv: Konzultációs anyag* (2011). Nemzetgazdasági Minisztérium, h.n.
- National Development Plan [of the Czech Republic] 2004–2006* (2003). Ministry for Regional Development, Czech Republic.
- National Development Plan [of Slovenia] 2001–2006. Proposal* (2001). Republic of Slovenia, Ministry of the Economy, Ljubljana.
- Nemzeti akcióprogram a növekedésért és a foglalkoztatásért 2005–2008* (2005). Nemzeti Fejlesztési Hivatal, Budapest.

- Nemzeti Fejlesztési Terv 2004–2006. Magyar Köztársaság* (2003). Miniszterelnöki Hivatal, Budapest.
- Országos Fejlesztéspolitikai Konceptió* (2005). Nemzeti Fejlesztési Ügynökség, Budapest.
- Országos Területpolitikai Konceptió* (2005). Országos Területfejlesztési Hivatal, Budapest.
- Pécs, az életminőség pólusa* (2006). Pécs Fejlesztési Kft, Pécs.
- Pécs városfejlesztési koncepciója* (1995). Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja Dunántúli Tudományos Intézete, Pécs. Kézirat. Lelőhely: MTA RKK DTI könyvtára.
- Poland. National Development Plan 2004–2006* (2003). Ministry of Regional Development, Warszawa.
- Poland. National Strategic Reference Framework 2007–2013 in support of growth and jobs* (2006). Ministry of Regional Development, Warszawa.
- Regional Innovation Strategy of the Śląskie Voivodeship 2003–2013* (2004). Sejmik of the Śląskie Voivodeship, Katowice.
- Resolution on National Development Projects for the Period 2007–2023* (2006). Government Office for Growth, Ljubljana.
- Sectoral Operational Programme Industry and Services [of Slovakia]* (2003). Ministry of the Economy of the Slovak Republic, Bratislava.
- Slovenia's Development Strategy* (2005). Institute of Macroeconomic Analysis and Development, Ljubljana.
- Spatial Development Plan of the Śląskie Voivodeship. Summary* (2004). Samorząd Województwa Śląskiego, Katowice.
- Tájékoztató a Magyarországon működő ipari parkok helyzetéről.* (2012) k.n., Budapest. <http://2010-2014.kormany.hu/hu/nemzetgazdasagi-miniszterium/belgazdasagert-felelos-allamtitkarsag/hirek/ipari-parkok-logisztika> [2015. VI. 2.]
- Új Magyarország Fejlesztési Terv 2007–2013. Foglalkoztatás és növekedés. (Magyarország Nemzeti Stratégiai Referenciakerete)* (2006). A Magyar Köztársaság kormánya, h.n.
- Új Széchenyi Terv: Vitairat. A talpra állás és felemelkedés fejlesztéspolitikai programja.* (2010) Nemzetgazdasági Minisztérium, h.n.
- Új partnerség a kohézió érdekében. Harmadik jelentés a gazdasági és társadalmi kohézióról* (2004). Az Európai Közösségek Hivatalos Kiadványainak Hivatala, Luxembourg.

Statisztikai évkönyvek, adatbázisok és honlapok

- Anuarul Statistic al Republicii Socialiste România* (1971). Directia Centrală de Statistica, București.
- Anuarul Statistic al României* (1991). Comisia Natională Pentru Statistică, București.
- Československo 1989 v číslech*. Federální Statistický Úřad, Praha.
- Drzsaven Zavod za Sztatistika*. www.stat.gov.mk
- EUROSTAT*. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>
- Gyorstájékoztató a Központi Statisztikai Hivatal legfrissebb adataiból. Ipar, 2009. június* (2009). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
http://portal.ksh.hu/portal/page?_pageid=37,118657&_dad=portal&_schema=PORTAL
(2009. VIII. 31.)
- Megyei Statisztikai Évkönyvek* (1956–2013). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Municipalities and Regions of the Republic of Serbia 2014* (2014). Statistical Office of the Republic of Serbia, Belgrade.
- Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej* (1947–2014). Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Rocznik Statystyczny Województw* (1991, 2006, 2014). Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Statistická Ročenka ČSSR* (1971). Federální Statistický Úřad, Praha.
- Štatistická Ročenka Regiόνov Slovenska* (2014). Štatistický Úrad Slovenskej Republiky, Bratislava.
- Štatistická Ročenka Slovenskej Republiky* (2005). Štatistický Úrad Slovenskej Republiky, Bratislava.
- Statistická Ročenka České Republiky* (2005). Český Statistický Úřad, Praha. 2005
- Statistički Godišnjak Jugoslavije* (1971, 1990). Savezni Zavod za Statistiku, Beograd.
- Statistični Letopis* (2005). Statistični Urad Republike Slovenije, Ljubljana.
- Sztatisticeszki Godisnyik na Národna Republika Balgarija* (1971). Dremavna Upravlennije za Informacija pri Miniszterszkij Szvet.
- Sztatisticeszki Godisnyik na Republika Balgarija* (1991, 1990, 2004). Nacionalen Sztatisticeszki Insztitut.
- Területi Statisztikai Zsebkönyv* (1965). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Területi Statisztikai Évkönyv* (1971, 1990, 1991, 1995, 2004, 2005, 2006, 2007). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

U Vjetari Statistikor (1993–2001). Instat, Tirana.

Vjetari Statistikor i RP Shqipëria (1971–72). Drejtoria e Statistikës, Tirana.

Vjetari Statistikor i RPS të Shqipërisë (1988). Komisioni i Planit të Shtetit, Tirana.

www.gtl.com.pl (2007. VII. 24.)

www.paiz.gov.pl

www.pte.hu

www.sario.sk (2007. III. 29.)

www.stat.gov.pl (2007. VII. 24.)

www.tradingeconomics.com (2015. III. 25.)

<http://zone.mingorp.hr> Republic of Croatia, Ministry of Economy, Labour and Entrepreneurship.

Név- és tárgymutató

- acélgyártás.....61, 65, 67, 72, 252, 266, 272
 agglomerációs előnyök15, 87, 178, 200, 318, 319, 326
 agglomerálódás..12, 19, 142, 145, 300, 316
     globális 14, 318
 alacsony technológiájú szektorok csapdája 253
 Albánia 193, 195, 208
 Alcatel-Lucent 251
 Alföld 241, 245
 alkalmazkodás44, 64, 76, 83, 108, 211, 244, 313, 322, 329
 államosítás 153
 államszocializmus 320, 336
 Alsó-Szilézia 234
 Alstom Konstal.....273
 Amazon 20
 Angster 282
 Apple 24
 ArcelorMittal 272
 átképzés61, 64, 70, 75, 127, 250, 270, 287, 294, 331
 átmeneti régiók **217**, 221, 305, 338
 Audi 189, 237
 Ausztria 226, 293
     Graz 297
 Bácska 261
 Bács-Kiskun 243
 Baltikum 307, 318
 Bánát.....250, 261
 bányászat198, 209, 221, 222, 231, 232, 236, 237, 238, 250, 253, 255, 260, 264, 266, 269, 270, 282, 301
     Felső-Sziléziában 271
 Baranya.....51, 181, 237, 243, **282**
 barnamezős beruházások67, 146, 217, 228, 237, 273, 279
 Bay Zoltán Alapítvány 239
 beágyazottság138, 143, 151, 190, 201, 223, 227, 234, 243, 245, 248, 273, 285, 289, 294, 298, 306, 310, 316, 328, 338
     kiágyazódás 140, 219
     sivatagi katedrális 34, 101, 220, 224, 315
 Békés 243
 Belgium
     Limburg 34
 Belgrád 260, 261
 Bell, Daniel **6**, 8
 beszállítók27, 83, 122, 124, 140, 173, 185, 186, 188, 189, 202, 223, 227, 234, 243, 245, 273, 306, 339
 bezárulás **45**, 50, 169, 273, 313
 Bielsko-Biała 187, 264, 273
 biotechnológia..... 124, 150, 217
 Bóly..... 51, 290
 Bólyi Ipari Park..... 291
 Bor 260
 bőr- és cipőipar 184, 288
 Borsod-Abaúj-Zemplén 238, 239, 243
 Bosznia-Hercegovina.... 197, 208, 254, 255
 Brassó..... 180, 250, 252
 BRICS-országok 13
 British-American Tobacco..... 287
 Brno 318
 Budapest..... 181, 209, 237, 296, 334
 Bukarest 251, 319
 Bulgária. 165, 190, 193, 196, 207, **252**, 319
 Bytom..... 277, 280
 Celje 257
 centralizáció.. 152, 193, 252, 269, 281, 298
 centrumtérsegek30, 58, 76, 89, 175, 179, 182, 267, 286, 301, 313, 315, 317, 318, 322
 Chemko 228
 Chorzów..... 273, 277
 ciklus
     adaptív..... 54
     életciklus 42, 50, 52, 65, 138, 316
     elméletek 38
     Kondratyev..... 35, **38**
 Citroën 189, 226
 Clark, Colin..... 8
 Clark–Fisher-hipotézis..... **8**, 178
 Csehország 208, **221**, 318, 324, 331
 Csehszlovákia 160, 164, **221**
 csúcstechnológia114, 219, 228, 248, 259, 309
     területi koncentrációja..... **14**, 217, 331
 CzechInvest..... 223
 Częstochowa 263
 Dąbrowa Górnicza 263, 272, 273, 277
 Dacia 187
 Dalmácia 259
 Dâmbovita..... 180

Dánia 116
Dębica.....232
Debrecen.....296, 334
decentralizáció116, 117, 230, 269, 298, 301, 322
Dél-Afrika 23
Dél-Alföld 193, 246
Dél-Dunántúl 193, 286, 288, 303
Dél-Erdély 249
Délkelet-Európa177, 190, **193**, 207, 208, 213, 259
delokalizáció56, **141**, 183, 184, 274, 306, 314, 315, 330, 338
Dél-Pannónia 258
dezindusztrializáció67, 120, 205, 216, 231, 237, 250, 270, 286, 288, 299, 302
destruktív**122**, 177, **179**, 195, 214, 218, 252, 258, 260, 303, 313, 328, 330
diverzifikáció72, 74, **90**, 108, 217, 222, 231, 232, 237, 239, 250, 266, 281, 285, 287, 314, 318, 332, 336
horizontális **60**
vertikális **60**
duális iparszerkezet**184**, 186, 192, 206, 217, 219, 251, 256, 305, 309, 312, 324, 335
Magyarországon 239
Dunai Gőzhajózási Társaság 282
Dunaújváros 181, 239
egyensúly
alacsony szintű66, 109, 197, 218, 238, 258, 328
Egyesült Államok 24
foglalkoztatási szerkezete 8
ipara 11, 119
iparpolitikája.....**114**
Pennsylvania.....71
újraiparosítási politikája 125
egyetemek58, 64, 70, 89, 93, 98, 107, 136, 150, 201, 224, 239, 251, 274, 282, 285, 289, 296, 297, 317, 327, 331, 332, 337
Elcoteq.....247, 287, 294
elektronikai ipar75, 117, 183, 210, 232, 235, 238, 245, 246, 247, 251, 252, 256, 258, 266, 285, 287
visszaszorulása 294
elektronikai ipar.....247
élelmiszeripar190, 196, 211, 218, 232, 233, 236, 245, 246, 253, 257, 274, 282, 287, **332**
eltömődési hatás..... 139, 312, 324
eltűnő közép problémája21, 23, 101, 313, 328
endogén növekedés205, 232, 236, 257, 303, 312, 335
Közép-Európában 324
endogén tényezők37, 49, 79, 89, 108, 132, 150, 177, 218, 298, 319, 323
energetika..... 198, 238, 249
Engel teorémája **8**
értéklánc**10**, 27, 66, **100**, 183, 185, 187, 190, 210, 219, 245, 246, 312, 313, 333
ESPON..... 308, 318
Észak-Alföld 193, 246
Észak-Magyarország180, 193, 238, 241, 246, 248, 286
Eszék..... 259
Észtország 311
Európa Kulturális Fővárosa 20, 298, 303
Pécsen **299**
Európai Gazdasági Közösség..... 33
Európai Unió..... 57, 88, 97, 249, 310
ipara 120
iparpolitikája 110, 150
újraiparosítási politikája..... 128
Európai Unió Bizottsága..... 119, 128, 251
evolúciós gazdaságföldrajz..... 79, 151
alapfeltételezései **47**
evolúciós pályák49, 52, 65, 91, 220, 264, 288, 312, 313, 315, 326, 335, 337
exogén növekedés 56, 72, 323
exportbázis-modell..... **41**, 71
externáliák..... 13, 44, 90, 136, 138, 316
Facebook 20
faipar 184
fejlesztési koalíció133, 231, 239, **268**, 281, **322**
fejlesztéspolitika31, 57, 90, 91, 102, 115, 116, 128, 149, 251, 282, 316, 320, 327, 334
államszocialista..... 154, **155**, 320
Csehországban 223
főáramú 18, 108, 112, 124, 134
keynesiánus 34
Lengyelországban 236
Magyarországon..... **247**, 284, 298
Szlovákiában 229
Szlovéniában 256
típushibái 89
fejlesztő állam 39, **117**, 169, 248, 306

feldolgozóipar 11, 18, 24, 119, 120, 122, 184, 196, 202, 239
 fejlett.....**124**, 129
 feldolgozóipari innovációs központok ..125
 feldolgozóipari integrációs zóna 186, 201, 217, **220**, 242, 243, 305, 338
 feljebb lépés **27**, 117, 141, 184, 185, 197, 199, 211, 218, 245, 272, 273, 294, 306, 311, 313, 328, 334, 338
 textiliparban.....190
 felsőoktatás 58, 70, 89, 93, 199, 200, 217, 270, 274, 289, 297, 303, 317, 327
 Felső-Szilézia 180, 192, 222, 231, 233, 234, **263**
 felső-sziléziai városeggyüttes.....234
 Felső-sziléziai Világvárosi Unió 278
 fémipar 65, 185, 246, 251, 253, 256, 258, 272, 273, 293
 Fiat.....187, 273
 Finnország 316
 iparpolitikája.....116
 Fisher, Alan 8
 fizikai regeneráció 16, **105**, 181, 267
 Flextronics 294
 Florida, Richard.....6, 17, 57
 földrajzi determinizmus.....319
 földrajzi possibilizmus.....47
 főnix-iparágak **64**, 75, 330, 332
 Ford, Henry 31
 fordizmus.....28, **30**, 263
 Franciaország 23
 iparági körzetei 139
 iparpolitikája.....115
 függő piacgazdasági modell 109, 188, 307, **309**, 324, 328
Galați.....180
 Gazdaságilag Alulfejlett Köztársaságok és Tartományok Gyorsabb Fejlesztésének Elősegítését Finanszírozó Szövetségi Alap (Jugoszlávia).....255
 gazdaságszerkezet 8, 132, 178, 216, 266, 267, 296
 Gdańsk.....181, 231, 234
 Gdynia 181
 General Electric.....25, 173
 General Motors.....25, 273
 gépipar **75**, 186, 201, 221, 222, 230, 236, 238, 245, 246, 248, 249, 252, 255, 256, 257, 258, 260, 266, 282, 284, 285, 287, 293, 303, 329
 Közép-Európában **210**
 specializált **330**
 Gliwice.....273, 277
 globális integráció **21**, 23, 183, 189, 190, 210, 246, 250, 290, 305, 314
 államszocializmus alatt **157**, **164**, 165, 171
 globális-lokális paradoxon 59, **87**, 134, 321
 globalizáció.....21, 99, 142, 211, 296, 322
 Goodyear.....232
 Google.....20, 25
 gradualizmus 195, **220**, 277, 281, 314, 316, 326, 335
 gyógyszeripar.....173, 217, 232
 Gyöngyös 238
 Győr 181, 187, 189, 245, 289
 háborúk 193, **194**, 258
 hadiipar 89, 126, 225, 232, 255, 260
 hagyományok **51**, 65, 187, 201, 220, 223, 238, 246, 286, 288, 327, 336
 Hajdú-Biharban.....243
 hajógyártás 25, 231, 258
 hálózati-agglomerációs modell.....**45**, 168
 hálózatok 45, 64, 93, 108, 138, 143, 145, 187, 190, 202, 212, 223, 231, 245, 248, 290, 298, 306, 316, 317, 327, 328, 329, 337, 339
 redundáns 46, 93
 sűrű.....31, 45
 tudáshálózatok **92**, 94, 316, 325
 Hantarex 287
 Harman.....294
 Hauni.....287
 Hayek, Friedrich 47
 hazai tulajdon 177, 183, 202, 204, 240, 244, 245, 248, 256, 257, 290, 293, **306**, 312, 320, 324, 328, 339
 helyreállítási periódus **77**, 153, 246, 308
 hiány.....154
 urbanizációs hiányjelenségek ... **163**, 284
 hiszterézis.....**80**, 209
 Hollandia
 Twente 70
 horizontális integráció 31, 40, 93, 137, 138, 154, 156, 171, 228
 Horvátország.....190, 194, 196, **258**, 294
 hozzáadott érték 234, 253, 259, 261, 273, 305, 328
 alacsony 56, 73, 211, 216, 218, 227, 247, 285, 294

importtartalom.....**185**, 285
 közepes.....185, 188, 251, 338
 magas143, 184, 213, 223, 247, 253, 256,
 306, 329, 333
 Huawei 294
 humántőke**8**, **78**, 93, 103, 127, 134, 195,
 197, 244, 272, 287, 288, 302, 310, 316,
 317, 325
 Huta Katowice.....266, 272
 ICT-tevékenységek**75**, 111, 150, 210, 217,
 222, 227, 239, 251, 275, 331
 ideológia.....172
 etatizmus.....115, 118, 248, 311
 posztindusztrializmus**7**, 12, 112, 174,
 295
 időpreferencia.....**82**, **91**
 Ikarus 173, 241
 imázs.....**106**, 174, 181, 285, 302
 IMF.....100, 101, 251
 INA.....195, 258
 India.....23, 334
 infrastruktúra 28, 142, 304
 ingatlanalapú újrahasznosítás 58
 inkubáció**99**, 118, 144, 239, 250, 256, 275,
 287, 317, 327, 332
 innováció**83**, 224, 227, 236, 259, 288, 309,
 312, 329
 bázisinnováció.....13, 38
 folyamatinnováció.**63**, 64, 150, 189, 227
 inkrementális 138, 150
 inkrementális innováció 93
 innovációs rendszer**90**, 239, 241, 289,
 322, 325, 327
 innovációtranszfer**97**, 125, 224, 234,
 239, 256, 289, 297
 termékinnováció.....**63**
 innovatív szerkezetváltás**63**, 217, 221, 222,
 237, 239, 281
 Intel.....251
 intelligens specializáció.....38, 77, 108, **149**
 intézmények**49**, 64, 105, **131**, 195, 200,
 209, 217, 218, 220, 222, 231, 268, 281,
 295, 298, 301, 304, 309, 310, **320**, 327,
 335, 338
 gátszerepe 321, 324
 iparági körzetekben 141
 szerepe az újraiparosításban 132, **133**
 térségi 56
 intézményi szklerózis **43**, 130, 169, 172
 ipar
 erőforrás-intenzív..... 99, 253
 munkaintenzív**99**, 122, 184, 186, 190,
 197, 211, 230, 233, 253, 256, 266
 nemzetgazdasági szerepe 11, **120**, 213
 skálaintenzív 99, 184
 szakosodott ellátó..... 99, 103, 184
 tőkeintenzív..... 186, 233, 256
 tudásintenzív**14**, 99, 103, 184, 218, 223,
 237, 256, 325
 iparágak..... 210, 328
 alacsony technológiájú**98**, 122, 124,
 211, 218, 257, 259, 260
 érett 41, 50, 151, 187, 271
 szerepe az újraiparosításban..... **328**
 iparági körzetek**132**, **134**, 152, 228, 245,
 314, 315, 316, 322, 323, 336, 338
 definíciója **135**
 típusai..... **136**, 314
 ipari örökség 57, 69, 70, 107, 301
 ipari parkok**142**, **144**, 181, 197, 223, 226,
 228, 234, 251, 257, 259, 261, 287, 290
 Magyarországon..... 245
 szolgáltatásai..... 147
 típusai..... 145
 iparosítás 33, 89, 117, 153, 160, 196
 államszocialista**171**, 207, 221, 230, 249,
 252, 254, 264, 283, 336
 iparpolitika**112**, 150, 182, 205, 248, 256,
 310
 államszocialista..... **153**, 158, 284
 horizontális eszközei**112**, 128, 182, 237,
 248
 iparszerkezet 259
 iparvesztés**70**, 195, 208, 218, 231, 252,
 303, 317
 Irinyi Terv 248
 Írország 310
 Isuzu..... 273
 IT Services Hungary 296
 Jabil..... 294
 Jánossy Ferenc **77**
 járadékavadász magatartás**31**, 56, 74, 132,
 167, 315, 326
 járműipar**67**, 183, **185**, 186, 187, 201, 202,
 220, 222, 223, 226, 232, 233, 235, 236,
 241, 246, 248, 251, 255, 260, 266, 273,
 329, 338
 német..... **185**
 Jastrzębie-Żdrój 273
 Jász-Nagykun-Szolnok 243

jóléti állam.....31, 39, 59
 Jugoszlávia 160, 177, 193, 207, **253**
 kapitalizmus-változatok elmélete39, 204,
 244, 248, 256, **307**
 kapuszerep.....197, 198, 240, 251, 253, 258
 Kassa 180, **227**, 239, 319
 Katowice230, 235, 273, **274**, 275, 280, 334
 Kecskemét 201, 242
 kerámiaipar.....232, 288
 kereskedelmi és iparkamarák61, 133, 268,
 275, 295, 298, **323**, 327
 kereső magatartás44, 49, **75**, 91, 132, 150,
 169
 keynesizmus28, 33, 35, 44, 89, 115, 131,
 320
 KGST **164**, 171, 249, 252
 Kia 189, 226
 Kína 13, 23, 118
 exportja.....25
 kis- és közép vállalkozások56, 64, 124,
 202, 204, 224, 231, 232, 245, 259, 272,
 291, 314, 324, 329, 338
 kiszorító hatás115, 139, 190, 306, 312,
 324, 338
 klaszterek65, 73, 133, 135, 197, 224, 239,
 245, 246, 248, 251, 256, 272, 298, 301,
 303, 306, 315, 316, 322, 326
 Knorr-Bremse.....202
 koevolúció **48**, 80, 96, 201, 322
 kohászat74, 75, 221, 222, 236, 238, 239,
 249, 258, 260, 269, 283
 Felső-Sziléziában 272
 koktélszocializmus 193, 251, 307
 költségvetési korlát.....**31**, 154, 258
 államszocialista 166
 puha 257
 Komló.....237, 282, 283, 285, 287, 303
 komplexitás 184, **185**, 227, 313
 koncentrált fejlesztés**87**, 104, 134, 150,
 201, 316, 334
 könnyűipar190, 211, 218, 230, 245, 246,
 266, 274, 282, 284, 293
 konurbáció.....110, 263, 274, 277
 konverziós képesség ..**74**, 92, 209, 247, 330
 koordináció.....39, 166, 309
 koordinált piacgazdasági modell307, 310,
 314
 Koper.....257
 kormányzás....200, 233, 284, 292, 301, 324
 városi 16, 20, 277
 környezetipar 61, 143, 239, 272, 298
 Kóródi József 160
 Koszovó 194, 196, 197, 208, 254, 255, 261
 Közép-Csehország 222
 Közép-Dunántúl181, 192, 238, 243, 246,
 338
 közepes jövedelmű fejlődési csapda.... 257,
313, 328
 Közép-Magyarország..... 193
 közép vállalatok171, 244, 257, 290, 293,
 320, 323, 324, 328, 329, 338
 Baranya megyében..... 293
 közlekedés198, 199, 217, 233, 238, 281,
 293, 304
 légi 200, 279
 Központi Ipari Körzet..... 181, 230
 központi régiók 216, 280, 303
 Kragujevac 260
 Krakó 230, 234, 273, 275, 279, 334
 Krassó-Szörény 180
 kreatív osztály 17, 20, 57, 295
 Kremikovcsi..... 252
 kritikus tömeg15, 90, 119, 122, 151, 178,
 274, 280, 300, 314, 317, 318, 319, 335
 Krugman, Paul 43
 kulcsfontosságú alaptermészet **124**
 kulcsfontosságú alaptermészetek129, 151,
 330, 332
 külföldi működőtőke21, 66, 109, 177, 188,
 204, 207, 210, 215, 217, 222, 226, 233,
 239, 251, 253, 258, 273, 286, 287, 290,
 306, 314, 330, 338
 Délkelet-Európában 196
 görög **190**, 205, 253
 iparági körzetekben..... 139, 323
 Közép-Európában **183**
 különleges gazdasági övezetek181, 197,
 234, 236, **273**
 kultúraalapú regeneráció57, **69**, 294, 299,
 303
 kumulatív oksági modell**42**, 47, 96, 246,
 317, 338
 kutatás-fejlesztés9, 14, 27, 64, 111, 117,
 118, 150, 173, 188, 189, 217, 223, 236,
 241, 259, 273, 275, 289, 309, 312
 iparban 121
 Kwiatkowski-terv..... 230
 Latin-Amerika..... 23
 laza kapcsolódás 46
 lefőlözés 56, 74, 139, 151, 312, 324, 338

- Lengyelország 160, 164, 188, 203, 205, 208, **230**, 263, 318, 324, 331, 336
- liberális piacgazdasági modell **307**, 310
- Ljubljana.....257
- Łódź.....180, 192, 209, 230, 231
- lokalizáció 51, 131, 151, 189, 201, 209, 246, 316, 319, 321, 326, 328, 329
- definíciója.....**87**
- lokalizált erőforráskoncentráció 27, **88**, 131, 151, 316
- Loznica 260
- Macedónia 194, 196
- Magyar Optikai Művek 173
- Magyarország 152, 160, 165, 188, 193, 201, 205, 208, **236**, 319, 324, 336
- újraiparosítási politikája 130
- Majdanpek 260
- MAL Zrt. 238
- Maribor 255, 257
- Marshall, Alfred 12, 29, 30, 135, 220
- Marx, Karl 8
- marxizmus 39
- Mazowieckie 193, 233, 270
- Mechel 251
- Mercedes 201
- Microsoft 251
- migráció 66, 70, 106, 139, 195, 200, 238, 249, 250, 266, 290, 294, 296, **313**, 317, 328, 333, 337
- második generációs migrációs nyomás 317
- Miskolc.....238, 289, 296
- Miskolci Egyetem 239
- Mittal Steel Poland 272
- Mladá Boleslav.....187, 188, 222, **223**
- MOL 258
- monofunkcionális térségek 34, 70, 156, 172, 224, 225, 237, 250, 283, 287
- Montánunió 33
- Montenegró 196
- Morva-Szilézia 192, 222, 272
- multiplikátor-hatás 11, 296, 297, 305, 312, 313, 333
- munkaerő
- képzetlen.....179, 219, 238
- képzett 101, 223, 233, 252, 294, 303, 329, 337, 338
- kínálata 199, 206
- közepes képzettségű 23
- szakképzett 281, 289, 305
- munkaerő-kínálat 50, 56, 218, 292, 303, 305
- globális.....**22**
- munkanélküliség 64, 65, 66, 70, 105, 106, 115, 175, 195, 217, 222, 225, 227, 238, 250, 254, 287, 292, 294, 317
- foglalkoztathatóság 19, 195
- női 156, 163, 266, 284
- Muraszombat 257
- műszeripar.....163, 236, 284
- Nagy-Britannia.....23, 34, 65, 109, 315
- Derwentside 74
- Glasgow 299
- iparpolitikája 115
- Leeds.....70, 297
- Midlands 71, 263
- Newcastle.....70, 297
- Sheffield.....19, 135
- Skócia.....57, 317
- Nagyszombat 226
- nagyvállalatok **12**, 44, **56**, 160, 168, 195, 272
- felhőszolgáltatók.....**20**
- fordista **33**
- iparági körzetekben.....136, 137, 139
- térégi függőség **172**
- nanotechnológia 124, 150, 217
- Neamt.....180
- nem-egyensúlyi közgazdaságtan 47, 48, 51, 79
- Német Demokratikus Köztársaság 160, 164
- Németország 23, 101, 220, 293
- Bajorország 89, 201
- Erfurt.....209
- Ruhr-vidék 34, **60**, 65, **72**
- tőkebefektetései **185**, 205, 220
- nemzeti bajnok 21, 116, 117, 173, 240, 310
- neokorporativizmus 311, 322
- neoliberalizmus. 39, 89, 115, 172, 182, 310
- neomerkantilizmus.....205, 248
- Niš.....260
- Nógrád 243
- Nokia.....117, 247, 251, 287, 316
- Norvégia.....116
- növekedési pólusok 20, 116, 229, 247, 256, 298, 303, 337
- Nyugat régió (Románia) 251
- Nyugat-Balkán 194, 197, 294, 319
- Nyugat-Dunántúl 193, 243, 246
- Nyugat-Szlovákia.....226

OECD 35, 88, 95, 150
 offshoring 10, 24, **25**, 100, 333
 Olaszország 23, 220
     iparági körzetei 43, 135, 139, 152, **323**
     Mezzogiorno.....33
 Olténia 250
 Opole 230, 273
 optikai ipar.....183, 246, 247, 256
 Oracle 251
 Oroszország 331
 Ostrava 107, 180, **222**, 269, 318
 Pancsova.....260
 Peć 196
 Pécs.....**282**, 283, 334
 Pécsi Sörgyár.....287
 Pécsi Tudományegyetem.....289, **297**
 perifériák19, 65, 109, 151, 153, 190, 194,
     205, 210, **218**, 221, 232, 238, 284, 286,
     302, 305, 312, **315**, 328, 333, 334
     homogén **179**, 328, 337
     iparosítása.....34
     szuperperiféria 194
 periférikus reintegráció**65**, 73, 218, 219,
     237, 239, 302
 Petrokemija.....258
 Peugeot 189, 226
 piacvédelem.....114, 115, 118, 124, 310
 Piekary Śląskie 277
 Pilzen 222, 318
 Pirot 261
 Pitești 187, 250
 PKN Orlen.....230
 Płock.....230
 Ploești 250
 Podkarpackie 181, 231, 232
 Podravska 255
 Polski Fiat.....273
 Pomeránia.....181, 192
 Porter, Michael 6, 219
 posztindusztriális gazdaság5, **6**, 13, 26,
     212, 216, 275, 282
     növekedési környezete 34
 poszttradicionális ruralizáció.179, 195, 250
 Poznań 234, 275
 Pozsony 187, 226
 Prága.....222
 Prahova.....180
 Priboj 260
 privatizáció172, 182, 231, 241, 250, 258,
     274, 310, 337
 Rába 187, 241
 racionalitás 104
     korlátozott 36, 48
     nem-piaci 33, 154, **166**, 171, 195
 régi ipari térségek28, **29**, 57, 84, 97, 179,
     192, 197, 217, 218, 231, 237, 250, 260,
     330, 332
     alkalmazkodási kudarc.....36
     államszocialista..... **162**, **167**
     Közép-Európában **180**
     nemzetgazdasági súlya.....30
 Renault 251
 re-shoring..... **26**, 206, 306
 részlegipar**56**, 173, 225, 237, 284, 287, 336
     érzékenysége.....84
 Románia165, 193, 196, 205, 207, **249**, 294,
     307, 319
     mint sokoldalúan fejlett szocialista
     társadalom.....249
 rugalmasság 54, 200, 203, 219
     regionális34, 38, 77, **78**, 91, 108, 135,
     232, 273, 280, 320, 329, 332, 339
 Ruhr-vidék 263, 280
 Rybnik.....263, 272, 274
 Rzeszów 230
 SARIO 226
 Schumpeter, Joseph 38, 60, 63
 Šempeter pri Gorici.....257
 Sežana 257
 Škoda 187, **223**, 241
 Slavonski Brod.....259
 Smith, Adam 8
 sokk
     külső.. 50, 75, 77, **79**, 108, 150, 313, 321
     pozitív 50, 139, 323
 Sopot 181
 Sosnowiec 273, 277, 280
 specializáció**90**, 141, 156, 188, 210, 235,
     255, 288, 294, 298, 313, 314, 316, 318,
     326, 336
     despecializáció80, 122, 156, 179, 184,
     259, 328, 337, 338
     túlspecializáció..... **43**, 168
     újrspecializáció.....41, 150, 337
 Split.....259
 Svédország 116, 315, 317
 Świętochłowice.....277
 Szabadka 260
 szakképzés127, 199, 200, 211, 239, 274,
     331

duális 101, 227, 244, 252, 327
 szakszervezetek 45, 100, 101, 105, 223,
 233, 268, 270, 274, 275, 281
 Széchenyi Terv 248
 Szeged 334
 Székesfehérvár 245, 338
 szektorok
   összeolvadása 9, 296, 329
 szénbányászat 61, 72, 74, 75, 109, 286
 Szerbia 196, 208, 255, 259, **260**
 szerkezetátalakítás 104, 106, 181, 256, 285,
 287, 336
   Baranya megyében **284**
 szerkezetátalakulás 8, 52, 80, 104, 109,
 138, 142, 192, 207, 215, 221, 247, 250,
 269
   adaptív szerkezetváltás **63**
   defenzív 101, **184**, 219
 szerkezeti modell **40**, 266, 314
 szervezett tér 27, **92**, 132, 138, 322, **334**
   koevolúciós kapcsolatai **96**
 Szilágy 180
 Sziléziai vajdaság 263
 Szilícium-völgy 14, 43, 89, 227, 331
 Sziget 181, 258
 Szlovákia 188, 190, 208, 221, **224**, 319,
 324
 Szlovénia 177, 184, 194, 205, 208, 215,
 243, 255, 306, 307, 311, 317, 325
 szociálpolitika 20, 59, 64, 72, 100, 103,
 105, 181, 202, 218, 250, 268, 287, 303
 Szófia 252
 szoftveripar 227, **331**
 szolgáltatásalapú gazdaság 67, 197, 286,
 288
   Baranya megyében 294
 szolgáltatások 163, 212, 216, 269, 279, 281
   fogyasztói 11, 178, 205, 213, 237, 294,
   295, 303
   kihelyezett üzleti 213, 275, **296**, **333**
   üzleti 10, 13, 19, 178, 192, 200, **212**,
   241, 275, 295, 303, 312, 327, 332,
   334
 Szovjetunió 66, 157
 tanulás 41, 51, **53**, 90, 97, 101, 132, 142
   élethosszig tartó 117
   kollektív 45, **48**, 67, 93, 138, 269, 325
   szervezeti 95, 134
   térségi 44, 45, 80, 168, 316, 336
 tanuló régiók 151
 Targovište 250
 Tarnobrzeg 230, 235
 Tarnów 230
 társadalmi különbségek 20
 társadalmi tőke 93, 133, 138, 236, 238, 323,
 327, 337, 338
 távolság halála 12, 21, 316
 telepítési tényezők 96, 148, 160, **198**, 200,
 217, 246, 256, 287, 292, 321, 323, 326
   párttitkár szülőhelye, mint 266
 Temesvár 242, 251, 252, 319
 tényezőintenzitás 103, 197, 312, 313
   tényezőintenzitási létra **99**, **184**, 199,
   241, 306
 terciarizáció 67, 177, 195, 205, 237
   statisztikai illúzió 11
   típusai **178**
 teremtő pusztulás 33, 48, 60, **63**, 76, 184,
 194, 207, 215, 237, 337, 338
 termelékenység 35, 139, 240, 243, 256,
 257, 272, 306, 324
 térségi tényező kínálat 202, 304, 319, 321,
 327
 térszerkezet ... 162, 182, 186, 188, **207**, 241
 területfejlesztés 65, 71, 143, 182, 234, 238,
 254, 264
   államszocialista **159**, 230
   Franciaországban 139
   ipari parkokkal **149**
   keynesiánus **33**, 56
 területi koncentráció 179, 188, 197, 226,
 234, 295, 317
   hierarchikus terjedés ... 14, 178, 187, 213
 területi különbségek 155, 162, 207, 221,
 230, 243, 259, 305, 318, 319
   területi kiegyenlítődé. 19, 187, 330, 331
 területi profiltisztítás **156**, 171, 249
 tervezés 118, 158
   államszocialista 153
   felbomlása **173**
   területi 160, 182
 textilipar 75, 163, 184, 232, 250, 253, 256,
 257, 260
   Közép-Európában **190**
 tőkefinanszírozás 191, 204, 251, 256, 257,
 258, 309, 312
 tőkehiány 65, 66, 84, **313**, 334, 337
 tőkeképződés 74, 244, 309, 312, 313, 324,
 328, 337
 tőke kivonás 67, 87, 191, 204, 311, 312

Törökország.....	190, 331
transzformációs válság ..	175, 207, 240, 250
Délkelet-Európában.....	194
transzformációs veszteségek	313
transznacionális vállalatok	10, 15, 21 , 56, 101, 116, 139, 187, 202, 310, 312, 314, 318, 322, 337
tranzakciós költségek	90, 93, 139, 142, 316
TriGránit.....	279
T-Systems International	296
tudás	64, 209, 218, 272, 287
kognitív távolság	94
kollektív.....	51, 152
térségi	76, 152, 327
tudástranszfer	64, 125, 275, 332
tudásalapú gazdaság ..	8, 116, 256, 295, 325
túlcsoorduló hatások.....	83, 87, 90, 190, 339
tudás-spilloverek	93, 138, 189, 309
Tungsrám.....	173
Tychy.....	187, 273, 277
új gazdasági válság	15, 26, 112, 150, 186, 202 , 206, 213, 223, 234, 237, 249, 251, 257, 290, 301, 303, 310
Magyarországon	246
újraiparosítási politikái	118
újraelosztás	84, 100, 195, 255, 301, 303, 315
perverz	18, 87
újraiparosítás	56, 118 , 163, 197, 218, 281, 289, 295, 303, 323
iparágai	328
Közép-Európában.....	305, 323
Magyarországon	248
újraiparosodás	64, 177, 181, 182, 198, 207, 251, 259, 277
válság alatt.....	205
Újvidék	260
Ukrajna	67, 294
Unisys Hungary.....	296
urbanizáció	12, 70, 263, 274
államszocialista	156, 157, 266
urbanizációs előnyök.....	90
US Steel.....	228
útfüggőség	45, 47 , 50, 130, 169, 201, 209, 213, 217, 220, 286, 287, 294, 298, 317, 326
útteremtés	49
Vajdahunyad.....	180, 250
Vajdaság	255, 260
változatosság	49, 93
kapcsolódó és nem kapcsolódó.....	83, 90
Várna.....	181
városi rezsim.....	16, 321
városok	
fővárosok	192, 197, 222, 226, 237, 251, 253, 259, 260, 318
globális.....	13 , 15, 57, 212, 300
kisebb nagyvárosok	15, 90, 91, 282, 300, 301, 317, 318 , 331
kisvárosok	213, 318, 337
középvárosok	213, 274, 318, 334, 337
nagyvárosi térségek.....	15
nagyvárosok	12, 200, 216, 231, 233, 274, 300, 315, 317, 334
új szocialista.....	157
Varsó.....	193, 275, 278
Vaslui	180
VÁTI.....	160
vegyipar	230, 232, 233, 236, 238, 251, 252, 253, 256, 258, 260, 274, 284
versenyképesség.....	213
alacsony és magas útja	100 , 119, 135, 189, 195, 211, 244, 249, 307, 313, 328, 329
költségalapú	22, 41, 65, 74, 119, 141, 185, 197, 198, 206, 216, 219, 241, 306 , 311, 313, 334, 338
kompetitív fejlődés elmélete.....	103, 144
magas bérekkel	100, 199, 233, 273, 281, 306, 329
területi	87, 216
vertikális integráció	31, 40, 65, 89, 136, 139, 140, 154, 336
államszocialista.....	156
Videoton.....	173, 241
Vietnam.....	23
Világbank.....	100, 102, 117, 250, 271, 325
világgazdasági korszakváltás	26, 34 , 38, 167, 254
Villány	51
visegrádi országok	177, 180, 183, 184, 207, 208, 213, 251, 256, 259, 294, 324
VolksWagen.....	189, 226, 241
Wałbrzych.....	231, 235
Wal-Mart.....	20
Weber, Alfred	30
Wielkopolskie	233, 234
Wrocław	230, 234
WTO	113, 118, 121, 310
Zagorje ob Savi.....	257

Zágráb.....	259	zöldmezős beruházások	68, 146, 226, 273, 274, 337
Zala.....	243	Zsil-völgy.....	250
Zaporizzsja	67	Zsolna.....	226
Zastava	196	Zsolnay.....	282, 288

